नं: ५१ - घ

वृहच्छब्देन्दुशेखर ~~द~~ रत्नम्

मनोरमा व्याख्यानम् (पूर्वार्द्धम्

पत्राणि १५१

नं० ५१-घ

बृहद्व्याकरणम्

मनोरमाव्याख्यानम् (पूर्वार्द्धम्)

१५१ पत्रणि

५८-घ

श्री

नं० ५१

बृहच्चक्रबद्धरत्नं

वार्षिकी निव्वाजा जा स्या

भट्टोजिदीक्षितकृतिर्या सिद्धान्तकौमुदीति ख्याता दीक्षितकृता या सा लोके मनोरमा।

तद्व्याख्येयं बृहच्चक्रबद्धरत्नम् संज्ञो[...]विका सिता। आरभ्याजन्तपुंलिङ्ग कारकान्तं मनोहरा।

शब्दरत्न॰ १

॥श्रीगणेशाय नमः॥ तद्धितांतस्येति । कृद्ग्रहणं तु लिङ्यादावधातुरिति निषेधबाधनार्थं । नचैवमप्यापत्यमित्यादौ प्रत्ययस्थेनेति नि-
षेधबाधनार्थं तद्धितांतस्य संज्ञाविधानमस्तु । प्रत्ययस्यातथात्वात् । अत्रत्य हृदूरत्यलौकिकवाक्ये मुख्योपायात् एवं प्रवृत्तायाः संज्ञायाः ए-
कदेशविकृतन्यायेन मूलभूतत्वाच्च । लिहृद्विरित्याद्यामवस्थायां संज्ञाया नैव प्रवृत्तिः फलाभावात् । विलोपस्यांतरंगत्वेन निरस्तत्वेन च
पूर्वं प्रवृत्तेश्च । नचैवमपि नियमार्थमेवास्त्विति वाच्यं । विधिमुखेन प्रवृत्तेरुक्तत्वाद्द्विवचनेन एकादेशस्य एवं तत्त्वेन ग्रहणात्तद्धितांत-
त्वेन संज्ञाप्रवृत्तेः । अस्मते कृत्तद्धितेति सूत्रेऽप्यप्रत्ययान्तस्येत्यनुवर्त्तेते न समासमध्ये तद्धितभिन्नप्रत्ययस्यैव । ग्रहणान्नादोषः । एतदन्यथा-
नुपपत्त्या संकोचकवाक्यकल्पनापेक्षया प्रत्ययस्यावृत्त्या द्वयपरत्वे गौरवाभावाच्च । लक्षणया तद्धितभिन्नप्रत्ययांतस्येने-
ति निषेधमुखेन प्रवृत्तौ स्वार्थहानिः परार्थकल्पनाप्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयापत्त्या विपरीतगौरवापत्तेः । नियमस्य सजातीयता-
पत्तौ धातुप्रकृतिकप्रत्ययांतवारणानापत्तेश्च । पाचकइत्यादौ संज्ञाभावापत्तेश्च । नच बाध्यसामान्यचिंतायां अधातुरिति नि-
षेधस्यैव कृतग्रहणेन तद्धितांतनियमस्यापि बाधोस्त्विति वाच्यं । समासनियमस्यापि बाधापत्तेः । नच लिङ्यादावपि तद्धितभिन्न-
प्रत्ययांतस्येनेति नियमबाध्यसामान्यचिंतायां अधातुरिति निषेधस्यैव कृतग्रहणेन तद्धितांतनियमस्यापिबा [redacted]

एमै १

पक्षस्यावश्यकत्वे बाध्यविशेषचिन्तामाश्रयेणापवादकरस्माद्धेर्हंसंज्ञाभविष्यत्येवेति वाच्यं। नङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापकेन प्रत्ययलक्षणेनोक्तनिय
माप्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वात्। लिङित्यादौ पूर्वमप्याप्तिप्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तत्वेन कृद्ग्रहणाभासेः पूर्वं व्यावर्त्यविषयस्यासंभावितत्वेन
न तद्धितनियमाप्रवृत्तावणुरपि विशेषोऽस्त्वेवसापवादकरस्मादिति न्यायात्यापवादकरत्वाद्धेतोः कृद्ग्रहणस्य मंथरं प्रवृत्त्या परेणात तद्धितनियमे
न बाधाच्च। किं च धातुरिति पर्युदासस्य सत्त्वेन धातोर्विधिनिषेधाभावात् लिङित्यादेशे सावकाशस्य कृद्ग्रहणस्य परत्वेन तद्धितनिय
मेन बाधस्यान्वितत्वात्। अपि च घटोऽस्तीह युवते घटोऽस्तीह परमकाष्ठिगाश्चेरित्यादिवाक्ये समप्रयुक्तनियमं परमपि बाधित्वा लाघ
वाद्विध्यर्थमेव स्यात्। न च समुदायस्यान्ततद्धितान्तत्वं नास्तीति वाच्यं। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये न तदादिनियमस्य निषिद्धत्वात्। यद्वितद्धि
तग्रहणमेव पृथग्वाधाकेवलप्रवर्त्तने लाघवाद्बाधस्यान्याय्यत्वाच्चेति चेत्त हि वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति दिक्। तदंतंयात्स्यमिति। सुप्तिङं। तंप
दमिति सूत्रस्थान्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य बोधितत्वात्। ननु उक्तार्थज्ञापितेऽपि प्रत्ययमात्रस्य संज्ञायां
प्रदेशेषु पदशब्देन प्रत्ययग्रहणादिति परिभाषया तदंतग्रहणादिष्टसिद्धौ सुप्तिङंतमिति सूत्रस्थान्तग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न।
पदशब्दस्य प्रकृतावपि शक्तत्वे न प्रत्ययमात्रे ग्रहणाभावेन पदशब्दे प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषया तदंतविधेर्दुर्लभत्वात्। इदं च उ

श. वृ.
२
2

गितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । नन्वेवमौपगव इत्यादौ पूर्वसूत्रविहितविशिष्टसंज्ञयैव सुब्लोपस्यैव सुबुत्पत्तेरपि सिद्धत्वेन प्रत्ययमात्रस्य सं
ज्ञायां फलाभाव इति चेन्न । बहुपटव इत्यादौ सुबापत्तेः । समासनियमेन विशिष्टस्य संज्ञानापत्तेश्च । दंडिनौ दंडिन इत्यादौ प्रत्ययोद्देश्यकसु
ब्लोपे सुद्देश्यकसुबुत्पत्त्या चापि नलोपापत्तेश्च । अकारांते रणास्मदभिमतार्थसाधनेन संमतत्वे दोषाभावाच्च । एतेना धातुरिति प्राति
पदिकं कृत्समासश्चेत्येवं सूत्रत्रयं त्यक्त्वा तिप्सिप्स्त्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । तेनाद्रिना तिपं तिङं त च वर्जयित्वा इत्यर्थ इत्यपास्तं । वि
करणांतिदोषापत्तेश्चेति यथान्यासमेव करणीयं । अर्थवत्त्वं द्विविधं । पारमार्थिकं काल्पनिकं च । आद्यं तु पदवाक्यवाक्यार्थज्ञानीयं त
दवयवे । प्रत्ययोपादानादाद्यस्यासंभवः । द्वितीये तु न व्यभिचारी स्यात् । शंकामाह । अशं भाष्यामिति । रूपवाचकत्वात् ब्राह्मण इत्यादाविवेति भा
वः । एकार्थीभावेनेति । विशेषणानां समर्थ्यमाणमार्थिकं प्रत्ययासत्त्वमर्थवत्त्वं रक्षति । प्रशस्तसमीपत्वेनान्यापेक्षयाप्रशस्तत्वात् । कृत्त
द्धितश्लोके चेत्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंते पि शक्तिविनिभावः । अत एव वाकूटाष्टप्रियस्त्यादौ तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वं न । श्री
सुप्राध्याश्चेति तद्धितांतमात्रस्य प्रयोगाभावे न प्रशस्तार्थवत्त्वाभावात् । पाचक इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परस्परमात्रान्वयित्वेने
कार्थीभावोस्त्येव । समर्थपरिभाषया चायं त्वेकार्थीभावस्तत्र पदविधिरित्यर्थः । पाचकं पश्येत्यादौ तु विशिष्टस्यैव कर्मत्वादिकमित्याद्याश्रये २

निरूपयिष्यामः॰ व्यर्थं स्यादिति॰ तत्सामर्थ्येनानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया तत्रैव तत्कल्पनं युक्तमिति भावः॰ न च प्रकृतिप्रत्यययोस्सुबंतत्वेन
समासः शंक्यः॰ बहुव्रचः चित्रस्यैव प्रथमोपपत्तेः॰ मानांतरत्वे दोषाभावाच्च॰ प्रतिवर्णमिति॰ एकाच द्विर्वचनन्यायस्य तु नायं विषयः॰ समु
दायकार्येणावयवानामनुग्रहात्॰ आनुमानिकवचनकल्पनेन वारणमयुक्तं॰ ननु त्वर्थवत्त्वेनैव सादृश्यं नाम्ना धर्मेणात्यत्र न किं चिन्मा
नमित्याशयमाह॰ एतच्चेति॰ एवं चार्थवत्सदृशामर्थ्यं वर्णानां माभ्यामुक्तं संगच्छते॰ अनेकार्थसंभवेत्र नियुक्तव्याख्यानस्यैव प्रामाण्य
मिति लक्षणसूत्रे आकरे स्पष्टं॰ अत एवासत्त्वार्थकत्वेनापि सादृश्यस्य संभवाद्रूपदेशप्रातिपदिकत्वं न स्यादतोर्थवद्ग्रहणमिति संदोक्त
मयास्तं॰ बहुलस्य संस्कारानुरोधेनोक्तरीत्यैव सादृश्यग्रहस्योचितत्वाच्च॰ औपगवद्यादौ प्रत्ययार्थ एव लिंगसंख्याकारकान्व
यस्य सत्त्वेनाप्रसंगात् इति पर्युदस्येत्युक्तार्थासंभवाच्च॰ उभयोरेकार्थतायायुक्तत्वाच्च तत्तदर्थेति॰ तस्यैतस्येति वीप्सायां द्विर्वचनं॰
ततः तस्यतस्य अर्थ विभाग इति षष्ठीसमासे विभक्तिलुकि उक्तप्रयोगसिद्धिः॰ केचित्तु तस्य तस्यार्थे तद्दिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्य
यं शेषं प्राग्वदित्याहुः॰ कल्पित एवेति॰ आत्मबोधकपंचकोशादिवत्कल्पितत्वं॰ एतेन प्रकृतिप्रत्ययविभागादेः काल्पनिकत्वे शश
विषाणाकल्पत्या नित्यस्फोटात्मकज्ञानासंभवदुत्स्यापास्तम्॰ रेखागवयन्यायेन ज्ञापकत्वसंभवाच्च॰ स्फोट इति॰ स्फुटत्यर्थो यस्मादि-

श॰ वृ॰
३
3

तिस्फोटः पदं वाक्यं च वाचकमित्यर्थः॥ तथा हि गामानयेत्यादौ पदैः पदार्थ उक्ते तैर्वाक्येन वाक्यार्थः॥ अत एव घटः कर्मत्वमानयनं कृति
रित्यत्र शक्तिग्रहदशायां लिनो बोधः स एव विपरीत उत्पन्नः अत एव देवदत्तः पचतीति वाक्यात् कृतिप्रकारकदेवदत्तविशेष्यकबोधो न मी
मांसकानां न भावनाविशेष्यकबोधश्च नैयायिकानां॥ समभिव्याहारस्य कारणत्वसिद्धौ वाक्यस्फोटः॥ घटादिपदार्थबोधकतारू
पपदशक्तिज्ञानकार्ये कारणाभावस्येव विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हे
तुत्वकल्पनात्॥ विशिष्टशक्तिग्रहस्तु तदादिवत्कारकविभक्तिविशिष्टपदधातुपदयोर्विशिष्टयोस्तत्कारकविशिष्टक्रियाबोधकत्वमि
तिसामान्यतः॥ अनंतरं पदविशेषसमभिव्याहारे सति तात्पर्यवशात्तदार्थविशिष्टक्रियाबोधः प्राग्विज्ञाते पिहीद्वायां नघाघो
षरीति श्रुते तदानीमेव शक्तिग्रहः॥ तदानीमेव लक्षणया तत्संबंधिनी रमत्यपि वत्तदानीमेव चार्थे वाक्यशक्तिग्रहः॥ यद्वा तात्पर्यज्ञानरू
पामिवापच्छितिमादाय शक्तिग्रहो लौकिक एव॥ वाक्यस्य वाक्यार्थे लक्षणेति वास्तिंमते पि समसमेतत्॥ तथा च विषयतासंबंधेन
शाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानस्य जायमानशक्तेर्वा हेतुत्वकल्पनेन लाघवं॥ एतेन पदानां पदार्थेष्विव वाक्यस्य वाक्यार्थे शक्तिपक्षे पदा राम
र्थानामिव वाक्यार्थस्य स्मरणमेव स्यान्नानुभवः॥ संबंधिज्ञानत्वेनैव घटज्ञानवत्तदुपयोगादिति निरस्तं॥ पूर्वं शक्तिग्रहानंगीकारेण ३

दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यात् । पुष्ठितयघस्य पुनः पठने तज्जन्यशाब्दबोधस्य तिल्वापत्तेश्च । वस्तुतस्तु न तावद्वाक्यार्थप्रतीतिरनुभवः
स्यान्न कादिकं च एवं तोपि स्वर्गं नरकं चानुभवामीत्यप्रतीतेः पदार्थबोधो न स्मरणं । अयमर्थो न स्मृतः तत्तु दुःखार्तितपराहु इत्यनुभव
विरोधात् । पदार्थज्ञाने तत्तानुल्लेखाच्च । तन्नोल्लेखे नियमभंगेनात्र प्रमोषकल्पने चातीव गौरवं । किंच स्मार्यस्मारकतातिरिक्तमूलमसंबं
बंधकल्पनापत्तेः । एकसंबंधिज्ञानमपरसंबंधिस्मारकं न तु स्मारकत्वमेव संबंधः । हस्तिपकादिषु तथादर्शनात् । पदपदार्थयोस्तु बो
धकतातिरिक्तसंबंधकल्पने न किंचिन्मानं । बोधकतातिरिक्तशब्दशक्त्यभावस्यैव व्युत्पादनात् । किंच पदार्थबोधोपि वाक्यार्थवाक्या
र्थबोधवच्छाब्दबोध एव । शाब्दजन्यत्वाविशिष्टत्वात् । शाब्दयामीत्यनुव्यवसायाच्च । परं त्विदं ज्ञानमननुभवरूपं । अज्ञातार्थत्वाभावा
त् । तस्मात् स्मृत्यनुभवातिरिक्तं ज्ञानं प्रमाणबलादायातमंगीकार्थं यं अस्तु वा पदार्थबोधः स्मरणं । तथापि बोधकतातिरिक्ता
शक्तिः परं तोचितेव स्यादुः । यत्तु पदार्थबोधः स्मरणं तथा नामेरान्वयांशे शक्तिः पदार्थांशे शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वेन तत्स्याए
वत्तद्विषयत्वकल्पने लाघवादिति तन्न । ज्ञानरात्ववघटाः स्वतदन्वितं कर्मत्वमित्येवाप्रतीतेः । न घटीयं कर्मत्वं तथा शक्त्यनंगीकारात् । प्र
गुक्तसमभिव्याहारकार्यकारणभावांगीकारे तु प्रक्लिप्तं पदशक्त्या । किंच । घटबोधितस्यान्वयस्य द्वितीयया बोधनेन शक्त्या

श॰ सू॰
४
4

वृत्त्यापत्तेः॰ अपि चान्वयस्यापि प्रमातिपरिकाण्यार्थे तत्भावाच्छेदकषष्ठीसम्बन्धस्यानिर्विषयत्वापत्तेः॰ निलो घट इत्यादौ षष्ठ्यापत्तेरज्ञो घनमित्या
दौ प्रथमापत्तेश्च ध्वनितं चेदं भाष्ये॰ अपि च नानुमितं न प्रमाण्यात्तं किं तु शब्दादवगतमिसन्नुभवानुभवानुभवानुरोधेनैव शब्दप्रामाण्यप
थां गीक्रियते एवं संसर्गो वाक्यार्थ इति॰ किं चद्दत्य नुरोधेन वाक्यवृत्त्यो पक्षश्चाप्येत्वमेव श्यमभ्युपगंतव्यं॰ अन्यथा पदानामपि वपदार्थे
शक्तिर्न सिध्येत्॰ घटादिपदेषु चरमवर्णाशक्त्यान्येषां तात्पर्यग्राहकत्वेन चोपपत्तेः॰ किं च पदार्थेष्वपि वाक्यस्यैव शक्तिः स्यात्॰ युक्ततर
चैतत्॰ गामानयेत्यादौ समुदाये व्युत्पन्नानां समुदायादेव बोधस्यानुभवसिद्धत्वात्॰ प्रथमव्युत्पत्तेर्व्यवहाराधीनतया संपूर्णस्यैव वा
क्यस्य विशिष्टे प्राथमिकशक्तिग्रहस्य निर्विवादत्वात्त्च॰ न चावापोद्वापाभ्यामवयवशक्तिनिर्णयेन तस्याप्रमात्वकल्पनमिति वाच्य
म्॰ असंजातविरोधित्वेनोत्तरकालिकस्येवाप्रमात्वकल्पनात् हरेर्वेत्यादावेकादेशादिस्थले विनिगमनाविरहेणांकैश्चित्सर्वरूपादिस्थले
परलोपाद्यभ्युपगमेन व्याकरणानां कल्पने अवयवशक्तेर्दुरूपपादत्वात्तयाप्राथमिकविशिष्टशक्तिग्रहे प्रमात्वकल्पनस्यावश्यकत्वाच्च॰
न च विशिष्टशक्त्यंगीकारे विशेषणान्वयो न स्यान्न स्यादिति वाच्यं॰ तत्सहितस्यैव वाक्यत्वात्॰ तद्विवक्षायां तु न दोषः॰ न च तत्र शक्ति ग्री
प्रमाद्बोधः सर्वमतसिद्धलघुभूतबोधकतातिरिक्तायाः शक्तेरभावात्॰ पदपदार्थघटितायाः शक्तेर्भमत्वायोगाच्च॰ शक्तिकार्यस्य बोध ४

कृतातिरिक्तायाः शक्तेरभावात् · पदपदार्थघटितायाः शक्तेर्भ्रमत्वायोगाच्च · शक्तिकार्यस्य बोधस्य तायमानत्वेन स्वकल्पितन्यायाभास
विरोधमात्रेण भ्रमत्वकल्पने बीजाभावाच्च · फलाभावाच्च · सर्वस्य सर्वकर्तृपरमेश्वरवाचकशक्तिकल्पनेनैषां शक्तिभ्रमादेव बोधो
पपत्तौ सर्वेषां शब्दानां शक्तिकल्पनानापत्तेश्च · एतेन भाषाशब्दानां न शक्तिरित्यपास्तं · यत्तु भाषाणामनेकत्वान्न शक्तिरिति तन्न प्र
त्येकं मातृप्रविनिगमनाविरहस्याविशिष्टत्वात् · किंच संस्कृते एकत्वं किमेकाकारत्वं · सर्वजनव्यवहार्यत्वं वा · नाद्यः महाराष्ट्र
भाषाया अन्यदेशिव्यवहारेपि एकाकारत्वात् · द्वितीयेपि सर्वजनशब्देन तद्द्विराष्ट्रस्थं ते उत सर्वेपि · आद्ये भाषाया अप्यविशिष्टत्वात् ·
द्वितीये संस्कृतेपि तदभावात् · अपण्डितैस्तेन व्यवहारस्य कर्तुमशक्यत्वात् · छन्नितश्चायमर्थेस्समानायामर्थावगतावित्यादिभाष्य
णा · प्रक्रियारक्षायास्तु बोधवैलक्षण्यमस्त्येव · शक्याबोधे साक्षाच्छब्देनार्थस्मरणं · लक्षणायां तु स्मृतार्थेनार्थान्तरस्य स्मरणं · गौ
ण्यां तु तन्निष्ठगुणसमानजातीयगुणवत्तासंबंधेन तत्त्वारोपः · अत एव रघुपदशब्दयोरपि लक्षणायां साधुत्वं सिद्धं · हशब्दस्य गौण्या ·
अत एव गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इत्यादिव्यवहारास्संगच्छन्ते · स्पष्टं चेदं पुण्यायोगाद्याख्यायामित्याद्रिभाष्यादिग्रंथरत्नाघन्यत्र विस्तरः ·
एतेन तिबादिस्थानीतलकारादीनां बोधकत्वमित्यपास्तम् · लकारमजानतो बोधानापत्तेः · स्थानिनामनन्तत्वाच्च · तं विनापि निर्वाहाच्च · अ

श० वृ०
५
5

अवहितत्वाच्च · स्मारकतावच्छेदकस्यैव शाब्दतावच्छेदकत्वे नलाघवाच्च · ननु सत्तेरभिव्यक्तेर्वा एकदा ऽसंभवेन वर्णसमूहरूपवाक्यज्ञाना-
संभव इति चेन्न · उत्तरवर्णप्रत्यक्षसमये तस्मिन्नव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनापच्छिन्न पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वं · एवं तदुत्तरवर्णप्रत्यक्षकाले उपस्थि-
तविशिष्टतद्वर्णवत्त्वं · तस्मिन्नुपगृह्यमिति तादृशानुपूर्वीघटितपदत्वस्यैव वाक्यत्वस्यापि सुग्रहत्वात् · अयमेव सखंडवाक्यस्फोटादिश-
ब्देनोच्यते · तत्र वर्णोप्येक एव · अनन्तवर्णकल्पने मानाभावात् · तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठतत्तद्वर्णजनकताव-
च्छेदकवैजात्यमादायैवोदात्तानुदात्तौ ह्रस्वो दीर्घः प्लुत एषां इत्यादावविवेककारणगकारः इत्यादिप्रतीतिर्वेल॰ श्य एयसंभवात् · अत एवा-
न्योन्याकारः इति प्रतीतिः · एवं चाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन घवत्त्वं टकारे गम्यते · एतादृशपदज्ञानकारणतायाः अविवादात्त्वात् · पर्या-
येष्वपि घोषाभिवास्माकं तदवच्छेदिकाआनुपूर्वीत्यनुपदमेवोक्तं · तदर्थज्ञापकत्वज्ञानं च ममापि सम्मं · तत्र च चरमवर्णोऽवर्ण एव · न
च गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयः व्यक्त्यतिरिक्तगत्वानंगीकारात् · भिन्नेषु घटादिषु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदाभावस्तद्विषयः · व्यक्त्यतिरिक्तगत्वानंगीकारात् · भिन्नेषु घटादिषु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्य सत्त्वात्सोयमिति प्र- राम
तीत्यव्यक्त्यभेदस्यैव तत्र विषयत्वावश्यकत्वाच्च · व्यक्त्यंशे भेदस्यापि भासमानस्य विनाबाधकं त्यागायोगायोगाच्च · न चोत्पन्नत्वप्रतीति ५

रेवबाधिको · प्राग्यत्वेस्मृतिसत्वरूपायाउत्पन्नेर्वर्णेष्वनुभवविरुद्धत्वात् · अतएववर्णमुच्चारयतीतिप्रत्ययोनतुस्मारयतीति · उच्चारितत्वं
चनोत्वोष्ठसंयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वं · किंचाभिव्यंजकनिष्ठोत्पत्त्यादिः परंपरासंबंधेनवर्णनिष्ठत्वेनप्रतीतेः तादृशसंबंधेनैवव
र्णनिष्ठत्वाभ्युपगमाच्चनभ्रमत्वं · साक्षात्संबंधेशेलाघवाद्भ्रमत्वंकल्प्यते · अतएवनीलपीतादिशब्देषुगुणपरेषुपरंपरासंबंधेन
जातेरेवप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिसंगीचक्रुः · नचगकारहकारयोरैक्यप्रतीत्यापत्तिः भिन्नप्रतीत्यनापत्तिरितिवाच्यं · व्यंजकविशिष्टयोर्भि
न्नत्वेनदोषाभावात् · व्यवहारदशायामौपाधिकभेदस्यांगीकारात् · विशेष्यांशमात्रेयाभेदइष्टएव · ननुस्त्रीप्रभवोयंशुकप्रभवोय
मितिप्रतीतिस्तच्छब्दगतान्तरंतुमानंचरस्यादितिचेन्न · स्त्रीशुकादिजन्यतावच्छेदकताल्वोष्ठसंयोगेतदभिघातजवायोर्वातत्संयो
गेचाविद्यमानेवैजात्यस्यपरंपरासंबंधेनस्फोटेऽङ्गीकृतत्वेनादोषात् · तथाचप्रागनुभूतेनेदानींतनानुभूतस्याभेदसिद्धौतावत्
त्कालंस्थिरत्वेनैकंकपश्चान्नाशयिष्यतीतिन्यायेननित्यत्वेवाऽर्थमेवाखंडवाक्यस्फोटः कः पदार्थोभावितिचेद्भावःक्लृप्तंभवतीति
चेत् · त्वत्सम्मतक्षितिषुद्रव्यादिषुभांतर्भूतत्वेतावतावतामप्रमाणसिद्धप्रत्यायकमात्रतुशक्यतेऽनियतपदार्थवादेगौरवमितिचेत् · व्यक्तौ
यतातवापिनास्ति · उपाधीयतातुसर्वैः सुवचानित्यत्वानित्यत्वादिनाविभजनात् विभाजकोपाधयस्तुघटविभाजकोपाधिवत्तावश्य

शा॰ बृ॰
6

काःयथघण्णन्तंता एव वर्णा नित्या ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिकं तु वर्णानिष्ठमेवेत्यतो भिन्नएव मित्यादिभिदीर्घादिषु एव सादिकं न अभ्यासार्थं दृतानुवृत्तिः
प्रयोगार्थे तु मध्यमा॰ शिष्याणामुपदेशार्थं दृतं निरिष्टा विलंबिते तिवृत्तित्रयसत्वे नान्यतमवृत्तौ तत्परकरणे कृते पि दृतं तरीए सादिकं भवत्ये
व॰ तेषां ध्वनिनिष्ठत्वाणीकारादिति तत्परसूत्रे भाष्ये उक्तं कूटस्थे रविचालि वर्णे भवितव्यं इति च तत्र तत्रोक्तं तथापि लाघवात्॰ पश्यश
यां येनोच्चारितैनेत्येकवचननिर्देशाच्चात्रैव तात्पर्यं इति कल्प्यते॰ प्रक्रियादशायां परमस्यानाश्रयणं॰ केचित्तु अनंतवर्णागीकारेपिए
कं पदमेकवाक्यमिति प्रतीत्या वर्णाभिव्यंग्यः स्फोटः॰ न चैकत्वप्रतीतिरौपाधिकी॰ घटे पि तथात्वापत्त्या व्यभिध्यायते॰ जातिस्फोट
वादिनस्तु इत्थमाहुः॰ वायुसंयोगादीविव कत्वादिकमस्ति॰ यद्भावणास्थलेध्वनिरपि अवश्यमभ्युपगंतव्यः॰ न च तदुत्पादकशंश्वाघ
भावेन तदसंभव इति वाच्यं॰ दूरतः वर्णाग्रहणे ध्वनिग्रहणस्यानुभवसिद्धत्वात्॰ वर्णोच्चारणास्थले तत्र तत्स्थानस्य जिह्वया ईषदत्रणा
ते वर्णानुपलब्धेश्च दर्शनाज्जिह्वाभिघातजवायुकंवसंयोगादिध्वनिजनकत्वकल्पनात्॰ तस्य वर्णोपसन्निस्थले सत्वात्तैवमप्रतिबध्य
प्रतिबंधकभावकल्पनास्यादितिविपरीतं गौरवं॰ एवं च तेषामेव कत्वाद्यधिकरणतया वर्णत्वसिद्धौ कृतं तदन्तिरिक्तस्फोटेन सोयं गकार
इति प्रतीतिस्तु सोयं दीप इत्यादाविव साहश्यान्नत्वाध्यवसायेन बोध्या॰ एवमप्यनेकेषां वर्णानां न शक्तत्वं किंतु आकृस धिकरणन्यायेन

एम॰

शक्तत्वमिव शक्तत्वमपि ज्ञायते रेखामात्रज्ञातिरभ्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन घत्वविशिष्टटत्वं पद्यादृश्यं घटपदमिति प्रतीत्या घटपदज्ञानत्वेन का
रणत्वे कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया चानेकवर्णनिष्ठजातिविशेषस्यावश्यकः न च वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीतिकारणत्वयोर्निर्वाहे घटत्वा
देरपि संयोगविशेषविशिष्टमूर्देशान्यथासिद्ध्यापत्तेः वस्तुतो जातिस्फुटतस्फुजातिस्तदवच्छिन्नं चैतस्यैव ब्रह्मरूपमेव तस्य चोपाधिकभेदात्सारो
र मद्रूपारोपप्रतीति वैलक्षण्यं यद्यपि स्फोटानिर्वहादेशः स्फोटेनेतरमः यथा सूक्ष्मत्वमर्थवद्धातुस्वरूपमित्यादिसूत्रेषु पस्पशाह्निकभाष्ये
हारान्हिकयोश्च भाष्ये कैयटादौ वर्णस्फोटादिपक्षादृश्यन्ते तथापि जातिस्फोट एव तात्पर्यमिति स्पष्टं पितामहचरणाकृतवैयाकरणभ
तो ग्रन्थनाशे · प्रकृतमनुसरामः · अशादिपदइति आनिष्टतइत्यादौ · वार्तिकमते आगमाभावमभ्युपगम्योक्तं · त्रयोरिति · एङ्ह्रस्वादिसूत्र
भाष्ये गुणाभावोपि दृश्यते · संभवाच्चेति · प्रत्याख्यानाभावे पदद्वयवत्पदत्रयमप्युक्तार्थबोधकमस्त्विति भावः · न ह्येकार्थस्यैकमेव बो
धकमिति नियमोस्ति · नन्वेवमर्थवत्त्वस्यासामर्थ्यात्समासस्यार्थलाभ इत्यर्थपरभाष्यविरोध इति वाच्यं स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन वर्ण
नपरतया भाष्यस्य सुयोज्यत्वात् · पूर्वसूत्रे चारितार्थ्यं वदतस्तस्याप्युक्तरीत्यावश्यकत्वाच्च · दृगिति · दृगर्थस्तु अधातुरित्यत्र पदइति पर्
युदासः उत्तमसज्यप्रतिषेधो नाघपर्युदासेनार्थवत्त्वलाभ इत्यर्थापेक्षया न जिवयुक्तन्यायानिमित्त्वेनार्थवत्सदेनैवार्थवत्त्वलाभ इत्यर्थ

शा. दृ.
७
7

विशेषाभावात्. नांत्यः वाक्यभेदेन समर्थसमासकल्पने मानाभावात्. न च कार्यैति. यत्तु यथोद्देशपक्षेपि प्रत्ययांतत्वस्याभ्यनित्वेनोपन्ना
निष्ठमालोप्यपवाद इति न्यायेनाकृतव्यूहपरिभाषया च संज्ञायाः अभावस्योपपादयितुं शक्यत्वेन कार्यकालपक्ष इति विशेषणावैय्य
र्थ्यमिति चाहुः. तन्न एवं फलाभावेन संज्ञायाः अप्रवृत्तावीदृशे विषये कार्यकालपक्षस्यैव युक्तत्वात्. ध्वनितश्चायमर्थः प्राग्भसंज्ञाप्र
करणे भाष्येन च सुबुत्पत्तिः संख्याकारकादेरनन्वयात्. हनादीनां धातुप्रत्यये कार्यविधानेन तेषां धात्वाच्च. प्रत्ययः परश्चेति सूत्राव्यवहित
परत्वबोधनात्तच्च. न चांतरंगत्वादुत्सर्गतः कृते क्वचन नस्य लोपसंभवे नमोक्तदोष इति वाच्यम्. एवमपि प्रयोजनानुक्तेः. न च सुबंतनि
मित्तपदत्वमाश्रित्य नलोपः प्रयोजनं. तस्य सर्वत्राप्रसक्तेरहनः. सिच अनुदात्तोपदेशादिस्यादीनां वैयर्थ्यापत्तेः. तिङंतनिष्ठपदत्वं निमित्ती
कृत्य प्रवृत्तिः सुब्वाचित्का. पर्युदासोऽस्त्विति. अप्रत्यय इति पर्युदासेन प्रत्ययांतं भिन्नं प्रत्ययात् सदृशं वा उच्यते तत्र प्रत्ययांतभि
न्नत्वेन प्रत्ययांतसदृशत्वेन वा बोधः. यद्वा. यावन्तः प्रत्ययांतभिन्नास्तेषां तेन तेन रूपेणोपस्थितिः. अत एव प्रत्ययांते विधिनिषे
धयोर्न व्यापारः. स्पष्टं चेदं सुडनपुंसकस्येत्यादौ भाष्यादिग्रंथे. तथा चाहन्नित्यत्र लोपश्छानिवभावेन प्रत्ययत्वादर्थसमाजत्यत्प्र शम
त्ययांतत्वेन प्रातिपदिकत्वं न भविष्यतीति भावः. ज्ञापितत्वादिति. प्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थमिति भाष्यकारायनिष्कर्षत् ७

लोपरूपादेशेन लोपे कर्तव्ये षष्ठ्या निवृत्तावेवोक्तपर्युदासाप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते। ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति बोध्यम्। ननु लुकं तत्वात्प्र
वृत्तिः। अप्रत्यय इत्यस्यानुवृत्तेः। ध्वनितं चेदं भाष्ये। यत्तु मुख्योपनिषत्तिप्रत्ययलक्षणं नेत्यस्मिन्नर्थे मानं विशेषापेक्षत्वात्। एवं चा
हन्निरित्यत्र तिङ्लोपनिमित्तप्रत्ययलक्षणाप्रसक्तौ तस्येति निषेधकर्तव्ये द्वोरित्वनाधातुपर्युदासेन कार्यमिति। तत्रोक्तरीत्या ए
कवचनोत्पत्तिर्द्वोरित्वेन अहं तिभवती तिस्याद्दोनव्ध्यप्रशानेः। प्रसारितादितित्याद्यापत्तेः। किंच सत्ताद्यर्थमात्रप्रतिपादनविवक्षायां
सुबन्तप्रयोगापत्तिः। अप्रत्ययः किमिति। यत्तु अप्रत्यय इति पर्युदासादर्थवत्वेन लब्धे उत्तरार्थत्वे पि इह किं चित्रयोरिति न्यायेनार्थ
वत्संदेहे नेकार्थीभावरूपार्थवत्वस्य ग्रहणाद्धातुप्रत्ययपर्युदासेन कार्यमिति। तन्न। पर्युदासाभावे उक्तकल्पनानापत्तेः। यस्मिन् ज्ञा
पितयस्य चारितार्थ्यं तन्नज्ञापितमिति सिद्धान्तात्। उत्तरसूत्रे अन्यस्यासंभवेन कृत्तद्धितप्रत्ययार्थापेक्षयातस्यैव प्रशस्तत्वात्। कृ
त्तद्धितपदेन तदन्तस्यापि प्रतिपादयितुं शक्यत्वात्तत्कृद्ग्रहणे पि प्रकृतसूत्रे तद्ग्रहणाभावात्। पारमार्थिकार्थवत्वमात्रग्रहणेन स्यपदे
वाक्ये एवं संभवेन सूत्रस्यासंभवद्युक्तिकत्वापत्तेः। अहन्नित्यतिप्रसक्त्यादोधातुप्रत्ययरूपपदे पारमार्थिकार्थवत्वस्य संभवेन धातुप्र
त्ययपर्युदासस्यावश्यकत्वाच्च। अत एवार्थवत्सूत्रे र्थवत्वं सर्वं गस्ति तैरिति कोक्तं भे पितामहचरणाः। ह्रस्वत्वमिति। नच नपुंसकत्वाभा

बृ
शृ बृं:
८
8

वान्तदोषइतिवाच्यम्·वैयाकरणापरिभाषितलिंगस्यप्रातिपदिकतुल्यत्वेनातिदेष्टुंशक्यत्वात्·वस्तुतस्तुह्रस्वोनपुंसकेत्यस्यवाच्यत्वसं
बंधेननपुंसकेवर्त्तमानस्येत्यर्थोंगीक्रियते·तच्चकांडेइतिसमुदायस्यास्त्येव·अतस्तदंशेनातिदेशापेक्षेतिबोध्यं·कार्यकालपक्षेणेति·नन्वे
वमपिराज्ञीइतिद्विर्वचनेनतद्धितांतत्वनिमित्तासंज्ञाद्वयोरेतिवाच्यं·उत्तरत्रापिअप्रत्ययांतस्यैतत्प्रवृत्तेःस्वीकृतत्वात्·तत्रचसामर्थ्या
तद्धितभिन्नप्रत्ययस्यैवग्रहणात्·अतएवकार्यकालपक्षेराजकुमारीत्यत्रविध्यर्थंसमासग्रहणं·नचैवमप्यतिदेशेनप्रत्ययांतत्वे
पिस्वस्यप्रत्ययांतभिन्नत्वानपायेनप्रातिपदिकत्वंदुर्वारमितिवाच्यं·आदेशग्रहणसामर्थ्येनातिदि[redacted]श्यमानविरुद्धकार्यकारित्वा
भावस्यैवंसिद्धांतितत्वात्·सामान्येति·तेनप्रातिपदिककार्यमात्रस्याभावः·नचतिङं·तव्याद्यत्याचरितार्थं·तस्यलिंगाप्रतिपादक
त्वात्·अतएववाराणसीइत्यादौनदोषः·नचद्विकपक्षेलिंगस्यप्रत्ययेनैवप्रतिपादनाद्दोषोदुरुद्धरएवेतिवाच्यं·लक्ष्यानुरोधेनात्रद्विकप
क्षानंगीकारात्·श्रीइतिदीर्घोच्चारणसामर्थ्येनवारणाच्च·प्रातिपदिकमित्यनुवृत्त्यासिद्धेःसामर्थ्यस्यस्तुकचत्वाच्च·प्रत्ययग्रहणाद
ति·अयंचार्थोगमंहासनेयस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययइतियोगविभागाल्लभ्यते·परिभाषेयंप्रत्ययेग्रहणमेवंयस्मात्तस्यविधि
स्तदादिग्रहणंतदित्यर्थः·एतेनयस्मात्प्रत्ययविधिरितिसूत्रेविधिग्रहणंनकार्यं·नचस्त्रीइयतीइत्यादावतिव्याप्तिः·वतुपःस्त्रीशब्दाद्विधा

एम्
८

नै

नेपिमोऽविधानेन विभिन्नग्रहणेऽकृते पि दोषानुद्धारात् पश्यतिलोपस्यासिद्धत्वेनयङोऽप्राप्तेर्दोषाभावाच्च तत्र [illegible] दिग्रहणमपि शक्यमक
र्तुं नच नवामीत्यादौ दीर्घो न स्यादिति वाच्यं अतो दीर्घो यञीति सूत्रस्यारंभसामर्थ्यादेव प्रवृत्तेः प्रत्ययद्[illegible] त्यपि व्यर्थे प्रकृतिमात्रस्या
पि व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वेनांगसंज्ञासिद्धेः यस्मात्प्रत्ययविधिस्तेनैव तस्य निमित्तत्वलाभाच्चेति परास्तं परिभाषायां ग्रहणनामा
वश्यकत्वात् इकारशब्दवृद्धिवचनेऽर्दस्याकारैके परत एकादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वादंगत्वे स्त्रीशब्दस्येयङापत्तेश्च उत्तरहलेश्चा
घेकाररहितपाठे तु पतीतिरूपमिष्टः शत्रास्त्रियांबाध्यं अतएव भवतीसादावतो दीर्घो यञीति दीर्घो न पृयवपगतो आप्यांपद्दू लु
कियायामिवावामीत्यादावतो दीर्घो यञीति सूत्रं च एतार्थप्रत्यासत्तिन्याये नैकस्यैव प्रत्ययस्य ग्रहणेनादोषो नयुक्तः एतेन प्रत्यय
इत्यपि व्यर्थमित्यपास्तं किंच प्रत्यय[illegible]ति मत्त म्यंगाभावेऽङ्गसंज्ञायां प्रसत्यातेनतो व्याधिकेपि प्रवृत्तत्वेन प्रत्ययस्य निमित्तत्वाभावे
नांगेन प्रसयाक्षेपानापत्तेश्च वत्याघमित्यिध्यायत्तेः देवदत्त आट् नमयाक्षीदित्यादौ देवदत्तादिशब्दात्पूर्वमडाद्यापत्तेश्च एतेन प्रत्या सप्त
लुङादिनिमित्तांगत्वस्याग्रहणेन दोषाभावात्प्रत्यय इति सूत्रस्पष्टं तं सुत्यजमित्यपास्तं अंगसंज्ञायां [illegible] प्रत्ययनिमित्तत्वाभावे नतन्नि
हृपितांगत्वस्याप्रसिद्धत्वात् एतेन प्रत्ययविशिष्टस्य तन्तो व्याधिकस्य वामाभूत् इति मूलग्रंथो व्याख्यातः तदंतत्वं तु प्रत्ययाक्षिप्तस्य

श॰वृ॰
९
7

धातुप्रातिपदिकाद्यवयवकसमुदायस्यप्रत्ययेनविशेषणाद्येनविधि॥तिसूत्रेणालभ्यते॰ अतथात्वादिति॰ यस्माद्धि हितत्वंतदादित्वाभा
वादित्यर्थः॰ नहीदव्यपदेशिवद्भावेनलब्धुंशक्यं॰ एतेनोक्तन्यायस्याधिकग्रहणाभावेएवतात्पर्यमुक्तं नतुव्यपदेशिवद्भावबाधेमाना
भावात्प्रयुक्तत्वाच्चेति निरस्तंतच्चनयन्नाह॰ अन्यथेति॰ संज्ञाविधौतदंताभावेपि यस्माद्धि हितइत्यंशोस्त्येवेतिभावः॰ दिगिति॰ दिगार्थस्त
घटोक्तिःहयुवतेरत्यस्यतद्धितांतत्वेनप्रातिपदिकसंज्ञादुर्वारा॰ किंचबहुच्पूर्वमितिन्यायेनलाघवाभावः॰ अर्थवत्सदृशात्तदार्थमावश्य
कत्वात्॰ अपिचबहुपटवस्तिष्ठंतीतिवाक्यस्यसंज्ञादुर्वाणासमुदायस्यबहुच्पूर्वत्वात्॰ अतएवप्रत्ययांतत्वमुबंतत्वतिङंतत्वादिव्यव
हाराणामतिप्रसंगावारणार्थंप्रत्ययग्रहणेयोयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्यग्रहणमितिवचनमारभ्यंते॰ नसूत्रत्वादृशंवचनमस्ति॰ यदि
तदहानेनहोपवारणंतुसुतरांगौरवमिसलं॰ ननुभाषाशब्दानामपिबोधकतास्वपायाः॰ शंके॰ सत्वात्प्रातिपदिकत्वंस्यादितिचेन्न॰ तन्निमि
त्तकार्येकृतवर्णानांन्यूनाधिकभावेभाषात्वभंगापत्तेः साध्वनुशासनाच्च॰ कृदंतेविधिरियमिति॰ पूर्वसूत्रेपर्युदासस्यप्रसत्वेनधातुप्रत्य
यांतेविधिनिषेधयोरभावात्कृद्ग्रहणमविशेषादुभयत्रापिप्रवर्ततेइतिभावः॰ प्रसज्यप्रतिषेधेतुप्रवेशोपवादन्यायेनानंतरस्येतिन्यायेन
चप्रत्ययांतस्येतिनिषेधबाधेनचारितार्थ्येननिषेधाद्बलीयान्भवंतीतिन्यायेनअधातुनिषेधएवकृद्ग्रहणस्यबाधकःस्यात्॰ निषिद्ध

लघी
९

इति॰ एतदर्थे प्रतिपादकं स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति वचनमेव स्पष्टः॰ संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्यकृता यदुक्तं॰ किन्तु अंगसंज्ञा विभ
क्तसूत्रेनेपटु॰ वटू॰ स्थानावस्त्री सत्ता अस्त्रीत्यनुवर्त्तेशब्दाधिकारात् अयरोनार्थपरत्वं संपाद्य गौणमुख्यन्यायेन स्वाख्यादित्यनुवर्त्यैवा
प्रधानस्यैव ग्रहणादुक्तार्थलाभ इत्याहुः॰ एतेन कृद्ग्रहणे इति परिभाषायाः कृत्सामान्यग्रहणे कृद्विशेषग्रहणे वा यथा प्रवृत्तिस्तथा
स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे स्त्रीप्रत्ययविशेषग्रहणे वास्याः प्रवृत्तिः॰ एवं च शार्ङ्गरवाद्युक्तेति मदोक्तमपास्तमगतिरन्तरेति सूत्रे कृद्ग्र
हणादिति परिभाषाया उत्पन्नत्वेन धर्मिग्राहकमानवत्वादुक्तार्थलाभेपि स्त्रीप्रत्यय इति वचनस्य संकोचकल्पने मानाभावात् तः तद्धि
ताधिकारे प्रतिप्रत्ययपाठस्यैव पर्याप्तत्वेन च महिकुयुवतिप्रत्याहारा तिपदिकत्वे सिद्धेपि तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वलाभार्थे॰
तेन पि सिद्धे तदन्तस्य पुनः प्रवृत्त्या पूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधनं॰ इदं च तदादिनियमाभावे एव संगच्छते॰ एतेन लिंगविशिष्टपरिभा
षया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थं इति हरदत्ताद्युक्तमपास्तं॰ सति प्रयोजने आचार्यस्याज्ञानकल्पनस्यायुक्तत्वादित्याहुः॰ मुलभत्वादि
ति॰ यत्तु स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने इति वचनस्य प्रवृत्त्यंगीकारे ऽकृतव्यूहपरिभाषया एवं समपि संज्ञानापत्तिः किं च एवं प्रवृत्तायाः संज्ञा
याः एकदेशविकृतन्यायेन सत्वेपि कार्यकालपक्षे दोषो दुरुद्धर एव॰ सुप्तिङि एकवाक्यतापन्नसंज्ञायाः प्रत्ययान्तत्वेनाप्रवृत्तेरिति तन्त्रे॰ प्र

श॰ वृ॰ वेसुपविशिष्टस्य संज्ञाया। क्रियमाणत्वेन तादृशसमुदायेप्रसक्त्यांतत्वस्य कालत्रयेप्यभावात्तद्रूपपरिभाषायाः अप्रवृत्तेः लक्ष्यानुरोधेन।
१० त्रपथोद्देशपक्षस्यैवांगीकारात्। कृत्तद्धितसमासेत्रेअप्रसक्त्यांतपदस्यानुवर्त्तनाच्च। अपिच। एकदेशविकृतन्यायः षष्ठीनिवर्त्तमानत्वस्यैवार्थः
10 षष्ठीनिवर्त्तमानत्वे तत्प्राधान्यात्कार्यातिदेश एव। प्रातिपदिकसंज्ञापि शास्त्रीयं कार्यमेव। कार्यकालपक्षस्तु कार्यप्रवृत्तिसमयेपि कार्यविधा
यकैकवाक्यतापन्नस्य संज्ञाविधायकस्य प्रवृत्तिरित्येव। सा चोपदेशेनैवसूत्रसंकोचेन किंचिन्मानं अतिदेशवाक्यस्यापि एकवाक्यता
याः सुवचत्वात्। किंच। कर्मिंचरातिबुद्धिकर्त्तृषु। सितत्तमसित्यादीनामनेनानेकेषांक्रमेण। द्वितीयेत्याश्रिमरकवाक्यतायां दृष्टत्वात्।
एवं चैकदेशविकृतन्यायेन संज्ञाप्रवृत्तावपि कार्यकालपक्षेदोषाद्दुरुद्धर एवेति तत्रतत्राकरग्रंथाः परास्ता इत्याहुः। तच्चिंत्यं। अतिदेशे।
नहि पूर्वसंज्ञायाः आरोपमात्रं सा च संज्ञासु लुकविध्येकवाक्यतापन्ना। तस्या आरोपेपि सुप्रद्दुर्लभ इत्याहुः। यदपि छिन्नकुमारीश
हेनप्रशब्देन गतिकारकोपपदेतिवचनात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासेप्रसक्त्यांतत्वात्पूर्वसंज्ञाप्रवृत्तिरिति। तन्न। उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादि
नियमात्। ह्रस्वग्रहणादिति परिभाषया च दंतत्वेन सिद्धेस्सुपः लुकः प्राप्तिः। लुकः शब्देन चात्र तत्प्रयोजकीभूताः समासादय उच्यंते। अंत एम
रंगानपीतिन्यायोप्येवमेव। सुपश्चेति। नन्वकृतव्यूहपरिभाषयानुमादयो न भविष्यंति हल्ङ्यादिलोपस्तु कृते वा एव। समासात्पूर्वं लुकः १०

मास्यभावेनलोपनिमित्तविनाशाभावात्· लोपेसमासेचनद्धिषयेलुकोप्रवृत्तत्वेनसुतरांनिमित्तविनाशाभावाच्च· अतएवाल्लोपो
नरतिसूत्रेतपरत्वाच्चरितार्थत्वकृत्न्यायस्यनास्त्येवेतिचेन्न· हल्ङ्याब्भ्यइतिसूत्रेपरस्यसाहचर्येणासुतिसीनामेकग्रहणेनसुप्स्त्वजासांक्रांते
तस्मिन्नेवप्रयोगेलुकःप्राप्तत्वेनाकृतव्यूहपरिभाषायादुर्वारत्वात्· अतएवसमर्थग्रहणंपरिभाषायांज्ञापकमितिभाष्यकारोक्तंसंगच्छ
ते· अतएवगोमत्प्रियङ्स्यादेनुमाद्येन· अतांगानपिविधीन्बहिरंगोलुग्बाधतइतिभाषाकृतव्यूहपरिभाषापेक्षयाभिन्नैवेतिकश्चि
त्· अनुवृत्तेरिति· नचकृत्तद्धितयोरविशेषणं· संकोचेमानाभावात्· इद्दसमासानापत्तिश्च· नद्यन्यतमस्यांडित्स्येववर्त्तपञ्चदत्तवि
सुमित्राःपंडिताइतिप्रयुज्यते· साहित्यविशिष्टैकपदोपस्थाप्यत्वाविशेषणामवेत्रान्वयस्योचितत्वात्इतिवक्ष्यते· अतएवपूर्वशा
लाप्रियःपूर्वघटप्रियइत्यादौद्वंद्वतत्पुरुषयोःउत्तरपदेइतिवचनेनावांतरतत्पुरुषप्राप्तिपरिकल्पनं· एकपदेपरत्रैपवाऽर्थवत्त्वेपिपरद्व
येऽर्थवत्त्वकल्पनेमानाभावात्· साहचर्येणाप्रशस्तार्थवत्त्वस्यैवग्रहणाच्च· नचैवमर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेःसामर्थ्यात्प्रशस्तायांमत्
वितिपूर्वोक्तंविरुध्येत· उपरंजकतायथाश्रुतार्थप्रतिपादकेनापिकृत्तद्धितयोरन्वयसंभवादितिवाच्यं· कृत्तद्धितौसमासश्चेतिभि
न्नसूत्रद्वयकरणेऽप्येकसूत्रकरणेननोपरंजकतयाविशेषणान्वयाभावस्यबोधनात्· असमर्थेति· तत्त्वंचपरस्परमनन्वयात्· नचपा

श॰ इ॰ ष्टिकान्वयोस्तीतिवाच्यं॰ तस्योपपदादपि तुमशक्यत्वात्॰ साकांक्षितविषयकस्य तस्य सर्वत्र कल्पने मानाभावात्॰ फलाभावात्॰ गौरवाच्च॰
११ नचैकक्रियान्वयित्वमेव सामर्थ्यं॰ असमर्थसमासोच्छेदापत्तेः कुतः सर्वस्मिन्नित्यादौ घटो न भवतीत्यादौ समासापत्तेश्च नच सत्यपि तत्र तत्
॥ त्कर्मकक्रियालक्षितत्वेनान्वयोस्तीति वाच्यं॰ चकारादेरिव दृशेरपि प्रयोगानापत्तेः॰ धर्मिग्राहकेति॰ समर्थः पदविधिरिति परिभाषया
समासस्याप्राप्तत्वेन तद्दृशेर्ज्ञापकस्यावश्यकत्वे मुकुल्यन्तावयितद्दृवज्ञापकमाश्रयणीयं॰ अत एव शब्दे उपपदे दृश इति॰ नचास्येलला
दयोरित्यादौ सुपीत्यधिकारात्तत्सिद्धिरिति वाच्यं॰ असंभवेन तदसंबंधात्॰ अन्यतः तत्प्रवृत्तिनिमित्तमपि प्रत्ययविधायकेनैवाभिधीय
ते अत एव प्रकृत्येकदेशस्य सुबन्वयः॰ एतेन द्वितीयान्तस्योपपदत्वमिति विदन्तः परास्ताः॰ नहि द्वितीयान्तं समस्यानिर्दिष्टं॰ येनोपपदसं
ज्ञां लभेत॰ अन्वर्थसंज्ञाबलादधिकारसामर्थ्यात्तत्प्रकृतिकसमुदायस्य सुबन्तत्वं॰ एतेनासत्यपि दिशिग्रहणात्तत्प्रकृतिकसुबन्ते लक्षणायाः
सत्वात्तद्दृतस्योपपदत्वमित्यपास्तं॰ लक्षणायां मानाभावात्॰ अनुवृत्तसुपीति पदे एकलाघवात्सुप्प्रकृतौ लक्षणाया युक्तत्वात् कर्मण्य
णित्यादौ तदभावेनैकस्यैवान्वाय्यत्वाच्च॰ एतेन स्तंबेरम इत्यत्राधिकरणत्वात्सप्तमी कारकत्वात्प्रकृतिस्वस्थेति कारक इति सत्त्व॰ राम
स्थाकरस्येत्याख्यानाः नचैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनोपपदत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यं॰ कार्यकालपक्षे दोषस्योद्धृतत्वात्॰ अन्वर्थसंज्ञायाः ११

सत्वेन सुपोपि वाच्यकोटौ प्रवेशेनोभयत्रात्र अपरोक्षं तादृशत्वाभावात् · किंच सप्तमीस्थत्वम शास्त्रीयमकल्पं ततो निष्कृष्टं पूर्वोक्तत्वेन
लब्धुमशक्यं · अत एव सम्बन्धत्वं पूर्वोक्तत्वेनोपपदसंज्ञा तत्सप्तम्येकदेशे नैवेति निरस्तं · यत्तु पंचकं प्रातिपदिकार्थपक्षे प्रातिपदिकमात्रोपपदं
आगादिष्वाप्तस्यार्थं महाज्ञाकरणमिति तत्र कर्मादिद्योतकविभक्तिसमभिव्याहारे प्रातिपदिकेन तस्य वक्तुमशक्यत्वात् समीपवाच्युप
शब्देनोपादानाद्व्यवहिते पि सम्भवान्न दिव्यादावुपपदत्वमस्त्येव · पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वेन क्रियायाम प्रयाम्न्वयाद्व्यवहितत्वं अस्त्ये
व · सप्तके नोपदशामित्यादौ समर्थेषु प्राभोषायाः प्रवृत्तत्वान्न दोषः · लकारविधौ तु समर्थे परिभाषाया न प्रवृत्तिरित्यग्रे निरूपयिष्यामः ·
कुंभकार इत्यादीनामलौकिकविग्रहेषु ष्ठ्या एव प्रवेशः · कृत्सु कृत्यर्थे प्रति कर्मत्वात् अत एवाक्रोश विवक्षायां षष्ठ्या आक्रोशार्थस्य लुकि
कुंभस्यकार इत्यत्र सेव · ध्वनितं चेदमुपपदमतिङिति सूत्रभाष्ये उपपदमतिङिति सूत्रे उपपदशब्देनोपपदमर्थकृतिकं सुबंतमुपपदं
वा सुबंतान्तरस्य तत्र इति वक्ष्यामः · नन्वेवमपि शशशृंगादि समानानिरर्थकानां प्रातिपदिकसंज्ञार्थं समासग्रहणमावश्यकमिति · अ
त्रोच्यते · अनिर्वचनीयख्यातिवादिनामरणात्तत्र अनिर्वचनीयशृंगादिकमस्त्येव · यद्वा शशशृंगादिशब्दानां विशकलितप्रसिद्धशशशृंगा
दिकमारोपितसंबंधशक्यं · गवादिष्वनुभूतं विषाणं शशमस्तकवर्तितया बुद्ध्या लक्ष्यते स्येवाभिधानाय शशविषाणादिशब्दानां प्र

श॰वृ॰
१२
12

योगात्। अतः एवंस्त्रैणोव सिद्धिः। पदिवास्तवसंबंधेन बहिः सत्तमर्थे शब्दा अभिदधीरन्। तर्हि घटो स्तिघटो नास्तीति च प्रयोगो न स्यात्। यदा
र्थसत्वे पौनरुक्त्यात्। तदभावे बाधनात्। अत एवास्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादि संगच्छते। कमलवनोद्घाटनं कुर्वते इत्यादौ कर्तृगामि त्वविव
वक्षायामात्मनेपदमित्याद्याकरग्रंथानामयमेवाशयः। अस्मिन्नर्थे तदाद्यान्विष्याप्याप्यासमिति सूत्रप्रयोगोऽपि मानं। किंचार्थवत्त्वं बोधकत्वं
तत्त्वं शशशृंगादावसत्त्वात्। अत एवाक्षौहिणीरथन्तरादिशब्दावप्यवानां प्रातिपदिकत्वं। अत एवेदृशविषये समयासादिविधायकशास्त्रा
णां प्रवृत्तिः। अत एव प्रातिपदिकमिति महासंज्ञाकरणं च सतार्थबोधकशब्दमात्रेऽपीयं संज्ञेति हितदर्थः। एतेन वेदेऽपि महासंज्ञाव्यवहारः। कि
मर्थं कृत इति प्रश्नः प्रकृतैवोत्तरमिति महोक्तमपास्तं। वेदाक्षराणामध्ययनादावदृष्टोत्पत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च। शाब्दबोधेन बाधज्ञानं प्रति
बंधकं। नापि अयोग्यतानिश्चयः प्रतिबंधकः। नापि योग्यतानिश्चयः कारणं। अत एव मिथ्याभिशापगालिदानरूपकादिकाव्यजन्यबोधा
नुभवः। व्युत्पन्नं प्रति शब्दो न मूकः। तत्तदर्थे प्रवृत्तिश्च। एतेन एषवंध्यासुतो यातीत्यादौ पदार्थोपस्थितिमात्रं न शाब्दबोध इति नैयायि
काद्युक्तमपास्तं। सुखाद्युत्पत्तौ प्रवृत्तौ चैव विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वात्। सर्वत्रैव तथात्वापत्तेः शाब्दप्रामाण्योच्छेदापत्तेश्च। शाब्दयामीसत्त्वम
विरोधापत्तेश्च। वह्निना सिंचतीत्यत्र प्रवृत्तिः परं नायाद्या। प्राक्तनबाधिना प्रामाण्यशंकाया एव जायमानज्ञाने जननात् छूत्यज्ञानस्यैव रामे

१२

प्रवृत्तावुपयोगिनोऽसमत्वात्। एतेन नैनं छिन्दंति शस्त्राणीति नैनं दहति पावक इति तच्चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति व्याख्यातं। श
शष्पं गादिपदेषु पदप्रकारक एव बोधाच्छाब्दबोधविशेष्यत्वापि विशेषणत्वं तथाप्यानंगीकारात्। तत्र इदं पदं क्लृप्तिच्छक्तं साधुपदत्वादित्याकारस्तद्
होहेतुः स च शक्यानुपस्थितावपि भवतीत्यन्यत्र विस्तरः। उक्तं स्तु प्रत्ययो नेति। एवं भाग प्रकृतिक प्रत्ययाभावोऽत्र विवक्षितः। तेन राजाद
यानित्यत्र प्रातिपदिकत्वं न। एवं भागः परमिति। पदस्याबून चात्रोत्तरभागो हेश्यक भिन्नोत्तरखंडार्थान्वयी गृह्यते तेन गविस्त्ययं प्राहेत्यादे
गोहत्यादीनां मुखं तत्त्वाभावेपि न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं। नास्ति करत्यत्र तु निपातसमुदायात् प्रत्यय इति पक्षे नश्चात्रस्य एवं खंडे क्रिय
माणे दृष्टस्य प्राप्तत्वेपि प्रकृतिरूपपदद्वयस्यापि एवं भागः प्रत्ययमात्रस्य चोत्तरभागत्वसाकारक खंडद्वयस्यापि कर्तृशक्तत्वेन नियमप्र
प्रवृत्तिः। अत एव वृषणवसुः वृषणाश्व इत्यत्र समासे वृषण्वस्वश्वयोरित्येनेन भत्वात् सर्वसमासे पूर्वभागस्य पदत्वाभावेनेदृशार्थस्य
दुर्लभत्वादित्यपास्तं। गृहषाविसोढरीति उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन भाष्ये सर्वनामस्थाने परेचेति पदत्वमा
त्रस्यनिषेधनजहत्स्वार्थापाद्यावानर्थक्याच्च दोषशंकेति भावः। परलके नो पदं शास्तिति। ननु प्रत्ययात्प्रकृत्यर्थप्रतियत्कारकं तस्यैव
क्लृप्तगावाइतिपरिभाषायांग्रहणा मलकेनेत्यसकरणात्तेन भुक्ते इत्यत्र शात्वान्नयरतिचेत् सत्यं उपदेशस्तत्तीयापामितिसूत्रस्थतरतीया

ग्रहणसामर्थ्यात्समुलादिवत्समासाभावात् प्रवृत्तिनिमित्ताशयस्यसत्वात्· आदिनादन्तेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यादि बोध्यं· अत्र तु शाब्द उपदंशनक्रिया
पाकरणत्वं स्पष्टमेव वस्तुतस्तु उपदंशस्तृतीयायामित्यादिप्रमाणात्कर्मणि तृतीयेयमित्याहुः वाक्यस्यैवेति· तथा च प्रातिपदिकसंज्ञा
यां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुक्प्रसज्येत· न च समासविकल्पसामर्थ्यान्नेति वाच्यं· व्यवहितविपरीतप्रयोगसंपादनेन चारितार्थ्यात्· किं च प्रातिप
दिकत्वे शकारादाकारस्योदात्तत्वे पिगतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यादिति निरुक्तशब्दाकारस्योदात्तत्वस्य पक्षेऽभावसंपा
दनेन समासविकल्पस्य चारितार्थ्यात्· इत्युपदंशादेन समासइति निषेधस्य पक्षेऽप्रवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वाच्च· स्पष्टं चेदं उपयोगा
दाख्यायामिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः· न चैवं पदमात्रस्य प्रयोगाभावेन सुब्विधेः सुप्निमित्तकार्याणां चैवैयर्थ्यमिति वाच्यं· पाहि मे गंगे
अक्लिसर्गे गंगाद्इत्यादिवाक्ये सुस्त्रीप्रसंगेये न दादिनियमस्य निषिद्धत्वादर्थवत्सूत्राप्रवृत्तौ कृत्तद्धितान्तत्वाभावेनोत्तरसूत्राप्रवृत्तौ च प्रातिप
दिकत्वाभावेन स्त्रौकान्मुक्तिरित्याद्यर्थं· बहिर्भूतनिमित्तलुकोप्यलुकाबाधस्यैव श्रूयमाणत्वेन च लुकः प्राप्तेसार्थकस्य स्पष्टत्वात्·
वाक्याद्येस्य कुत्साद्यर्थविवक्षायां सुस्मर्गत एकवचनोत्पत्तौ कप्रसङ्गापत्तिः· किं च पचते देवदत्त इत्यादौ एकारादीनां सावकाशत्वे
न स्वेदस्तः पचतेइत्यादौ वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वापत्तिरित्यलम्· समासग्रहणाति· यत्तु पर्युदासेनैवाव्ययवत्त्वे लब्धे अर्थवद्ग्रहणं अर्थ एमं

वानेव योऽर्थे वा निष्पैतरथेलाभार्थः । तेनार्थे वर्त्यवयवाक्यस्यनेतितन्न । तत्पुरुषार्थस्याशब्दार्थत्वात् बहुपटवद्दस्याप्रसिध्यापत्तेश्च । परत्वादिति ।
अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायेन घटोऽस्ति हेयुवतेरित्यादौ स्त्रीप्रत्ययेन टाबादिनियमस्य निषिद्धत्वेन प्राप्तत्वात् तन्निमित्तप्रातिप
दिकसंज्ञाया अपवादत्वेन बाधात् समासनियमस्य चारितार्थ्यं । विनिगमनाविरहेण सर्वोपवादत्वमिति वादिनां मतेनतु परत्वात् तत्पुरुषत्वा
दितिबोध्यं । बाधादिति । ननु नियमस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे लक्षणापावाक्यस्यनेत्यर्थस्य निष्पत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायेनार्थवत्सूत्रा
पवादभूतस्य परत्वेन कृत्तद्धितापवादकत्वेनेष्टसिद्धावपि विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रसंकोचकतावेति पक्षे कुंभकार इति समासे कृ
द्ग्रहणस्य प्राप्तावपि येन नाप्राप्तिन्यायेनार्थवत्सूत्रसंकोचकत्वेनेपि कृत्तद्धितांतग्रहणसंकोचकत्वे मानाभावेनोक्तदोषाद्वार एवेति
चेत् । अत्राहुः । विधिमुखेन प्रवृत्तावपि संकोचस्याशेषबाधरूपत्वेन तद्बाधकस्य विप्रतिषेधसूत्रस्य प्रवृत्त्या कृद्ग्रहणसंकोचोपि सुलभ एव
येन नाप्राप्तिन्यायस्यैवानंतरस्येति न्यायस्यापि दुर्वारत्वाच्च । यद्वा लक्ष्यानुरोधेनात्र निषेधमुखेन प्रवृत्तिरस्त्येव पक्ष आश्रीयते । यत्तु समास
साहचर्याण्ण्यन्तप्रविष्टवर्णाघटिततद्धितांतस्यैव ग्रहणेन घटोऽस्ति हेयुवतेरित्यादौ दोषाभावः । कृदंतं साहचर्यान्नियतप्रयोगविषयकमेका
र्थीभावसामर्थ्ययुक्तं प्राग्घटते इति । तन्न । सुंदरयुवतिः युवतिसुंदरीत्यादितद्धितेष्वनियतप्रयोगेण साहचर्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । सम

श. बृं.
१४
14

र्थे परिभाषायाः पदविधित्वाभावेनाप्राप्तेः पाचक एवं धात्वर्थे स्याद्दोषः प्रातिपदिकसंज्ञा नाम यत्तेऽश्व यत्तत्त्वस्य मूलकस्योपदंशनं स्पर्शनं च कृत्वा
भुंक्ते देवदत्त इति वन्मूलकेनोपदंशं भुंक्ते स्पर्शनं च कृत्वेति प्रयोगे वारणार्थमेकार्थीभावस्य समुदाये आवश्यकत्वेनोपदंशस्तृतीया
यामित्यादौ समर्थपरिभाषाया दुर्वारत्वेन च साहचर्येण वारणाच्च । गामानयेत्यादौ अर्थवत्सूत्रस्य वारणार्थं समासनियमस्यावश्यक
त्वाच्च । एकार्थीभावेति । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषो भार्या यायाश्वेरत्यादौ विशिष्टस्य राजपुरुषो भार्यायां यायाश्च घटस्य रस्याय निष्ठवारणार्थं भेदसंसर्ग
योरुक्तिरावश्यिके त्यादि विवृणामः इत्यारामीति । आदिनोक्तपदद्यरित्वाक्ये पिरीषो बाध्यः । किं चैवं कृष्णह ... नचार्थवत्सूत्रस्यैव कृ
ह्णस्याप्यर्थवत्त्वाभावेनाप्राप्तिरिति वाच्यं । पाचकस्यादावप्यर्थवत्त्वाभावेन संज्ञानापत्तौ नैयायिके कृत्त्वरस्त्रेः अर्थवत्त्वं बंधस्यैवानु
पपत्त्वात् । नास्तीति । द्योत्यार्थवृत्त्या बोधकत्वस्यापि संभवेन सूत्रेणैव सिद्धेः । साच वृत्तिः स्वस्य पदस्य वारवादिश्च नृ एव शक्तिग्रहश
क्तिनाद्वारादिश्च न भ्यो बोधात् स्ववृत्तिरेवः शरीरस्त्रैलिङ्ग्यत्वादावेविवशं न समभिव्याहरेदुक्तादिपदानां तत्तदर्थकत्वेलक्षणेतिवादिनां मते पर
त्वेत्यत्र बाध्यं । परत्वं चात्र स्वानुच्चारणो अविनाश्यत्वं । अत एव धनमित्यादौ वर्णानां न प्रातिपदिकत्वे समुदायसंपादकैरेनवरितार्थत्वेन एमे
वृत्त्या बोधकत्वरूपताया धर्मग्राहकत्वाभावाच्च । अभेदविवक्षायामिति । अयं भावः । अर्थवत्सूत्रे अर्थवत्त्वं वृत्तिविषयबोधकत्वं शक्त् १४

स्यैव नवृत्तिविषयत्वं· मानाभावात् आश्रयत्वेनैव तदुपस्थितिसिद्धेः तथा च संबंधस्योभयनिरूप्यत्वेन संबंधिद्वयोपस्थापकत्वाद्विशेषाद्घ
टत्वावच्छिन्नशक्त्यैव घटादिवच्छब्दस्याप्युपस्थितौ सत्यामर्थबोधनतात्पर्ये सति विशेषणतया शब्दोपस्थितिः तत्तदभावे तु विशेष्यतयैव
पदम्· शब्दस्य ज्ञानसामान्यसामग्र्याजायमानविषयेणोपस्थितिः· अत एव प्रत्यक्षादावपि शब्दस्य भानमंगीचक्रुः· आकांक्षादिवशा
द्धाकार्थस्य शाब्दबोधे भानवन्नियमेन शब्दस्य भानादस्य अनुपस्थितत्वेपि न शाब्दबोधविषयत्वानुपपत्तिः· तत्र तात्पर्याकांक्षादिवशा
ज्ञो नित्यागोरनित्यस्या वा विवक्षातंत्र्येण विशेषणत्वेन वा भाने· प्रपंचयिष्यते चैतद्धातुसंबंधे प्रत्ययाः इति सूत्रे· अनुकरणत्वं च स्वाभि
न्नशब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणविषयत्वं· शब्दशब्देनानुकरणत्वमिति स्पष्टमेव· न च शब्दमात्रतात्पर्यकस्य गणपाठेपि क्रियावाचकस्य ग
णपाठाभावाद्धातुसंज्ञा न स्यादिति वाच्यं· आनुपूर्वीभेदस्यैव शब्दभेदे नियामकत्वात्· सादृश्येन तत्त्वाध्यवसायाच्च· अत एव नानार्थव्यव
स्था· साधुत्वस्यार्थविशेषपुरस्कारेणैव सत्वादसाधोरनुकरणशब्दपरे साधुत्वं नार्थपरे त्वकार्येत्यादि वक्ष्यामः· न चैवं शब्दपरत्वेप्यर्थवत्व
निमित्ता संज्ञा दुर्वारा फलोपहितत्वस्यार्थबोधकत्वस्य विवक्षितत्वात्· एतेन भूसत्तायामित्यादौ तिबाद्युत्पत्तिर्दुर्वारेति निरस्तं· फलोपहि
तक्रियावाचकस्यैव धातुसंज्ञासूत्रे विवक्षितत्वात्· यद्वा स्वसदृशशब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणविषयत्वं· अतो न काचिदनुपपत्तिः· यत्तु स

श॰ दु॰
१५
15

कृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनधातुत्वात्सुबभावइति॰ तत्रातिदेशस्यवैकल्पिकत्वेनसमाधानांतरस्यावश्यकत्वात्॰ शब्दमात्रतास्यैके
त्यत्रशब्दशब्देनवर्णरहितोध्वनिरुच्यते॰ अतएवपटदित्याहस्त्रपटच्छब्दानुकरणंध्वनेर्वीतिहृत्॰ ध्वनिमात्रानुकरणेवर्णोच्चारणला
तुत्वमितिनिरस्तमितिसुधीभिरूह्यं॰ अभेदपक्षोवाचनिकएवत्सपरे॰ भ म त्नायोमिति॰ ननुभेदपक्षेप्यनुकरणंचानितियरमितिगतित्वेपि
निपातत्वेचाव्ययत्वेरूपंसिध्यत्येवेतिचेत्त॰ संज्ञानियमपक्षेदोषाभावात्॰ प्रयोगनियमपक्षेपिअनुकरणंचानितीतिसूत्रंक्रियायोगप्र
वर्तेतइतितावन्निर्विवादं॰ पूर्वसूत्रेतथैवनिर्णीतत्वेनार्थाधिकाराश्रयणादित्यन्यत्रविस्तरः॰ भेदविवक्षायामिति॰ अर्थवच्छब्दस्यापिश
क्तिविषयत्वे॰ तत्रकेवलशब्देपिशक्तिरेवेतिप्रामाणिकाः॰ अतएवकृत्विणित्याहसादेनदोषः॰ नन्वलक्षणयानिर्वाहः॰ शक्त्यभावात्॰ न
न्ववर्णानांकृचिच्छकृत्वमितिवाच्यं॰ शक्यसंबंधाग्रहोपितद्बोधात्॰ विनिगमनाविरहेणनिर्णयस्यकर्तुमशक्यत्वेवसर्वेषांलक्षकत्वाप
त्तेः॰ समासनियमेनसमुदायस्यवृत्तिमत्त्वाभावेनचसमुदायस्यप्रातिपदिकसंज्ञानापत्तेश्च॰ अर्थभेदाच्छब्दभेदेनानयोर्भेदः॰ अतएवध्वनि
मयत्ववर्णमयत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वसिद्धिः॰ अस्मिन्पक्षेधातुत्वंक्रियावाचकत्वमतिगणपठितशब्दवाच्यत्वं॰ द्वावपिपक्षौलक्ष्यानुरोधेन
व्यवस्थितावित्यन्यत्रविस्तरः॰ लिंगबोधकेति॰ नचविभक्त्यौलिंगविशिष्टाग्रहणमितिनिषेधः॰ अन्यविहितविभक्तिनिमित्तकार्येअस्याप्र राम
१५

तत्वात् · ननु ङीपः प्राग्भावमारोप्यैवमुक्तं भविष्यतीत्याशंक्याह · तद्धीति · समासस्येत्यनुवृत्त्या अनुत्तरपदस्येत्यनुवृत्त्या च विसर्गोत्तरस्य एवाप
रत्वबोधनादुत्तरपदस्यासंभवे प्रत्यासत्तिन्यायात् कुंभादिरूपस्यैव ग्रहणादिति भावः · ननु बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधेन कस्मादिघटितो
त्तरपदस्यैव ग्रहणं प्रयुक्तमित्यत आह · किंचेति · कुमारीमाचष्टे इति · कुमारीशब्दश्चात्र नववयोविशिष्टस्त्रीवाची अपितु ओषधिवाची
तिस्त्रीलिंगः · अत एव प्रवृत्तिनिमित्ते वयोभिधित पुंस्त्वाभावान्न पुंवद्भावः · वयोवाचिकुमारीशब्दे तु पुंवद्भावोपि प्रयोजनं · णिचु तु
तत्करोति तदाचष्टे इत्यनेन · तदिति द्वितीयांतोपलक्षणम् · तदित्यनेन कर्मसमर्पकं प्रातिपदिकमुच्यते प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति
वृत्तिवचनस्यैवायं प्रपंच इति वा प्राचीनां मतेन णिजपि फलं बोध्यम् · लोहितिकेति लोहितिं तरत्यपि फलं बोध्यम् · प्रातिशायनिकप्रकरणे
तारीद्वः पितो ब्र इति वाच्यम् अतरप्तमपमयोर्द्वः इति न्यायेन स्वार्थिकतरयोरपि बोधनात् रूपद्वयमिति तथा च लोहिता लिंगबाधनं वेति
कर्तव्यं · नन्वेवं युवन्शब्दात् तिप्रत्यये सर्वे ङीपुंस्त्वे प्राप्नोति · ततः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया तिप्र
त्यये परे नीति स्यात् · नचैकेन स्वार्थस्योक्तत्वान्न प्रत्ययान्तरं स्यादिति वाच्यं · कुंडोध्नीत्यादावनङो स्वार्थस्योक्तत्वेपि ङीषुसत्तेः सिद्ध
त्वसिद्धत्वात् · अत एव कुटिकादंक्तिन इत्यत्र क्तिन इति पर्युदासस्यार्थवत्तार्थ इति चेन्न स्वाधिकारस्थप्रत्ययोत्तरत्वाधिकारस्थप्रत्ययाभावस्य

सर्वत्रग्रहणेनज्ञापनात्·तद्धिश्चावध्यायनीयादेश्चाचांष्कतद्धितइतिसूत्रेणचापंबाधित्वाप्यप्रत्ययार्थं·त्वद्रीयात्तुचापिसत्यप्येकादेश
स्यपूर्वांतत्वेनोक्तपरिभाषयावाप्यप्रत्ययस्यसिद्धत्वेनतद्दुप्यथर्थीस्यष्टमित्यादिनिरूपयिष्यामः·असंज्ञादिति·अन्यपदार्थस्योक्तत्वेनसत्त्वे
त्वयोगात्तद्योतकप्रत्ययंविनाप्रातिपदिकेनवक्तुमशक्यत्वात्·तदनुक्तौतुप्रकृतेबहुव्रीहिसमासत्वानापत्तेरुपसर्जनानांसमासांतत्वानापत्तिः
लिंगरहितान्यपदार्थवृत्तिसुत्तमानाभावात्·तथाचांतपदेनावयवत्वबोधनात्·कवुत्तरंटाबितिसिद्धांतः·उगितश्चेतिसूत्रेऽनुपसर्जनादित्य
धिकारेणास्यैवेतिभावः·एवेति·छात्रग्रहणात्कृतेऽलुक्तेचोक्तसिद्धांतावश्यकइतिबोधयितुमेवकारद्वयोपादानं·उत्तरपदस्येति·अवय
वावयवःसमुदायावयवोभवतीतिन्यायेनसर्वाणिलौकिकप्रक्रियावाक्येचरमावयवः·अतएवसुप्लुकि·एकदेशविकृतन्यायेनसमा
सांतेद्विगुत्वतत्पुरुषत्वादिलाभः·अवयवीभूयेति·इदंचचरमवाक्यंतदाबाधिताप्यपादानसामर्थ्याल्लभ्यते·अन्यथासमासादित्येवब्रूयात्·प्रवर्त्तेत
इति·बहुव्रीहिनिमित्तविशेषाप्यपदार्थवृत्तित्वकल्पनापेक्षयापि[illegible]इतिशेषः·एवमपि·एतेनसमासांतावितिद्विवचनबलाद्विधिद्वयकल्पने
नएकविधेःसमासांतविधानेनचाऽरितार्थ्येपिद्वितीयविधिसामर्थ्याद्बहुव्रीहेःपूर्वंअलौकिकविग्रहेसमासांतप्रवृत्तिसिद्धौबहुवचनंव्यर्थमि
तिपरास्तं·बहुव्रीहिनिमित्तापेक्षयापिपूर्वंप्रवृत्तसार्थंद्वितीयविधेरावश्यकत्वात्·छात्रग्रहणाबाधितार्थेनसंगच्छते·एवंचबहुकुमारीकइत्या

दोऽप्यंतमात्रस्यान्यपदार्थोपसंक्रमाभावादुत्तरसमासिशंकेवनेतिध्येयम् ॥ परस्तादिसेकइति ॥ अत्राहचिबीजंतुघकालतनेषुकालनाम्रइस्येत
न्मलकमुबं तात्त्विकोसत्तिरितिसिद्धांतविरोधः सुप्रहितस्यानुत्तरपदत्वंच ॥ पक्षेरसुपादानाद्धि न्यक्षेप्य चिबीधिता ॥ तद्बीजंतुसमासा
नारस्यतंशब्दबलात्सुपः परस्मान्नायमानेपिसुबंतादिपदेः कबंतस्यग्रहणेनकपः पूर्वभागमादायैववा बहुव्रीह्यादीनांप्रवृत्तेः सुलभत्वेनक
बुत्तरंपुनः सुपृव्यर्थः ॥ तथाचसमासांतविशिष्टस्यैवान्यपदार्थोपसंक्रांतत्वाद्बहुगोमत्केत्यादौ ङीप् ॥ बहुकुमारीकेत्यादौ ह्रस्वश्च न ॥ बहुच
र्मिकेत्यादावित्वसिद्धिः ॥ अभाषितपुंस्काच्चेतिसूत्रविहित कपि आत्वविकल्पस्तु ह्रकेत्यादावित्वंच ॥ एवंप्रवजानिरित्यत्रापिबोध्यं ॥ प्रक्रिया
ता वाक्येनिष्कुलससनंतरमंतरंगत्वाप्रेत्येनाबाधमानाभावेनजायायाइतिषष्ठीनिर्देशाच्च सुप्सुगुत्तरं ङिच्चेसनेन ङित्करणसामर्थ्यादाकारनिवृ
त्तिरितिविशेषः ॥ अत्रमूलेउत्तरपदशब्दः उत्तरसुबंतपरः अस्यायाह्रदरसंभवात् ॥ एतेनसमासादिपदानामुत्तरपदलक्षणायाबीजाभाव
इतिनिरस्तं ॥ अतएवबहुकुमारीकइत्यादिसिद्धिः ॥ अन्यथासमासविशेषबहुव्रीह्यादिनिमित्तबहिरंगकपः पूर्वमुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययांतस्या
तिपदिकमात्रापेक्षोह्रस्वत्वादुर्वारः ॥ अतएवचनञ्सुभ्यामितिसूत्रोत्तरपदस्यकार्यित्वाश्रयणोप्यन्त्रचरस्यादावंतोदात्तत्वसिद्धिः ॥ अतएवकपिपूर्वे
मितिसूत्रंसार्थकं ॥ नचसमासस्यैत्यनुवृत्त्यैवइष्टसिद्धिरितिवाच्यं ॥ नञ्सुभ्यामिसस्यैपंचम्यंततत्वेनानन्वयापत्तेः ॥ नञ्सुभ्यांपरंयदुत्तरपदंतदंतस्य

श॰ कृ॰

१७

17

समासस्य समर्थाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाद्दोषो ऽप्यापत्तेश्च। तदुक्तं समासस्य समर्थाश्रयत्वेन त्वन्तिमसंज्ञाया बहिरङ्गत्वाच्च। समासस्यानुवृत्तौ फलाभा
वाच्च। समासस्य सत्त्वविशेषणत्वेनाश्रयणे बाधकाभावाच्च। ध्वनितं चेदं गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यादौ भाष्ये। नन्वेवं बहुजरा का विसादौ जर
सादेशो दुर्वारः। निर्दिश्यमानस्येति परिभाषया कबन्तस्य व्यवहितत्वात्सर्वस्य चाभावेः। तस्मादावाद्या भवति। कस्मिन्नर्थे स्वार्थे। ननु चोक्तं
तत्र समासान्तेषु द्वौ पक्षाविति। समासान्ता अपि स्वार्थिकाः। उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समासान्ता भविष्यन्तीति भाष्ये परत्वादुत्कृष्टत्वादिति स्वार्थो
बोध्यः। कैयटस्तु महान्प्रमाद इति स्पष्टमेवतत्त्वविदां। समासावयवत्वे ऽपि उक्तयुक्त्या समासात्सर्वे समासयोग्यसमुदायात्प्रवर्त्तते समास
संज्ञा तु पूर्वभागस्यैव। समासावयवत्वं तु वाचनिकमेवेष्टं न चैवं कपः पूर्वभागस्यानर्थकापत्त्या वेकार्थीभावेनान्यपदार्थवृत्तित्वादिकं दुर्लभ
मिति वाच्यं। समासान्तविधानसामर्थ्येन बहुव्रीहिसमासमात्रे कार्यकर्त्तव्ये तद्वृत्तित्वकल्पनात्। अत एवास्मिन्पक्षे बहुकुमारीक इत्यादौ
ह्रस्वो न। अतः कबुक्तं सुष्ठु। अत एव बहुचर्मिके इत्यादावित्वसिद्धिः। अत एव चेदं प्रथमकार इत्यादाविदमेतत्तदः प्रथमपूरणयोः क्रियागण
न इति सूत्रेणाकप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वसिद्धिरिति प्रत्ययस्थात्कादित्यादिसूत्रस्थभाष्यबाधितपक्षान्तरं। अत एव बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति बहु
गवादिति सूत्रे उच्चस्थिदकरणां च प्रत्ताथं। समासान्तं प्रवृत्तौ तदन्तं वा भित्वा परत्वेन बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वरप्रवृत्तौ ततो ऽपि प्रत्ययस्व

रामः

१७

रीविकृष्टसिद्धेश्चित्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॰ नच विरोधाभावेन विप्रतिषेधोऽयुक्त इति वाच्यं॰ एवमपि पूर्वे इचः प्रकृतौ प्रमाणाभावात्॰ आद्युदात्तस्या
नुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनयोरधिकारयोरभावयोः सत्वेन द्विविधेनैवाभयोर्विधानेन विरोधस्यास्पष्टत्वात्च॰ सिद्धं तद्धितीयरक्षादृतिपथ्
वादिनामिति भावः॰ पक्षे त्विसुक्तया हविर्बोधिता॰ समासप्रातिपदिकसंज्ञयोः लुगुपजीव्यत्वात्सिद्धेषेणान्तरंगानपीति न्यायाद्वृत्ताव
यिपरत्वेन समासप्रवृत्तेः॰ अतएव सुबुत्पत्तिप्रयोजकीभूतप्रातिपदिकसंज्ञापि न अंतरंगानपीति न्यायाच्च॰ किंच विषयभेदेन समा
सप्रातिपदिकसंज्ञयोर्युगपत्प्रवृत्तिर्नशका॰ अपिच कपः पूर्वं सुब्लुक्प्रवृत्तावपि नास्माकं क्षतिः॰ समासनिमित्तसुबंतत्वानपाया
त॰ आरोपितार्थेनैवार्थवत्त्वात्सामर्थ्यमपि सुपपादं॰ तथाच समासप्रवृत्तिः कपः पूर्वभाग एव॰ उत्तरपदावयवत्वं त्वं तत्पदाद्व॰
समुदायावयवत्वं त्ववयवावयवः समुदायावयव इति न्यायात्॰ तथा चैकाच्द्विर्वचनन्यायेन समुदायनिष्ठधर्ममादायैव सुबुत्प
त्तिः॰ एवं चोत्तरपदावयवत्व पक्षेपि बहुचर्मिकेत्यत्रेत्वसिद्धिः॰ तत्रोत्तरपदावयवत्वपक्षस्त्वसार्वत्रिकः॰ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामि
तिवचने उत्तरपदग्रहणात्॰ रात्राह्नाहाः पुंसीति सूत्रे अहन्निर्देशेन साहचर्यात्कृतसमासांत एव प्रवृत्ता विषुसिद्धेश्च अह्नादिग्रहणसा
मर्थ्यात्च॰ अतएव पंचगवं दशगवमित्यादिसिद्धिः॰ इदं च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं॰ अकृतसमासांतेन कृतसमासांतग्रहणास्य॰ अतए

श·कौ·
१८
14

वपक्षयोर्न विरोधः॥ इत्यग्रे निरूपयिष्यामः॥ [illegible]नुतन्त्विति॥ ननु दृष्टामालादृष्टागोपीइत्यादौ वाक्यात्तु बुसत्यर्थेन दृश्यतु॥ न च लिंगविशिष्टप
रिभाषया दृर्वीरत्वेन ष्टापतीर इति वाच्यं॥ लिंगविशिष्टप्रातिपदिकस्येसर्थो इति चेत् तत्राप्युच्यते॥ प्रातिपदिकमध्यपदान्तरप्रवेशस्यैक
तुमशक्यत्वेन तस्मात्सहचर्यात् तथाभूतस्य ग्रहणं तयोर्ग्रहणं॥ नहि दृष्टादिवस्त्रमालादृष्टादिवस्त्रगौरीसाविवग्रहः रमागौरीत्यादेरेपदान्त
रप्रक्षेपः शक्यो मध्ये कर्त्तुं॥ न च नियमार्थमस्त्विति वाच्यं॥ युवतिकाब्रह्मबन्धूतरीति भाष्याद्युदाहृतत्वात्॥ इदं तत्प्रकृतिकतद्धितासंगतापत्तेः॥
न चैवं प्रातिपदिकग्रहणमपि व्यर्थं॥ परस्येत्तसंनेन प्रकृतेराक्षेपात्॥ यत्तु भाष्ये दावुक्तं अनुदात्तादेश्चेत्यत्र विभक्तिमन्तरेण सामर्थ्यान
वगमात्तस्य स्वानुवर्तिना सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेश्चानुदात्तेत्यस्य सुबन्तविशेषणतापत्तौ सर्वस्य विकारस्यार्वेद्य इत्याद्यसङ्गतं स्यात्॥ सर्वस्य सु
पीत्यनेनाद्युदात्तत्वात्॥ प्रातिपदिकाधिकारे तु तस्य च विशेषणान्न दोषः॥ सर्वेशब्दस्योद्दादिषु पाठेनान्तोदात्तत्वनिपातनादिति॥ तन्न॥
अन्तरंगादपि विधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधत इति न्यायेन तद्धितोत्पत्तेः पूर्वं सर्वस्य सुपीत्यस्याप्रवृत्तेः॥ इति कौस्तुभे पितामहचरणाः॥ यत्तु सर्वे स्तो
मइत्यत्र लुगाद्युदात्तयोः समावेशेन विरोधाल्लुका आद्युदात्तस्याबाध इति॥ तन्न॥ विरोध एव प्रवृत्तौ मानाभावात्॥ तद्धितनिमित्तलुका बा
धस्य दुर्वारत्वाच्च॥ न लुमतांगस्येति सत्रस्थभाष्यपठितवचनेन लोपो वर्ण्यः समस्यान्तरं तत्र सत्र स्यादिति न्यायेन सुपीति सप्तम्याः षष्ठ्यर्थे कल्पने रामः
१८

अंगकार्यत्वाभावेन च न लुमतेऽस्याप्रवृत्तौ समासावेशस्य सत्वेऽपि एवं प्रवृत्तेर्दुष्परिहारत्वाच्च · किंच लुकः शब्दस्य लुकः प्रयोजकीभूत स
मासादिपरत्वस्यावश्यकत्वेन दास्याः पुत्र इत्यादौ आक्रोशे षष्ठ्याः समासयोः समावेशदर्शनेनाक्रोशादन्यत्रापि समावेशापत्तेः · यथा
कथंचिद्वेदांगीकारे तु प्रकृतेपि तुल्यं · परंतु अंतरंगानपीति न्यायः अकृतव्यूहपरिभाषाया मनेर्मते तः उक्तार्थे मते न बाधः · अंतरंगानपीति
न्यायेन बाधप्राप्तत्वस्यैव सुबुत्पत्तित इत्यत्र दीर्घो प्राप्नोति तत्प्रवृत्तिबाधनेन समर्थे परमार्थेको अकृतव्यूहपरिभाषाया ज्ञापकं न स्यात् · नान्तः
लुकापि प्रसक्तत्वेन निमित्तविनाशाभावेनोक्तन्यायाप्रवृत्तेरिति · तदज्ञानविजृंभितं · अंतरंगानपीति न्यायेन लुकः प्रयोजकीभूत तत
द्धितसमासादीनां सावकाशव्यवहितपूर्वप्रवृत्तानां वंतरंगापेक्षया बहिरंगावलंबं बाध्यते उपस्थितत्वात् · सुबुत्पत्तित इति दीर्घस्तु तद्धितप्रकृतिप्रकृ
तिकसुबुत्पत्तेः एवं प्रवृत्तः तद्धितेन बाधितुमशक्यः इति सामर्थ्ये यह शां ज्ञापकमेव · किंचांतरंगानपीति न्यायो लुकः स्थानिभूतप्रत्य
यनिमित्तकार्यस्यैव बाधकः उपस्थितत्वात् · अत एवांतरंगानपीति न्यायेनोच्छादिषु ठात्वे वाद्युपात्वाद्विहितमंतोदात्तत्वं न प्रा
प्नोतीति निरस्तं · किंच सर्वस्य सुपीत्याद्युक्तात्प्रवृत्त्यंगीकारे प्रातिपदिकाधिकारे कृतेपि सर्वेषां विकारः स्यादिति न सिध्येत · प्रातिपदिक
विशेषणत्वेन सुबंतविशेषणत्वान्तरं तत्परतिचेत् · गर्गादिभ्यो यञित्यादेन स्यात्पनुवर्तनेनाप्यपामिद्धं तेपि तत्प्रकृतिकलक्षणा

याः सर्वत्र तद्धितादिविधावावश्यकत्वेनानुदात्तादेशे सत्रानुदात्तादिप्रकृतिकात्सुबन्तादिसर्थोपत्तेर्ममापि सुबन्ताविशेषणात्वस्य तुल्य
त्वात्· प्रकृतोदाहरणे अनुदात्तादिप्रकृतिकसुबन्तत्वाभाव इति चेत् तर्हि प्रकृतोदाहरणे अनुदात्तत्वादिप्रातिपदिकाभाव इति ममापि व
क्तुं शक्यं· प्रातिपदिकाधिकारसामर्थ्यात्तदाभावे घितत्स्वरनिमित्तप्रत्यय इति चेत्तर्हि सर्वे शब्दस्यांतोदात्तपाठसामर्थ्यात्प्रकृतिस्वरनिमि
त्तप्रत्यय इति ममापि सुवचं· नन्वन्तोदात्तपाठपानाभाव इति चेन्न· तवापि लोपस्य तुल्यत्वात्· भाष्यग्रंथः सार्विरजंतप्रयोगश्च मानमिति तु
भयोरपि समानं· किं च लुगाद्युदात्तयोः समावेशो बहुव्रीहावेव· अन्यथा सुपीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः· प्रथमोपस्थितत्तत्पुरुषं विहाय सर्वेलो
मोतिरात्र इति बहुव्रीहिमुदाहरन्भाष्यकारोपि प्रमाणं· एवं च सति प्रातिपदिकाधिकारो व्यर्थ इति चेत्· अत्र ब्रूमः· वाक्यार्थैकत्वादियोगस्य
वक्तुं शक्यत्वेन वाक्यात्तद्धितोत्पत्तेरनङ्गीकारात् तस्य प्रातिपदिकत्वं सुप्लुक् किं वा निष्टस्पष्टमेव· किं च पचतिकल्पमित्यादाविव धात्वादिष्वेक
वचनमात्रोत्पत्तिर्दुर्वारा· न च घकालतनेषु इति ज्ञापकान्निर्वाहः कदाचित्सुबन्तस्यापि प्रकृतित्वेनानुपपत्तेरभावात्· अपि चाग्रावि
त्यप माहेत्यादावनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामपि सुबाधापत्तिः· आक्षेपेण लिंगसंख्याकारकान्वययोग्यार्थप्रतिपादकरूप
प्रकृतिलाभवत्प्रातिपदिकभिन्नानुकरणस्यापि आक्षेपसंभवात्· गोरित्याह इत्यादौ भेदविवक्षायां शब्दमात्रे सुबर्थान्वयदर्शनेनत

दुर्मोक्रांतत्वात्· किंच पुरुषस्य गोषावती त्याद्यौ हृतीयात्तिकं दुर्वारं· सिद्धांते तु प्रातिपदिकत्वाभावान्न दोषः इति यथान्यासमेव रमणीयं·
तिङर्थ इति· ननु स्तनकेशवती स्यादित्यादिलक्षणालक्षितं लिंगं तावद्व्याकरणे आश्रयितुमशक्यं· हारानित्यादौ नत्वाद्यभावप्रसंगात्· त
टस्तटी तटमित्यादौ लिंगत्रयनिबंधनकार्याणामसिद्धिप्रसंगाच्च· किंतूपचयापचयस्थितीनामेव पुंस्त्वस्त्रीत्वनपुंसकत्वादिव्यवहा
रः· अवस्थात्रयस्यापरार्थमात्रे साक्षात्परंपरया वा सत्वात्· अत एवात्मनि सर्वेस्याध्यस्तत्वेनोपचयादीनां परंपरासंबंधेन सत्वा
त्लिंगयोगः· व्यवहारकाले चोपचयादीनामसत्वेतिनाग्रहः· तेनभूतभाविनमुपचयमारोप्य प्रयोगो युज्यते· नहीह कश्चिदपि स्वस्मि
न्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते इति भाष्यात्तथैवलाभात्· उपचयापचययोरपि स्थितेः सत्वेन स्थितिमात्रविवक्षायां नपुंसकत्वं· इत्ये
वाभिधाय सामान्ये नपुंसकमित्युक्तेषः· एतेनोपचयापचयादिविरुद्धस्यैकत्र समावेशायोगादेकस्य त्रिलिंगतानापत्तेरुपचयादी
नां लक्षणाकत्वाभ्युपगमे युगपद्व्यवहारानापत्त्या चात्माक्रमे साहचर्यकाण्याप संभवाच्च· शब्दनिष्ठमेव लिंगमिति परास्तं· किंच
लिंगस्य शब्दनिष्ठत्वेपि मध्वादिशब्दानां माक्षिकादौ एवं नपुंसकत्वं चैत्रादौ मधुपुंस्त्वमिति व्यवस्थानापत्तिः· यदि कोशलिंगानुशासन
बलात्स्थितिविशिष्टोपि माक्षिकवाचकः उपचयविशिष्ट एव चैत्रादिवाचकः एवं स्वरूपः उपचयविशिष्टः आत्मनि त्रितयविशिष्ट

श॰ वृ॰ आत्मीय इत्यत्र स्त्रीत्वमंगीक्रियते तर्हि लिंगस्यार्थनिष्ठत्वे पिकोशादिवत्वात्स्त्रियां निरूपार्थो विभाषिकादिनिष्ठ उपचय एव तु चेत्रादिनिष्ठ

२० च्यते इत्यर्थे स्वकुशाकात्वेन लिंगस्य शब्दनिष्ठत्वात् अहो मुग्धेव · एवं च तत्तीयादिस्त्रियां सा शब्दो भाषितपुंस्कशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तेक्येपि भा

20 षितपुंस्क इत्यस्यार्थः सुगम इति ध्येयं · पुंमास्त्रियां शब्दानां शब्दपरत्वं वाच्यवाचकयोरभेदात् · न हि निमित्तसत्तातिर्यायान्ताविष्टे · इदं च लिंगशा

ब्दबोधेन भासत इति सर्वैः तत्र सिद्धं तथानुभवाभावात् · शाब्दबोधे भासमानं लौकिकलिंगं तु नटाबादिनिमित्तं उक्तदोषापत्तेः इदमेव प्रक

लमभिसंधाय सरूपसूत्रादौ भगवता भाष्यकारेणोक्तं तस्मात् वैयाकरणैः शास्त्रं लौकिकं लिंगमाश्रितं तु · अवश्यं कश्चित्संकेतितः आश्र

यः इत्यादि · एवं च वस्तित्सादिभिनोरमायं च एवं तदर्थप्रतिपादकभाष्यादिग्रन्थास्वस्थप्रयुक्ताः इति चेत्स्त्रोच्यते · पुंमादिशब्दानामुपचयादे

गुणानयादिवच्छास्त्रीयः संकेतः · तत्र टिघुभादिवल्लघुसंज्ञाकरणाप्रयुक्तत्वेन न्यूहम् तत्संज्ञाकरणसामर्थ्येन लौकिकस्यापि ग्र

हणे नान्तरेणास्त्रियां तस्मात् छन्दोनः पुंस्त्रि ह्रस्वान्नपुंसक इत्यादिभिः शास्त्रीये लौकिके च कार्ये विधीयते · तत्र लौकिके असंभवे शास्त्री

ये लिंगे प्रवर्त्तते · तत्संभवे तु तत्रैव पुंमादिसंकेतानां संख्यासंज्ञाया इवार्थान्तरसंग्रहार्थं प्रवृत्तत्वेप्यर्थान्तरनिरासार्थं प्रवृत्तत्वेन लौकिके

च कार्ये विधीयते · तत्र लौकिके असंभवे शास्त्रीये लिंगे प्रवर्त्तते · तत्संभवे तु तत्रैव पुंमादिसंकेतानां संख्यासंज्ञाया इवार्थान्तरसंग्रहार्थं प्र राम

वृत्तत्वेप्यर्थान्तरनिरासार्थमप्रवृत्तत्वेन लौकिकलिंगस्य पुंस्त्वादिशब्दवाच्यत्वेन लोकशास्त्रोभयसंमतत्वेनाभ्यर्हितत्वात्. एवं च स्त्रि-
यां पशुः स्यात् पशुनेत्यादिप्रयुक्तेः शास्त्रीयपल्लिंगेनाभावादिकं. पुंपशौ प्रयुक्तेस्तु लौकिकलिंग एव. अत एव पशुना यजेतेत्यत्र पुंस्त्वस्याविव-
क्षितत्वान्न स्त्रिया याग इति मीमांसको द्वेषः संगच्छते. एतेन छागो वा मंत्रवर्णादिति षष्ठ्यां साधिकरणान्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो-
बाध्यः. छागशब्दस्याकारान्तस्य स्त्रीत्वकाव्यप्रयोगाल्लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति निरस्तं. शास्त्रीयपल्लिंगबोध-
स्य दूषितत्वात्. विशिष्टशक्तिकल्पनस्य गौरवग्रस्तत्वाच्च. अत एव शास्त्रीयपल्लिंगं न टाबादिवाच्यं किं तर्थनिष्ठत्वमात्रं तावद्विवक्षितं प्र-
क्रियोत्पत्तौ प्रयोजकं टाबादयस्तु स्वार्थे एव. लौकिकलिंगं तु वाच्यं घोरस्वेत्याख्यास्यामः. तत्र लौकिकलिंगमानस्य पृथग्बुद्धिबोधे सर्वसं-
मतत्वेन स्वार्थे टावित्यादिभाष्यकारोक्तरीत्या स्वार्थद्रव्यप्रयुक्तकार्यान्तरसंख्याकारककार्यप्रवृत्तिः. पूर्वं लिंगप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिर्बा-
धितत्वेन तत्साहचर्याच्छास्त्रीयपल्लिंगेपि तथैव प्रवृत्तिरिति मनोरमायां यथायुक्त एवेति मत्सरस्य एव विभावं यातु उनचर्यं निष्कर्षो न्यायम-
लकः. तद्भूतार्थसंबंधापेक्षया सुबर्थसंख्यादिसंबंधस्यान्तरंगत्वात्. युक्ततरं चैतत्. विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वेन पूर्वं जाया-
दिज्ञानं. ततः धर्मित्वेन प्रधानत्वाल्लिंगाद्यपेक्षया पूर्वं तस्यैवाकांक्षितत्वात्तदवच्छिन्नद्रव्यं बुध्यते. संख्याकारकयोर्भिन्नपदार्थापेक्षत्वा-

प्रा॰ वृ॰
२१
21

त्वमात्रापेक्षधर्मरूपलिंगस्य सर्वेषामाकांक्षा॰ विजातीयक्रियारूपपदार्थापेक्षयाऽवान्तरधर्मेण ज्ञानानपेक्षभेदापेक्षत्वेन प्रथमोपात्प्रथममुप
स्थितैव॰ ततस्तज्जन्यान्वयार्थे विभक्त्यर्थाकांक्षात् कारकमकारकं वा॰ एवं हि पूर्वपूर्वार्थस्य कुत्रादि तिर्यगाः स्वार्थोदयो हि द्रव्यस्य कुत्रा
दिहेतवो भवन्ति॰ एवं च पूर्वपूर्वपदार्थनिमित्तकार्यस्यान्यपदार्थापेक्षत्वेनान्तरंगत्वमस्त्येव॰ एवं च लिंगादीनां प्रत्ययार्थत्वांगीकारेपि क्रमेणान्त
रंगबहिरंगभावः सुलभः॰ अयं च क्रमः सर्वप्रतिपादनतात्पर्यविषयः॰ यत्र तु केवलधर्मिमात्रप्रतिपादने तात्पर्यं तत्र स एव प्रातिपदिका
र्थः॰ अत एव महाभाष्यप्रकाशाख्ये द्रव्यमित्येकेकोदाहरणे सत्संज्ञानमिति चैदिकोदाहरणे चावश्यार्थत्वमिति तस्य स्पष्टमुत्तरमीमांसायां॰ इदं चा
र्थवति तद्धिते एव वक्तुं शक्यं॰ असत्त्वार्थिके तद्धितानां त्वन्तरंगत्वात्प्रातिपदिकादुत्पत्तौ बाधकाभावेन घाव्यग्रहणमावश्यकमिति
चेत्॰ अत्रोच्यते॰ स्वार्थिकतद्धितानामुत्सर्गापेक्षया एवमुत्पन्नत्वेपि बाधकाभावः॰ तद्धितोत्सर्गानन्तरमापादिशब्दानामर्थवत्त्वाद्दा
बादीनां दुर्वारत्वेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्॰ न च तद्धितोत्सर्गप्रसंगेन स्त्रीत्वस्योक्तत्वेन गात्र तद्धितात्पूर्वं टाबादि इति वाच्यं॰ वैपरीत्यस्या
पि प्राप्तेः॰ विनिगमनाविरहादुभयत्रोत्सर्गपूर्वोत्तरत्वाच्च॰ यद्धिकारादिकी उत्पत्तिः स्यात्तदा अन्यतराभावरूपयापि तु शक्यः॰ यद्वा प्रकृत
र्थापेक्षया मत्स्यार्थाधिकः स्यात्तदा मत्स्यार्थेन सह प्रकृत्यर्थस्यैकार्थीभावापन्नत्वेन प्रकृतिवाचकात् टाबादिकं न स्यात्॰ असंतत्वा राम

२१

थिके तु न किंचिद्बाधकं। इदं च नसामिवचनेकत्वं कर्मणोः कृती स्यादिसूत्रेषु वृत्तिपदसंजयोर्ध्वेनितं। यद्वा मकुसर्थोपेक्ष्याअतिरिक्तः वा
च्योधात्वोर्वा भास्कृप्रकृत्यर्थेस्तु घोसोस्सेव। अतएवैतस्यासंतस्वार्थिकशब्देन व्यवहारस्त्राकरोक्तः संगच्छते। स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृते
रर्थेः स्वार्थः तत्रभवः स्वार्थिकः। अतएव च अप्रत्यय इति पुंद्भासैनेवार्थवत्वेलब्धे अर्थवद्ग्रहणमनार्थमित्याकरोक्तं संगच्छते। अतए
व च प्रत्यय इति महासंज्ञाकरणमित्युक्तं। एवं सति प्रकृत्यर्थो लौकिक एवत्याहुः प्राधान्यात्। म च लिंगसंख्याकारकोटियुक्त एवेति स्त्रीप्र
त्ययस्य पूर्वं प्रयोगः सिद्धः। यद्वा निष्कर्षं इत्यत्र घु कालतनेषु कालनाम्न इत्यनेन न मुवं तान्तद्रुतोस्यत्तेरोघनादिति हेतुर्बोध्यः। अनर्थकत्वद्व
तानाविष्ट्वेपि वृत्तत्वे पि ज्ञायकात्सुव पेक्षा सुपः प्रागेव घापोः प्रवृत्तेरे सत्र स्वार्थादीत्यादि हेतुप्रलम्। घापाविति स्त्रीप्रत्ययमात्रोप
लक्षणम्। अतएव भाष्यकाराद्युक्तं ध्यष्टाव्यग्रहणस्य तद्ङो ग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकस्य च प्रत्याख्यानं संगच्छते। उक्तयुक्त्याश्व
भवक्ष्यतरायुवतिकिस्याद्रोकुङ्। टापोतिटायां श्रो स्यत्ते निरूपयितुं शक्यत्वात्। युवतिके सत्र पुंवद्भावेन तिप्रत्ययाभाव इति वदन्तो हरद
त्तस्य तु महान्प्रमाद इति पुंवद्भावप्रकरणे निरूपयिष्यामः। नचेदं भाष्येनप्रसाख्यातमेवेति भ्रमितव्यं। कथं कालिकाकथं हारिणि
केत्यादि भाष्यस्यैवमानत्वात्। तत्रासंतस्वार्थिककप्रत्ययादेरणुक्तयुक्त्या स्त्रीप्रत्ययापेक्षया न पूर्वं प्रवृत्तिः। प्रवृत्तौ वा मध्ये स्त्रीप्रत्यय

स्यद्वयोरल्त्वमितिवक्तुंशक्यतेतथापिपरिहारांतरमेवाश्रितमित्यन्यदेतत्. एवंचसुबन्तशब्दानांतिप्रसंगेदोषशंकैवनः घकालतनेष्वितिज्ञापक
स्यविशेषापेक्षत्वाल्लिंगाबाधकत्वद्धितस्यैवग्रहणेनलिंगयोगात्सर्वेषांसंख्याकारकादिसंबंधाभावाच्चातिप्रसंगस्यसुबंतादनुत्पन्नेःस्यात्ता
वत् पदद्वित्वाति. तदनुवृत्तिस्तृतीयादिष्वावृत्त्यर्थमवश्यमपेक्षिता. द्विवचनमिति. तथाच डाश्वादेशेद्वाभत्वेपिटिलोपापत्तिरितिभावः
टकारलिविति. तत्फलंतुसुपांसुलुगितिसूत्रेणाकारादेशादनादेशाभावः डित्वमिति द्रमेवद्विरितितिपदंस्त्र्याप्रत्ययादित्यादावनुवर्तते. संख्याता
मनुवर्ततइति. अत्राहुः सुपइत्यावर्ततेत्रीणित्रीणिप्रथममध्यमोत्तमाइत्यनुवर्तते. प्रथमादयः सर्वेस्त्रीलिंगाः मध्यमाशब्देनाद्विती
याशब्दोलक्ष्यंतेउत्तमाशब्देनतृतीयादिशब्दाः सुपस्त्रीणित्रीणिवचनानिप्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपंचमीषष्ठीसप्तमीसंज्ञकानि
भवंति. तदाप्रस्तावाकरणंचात्रमानंतस्यतुनएवैसूत्रप्रयोजनं. एतेनएद्यावृत्तौलक्षणायांचनमानमितिमंदोक्तमपास्तं. द्वितीयस्तुपदइति
तिसूत्रस्थतमलोक्तएवार्थः तत्रैकवचसंज्ञादिभिः प्रथमाद्वितीयादिसंज्ञानांबाधाभावार्थंतामसीत्यस्यानुवृत्तिः एतेनतामसीत्यनुवृ
त्तेःप्रयोजनंचिंत्यमितिमंदोक्तमपास्तं आचार्यसत्तेतिमूलग्रंथस्यपक्षांतराभिप्रायेणप्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रेप्र
दिप्रकरणेप्रथमाद्वितीयादयः शब्दाः प्रातिपदिकप्रकृतिकस्त्रीलिंगशब्दवाच्यप्रत्ययपराः इतितावत्रिर्विवादं तत्रविभक्तिसंज्ञायाः सत्ता लक्ष्मी

ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वौजसमौडिति सूत्रोपात्ता एवारभ्यंते· तत्र प्रथमा त्रयः शब्दाः प्रसंख्याताः सुपतत्वादिति न्यायेन प्रत्येकमेकवचनद्वि
वचनबहुवचनइत्यन्वर्थमहासंज्ञात्रयविधानेन च संज्ञित्रयकल्पनाया उचितत्वेन त्रिकयाः· एवं च प्रथमा त्रयः शब्दाः अथ मा लक्ष्मी
द्वितीया गौरी सा दाक्षिविवलोकप्रसिद्धा एव न सांकेतिकाः इति कौस्तुभे पितामहचरणाः इति दिक्॥ अलवेति· तत्र पात्वाद्विर्वचनं ततः शास
सांकेतिकाः इति भावः· न चार्थनिरपेक्षत्वेनाशब्दत्वं तरंगत्वाच्छक्तिरिति वाच्यम· तस्यापि कारकाद्विधानेन मंगलादिहेतुपार्थापेक्षणेन च तद
भावात्· एतेनाइउणिति सूत्रस्थभाष्यपि... विसहस्रएकाक्षपिलां एके कथः महस्त... त्वादत्वात्तयास र्वैति महस्र... क्षिप्ताः प्रपत्राद्य
ति भाष्यं व्याख्यातं· अल्पायाल्यापेक्षार्थे: बाहरोग्रसु अल्पत्वं तु गोविन्दपणाक्षापरिपालने शक्त्याभावाच्च बोध्यं· पद्मा एकर इति प्रधाना
र्थे केकरशब्दस्य संबोधने· एकश इत्यस्य तु प्रत्येकमर्थः· एतेनोक्तभाष्यप्रामाण्यात्स्वार्थिकशस्प्रत्ययकल्पनेनेकेकशः इति साधुरि
ति निरस्तं· स्वार्थे द्विर्वचनविभक्तिलोपकल्पनेनापि भाष्यस्योपपन्नत्वेन स्वार्थिकशस्प्रत्ययकल्पने मानाभावाच्च· किंच स्वार्थिकशस्प्रो
तरंगत्वेन द्वित्वात्पूर्वं प्रवृत्त्याशसंतस्य द्विर्वचनत्वापत्तौ तद्युक्तप्रयोगासिद्धिरेष्टव्यैवेति रेव· यत्तु केचिदुक्तानामपि प्रयोगस्य सत्वेनाभि
योर्विप्राबाधकत्वेन क्षतिरिति रितितन्न केचिदुक्तार्थानां प्रयोगे पि सर्वत्र तत्सत्वे मानाभावात्· अत एव पत्र तद्धिते नानुक्तावीप्सात

त्रद्विवचनमिति भाष्यकारोक्तं संगच्छते इत्यलम्. नत्वेकशेष इति. विभक्त्याप्रकृतेराक्षेपात्प्रातिपदिकस्येत्यनुवृत्तिसामर्थ्याच्च साहित्यवि
वक्षायामेकशेषः द्वंद्वस्तु लिंगसंख्याकारकयोगोत्तरं. तत्र पुंवद्ग्रहणानुवृत्तेः. व्याप्तिविवक्षायां तु द्विर्वचनमिति विवेकः. लभ्यत इति.
नित्यग्रहणानुवृत्तिर्वा. तथा च नित्यग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धौ तत्सामर्थ्याद्विभक्तित्वावच्छेदेनैव रूप्याभावस्य विवक्षणान्न दोष इति भा
वः. नचैकविभक्ताविसुपादानसामर्थ्याद्विभक्तित्वावच्छेदेन सारूप्यविवक्षणादुक्तदोषानेति वाच्यं. एकविभक्ताविति तस्याभावे हरि
णीहरितशब्दयोरपि एकशेषापत्तेः स्त्रीप्रत्यये वैरूप्याभावस्य सत्त्वात् हरिणाः स्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य हरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचक
हरिणीशब्दस्य चैकशेषानापत्तेश्च पुंवद्भावेनान्यत्रैव रूप्यात्. किंच संज्ञाप्रमतदारशब्दस्य स्त्रीवाचकदारशब्दस्य चैकशेषानापत्तिः
अन्यतरस्यैकवचनद्विवचनयोः प्रयोगाभावेन विभक्तित्वावच्छेदेन सारूप्याभावात्. एवकारापकर्षेत्तु वैरूप्याभावे तात्पर्यान्न दोषः.
नचैवमपि मातृशब्दयोरेकशेषो दुर्वारः आगकार्यत्वे न दीर्घादीनामपि द्रुत्वादिति वाच्यं. सारूप्ये विभक्तेरुपलक्षणत्वेनाश्रयणेन तदं
शसमत्वात्. एकशेषे विभक्तेर्निमित्तत्वेनानाश्रयणादंतरंगत्वात् सर्वप्रवृत्तिर्निर्विघ्नैव. किंच तदंशे सामर्थ्यान्न्यायबाधेऽप्यंशांतरे तद्बाधे
कल्पनेन न किंचिन्मानं लौकिकप्रयोगस्य ग्रहणान्न दोषशंकेत्यपि वदंति. मातृभ्यामित्यसाधाविति. आदिना मातेति प्रथमैकवचनं बोध्यं

यत्तु तौ रित्युक्तेः स्वार्थे सत्यपि रित्युक्तेषु मर्थस्यानवगमादनुप्रयोगाविरोधान्नैकशेष इति तत्र घटाविरित्युक्ते घटपटाविरित्यर्थानवगमेन
सरूपाणामित्यस्यैवाप्यर्थगपत्तेः तेः नच स्वस्त्रादिप्रयुक्तो निषेधः साहचर्यात्सम्बन्धिकजननीवाचकस्यैव तत्र ग्रहणात्; अन्यत्र तु
पुमान् स्त्रिया नपुंसकेन तिमस्त्राभ्यां एकशेषो दुर्वार इति तन्न तत्र भाष्यादिप्रामाण्येन साहचर्यानङ्गीकारात्. पुमान् स्त्रियेत्यादौ विभक्तौ इ
त्याद्यनुवृत्त्या तदितरकृतविशेषाभावसरूपाणां विभप्रयोगात्तरस्यापाद्यत्वाच्च सदृतिः शेषे एंन पुंसकतो लिंगवचनानीत्येनेनैते इत्युक्ते
स्वार्थावगमाच्च अनुप्रयोगविरोधेपि एकशेषस्य दुर्वारत्वाच्च. यत्तु पाष्ठित्ववाची मातृशब्दो न स्त्रीलिंगः द्वीबापक्वा वितिस्त्रार्थोच्च. स
रूपाणामिति परस्यार्थद्वयपरत्वेनोत्तरत्रापि तथैव युक्तं एतावान् परं विशेषः सरूपाणामिति मन्त्रे पृथक्कृतया निमित्तत्वं उत्तरत्र तु
समुच्चयेनेति कश्चित्. ननु विभक्तौ वित्यस्य सामरूप्यमात्रविशेषणोद्देश्यकोटौ परंगं वस्याप्रविष्टत्वेन समर्थः पूर्वविधित्रिति परिभाषा
यात्मसवृत्तावेकत्वान्वयाद्भावेप्येकशेषापत्तिरित्याशंक्याह. एतच्च सहेति. एतेनं द्वामहत्वान्मघवेत्यादिसमर्थितं एकशेषाकरणेन
सहविवक्षाभावस्यानुमानात्ततः संग्रह [illegible] तौ दृक्षाक गोधनंजयावित्यादावात्मनेपदादिकं क्रमेण त्वतिहाराद्दीनाम विवक्षितत्वादित्याक
रग्रंथानामपमेवाशयः एतेन शब्दस्वरूपपरत्वेन भिन्नार्थत्वान्नैकशेषद्व्यपास्तं. सर्वेषां शब्दपरत्वेऽप्यभिमतत्वाच्यो सिद्धेः प्रसिद्धशब्दस्यैवार्थ

शब्द.
२४
२५

परत्वमितितु ऽस्मिं वचः समानविभक्तिकत्वेन भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् अभेदस्य बाधाच्च· असिद्धत्वस्य निर्णेतुमशक्यत्वाच्च· विनापक्वो वि
घ्राणजं हे मातुरगणाधिपः अप्येकदन्त हेरम्ब लम्बोदरगजानना। इत्यादौ तत्तद्वाच्यत्वेन लक्षणया भिन्नरूपार्थबोधान्नैकशेषः एतेन शा
ब्दबोधे शब्दस्यापि भानमिति वादिनां मते सर्वत्रैव भिन्नार्थत्वस्य सत्त्वे विरूपाणामिति वार्त्तिकवैयर्थ्यापत्त्याशङ्का निरस्ता भिन्नार्थी
भावविवक्षाया आवश्यकत्वेन वक्रदण्डाविति वाह विवेकशेषादुर्वारः तस्य वास्तवक्रदण्डावित्यादौ वाच्यत्वस्य संसर्गतया भानांगीकारात्
एकशेषसत्त्वेपि प्रकृतं वाच्यत्वस्य प्रकारतया भानानभ्युपगमेनाप्रवृत्तेः लिंगादिति· इत्युमधातोऽ ऽसिवसः त्रमस्तुः धातोऽत्वान्तं भवेन
धातुपदेशवेलायां समुच्चायावयवदन्त्यसंज्ञको ऽस्येति सचेकार एव· इदिपरमैश्वर्ये इत्यादीनामुपदेशोनुनासिकपाठेन बाधितेत्वस्य
प्रयोजनाकांक्षायाः सत्त्वात्· तथा चासह विवक्षायामेकशेषायत्तो असाधुतापत्तिः इति तोनुमधातोऽ इति निर्देशस्य· अस्ति चाको
सहविवक्षा· सहभावस्य भेदघटितत्वेनाभेदान्वयाद्युज्ञावन्यपदार्थे उपसंक्रमेणावरस्यान्वयाभावाच्च· एतेनेदितोनुमधातोऽ इति स्
त्रभाष्यछायोऽदितो वेत्यादावुकारादिग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तं· असहविवक्षायामनेकप्रयोगद्वारा सहविवक्षायामेकशेषद्वन्द्वयथैज्ञाप
नं तु ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वान्नावधार्यमेविषमस्थलमस्त्रीतित्यादिज्ञापकाच्च· सहपासहपयोः सहविवक्षायां सहपयोरपिनैकशेषः· एमी

२४

अर्हतीति विशेषणानामप्येकपदोपस्थाप्यत्वाविशेषेण सर्वत्रान्वेति· अर्थप्रकाशको द्वंद्वस्तत्र यत्तस्तेनोपपुष्पवंतौ चेत्यादौ तथैव वक्तृत
त्वात्· द्वंद्वसमासेनेति· अत्र च द्वंद्वशब्देन समाहारद्वंद्वो विवक्ष्यते· संकोचेमानाभावात्· न चैवं नपुंसकत्वापत्तिः· समाहारद्वंद्व एवानुशा
सनात्· एकवचनं तु साहित्यस्य विशेष्यत्वादर्थप्राप्तम्· अतएव तत्पर इत्यादौ विकथ्यशेषणार्थद्वयपरतेसाकरग्रंथाः संगच्छंते· अत
एवनञ्ज्ञाह्मणाहन्याहित्यादौ प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति पक्षे न दोषः· इतरेतरयोगद्वंद्वस्य विषय इति यावत्· इति ग्रंथस्तु सूत्रांतरविषय
कः· प्रकृतोदाहरणाविषयको वा· एकवद्भावाभावात्तस्यामिति सूत्रेणाविशेषणसूत्राणामप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते· अतएव गार्ग्यैः पितृसादिन
द्यर्थे साधु· एतेन गंगायां मीनघोषौ स्त इत्यत्र युगपद्वृत्तिद्वयमंगीकर्तॄणां मते द्विर्वचनं स्यादित्यपास्तमिति मनोरमामंडनेष्वा-
पितृचरणाः· एकविभक्तावित्यस्यैकशेषनिमित्तत्वे बहवो दोषा इति परमतं खंडयन्व्याजेनाह· स्यादेतदित्यादिना· समासापत्तेरिति·
नान्वितरनिवृत्तौ समासांपंथानावित्यादौ द्वंद्वत्वसमासत्वादीनां मतिदेशेन प्रवृत्तिरिति तावन्निर्विवादं· एवं च सति समासांतानां प्रवृत्ति
रेव न· समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रात्समासात्य इत्यनुवर्त्तनेन सुबंतसमासे एव प्रवृत्तिरिति स्पष्टमेव निर्णीतत्वादिति चेदंतोच्यते· समासांता
नामलौकिकवाक्यप्रवृत्तिः· तद्गुत्तरं चौपदेशिकसमासप्रवृत्तिः· इतरानिवृत्तौ सत्यामतिदेशप्रवृत्तावपि न निमित्तहानिः· किं चैवं स्या

श॰ वृ॰
२५
25

निर्देशिकसमासोनसमासग्रहणेनग्राह्यत्वेः·सर्वत्रसुलोपेएकदेशविकृतन्यायेनैवसमासत्वात्·अपिचालौकिकविग्रहवाक्येसम
सात्प्रागुत्तरपदस्यावयवीभूयसमासांतःप्रवर्ततेतदुत्तरंगीकारेतुसहृपत्वाभावादेकशेषएवनस्यादितिदूषणांबाध्यंइतिदिक्·विभा
षाजसीति·यत्तुजसःशीतिसूत्रेवेतिवक्तव्येविभाषाजसीतिसूत्रेणैकशेषेद्वंद्वकार्याभावबोधनात्रदोषइति·तन्न·अस्मिन्नपिनास्
येप्यादकत्वेनचाप्तार्थात्·एवंचवाक्यांतरकल्पनापत्तिमहतलाघवं·उक्तार्थेत्वेनविभाषाजसीत्यस्यावश्यकत्वाच्च·जासाम्येयाम्
तिसूत्रेणैकस्मिन्नर्थेअतिदेशेनबहुवचनविधानेप्येकशेषाभावात्सूत्रंसावकाशमित्यपिवदंति·दिगिति·दिगर्थमनुद्वंद्वप्रकर
णएवैकशेषप्रकरणांकर्तुंयुक्तं·कदाचित्सर्वांनुदात्तस्येवशेषापत्तावनिष्टंस्पष्टमेव·बाधादिति·तत्फलंसमासांतनलोपादिसिद्धिः·
द्वयमिति·ह्रस्वनद्यापः·आट्·चापइत्यादिनापकारात्स्त्रीप्रत्ययंनिमित्तीकृत्यामत्ययेतिनिषेधाप्रवृत्त्यास्त्रीप्रत्ययांतसमुदायाद्वि
वचनाद्युत्पत्तिःएकशेषःस्यादिति·यत्तुविभक्तिकार्येकृतेवैरूप्यान्नदोषइतितन्न·अंगसंज्ञाद्यनपेक्षत्वेनांतरंगत्वादेकशेषस्यप्र
वेसप्रवृत्तेःसरूपाणामित्यादिनिर्देशैरेकशेषस्यविभक्तिनिमित्तकार्यापवादकत्वाच्च·फलाभावादिति·ननुप्रत्यासत्तिन्यायेनयस्यां एमी
विभक्तावेकशेषस्तस्यामेवसारूप्यमित्यर्थेलाभएवफलं·प्रातिपदिकानामेकशेषमात्रमात्रोःप्रतिषेधोवक्तव्यः·नपुनर्यस्यापि २५

विभक्तं तयानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्तस्यापि स्येतानिष्टत्वाद्विभक्तं तानि सरूपाणि मातृभ्यां मातृभ्यां
वेति। अतमत्तमेतद्विभक्तं तानां सारूप्यं भवितव्यमेवैकशेषेणाप्राप्तिकानामेवैकशेषो दोषो भवतीति भाष्यं संगच्छत इति। अत्राहुः। म
तशब्दोपादानेनेह शार्थस्य भाष्यानभिप्रेतत्वानुमानात्। गुरुमतेऽर्थतात्पर्यकल्पनाच्च। परिच्छेत्तृवाचिनपुंसकस्य संज्ञाभूतनपुंसकस्य
च मातृशब्दस्य सारूप्यत्वेनैकवचनेऽप्येकशेषस्योपपादितत्वे न जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोरेकवचने सरूपत्वेन च प्रथमोप-
स्थितत्वेन तस्यैवोदाहरणत्वेनोक्तत्वान्नतीयापर्यन्तधावनस्य निर्बीजत्वाच्च। किं चौजसादौ किंचिदंशे वैरूप्यसत्त्वेऽप्यंशान्तरे सारूप्यस्या-
पि सत्त्वाद्विशिष्टार्थस्य मुख्यत्वेन तमादायैकशेषो दुर्वारः सरूपसूत्रं तु गोधिदावित्यादावेकशेषव्यावृत्त्या चरितार्थं एवकारापकर्ष-
णादिनास्य स्वरूपकार्यार्थपरत्वानुपपादनादौ नैवाप्रवृत्तिः। किं च मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकस्य सर्वत्र प्रवृत्तत्वेन सत्त्वका-
रमतेऽपि व्याप्तिन्यायात् स्वपक्षमेव पुष्णन्ति तं चेदमभ्युपगमवादोपमितिवदतां कैयटेन इत्यादीति। आदिनापदमाययोजयतीति
बोध्यं। आवृत्तिः फलमिति। विरुद्धकारकबोधकविभक्तेः समुदायात् स्वतुमशक्यत्वादिति भावः। आवश्यकत्वादिति। तल्लाभस्तु द्वं-
द्वस्यानुवर्त्तनात्तत्रापकाम्नायाच्चेति अनुपदमेव निरूपितं मयः पयो नयतीति। न त्वत्र विरुद्धयोर्गौणमुख्यक्रमेण समुदायादुस

शा·वृ· २६ 26

न्न द्वितीययाकथं लाभ इतिचेन्न· विरुद्धार्थयोरेकशब्दोपादानार्थमेवैकशेषारम्भात्· सत्यपि निगमनादि रहात्मक्तृतिप्रसङ्गपोः सहविवक्षा
परं नास्ति· एकसंबंधेनान्वयाभावात्· अत एवेदृशे विषये द्वंद्वो नत्वग्रे निरूपयिष्यामः· सहविवक्षायाश्च निमित्तत्वं द्वंद्वविषय इव तत्सुख
मादिविषयेपि प्रवृत्तिः स्यादित्याहुः द्वंद्व इति· अत एव [illegible] इति सूत्रं संगच्छते· अन्यथा बहुव्रीहावुभयोरपि प्रथमान्तत्वे
न विभक्तेरेकशेषविशेषणत्वेपि सहविवक्षाया अभावे विरोधः स्पष्ट एव· न मिथ्योरिति· एवं पंचगावो धनं यस्य पंचगवधन इत्यपि बो
ध्यं· यत्तु अनेकबोधकादेकस्माद्वयानदोष इति· तन्न· एकशेषप्रकरणवैयर्थ्यापत्तेः घटघटावित्यादिवत्साक्षिकानिष्टस्य दुर्वारत्वाच्च·
यदप्युच्यते: परस्मिन्निति तिष्ठानिवद्भावान्न दोष इति तदप्यापाततः· अन्तरङ्गत्वात्· लुकि तन्निषेधाच्च· परनिमित्तत्वाभावाच्च· एकशे
षशब्दार्थस्य स्थितिनिवृत्त्योरभावघटितत्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्तिः [illegible]· विभक्त्यव्यवहितस्येव स्थितिरत्र स्मिन्नर्थे मानाभा
वेन तस्यापि करणाच्चिन्निवृत्तो विभक्तेरपि तदापत्तेः द्विवचनेऽपमदुत्वस्याप्यापत्तेश्च· हरी हरी इत्यत्र हरिरिति ह्रस्वैकारस्य हितरूपस्या
प्यापत्तेश्च· स्थानिवत्सूत्रे हि कार्यातिदेशो रूपातिदेश इति स्पष्टमाकरे· ईदृशे विषये स्थानिवद्भावांगीकारे तु भिन्नार्थयोर्मात्रोरेकशेषा
पत्तिः· भिन्नार्थकयोरदृशब्दानां शास्त्रिपदादेशो एकशेषानापत्तिश्चेति परिष्कृतिरिति तत्· एतेनैकशेषो हातरनिवृत्तिरेवैकमवस्थानं तत्राव एमे २६

ष्ठानस्यप्रमाणत्वेननिरुक्तावेवतात्पर्यमिति॥ एकश्चिद्वह्योबहुइतिमंदमतारणामपार्थं· द्विगोति· द्विगर्थेसुसंयोगांतस्येत्यादौद्विवचनबहु
वचनांतेनसमासेदोषोबोध्यः किंच· समुदायस्यवृत्तिमत्ताभावात्प्रातिपदिकत्वंदुर्लभं· सरूपसमुदायस्यलोकेअप्रयुज्यमानत्वेनैक
शेषसूत्रस्यान्यथाव्याख्यातुंशक्यत्वेनशक्तत्वेमानाभावात्· किंचविभक्तिःसारूप्येणाश्रीयतेअनेमित्तिकैकशेषइतिभाष्यवि
रोधाः· अपिचअवयवेभ्यःसुबुत्पत्तिर्द्वारा· समुदायाद्विभक्त्युत्पत्त्याअवयवानांसंख्यान्वयान्यायाप्रवृत्तिः· किंचउत्तरपदरूपानुग्रह
संभवेपिद्वंद्वादिवद्विभक्तिसहितप्रयोगरूपानुग्रहस्यासंपादनेनैकाचोद्विर्वचनन्यायाप्रवृत्तिः किंचउत्तरभागोद्देश्यकप्रत्ययवि
त्वार्थवत्त्वेविभागकस्यसमासभिन्नस्यनेसर्थकेननसमासनियमेनप्रातिपदिकसंज्ञायाअप्रवृत्तिः· प्रक्रियावाक्यइति· द्वंद्वैकशेष
योरेवतत्प्रक्रियावाक्येपिगुणप्रधिकरणावचनतास्वीक्रियते· परस्परसमभिव्याहारस्यतत्रापिसत्वात्· द्वंद्वादिसमवृत्तेस्तत्रैवसत्वे
नतत्कल्पनायाआवश्यकत्वाच्च· यथाशत्रादौद्वितीयादिसमानाधिकरणंपदद्वयबालकारेतत्कल्पना· अन्यपदार्थेत्वादिसूत्रानुवा
देनैवद्वंद्वताविग्रहवत्तत्सिद्धेःश्वेत्यादिवक्ष्यामः· ननुविशिष्टशक्तिरूपजहत्स्वार्थापक्षस्तुविशेषणाद्यनन्वयार्थकल्प्यमानोपिप्र
क्रियादशायांनादीयते· समासविधायकानामसंगतापत्तेःसुपंयादत्यादावात्वाद्यनापत्तेश्च· समर्थपरिभाषायामुपजीव्यविरो

धापत्तेश्च॰ अत एव वाक्ये विशेषणाद्यन्वयस्य हि युतानास्याः समासारोत्पणाः॰ एतावतैव जहत्स्वार्थावृत्तिरित्युक्तो पक्ष इति हरदत्तादिग्रंथे
स्पष्टमित्यरुचेराह॰ पक्षांतरेपीति॰ प्रथमसमवृत्तस्येति॰ अयमर्थः युगपदधिकरणवचनता निमित्तं द्वंद्वैकशेषयोः लौकिकविग्रहवाक्ये
प्रवृत्तिर्न तत्र युगपदधिकरणवचनताकल्पनं तत्प्रवृत्तिश्च सुबुत्पत्त्यनंतरं सुबुत्पत्तिकाले च युगपदधिकरणवचनताकल्पकस्य प
रस्परसमभिव्याहारस्य चाभावान्न द्विवचनाद्युत्पत्तिरिति॰ किंचायमेकोपि मेकरमोद्वा विस्पेक्षाबुद्धेः सत्त्वेन एकत्वसंख्यायाः प्रथ
मोपस्थितेस्तत्त्वेनावयवेभ्यः एकवचनोत्पत्तिर्दुर्वारा॰ द्विवचनादिविधानं त्वस्मिन्पक्षे तत्रणाप्रयोगे च चरितार्थमिति उपसंक्रमेणेति॰
अजहत्स्वार्थायां वृत्तो एकार्थीभावाभ्युपगमे नैकार्थपरताभ्युपेया॰ तथा च वृत्तिमविशिष्टस्य विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन वा वृत्तिमविशि
एवान्वयः परस्परसमभिव्याहारस्य तुल्यत्वे च युगपदधिकरणतायाः दुर्वारत्वात्॰ बोधस्तु विशेषणविशेष्यभावापन्न एव॰ अत एव विशे
षणाद्यनन्वयः॰ दर्शनीयायाः मातादर्शनीयामातेत्यादौ यथा न पुंवद्भावस्तथाग्रे वक्ष्यामः॰ दुःखाचेति॰ दोषाक्रांतत्वादिति भावः॰ तदुक्तं
न्यासे॰ समाहारस्य द्वंद्ववाच्यत्वेन द्वंद्वैकवद्भावप्रकरणस्य निष्प्रयोजनतानुपपत्तिः सर्वत्रैव द्विवचनबहुवचनयोः प्रसंगे एकवचनविधा
नेन चरितार्थ्यात्॰ संज्ञापरिभाषमित्याद्येकवचनांतस्याप्रसिद्ध्यापत्तेश्च॰ चार्थे द्वंद्व इति न्यासविरुद्धत्वाच्च॰ किंच द्वंद्वव्यवहाराद्धि शब्दार्थोद्य

वसायः॰ नचच्छत्रशब्दस्यान्यत्रोपाभिधायित्वं लोके दृश्यते॰ नच लक्षणयान्यत्रोपशब्देन तल्लाभात्॰ दुरुपपादत्वाच्चेति॰ प्रमाणाभावा
दित्यर्थः॰ नच परस्परान्वयाभावेनैकशेषसमासो न स्यादिति वाच्यम्॰ चार्थे द्वंद्व इत्यादिवचनसामर्थ्यादेवाप्राप्तेश्च॰ साहित्यबोध
नद्वारा परस्परान्वय एवं कैकार्थीभावस्य तरतरयोगसमाहारयोरेव निरूपयितुं शक्यत्वेन समुच्चयान्वययोः प्राप्त्यभावात्॰ एतेनांग
व्याकलिंगा इत्यादौ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सूत्रेण लुक् न स्यादिति परास्तं॰ तद्राजस्य लुक् भवति बहुत्वेर्थे तच्च बहुत्वं तद्रा
जार्थे नैव क्लृप्तं चेद्दित्सयोर्योगीकारे युगपदधिकरणवचनतानंगीकारेपि लुकः सूपपादत्वाच्च॰ तद्राजार्थस्य प्रकरणेएकरूप्यार्थम
पत्य हृप एव गरहेति॰ अत एवांगस्य प्रतिकृतयः अंगा इत्यादौ लुङ् नेत्यादि वक्ष्यामः॰ सर्वथापि युगपदधिकरणवचनतामादाय लो
किके अलौकिके च विभक्तिप्रवेशायुक्तोन॰ यावद्यत्तौवि॰ मत्वर्थशब्दनिवेशादिति यावदित्यादिति भावः॰ यत्तु व्यक्तिसंक्षेपसंकोचे मानाभावेन
सर्वाव्यक्तपयस्ततनवाच्या एवं च विशेषविधिविषयव्यक्तेरपि सामान्यविधिविषयत्वापत्तौ सामान्यविधेर्विशेषविध्यादिना बाधो न स्यादि
ति तन्न॰ सामान्यविधेर्व्यक्त्यंतरविषयतया वक्तुं शक्यत्वेन संदिग्धत्वात्॰ विशेषविध्यादिकं तु संदिग्धविषयकं॰ संदिग्धासंदिग्धयोः
रसंदिग्धं बलवत्॰ तथा चासंदिग्धविषयकशास्त्रपर्यालोचनेन संदिग्धविषयकं शास्त्रं तदितरविषयकमिति घंटाघोषः॰ आकृतीति॰

शा·बृ·
२७
27

आकृत्या एकत्वादेक एव प्रयोगः ततोऽन्यत्र लक्षणया पात्रासेयाद्बाधेपि अंतरंगसंस्कारेण निवर्त्तते व्यक्तिद्वारा च लिंगसंख्याकारकादी
नां जातावन्वयप्रसक्तावेकत्वात् तथैव कार्यकारणभावांगीकारात् अविनाभूतेति · तादात्म्यसंबंधापन्नेऽसर्थः क्षमयोश्चेति · अत एव जा
त्याख्यायामिति सूत्रे एकस्मिन्नग्रहणं चातोऽर्थमननुभूमापदृशकतावच्छेदकतयोभयसाधारणो धर्मः कल्प्यतामिति वाच्यं · पृथिवीत्वा
दिस्वरूपेणाबाधस्यानुभवसिद्धत्वात्तथा कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वे कल्प्यमानधर्मेणापि कार्यकारणभावांतरकल्पने गौरवापत्तेः नच
शाब्दबोधे शब्दस्यापि भानमिति वाच्यं नाम्नां प्रतेजास्यादिवच्छब्दस्यापि व्यक्तौ प्रकारतयाभानाभ्युपगमे नोभयसाधारणीभूतो धर्मः शब्द ए
वास्त्विति वाच्यं · शब्दांशे भ्रमो माभूत्तत्प्रकारकविशेष्यर्थवृत्तित्वाभावाच्च · अत एव संबंधपदस्याप्यसंबंधत्वेन शक्तिः यद्वा कालांतरेऽप्यांत
रबोधवत्त्वे वाऽबाधो नेति सर्वसंमतम् · किंचेयं गौरितिप्रतीत्या यादृशो जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यसंबंधो न तादृशः शब्दव्यक्त्योस्तथानु
भवाभावात् · तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन जातिशब्दयोरैक्यापत्तेश्च · जात्यादिविशिष्टेन नामार्थे शब्दस्य प्रकारके
तेति केचिदंगीकारश्च · जातेरिव शब्दस्याप्यर्थीतत्प्रकारतानापत्तेश्च · ध्वनिश्चेदं पदस्य शायां धाप्यार्थतयापि तादात्म्यस्वैरेः कौस्तुभे रामे
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमपि न तादात्म्यापन्नस्यैव तत्त्वात् दंडीत्यादावपि दंडसंबंधस्यैव निमित्तत्वं गुणगुणिनोश्च तादात्म्यसंबंध एव ·
२७

किंचायं धर्मिधर्मितावच्छेदकीकृतसंबंधग्रहः तदुभयविशिष्टस्यैव स्मरणात् न हि शब्दं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शब्दस्य संबंधग्रहः युज्यते श-
क्यते वा वक्तुं अत एव देवदत्तः काश्यां नास्तीति वाक्यात् सर्वत्रास्तीति श्रुतेऽपि पश्यतोऽपि बोधो दृश्यते· संज्ञाशब्दे शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तमि-
ति मित्तिगोत्राव्यवहारः· भावप्रत्ययोऽस्त्वेतौ तत्प्रकारत्वमात्रं निमित्तं· नलरामयुधिष्ठिरादौ शब्दस्य प्रकारता तु भवप्रत्ययोऽस्त्वेतौ तत्प्रका-
रत्वमात्रं निमित्तं· नलरामयुधिष्ठिरादौ शब्दस्य प्रकारतानुभवसिद्धा अतः संज्ञाशब्दे भावप्रत्ययः इति न सिद्धांतहानिः किं च त्वदुक्तरीत्या
जननीवाचकपरिच्छेत्तवाचकमात्राद्दिश्यते एकशेषव्यावृत्त्यर्थे सरूपसूत्रे· अपि चोपलब्धिभेदेनार्थभेदे न च शब्दैकेन मानमि-
ति दिक्· तत्रेत्यादि· विद्यमानसहंसौवैकमलासंकोचदीप्तमुत्तदुर्गामार्गणानीललोहितं सैप मिलनीकारवैश्वानरः· ससप्तीतिविधा-
नदक्षविजयप्रागभावभीमप्रभोमाम्नांज्यावरवीरवसन्तशतवैरंचमुचेः क्रियाद्यस्यादौ मानसमित्यादावित्तिभावः· न चैवमेकशेषवि-
षयेऽबाधात् आवृत्तिप्रसंगः· तत्र स्थलेऽबाधावृत्तिनियमे मानाभावात्· यथा हि क्वचित्तत्र विषये विशेषणविशेष्यभावीपन्नो बोधः क्वचि-
न्नेत्यव्यवच्छिन्नं तथा क्वचिदेवयवनिष्ठसंख्यामादायैव वचनोत्पत्तिः क्वचिन्नेति बोध्यम्· रूप्यते इति· न चैवं सरूपग्रहणं व्यर्थं· समानामेकशेष
इत्येव सिद्धिः न चोपदेशानपेक्षत्वादन्तरंगत्वात् इहपत्वात् साधारणत्वादिसादिना शब्दस्यैव ग्रहणे नन्तमात्रस्याप्येवं प्रवृत्तिः स्या-

त्रार्थसाम्येऽपीति वाच्यं स्वरूपमिति निरूपग्रहणेन शब्दविषये उक्तमायानाश्रयणेन क्वचिदर्थसाम्येऽपि प्रवृत्तेः सुलभत्वादिति चेत्र संके
चमानाभावेनोभयसाम्य ग्र्येऽस्य प्राधान्येन तन्मात्रसाम्य एव प्रवृत्तावक्षाः पाशमाषादस्याघ सिध्यापत्तेः अक्षरत्वादिना साहश्यग्रहणाप
त्तेः अथ तल्लाघवाभावाच्च तस्मान्तंत्रादिनार्थद्वयपरत्वमिसेवरमणीयं ननु विभक्त्योर्यानिसमानार्थस्यापि प्रतीयमानत्वेन भिन्नार्थत्वा
दिति चेन्मिसेवरमणीयं ननु विभक्त्योपानिसमानार्थस्यापि प्रतीयमानत्वेन भिन्नार्थत्वादिति चेदत्राहुः नैवात्रैकशेषो भिन्नतः विरू
पाणामपि समानार्थानामिति वार्त्तिकेऽप्यनेनानधिकार्थस्यैव ग्रहणादिति क्रोडीकारादिति स्वराभिन्नानांमप्येकत्रस्वरविधिः सशिष्य
त इति वचनं तु कार्यमेव यश्चिद्धौ च द्धौ चेत्यादावनभिधानेन द्वन्द्वैकशेषयोरभाववन्मात्रघलादावेकशेषद्वन्द्वाभावसिद्धावेकशेषप्र
करणं प्रत्याख्यायते तदिदमपि प्रत्याख्येयं पाक्षिकानि च्छेति अयं भावः उक्तरीत्या घटादिसारूपसिद्धत्वेन सरूपाणामेकशेष एवेति नि
यमार्थं सूत्रं न चैवमश्वश्चाश्वश्चेति वाक्यमपि न स्यादिति वाच्यं वृत्तिघटकीभूतपदार्थबोधनतात्पर्येऽपि सहविवक्षायां तात्पर्याभावा
त् अतश्च राजपुरुषरस्यादि वृत्तिष्वेकार्थीभावसत्त्वेऽपि तत्संबंधिलौकिकविग्रहवाक्येषु न एकार्थीभाव इति भाष्यादि सिद्धं ततः संगच्छते नि
यमस्य समजातीयत्वेन शास्त्रीयस्य प्रत्यासन्नत्वेन च वृत्तिरूपद्वन्द्वस्यैव वारणात् न च वाचनिकेकैकशेषविरहेऽपि क्लिष्टरूपकमड्डलइवतं रामः

त्वन्यायाश्रयणेन पाक्षिक एकशेषो मातृमात्रोः स्यादित्येवेति वाच्यं· तंत्रावृत्त्याद्याश्रयणेनयाम्येकविभक्तौ सरूपाणामेव तेषामेवैकशेषप्र
सरनियमाश्रयणात्· अत एव मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्त्तिकादिकं संगच्छते· न चैवमपि वयोवाचककुमारीशब्दस्य वाक्य
जंतकुमारीशब्दस्य च सहविवक्षायामेकशेषानापत्तिः· द्वितीयायां वैरूप्यादिति वाच्यं· एकशब्दस्य प्रथमार्थत्वेन प्रथमाविभक्तौ वै
रूप्याभावस्य विवक्षितत्वात्· एतेनास्मिन्पक्षे एकग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमिति हरदत्तोक्तमपास्तं· न चैवमप्यसहविवक्षायां सरूपवि
रूपयोरेकशेषस्य सहप्रयोगस्य चासाधुत्वापत्तिरिति वाच्यम्· इष्टापत्तेः· एतेन द्विर्वचनेऽनीत्यादावेकशेष इति भाष्यं व्याख्यातं निरस्तं च सौ
त्रत्वादेकशेषः एकशेषशब्देन तंत्रमावृत्तिर्वा लक्ष्यत इति व्याख्यानं· अत एव प्रकृतसूत्रे दृष्टांतमात्रमाश्रित्य विरूपानेकप्रयोगदर्शी
नात्सरूपे तंत्रित्वमर्थे सरूपैकशेषारंभो नयुक्तः शेषशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्योभयवाचित्वेन प्रतिपत्तिगौरवापत्तेः· किं विरूपानेकशेष
एवास्त्वित्यर्थ इति पूर्वपक्षमभिधायोत्तरत्रैकशेषारंभस्यावश्यकत्वेन प्रतिपत्तिगौरवस्य चापत्तिरिति दूषणमभिहितं भाष्यकारेण· अ
त एव वृक्षा इत्यर्थत्वे सत्यपि वृक्षे एकशेषो भवति· तद्यथा· क्षमाभक्ष्यं तद्दीक्षितं मिति युष्मद्युपपद इति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते· एतेन स
हविवक्षायामेवेति तत्तीयो निपातसरूपयापास्तं· यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति न्यायेन अरूपमाणानां संकोचापत्तेश्च· हलित्यकद

शास्तंत्रान्वृसेकशेषाप्रत्ततममस्त्विसाहोतुस्त्रप्राप्तिविषयतास्त्रीतिबोध्यपितुमेकशेषपदोपादानंवस्तुतस्तंतत्रैकशेषप्रोःपर्यायल
मेवनिरुक्तं· पचंतीत्यादौधातोर्द्वित्वप्रसक्तिरेवनास्तिपक्षा·धात्वेकशेषोप्रसज्यते·नचमिलितात्लड़ादिप्रसंगः धातोरेसेकत्वस्यविवक्षि
तत्वात्·एकानिष्ठानेकव्यापाराणांविक्लित्तिसानुकूलानामेकधातुनाबोधत्वानेकनिष्ठव्यापाराणांतत्फलानुकूलानांबोधसंभवेनानेक
धातोरप्रसक्तत्वाच्च·नचेकस्मात्कर्तृद्वयेलद्वयंकर्तृबहुत्वेलकारबहुत्वंचस्यात्·तस्माद्द्विविधानंतत्तंत्रविषयेसावकाशमितिवाच्यं·द्वि
त्वापत्तेःलस्यसत्रजातिविवक्षयालद्वयस्यतमादाय ःबहूनांतुत्रिधासात्परत्वेतिमुखवत्त्वात्·वस्तुतःवर्तमानेलडित्यादेर्व्यक्तिनिष्ठैक
त्वस्यचविवक्षणान्नकश्चिद्दोषः·वस्तुतस्तत्प्रत्ययःपरश्चेतिनियमान्नलकारानेकत्वं·नचलत्वजातेराश्रयणान्नदोषइतिवाच्यं·धा
तुपरस्यादेशापत्तौतदभावात्·गर्गादिभ्यादावपिप्रत्ययेतुरेकत्वात्प्रकृतिरेकायञ्जस्तुबहवःसर्वेषांप्रकृत्यर्थान्वितामिधायितयाविरूपा
णामपिसमानार्थानामितिगर्गयशब्दस्यशेषः·नचपक्षेयशब्दमात्रस्यतदापत्तिःविकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वात्·नचविनिगमकाभा
वःअरगुरुपीतिन्यायेनस्वप्रतिपत्तिसामर्थ्यस्यैवविनिगमकत्वात्·पक्षा·यञन्तस्यपानामेवैकशेषःपक्षान्तिप्रधानंगुणाःवृत्तिःगार्ग्य
शब्दानामेवैकशेषः·पक्षायञन्तस्यपिप्रयोक्तव्यंतेनाप्रत्यद्वित्वेचप्रत्यनएकएवेत्यादिभाष्यविचारकाण्डवविचारयंत्तु·चेत्ःमिश्चकेनेक

त्रिशीतत्वं वैश्यस्यादि सत्र स्पष्टैकेयदा रिपृथ्याग्याद्दे: परस्येसस्यतंत्रा दिनापरशब्दानुवृत्त्यावापरशब्देन पत्र परस्य विधानं तंत्राद्रे रिति
सूत्रार्थे: तेन नित्यं उ. तदत्याद्यैनरोषदृश्चिमांच: तत्र पर एव पर: केवलदृस्यायथी परस्यैव पत्र विधानं तत्राद्रे । ति सूत्रार्थस्तु एवं च सद्
रोस्याप्त: एवं हृयस्या इति शंकाम पाकर्तुमाह. अमियोजिति. अवपविनआधारत्वविवक्षायां वृक्षे शाखेति वत्समीप शब्देन विशे
ष्यत्वादजेवारहयते. एवमिति. आदित्यधिकारादलो संस्य ति धात्र आदि शब्दो संस्यैव. नन्वचीत्यस्यैव. नन्वचीत्यनुवृत्त्यावेव किंमा
नं तत्राह. इकोयणचीति. अत एव संप्रसारणाच्चेति सूत्र स्पष्टुप्यां दृष्टता स्यावावप्रवृत्ति: नन्वचीत्यस्यानुवृत्त्यावपितस्य विशेष्यत्वे
किंमानं विशेषणत्वेनान्वयसंभवात्. अनादावपि अजादाविति शब्दे दृश्यत आह. परस्यैवेति. अचीत्यस्य विशेषणत्वेनान्वये प
रशब्देन विशेष्यत्वादीरशब्दस्यैव ग्रहणापत्तौ निर्दिष्टेन पुंस्पतेदस्यार्थे: तथाच फलाभावात्परस्यैव पत्र विधानं इत्यर्थो नाश्रीय
ते. पदात्तु उक्त ज्ञापकादेव परस्यैव पत्र विधानमित्यर्थो नाश्रीयते तदा आदे: परस्येत्यस्य स्पष्ट वीरत्वे नाजादावमीति व्याख्याने पिनद
षे इति ध्येयं. अवयवषष्ठीति भावप्रधानो निर्देश: अवयवत्वं षष्ठ्यर्थ: अत एव पटस्य तंतुरित्यत्रावयवत्वं तंतो: पट इत्यत्र त्व अव
यवित्वं षष्ठ्यर्थ: इदमेवाभिसंधायावयवावयविभाव संबंध: षष्ठ्यर्थ इत्युक्तं दोष: विभाज्यार्थस्याधेयतासंबंधेन सकारादावन्वय:

शब्द॰
३०
30

यद्वा ऽवयवावयवी इति पंचमीसमासः॰ शस्य शब्दस्य शायवयवेल क्षणा॰ षष्ठ्यर्थे तु स्थानसंबंध एक अवयवस्यात्र सकार एव॰ अप्राप्ता
विति॰ नचैवं व्यवायेपी सेवास्त्विति वाच्यं॰ कुत्सायां तस्यास्तोषो ऽपत्तेः॰ नार्थे इति॰ अतएव तुमग्रहणं चारितार्थं अतिप्रसङ्ग इति॰ नचा
ऋकुघाडि त्यनेन तदंशे निर्दिष्टांशस्य बाध्यमंशे बाधकल्पनेन किंचिद्भिन्नमिति वाच्यं॰ प्रशास्तॄणामित्यादौ ऋकारैकदेशेन व्यवधा
नाभावात्तदनापत्तेः॰ नेयमेति॰ सवर्णसजातीयापेक्षः॰ अक्षरसमाम्नायिकैर्वर्णैर्वापि चेदेवं नेरेवेति॰ खाप्यामित्यत्र तु रषयोः परऋकारैकदेशस्य त्वाद्व्य
हणेन॰ अघते इति स्य रूपमाकरे स्याभ्या विकल्प्येति॰ अंठनुमनकारस्थानिकस्य षत्वार्थः॰ अतएव तुं हधातोर्नलोपे तृ॰ इत्यादिसिद्धं॰ अतएव
नकारजावनुस्वारपंचमौ झलिधातुस्थितिरहहो क्षिविरोधान॰ तद्वृहिंसायामिति नकाररहितपाठ तत्तृधात्वंतराभिप्रायेण व्याख्येयः॰ इ
विभीषणानिट् इत्यादौ खतेत्र एव पकृति॰ द्विविरिति भिबिभीषणार्थ इति तिडंकेईवीतिपाठं तंरामेति माधवाशयः॰ मेन्चनमिति॰ तुमोन
कारस्य कृष्णादित्वात्तत्वाभावः॰ पुरः करोतीति उरसिकं पदस्येति समासः॰ पद्भ्याडरःकायतीति उपपदसमासः॰ गतिकारकोपपदानामिति सस्म
निसत्वे न सुबंतेन समासः॰ तिङंतेति॰ अतएव वादुहितरामित्यादौ हल इति दीर्घः॰ संप्रसारणसंज्ञायां यथासंख्य विज्ञानान्नेत्याकरः॰ आदिना एने
याथाकथाच इत्यादौ याथाकथाच हस्त्राभ्यां णपत्वाविप्यादि भिवचनसामर्थ्यात्संदंसमुदायात्सपे अंगत्वेन ह्रस्वादिसिद्धिरिति बोध्यं॰ द्विगि ३०

ति· दिगर्थेत्क्त्रौ पगावद्दत्याद्यसिद्ध्यापत्तिः· नच षष्ठ्यर्थे समर्पेक्ष प्रातिपदिकादेवाप्यंतद्धितइतिवाच्यं· सर्वत्रैव तथात्वापत्तेरलुगनु
शासनस्य वैयर्थ्यापत्तेः· परविधित्वाभावे सामर्थ्यपरिभाषाया अप्राप्त्यापत्तेश्चेति दिक्॥ भाष्यकैयटयोरिति· तथाहि भाष्ये· अस्मिन्सूत्रे शकार
वतो विधानेपि अस्मान्नलोप इति सूत्रे शकारवतोपहरणाभावे क्ङितीत्यनुवृत्त्यर्थं पठद्भुतः· तत्र क्ङितीति सप्तमी· नच निर्दिष्टपरिभाष
या प्रवृत्तिः· उत्तरसूत्रे क्ङितीति सप्तम्या वैयर्थ्यापत्तेः· तद्धि तत्पूर्वस्मिन्सूत्रे निर्दिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्त्यर्थं· सत्ता च प्रथमातिक्रमे कारणाभा
वाल्लोपषष्ठ्यानिकनकारान्तस्यैवैवेसुत्कार्यन्नानीयत्नान्नामिसूत्रे नामीति दीर्घबाधित्वापरत्वान्नलोपप्राप्तः शंकितो भाष्ये· प
रत्वं च नामीत्यनेन न संनिपातपरिभाषया बाध एव संगच्छते· सुपि चेति दीर्घस्य नान्नलोप इति सूत्रात्पूर्वं संनिपातपरिभाषावशा
न्नप्रवर्त्तत इति कैयटः· नान्नलोप इति सूत्रप्रवृत्त्यनंतरं तु यजादित्वाभावात्प्रवृत्तिशंकैव न· एतेन सुपि चेत्यस्य नलोपेन निमि
त्ताद्बाध इत्यपास्तं· कैयटोक्तहेतोरदूषणान्नान्नलोपो नामीति सूत्रयोरन्यतरप्रवृत्तावन्यतरस्य प्रवृत्तिर्दुर्वारैव· नशब्दस्य नाम्यश
ब्दस्य च एकदेशविकृतन्यायेन सत्त्वात् अंतरंगत्वमपि न उभयोः समत्वात् अत्र आंगस्येत्यावर्त्तते तच्च प्राधान्यात् लोपषष्ठ्यानिकनकारस्य
विशेषणाम्· संबंधस्य निमित्तनिमित्तिभावोपि· अंगनिमित्तको नशब्द इत्यर्थः· अत एव परत्वान्नपरत्वेनेत्याहोनदोषः· समुदायस्य

शब्द॰
३१
31

गनिमित्तत्वेपिलोपप्रसक्तानिकनकारमात्रस्यांगनिमित्तत्वाभावात् नुटिअनुबंधानामनेकांतत्वेननकारमात्रस्यांगनिमित्तकत्वमस्त्ये
व॰सुपत्वात्रिस्त्यक्त्वापिदोषोबाध्यइतितत्राख्यातारः॰यत्तुक्तिशब्दाहापिपरत्वात्षट्चतुर्भ्यश्चेतिनुडिसंनिपातपरिभाषयाअप्राप्तत्वेन॰
नामीत्यस्यापिसावकाशत्वमितितन्न॰नित्यत्वेननामीत्यस्यैवबलवत्त्वात्॰अंतरंगत्वेनह्रस्वनद्यापइत्यस्यैवप्रवृत्तेश्च॰षट्चतुर्भ्यश्चेत्यत्र
बहुवचनेनचतस्रःपश्येत्यत्रचतुरःशसीत्यस्यवचतसृणांचतसृभिरित्यादौषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यनुपोत्तममित्यस्यहलादिग्रहणा
सामर्थ्येननबाधइतिभाष्यकाराद्युक्तंसंगच्छते॰अन्यथाएकवचननिर्देशेनचतुरःशसीत्यस्यगोणांचारितार्थ्याद्बहुवचननिर्देशेनष
ट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यनुपोत्तममित्यस्यगौणांअप्राप्तावपिअन्यत्रचारितार्थ्येनचतुरःपश्येत्यादौपरत्वेनप्राप्त्यभावार्थंहलादिग्रह
णस्यावश्यकत्वेसामर्थ्यंदुरुपपादमितिवदंति॰नचात्रह्रस्वसंज्ञायाअपेक्षत्वेनसमर्थत्वं॰षट्संज्ञकार्थज्ञानस्यलौकिकप्रमाणसापेक्ष
त्वेनगुरुत्वात्॰षट्संज्ञायाअपिअपेक्षितत्वेनाधिकस्यध्रौव्याच्च॰किंचह्रस्वनद्यापइत्यादौशक्तिग्रहार्थेनोकालोज्झितिसूत्रापेक्षाव
श्यहस्वश्चवामनइत्यादिनैवतत्संभवात्॰ऊकालोज्झितिसूत्रेतुत्रिमात्रककालापेक्षयाद्विमात्रककालस्यअपूर्वत्वेह्रस्वपदेशग्रहणाभा
वार्थं॰अतएवमहासंज्ञाकरणंचारितार्थं॰नचनाज्ञानंतर्यइतिनिषेधःपश्चात्कृत्तावज्ञानंतर्यएवनिषेधप्रवृत्तेःएवंमुपपादितत्वात्॰ एमे
३१

अत एव कतिशब्दे षट्चतुर्भ्यश्चेति सूत्रेनोपन्यस्तं मूलकृता न च सखल क्षणोनुटि षट्लक्षणो नुट् दुर्वार इति वाच्यं· नघासाहचर्येण
आ आमइत्याकारप्रश्लेषेणावाकाराद्यामएवग्रहणात्· तस्यैवोत्तरत्रानुवृत्तेः· बाधितस्य पुनरप्रवृत्तेश्च· अत एव हि परिशेषेण हित्वं बाध्यते·
तत्र प्रवृत्तस्य प्रवृत्त्या लक्ष्यानुरोधेनैव व्यवस्थेति सर्वसंमतम्· यत्तु कष्टायेति ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वेन सुप् निमित्तकापि उत्कृ परिभाषा न
प्रवर्त्तते· अत एव सखलि किं प्रमाणामिति मूलग्रंथः संगच्छते· अन्यथा पञ्जीसस्यानवृत्तौ संनिपातपरिभाषया एत्वाप्रवृत्तौ किं तेन· व
सुतसुकष्टाये स्यादावकृत्सार्वि तिदीर्घ एव युक्त इति· तत्र रामेघित्यादावेत्वानापत्तेः· पञ्जीसस्यानवृत्तौ तु नुटः पूर्वमेत्वापत्तेः· हली
त्यस्य लुप्तव्यवहितत्वात्तत्रानुवृत्तिः· यदपि वक्षित्यादि· तदपि न· अकृत्सार्वधातुकयोरित्यत्र पर्युदासेनासुप एव यकारस्य ग्रहणात्· तस्मा
त्तत्र ह्याधृक्षुपेति ङि· दादेशो दीर्घाभावः ध्वनितचेदं स्थानिवदादेशः अदादीप सङ्गत्यादेर्भाष्ये· संनिपातपरिभाषायाः प्रवृत्तिरे
वनास्ति· अकर्पातसंनिपातेन नुडो जायमानस्य दीर्घप्रत्ययनिमित्तत्वात्· निमित्तत्वस्य नामरूपसमुदाये पर्याप्तत्वात्· अत एव नुटी ति
नस्त्वितं एतेन समुदायमध्ये नुटः प्रवेशेन परिभाषाप्रवृत्तौ रेति परास्तं· नामीति सूत्रकरणसामर्थ्येनेदृशार्थस्यात्राग्रहणात्· न च
नुटीति ग्रामे अनन्त्वाइत्यादौ दीर्घः स्यादिति वाच्यं· अनंगत्वात्· प्रत्यासत्तिन्यायेन तदुत्पादकनिहपि नांगत्वस्य ग्रहात्· नापि भ्जः कि

शा॰ वृ॰ नुट्चेति निष्पन्नेऽम्याङ्कस्मत्राति प्राप्तिः उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् नुट्करणे नेट्करणे वा बाधकाभावाच्च अत एवाक्षेऽएवं तङ्सादेशो दीर्घः

३२ स्यादिति निरस्तं छान्दसत्वेन निर्वाहाच्च नुटः त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धत्वाच्च न च तस्य सन्नियातपरिभाषया ऽऽबाधः उभयबाधकल्पनस्या

32 युक्तत्वात् सत्रबाधापेक्षया लोकिकन्यायसिद्धपरिभाषाबाधस्यैव न्याय्यत्वाच्च न च तस्रादेशस्य समहति च षट् चतुर्भ्यश्चेति नुपदर्श्ववा

त्वात् आदेशस्य सत्संतरंगत्वाद्ध्रस्वलक्षणो नुडिति सिद्धं नः समीहितं वस्तुतस्तु आदेशात् पूर्वं नुडेवोचितः उभयोरर्थे निमित्तत्वे पिस्वार्थेद्र

व्यार्थापेक्षया बहिर्भूतस्त्रीरूपलिंगाद्येनिमित्तकचतस्रादेशापेक्षया षट्चतुर्भ्यश्चेत्यस्यान्तरंगत्वात् सेचेवं नुम् चिरत्वं च द्वा वेम्या

नुट्पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकविरोध इति वाच्यं अचि र इति आदेशस्य सर्वापवादकत्वेन तत्वन्मते पि विशेषस्य तुल्यत्वात् ध्वनिते चैवं भाष्ये

इत्यग्रे निरूपयिष्यामः तिसृणामिति पत्तुषवसादेशोकत्रिय सकारोच्चारणसामर्थ्येन षत्वाभाव इति तन्न तिसृ आचक्षाणा स्ती

ति रूपार्थेन तथा पाठात् न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन तिस्रादेशो दुर्लभ इति वाच्यं क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति तस्य प्रवृत्ते ज्ञापितत्वेन

सकारोच्चारणसार्थक्यात् एतेन विभक्तिनिमित्तकतिस्रादेशस्य वहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् णिनिमित्तटिलोपोऽनेन स्यापास्तं नाजानंतर्यइ

ति निषेधाच्च पुंवद्भावस्तु न शंक्यः स्वादित्वेत्तद्धितत्वविरहमात्रमप्युक्तरूपमाणो णिच्यतिदेशस्य चरितार्थत्वेन लुप्तेतत्प्रवृत्तेः किंच रामे

३२

ऽजुसन्तेः पूर्वेति सूत्रादेशस्याप्राप्तस्याप्रतिबन्धाभावेन पुंवद्भावाप्रवृत्तेः । विभक्त्युत्पत्तौ निमित्तादेशस्य प्राप्तावपि सिद्धस्य प्रत्ययविधावित्यु
क्तत्वेन पुंवद्भावस्य तत्राप्यवस्थायामप्रवृत्तेश्च । किंच तिसृ इत्यादावपि सकारस्य चरितार्थः न चात्र षत्वप्राप्तिः । न रपरसृपिसृजीति निषेधात् ।
अत एव इस्त्र इस्त्र त्रशासिचसीति षत्वं नेति निकृष्टं ते सुकृं । न च एदेशो सिद्धः पयोदेशपक्षे परिभाषाया अप्रवृत्तेः विधिविषयापक्षेपेणानाजा
नंतर्येति निषेधाच्च । वस्तुतस्तु आदेशरूपसकारस्येति व्याख्यानेति सूत्रादेशसकारोच्चारणमेव तात्पर्यग्राहकं एतेन रस्यैकोः किंशमस्य
ति मूलग्रंथो व्याख्यातः । किंच तत्र सामर्थ्यात्परत्वाभावकल्पने अमुष्यैव सिद्धिः । मूलमिति । सामान्यशब्दोपादाने विशेषधर्मस्यानि
यततयात्रानुपस्थितिरिति भावः । प्रसंगादिति । सिद्धांते तु विवृताभ्यंतरग्रहणात्र दोषः । विवृतमूष्मणामिति वाक्यशेषसह
एवारब्धं ते अन्येषां स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानामिति सूत्रग्रहणात् । अत एव प्रातिशाख्यादौ विवृतशब्दे न द्वितीयादरूपेण व्यवह्रियंते । ऊष्म
शब्दस्तु प्रयुज्यत एव । ऊष्मशब्दो धर्मिपरो धर्मपरोप्यस्ति । विवृतमूष्मणामित्यत्र द्वितीयचतुर्थानामपि ग्रहणात्तयोः प्रयत्नद्वयमिति
वादिनामते तु विवृता घोषस्येति मूले विवृतशब्दो विवृतमात्रपरो बोध्यः । तथोचेति । तथा च शिक्षावाक्यं । शादय ऊष्माणः सस्था
नेन द्वितीयाहकारेण चतुर्थाः इति रहत्रीणि वाक्यानि शषसहा ऊष्माण इति प्रथमवाक्यार्थः सस्थानेनेति तु स्वंयमतलक्षणोक्तत्वं

श·कौ·

३३

पाससहयुक्ते तस्मीयावाहशषसाः क्रमेणाद्वितीयानां सस्थानापथाहारयउष्माणाम्तथाबाह्ययोर्थ इत्यर्थः फकारस्य तु यद्यपि सस्थान उष्मा
नास्ति तथापि विशिष्टैवाघ्नत्वं बोध्यं हकारो घोतिपथाह का रउष्माणां तथा तेपीत्यर्थः इति नव्याख्यानात् एतेन प्रातिशाख्यमिति समाख्या
बलात्तच्छाखाविषयत्वे सर्वशाखासाधारणव्याकरणाश्रयणमयुक्तं इतिमंदोक्तमपास्तं सर्वं चेदं स्थानेन्तरतम इति सूत्रे भाष्यकैयट
योस्तुभाष्ये नचसोष्मपदे सोष्ममात्रपरमिति वाच्यं अघोषस्य सस्य वैयर्थ्यापत्तेः अस्माकं तु क्रुकारस्याप्युत्यर्थेत इति ध्येयं पराद्रादि
रिति अतएवादिग्रहणं चरितार्थं अन्यथा मात्पदयोरपि वकारयोतः मानिमाहचर्येण तापराद्रिर्वादिहीप्सते न चैवमपि सूत्रे आदिग्रह
णं व्यर्थं मातेः पराद्रिति सूत्रद्वयेनैव सिद्धेः इति चेत्स्त्रोच्यते आदिग्रहणमारिभतार्थ एव ग्रहणार्थे मेः सचारिभतः मानिपदसाह
चर्यात् अर्थवान् अत्रपरूप एव गृह्यते किंच बहुव्रिधावाघर्थेकपुरस्ताछ स्पापारानेन प्रतिपद्योक्तपुरभाषयातस्यैव यह उचि
तः सूत्रे समाहारद्वंद्वागर्भो द्विद्वः संबंधसामान्ये च षष्ठी तेनेष्टार्थलाभः इदमेवाभिसंधायोक्तं मातेर्बहुव्यवायाद्दिति वक्तुमुचित
मिति न चैवमपि कुत्वादिकं स्यादिति वाच्यं सुबंतमिसनुवर्त्यमयजाद्यावसर्वनामस्थाने यस्मात्स्वादिविधिस्तदादिभं संज्ञं स्यात्त
दवयवभूतं सुबंतं पदं घत्ति तर्हि तरपि भसंज्ञं भवति इह समुदायस्य संज्ञा प्रधानशिष्टा व्यापकोद्देश्यकत्वात् अवयवस्य तु अन्वा राम

३३

चयशिष्टव्याप्योद्देश्यकत्वात्· तथा च बहुसेचेत्यादौ न कुत्वादिकम्· बहुसेचादित्याद्यर्थे त्वसर्वनामस्थाने इत्यत्र सुबंतमित्यनुवर्त्यं यची
त्यपकर्षणं प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य योगविभागसामर्थ्यादनंतरस्येति न्यायं बाधित्वा पदद्वयस्य निषेधः· अत एव च पूर्वेद्युः प्रियद्वत्यादौ
अवांतरतत्पुरुषे दृढिशब्दस्यान्तपदत्वेपि न लोपसिद्धिः: अत एव च काश्यपेन स्त्रीक्रममधीते इत्यस्मिन्नर्थे णिन्यं तत्सुबंतात्तु स्त्रक्रमस्य
णः· लुकि श्रोजमादौ न लोपो न एवं च परमबुधो परमगर्दभावित्यादौ भष्भावशंकैव न· स्वादिष्विति· अग्निमादित्यत्रांतर्वर्त्तिनी
विभक्तिमाश्रित्य स्मात्रापि सुप्तिङंतमिति पदसंज्ञा स्वादिष्विति पदसंज्ञया बाध्यते· नन्वेवं राजपुरुषेष्विव स्यादावुत्तरपदनिष्पद
त्वमाश्रित्य षत्वनिषेधो दुर्वारः: न हि स्वादिष्विति सूत्रेण तत्र पदस्य संज्ञा एकं तु विशिष्टस्य· यस्मात्प्रत्ययविधिरिति सुप्यानुवृत्तेः·
किंच· पचतिपठतीत्यस्यां क्रियायां सा पचति पठति: एवं क्रियाणामाधारत्वविवक्षिते पचतिपठतिषु इत्यादौ पचठतिनिष्प
दत्वमाश्रित्य निषेधो दुर्वार इति चेन्न· भसंज्ञा सूत्र द्वयात्रापि सुप्तिङंतमित्यस्मात् अनुवर्तनेन स्वाद्यनंतयोः समुदायावयवयोः सु
बंततिङंतयोरपि परत्वात्· स्वादिष्विति पदसंज्ञोत्तरस्य षत्वाभावमातिग्रहे ज्ञापकं इत्यपि वदंति· भागेवेति· एकदेशस्य त
वर्णविशेषादीनां निमित्तकोटौ प्रवेशाद्बहिः सूत्रत्वाच्च बहिरंगत्वं· किंच प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति परिभाषायां यत्र

शा· बृ·
३४
35

ख्वद्वाभ्यां यादृशी प्रकृतिः प्रविष्टा तादृशी याएमस्यते · यस्मात्स विहितइस्तत्यात थैव लोभात् · एवं च सामर्थ्यादेकादेशात्स्वमेव सुबं
तादि निमित्तसंकेतप्रवृत्तिः · एतेनोभयत्र आश्रयणीयोऽन्तादिवद्भावनिषेधे पि स्थानिवद्भावेनेष्टसिद्धिरित्यपास्तम् · उक्तवचनसामर्थ्ये
नोक्तविषये तदप्रवृत्तेश्च · तदुरोति · आदिशब्दस्यावयववाचित्वेन सर्वशब्दघटितस्योद्भूतावयवभेदसमुदायस्याप्यपदार्थत्वेपि
तत्रैव पर्य्यादुष्टवचननिर्देशाच्च सर्वार्थवाचकत्वाभावाच्चावयवे प्रवर्त्तमानात्त्र विशेषात्सर्वशब्देपि सर्वत्र तद् इति भावः · लिंगमप्या
ह · स्त्रीति · तदंतविधिं विनेति · सर्वनामानीति महासंज्ञया आक्षिप्तसर्वार्थवाचकशब्दस्य विशेष्यत्वात्सर्वादीनां विशेषणत्वात्त
दंतविधिर्न्यायप्राप्तः · असमस्तसर्वादिशब्देषु सर्वार्थवाचकावयवकशब्दत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन · अत एव परमसर्वशब्देनापि
रमसर्वार्थस्य वक्तुमशक्यत्वेन सर्वार्थवाचकत्वाभावेपि न दोषः · सर्वनामानीति महासंज्ञया सर्वार्थबोधकत्वमीदृशमेव विवक्षि
तं · लक्ष्यानुरोधेन पर्य्याप्ताधिकरणस्याविवक्षितत्वात् · गौणे तु न सर्वार्थवाचको ऽवयवः · अन्यत्रोपसंक्रान्तत्वात् इत्याहुः · द्वंद्वे चेति
तु न्यायप्राप्तेर्थे लिंगदर्शनमात्रं · इदमेवाभिसंधाय प्रयोजनं सर्वनामाख्यसंज्ञायामिति साद्विभाष्यवार्त्तिकग्रंथाः · एतेन प्रत्ययग्रह
णो यस्मादिति परिभाषया लभ्यतदंतविधेः संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नेत्यनेन निषेधेपि द्वंद्वे चेति ज्ञापकसिद्धतदंतविधेर्दु राम
३४

वारत्वेनङ्तरङ्तमोप्रसंयौयघपिसंज्ञाविधौप्रत्ययेसाद्दिमलग्रंथोनयुक्तइत्यपास्तं·प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्य
ग्रहणमितिपरिभाषायांतदंतांशःसूत्रसिद्धार्थएवमसत्याशिशुमस्यधातुप्रातिपदिकाघवययवकसमुदायस्यप्रत्ययेनविशेषणाद्येन
विधिरितिसूत्रस्यदुर्वारत्वात·एवंचसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणंनास्तीतिनिषेधोयेनविधिरितिसूत्रस्यैवेत्यर्थस्यफलित-
त्वेनमूलेनकश्चिद्दोषइतिदिक्·वस्तुतस्तुप्रत्ययमात्रस्यापाद्बहूनांसर्वादीनामनुरोधेनचलोकप्रयुक्तसर्वादीनांविशेषणत्वेप्राप्तस्त
दंतविधिर्द्वंद्वेचेतिलिंगेनानघुते·प्रत्ययस्यविशेषणत्वेप्राप्तस्तदंतविधिःप्रत्ययग्रहणपरिभाषया·अतोत्रतदंतविधिद्वयं·किंफल
मिति·फलाभावात्तदंतसंज्ञाभावेनिर्णीतेद्वंद्वेचेसादिकंसामर्थ्यादवयवेसंज्ञानिषेधकं·एवंचसूत्रादिविधौविहितइत्यर्थोपिनाश्रयणी
यइतिलाघवम्·अकचेति·वर्णाश्रमेतरद्वंद्वकशब्दावयवसंबंधीअकच्चसिध्यतीतिवक्ष्यामः·प्रत्ययविधौप्रातिपदिकादि
त्यस्याग्रहणंप्रतिविशेषणत्वेनान्वयइत्सर्थेतात्पर्यग्राहकस्याभावइतिबाधकेत्यागायोगः·उगितश्चेत्यादौबाधकसद्भावात
त्यागउचितः·अकच्विधौसर्वनाम्नामित्यस्यषष्ठ्यंतत्वेनाभेदेनान्वयाच्च·नचावयवनिष्ठसर्वनामत्वेनाकच्भविष्यतिनचसमुदा
यस्यासर्वनामत्वेनकोविशेषादितिवाच्यम्·अतिसर्वकानतिभवकानित्यादौसर्वनामार्थस्यैवप्राधान्येनाकचैवकृतत्वादिबाधनात्·अ

शब्दं
३५
35

स्यथा तदंतसंज्ञापक्षे ऽकच् दूपंश्यैतेति वाच्यं. विशेषणाविशिष्टप्रत्ययार्थान्वयापत्तौ शाब्दबोधवैलक्षण्यापत्तेः. अप्रकृत्सर्थकुत्सा
दिबोधनेत्वतिप्रसंगः. परमभवकानित्यादौ कप्रत्ययेनैव कुत्सादिबोधेनादेकजनापत्तिः. विभिन्नविषयत्वेनोत्सर्गापवादत्वाभावादित्यपि
कश्चित्. यत्तु त्वलादिविधौ सर्वनाम्न इत्यस्यार्थद्वारक विभक्तिविशेषणत्वात्सर्वनामार्थगतसंख्याभिधायिनीया पंचमी तदंतपक्ष्य
वृहयमित्यर्थांगीकारेण समुदायस्य सर्वनामत्वेपि न दोष इति तन्न. किं सर्वनामबहुभ्यपर इत्यस्य पंचम्यंतत्वेन निरूपितार्थासंभवात्. समा
सतद्धितविधौ तत्प्रकृतिकेलक्षणेति सिद्धांतविरोधापत्तेश्च. एतेन सर्वनाम्नः परत्वद्वाराविशेषणादिति परास्तं. अकच्विधौ दोषा
निस्ताराच्च. यत्तु सर्वनाम्न इत्यस्य षष्ठ्यंतत्वमाश्रित्य सर्वनामार्थगतसंख्याभिधायिनो ङेः स्मेइत्यर्थोऽपरो नातिसर्वादौ दोषाभा
वादुपसर्जनप्रतिषेधो न कार्य इति भाष्योक्तं विरुध्येत. तदंतस्य सर्वनामत्वे अतिसर्वादौ दोषस्य तदवस्थत्वादिति तन्न. उक्तभाष्यस्य
दोषसमुद्धारस्यइत्त्वेन सोऽपिवादपरताया आवश्यकत्वात्. संज्ञासूत्रे तदंतविधेरनंगीकारे तद्धितादीनामसिद्ध्यापत्तिः. न्यायप्राप्त रामे
तदंतविधिबाधकभाष्यवार्तिकविरोधश्च. किंचातिसर्वस्मै नइत्यादौ सर्वनामसंज्ञयोरुपसंख्यानमिति एर्वे निपातनापत्तिः. अपिच ३५
परमसर्वस्मैइत्यादौ तदंतसंज्ञाया अनंगीकारे स्वांगशिष्टासदंतानामित्यनेनाप्युदाहरणानापत्तिः. न च समासस्वरेण बाधः समासोऽन्तरंगं तदंत

स्यसर्वनामत्वेपश्चात्प्रवर्तमानत्वेनप्रतिशिष्टत्वात्· किंचपदांगाधिकारस्येतिपरिभाषयासर्वनाम्नांतदर्थगतसंख्याभिधायिनोऽङ इत्यर्थस्य
दुर्वारत्वेनाजहत्स्वार्थायामन्यपदार्थेऽप्यसर्वार्थत्वेनचसर्वनामार्थगतसंख्याभिधायिनोऽङ्गु· प्रभृतीनांसत्वेनातिसर्वादेरेदोषस्योद्वत्वे
नोपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानानापत्तेः· अपिच· अड्डुतरादिभ्यःपंचभ्यः· आसर्वनाम्नः· सदादीनिचत्यदादीनिसर्वेनित्यंइत्यादा
वुपायांतरस्यनिरूपयितुमशक्यत्वेनोपसर्जनप्रतिषेधस्यावश्यकत्वात्· कृत्स्नतादिप्रकृतिकविजन्तादिषुपूर्वादिषूपसर्जनप्रति
षेधाभावेत्वदुक्तार्थांगीकारेविकार्येस्यदुर्वारतापत्तेश्च· किंचैवंडतरडतमयोरेवसंज्ञापत्तिः· नचकेवलयोःसंज्ञायांप्रयोजनाभावात्त
दंतग्रहइतिवाच्यं· त्वदुक्तरीत्यापरमसर्वस्मैइत्यादाविवसर्वनामार्थगतसंख्याभिधायिनोऽङ· प्रत्ययस्यसत्वेनकतरस्मैइत्यादेःप्रत्यादि
प्रयोजनस्यसत्वात्· नचेष्टापत्तिः· तुल्यपुनरप्रथमचरमेतिसूत्रेणप्रत्ययमात्रस्यवैकल्पिकसंज्ञायाःसत्वेपि उभयशब्दपाठस्यवृथा
त्वस्यनित्यसंज्ञत्वेवेष्टसिद्धेर्विषयभेदेनपरत्वस्यवक्तुमशक्यत्वेननवेतिविभाषेतिसूत्रस्यभाष्यविरोधस्यदुःपरिहरत्वात्· ननुसर्व
नामइतिसमहासंज्ञाकरणसामर्थ्यान्नान्वर्थत्वविज्ञानात्संज्ञिनःसर्वादिगणपठिताःसर्वादयःसर्वार्थवाचकानुकरणान्येवानुमीयंते·
अतएवांतर्गणकार्यसंज्ञायज्जसीजेनीभूतानांन· तथाचसर्वादिगणापठितसर्वार्थवाचकसंख्याभिधायिनोऽङ· प्रभृतीनामसत्यथाप

नोऽर्थो क्षप्रयोजनं दुरुपपादं· प्रत्ययमात्रस्य सर्वादिगणपठितत्वेपि सर्वाद्यर्थवाचकत्वाभावात्· प्रत्ययांतस्यैव लोके प्रयोगेणानन्ततिप्रत्यय
विभागमजानतां मनुष्याणां दर्शनाभावश्च· तत्रैव सर्वाद्यर्थवाचकत्वकल्पनात्· स च न सर्वादिगणपठितः न हि तत्र ग्रहणं तु अवयवबहुगणस्य समु
दायस्यैव पाठ इत्यदोषः इति चेत्· न भवेदेवं परं तु उपसर्जने प्राप्त्यभावेनोपसर्जनमिति निषेधस्यागर्भस्राव एव स्यादत्वात्· तत्प्रत्यायाप्यानार्थकु
ल्पिकल्पनस्यैवैयर्थ्येन भाष्यस्य प्रौढिवादपरत्वमावश्यकं· एतेन सर्वादीनि सर्वनामानीति न संज्ञासूत्रं किंतु गणशुद्धिमात्रफल
कं· यानि सर्वनामानि तान्येव सर्वादीनि न त्वितराण्यपीति भाष्याभ्यामात्· यथा तिङ्गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति सूत्रे कुत्सनाभीक्ष्ण
ययोरिति योगविभागे गोत्रादीनां स्यानुवर्त्यैतयोरर्थयोर्यानि वर्तन्ते तान्येव गोत्रादीनीति गणशुद्धिपरतया व्याख्यातं· तेन च न बिद्धि वा गो
त्रादि न हि तास्वे इति स्थगतिकुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति सूत्रयोरपि विशिष्टार्थानामेव गोत्रादीनां ग्रहणं तथेहापि· एवं च प्रत्ययग्रह
णेनैव तद्विधिरपि सुलभ इति परास्तम्· त्यदादीनाम इत्यादीनामिष्टत्वेपि कृत्स्नसकलादिशब्देषु सर्वनाम्नः स्मात्स्मादीनां दुर्वारतापत्तेश्च·
न च गणपाठसामर्थ्यात्तत्र पठितानामेव ग्रहणं· एतावान्न वाहि भेदः यत्संज्ञापक्षे संज्ञाविधया गणशुद्धिस्वार्थिकी· अस्मिंस्तु पक्षे ग
णशुद्धिः शाब्दी कृत्स्नादिव्यावृत्तिस्तु अर्थादिति वाच्यं· अदृढतरादिप्यः त्यदादीनाम इत्यादौ गणपाठस्य चारितार्थ्यात् उभयेद् स्मत्रां तरं

गतान्निसेयसंज्ञानवैकल्पिकीतिव्यवस्थानापत्तेश्च॰ किंचद्वंद्वे चेत्यादिनिषेधसूत्रे सर्वार्थवाचकत्वं निषिध्यते उत सर्वादित्वं॰ नाद्यः॰
तादृशार्थस्याबाधेन वचनशतैरपि निषेद्धुमशक्यत्वात्॰ सर्वार्थवाचकत्वस्य शास्त्रादप्राप्तत्वेन लौकिकप्रमाणप्राप्तस्यास्य निहित॰
त्वेन निषेद्धुमशक्यत्वाच्च॰ सर्वनामसवाचकत्वप्रयुक्तकार्ये निषिध्यत इति चेन्न॰ तस्य एवमनुपस्थितत्वात्॰ सर्वनामपदेन लक्षणाया नेश्च॰
नान्त्यः॰ तस्याविधेयत्वेन निषेद्धुमशक्यत्वात्॰ एवं नित्यसमासे चर्ये ग्रामसंज्ञासत्त्वस्यैव प्राप्यत्वाच्चेतिमात्सर्येषु न्मार्प्यमुधीभिराकलनी
यं॰ अत्र वर्णितेति॰ यत्तु समविशेषणत्वे प्रयोजनाभावस्तूक्तः॰ तन्न॰ उक्तार्थत्वस्यावश्यकत्वे नात्र त्यागस्यानुचितत्वात्॰ परस्मैनीति॰ न
नुपरस्यैव स्यैववक्तुमुचितं॰ विहितयोगे पञ्चम्यादिविधानाभावादिति चेन्न॰ योयस्माद्विहितः स तस्मान्निमित्त इति बुध्या बुद्धिकृतापादान
त्वस्य संभवात्॰ न चैवमुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायेन दिग्योगलक्षणापंचम्या विरोधापत्तिः शास्त्रस्यादितिवाच्यं॰ त
स्यादित्युत्तरस्येति पष्ठ्याघ्नातस्या विशास्त्रेबाधनात्॰ तथा च लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेति भावः॰ एवं जसः शी इति सूत्र एव स्यल्यं यो विभ्रत्ता स
र्वसमवनाम्नो विहितस्य संस्पर्तयैव माभ्यायः॰ यत्तु सर्वनाम्नः स्मैस्यादौ विहितविशेषणत्वस्य न किं चित्प्रयोजनं॰ इतरेतरयोगद्वंद्वे तस्यैकव
चनानुसक्तेः॰ समाहारद्वंद्वे माहितस्य विशेष्यत्वेनोपसर्जनत्वादेवाप्राप्तेः॰ अतएव वृक्षेतरादिस्यत्र द्वंद्वे चेत्यनेन सर्वनामसंज्ञा निषेधे विरतत्वाट्

प्रयुक्तोऽत्र द्वंद्वे भवत्येवेति निरस्तमित्याहुः॥ तत्र भाष्ये सर्वादयो स्मायादिभ्यात् समर्थे विहितविशेषणस्यावश्यकत्वात्स्य छं चेद्द्वंद्वे कोऽस्तु भे·
अत एव सर्वनाम्नः स्मैः स्यादि विवरणे मलेपरस्येति नोक्तं सर्वनाम्नः स्याडित्यस्त्रस्छन्दे मूलग्रंथे तु व्यवहितान्वयो बोध्यः॥ नाप्याप्ति रिति·न
चात्वविशेषो विषयसप्तम्याश्रयणेन विभक्तौ सत्त्वेः एवं प्रवृत्त्या नदोषः॥ नाप्याप्तिरिति· नचात्वविधौ विषयसप्तम्याश्रयणे न विभक्त्युत्पत्तेः पू
र्वं प्रवृत्त्या न दोषः॥ प्रकरणे परसप्तम्याः सत्त्वेन तथा स्थानाधिकारापत्तेः॥ तदित्यादौ नपुंसके तो आप न्नेष्व· न चांतरंगात्पूर्वमितिन्यायेन निस्तारः॥ अले
लुको प्राप्तेः॥ विभक्तिनिमित्तस्यैव बाधाच्च नहीदं त्वद्वीत्या विभक्तिनिमित्तं· सर्वनाम्नो विहितस्येति· अनुवृत्ताङ्गस्य पुनरन्त्यपेक्षिताभा
वेन विशेष्याभावात् न तदंतविधिः॥ प्रत्ययोत्पत्तेः एवं प्रत्ययपरत्वाभावेनांगत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च· समासश्चेद्द्वंद्वेनेति· चाथे द्वंद्व इति सूत्र
स्थभाष्यग्रंथस्तु द्वंद्वसमासमात्रापरतयैव व्याख्येयः॥ न तत्सुहृत्वाभावपरतया अस्मदादिभिः प्रयोगाभावस्य निर्णेतुमशक्यत्वादिति
पस्पशायां भाष्यकारैरेव भिन्नं इति तत्त्वात्· लक्षणाबाधस्यान्याय्यत्वाच्च· भाष्यान्तरानुरोधेन तथैव युक्तत्वाच्च· एवं च न तु चेत्को एकादेशांत र
शादिभिर्द्वंद्व इति च द्विंश स्यादिषु वचनप्रसंगात्तेति· नैष दोषः सर्वो द्वंद्वो विभाषया एकवद्भवतीति भाष्यग्रंथेन समाहारद्वंद्वस्य साधितत्वे राम
पि इतरेतरद्वंद्वस्यानिवारणेन पक्षे भवत्येव· एवं च एके नाधिके ऽद्वौ एकद्व्यावितिभवति· एकश्च द्वौ चेति विवक्षायां तु न· हरस्त्वादित्यंथास्य ३७

पुंक्ता एवेति प्रतीमः · त्रिंशाद्यर्थमिति · आदिशब्दः प्रकारे अव्ययादय प्रमाणं तास्तु सुहृयाः द्वित्वफलकाः। त्रिंशत्प्रकाराः · अतो गोविं
शतिरित्यादौ न दोष इत्यत्र निरूपयिष्यामः · अधिकेति · संख्याहृ पान्यपदार्थे बहुव्रीहिः · अधिकत्वविशिष्टा संख्येति समासार्थः · सा च संख्या
विंशतिरूपैव समानविभक्तिनामार्थयोर भेदान्वयात · नामार्थत्वं च नामपदजन्यबोधविशेष्यत्वं इदं मेव च सामानाधिकरण्यं · सुवर्थो
न्वयस्तु विशिष्ट एव तस्यैव प्रकृतित्वं सुपः स्थाप्यत्वात · अत एव नीलो घटः · दंडी देवदत्त इत्यादौ न दोषः · यत्तु प्रत्येकं पदद्वयेन द्वाविंशतिरूपात
इति · तन्न · निष्ठ्योजल भ्रणायां मानाभावात · विंशतिपदस्य प्रसिद्धसंख्यावाचकत्वाभावाच्चु चोपसो अन्यत्राधिकलोपादितिवाक्यशेषं वैय्य
र्थ्यापत्तेश्च · पाठोऽपार्थः · उतिन त्वसंगा ग्रहितामदंतानामित्याद्युदाहार्थमिति वाच्यं · गोण एवं तोदान्तस्य निपातनात् अन्यथा उभमेदो अप
पत्तेः · उभाउच्न · उभाभ्यां देवदत्ताः सपरस्तत उभयोर्भमपोरित्यादावाद्यु नात्पसंगात् · उभकाभ्यामित्यादौ सुबुत्पत्तावक अहत्तावष्यक
त्विधो प्रातिपदिकादित्यनुवर्तनेन विधित्सष्टप्राथमिकप्रातिपदिकस्यैव वृत्तेः सप्रकृतेरितिवार्तिके प्रकृतिग्रहणेनकृहणान्तकाश्चो · स्व
रविशेषः · आकारस्य कारस्यकारस्यादिसु प्रत्ययस्य मात्रविषयकं · हेताविति · सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थ भाष्यं तु पूर्वापरविरोधादनुच्चयवादेषाभि
निवेशैव निरूपयिष्यामः · नयमायग्रहणात्स्वर्वनाम्नः · प्रथमाद्वितीये नमतारति केघटादिभिहृत्ततवे नाम शब्दस्य सर्वनामत्वे दोषः स्नु

शब्द.त.
३८
38

दएवेतिवाच्यं· आपग्रहणेनान्यार्थस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वेन दृष्टार्थे प्रमाणाभावात्· लक्ष्यानुरोधेन दृष्टार्थकल्पने तु मध्यमानित्यस्का
सर्वनाम्न इत्यर्थस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् उभकाभ्यामित्यादौ सुबुत्पन्नाकच प्रवृत्तावपि अकजिशेषे प्रातिपदिकादित्यनुवर्तनेन विधि
स्पष्टप्राथमिकप्रातिपदिकस्यैव चितः सप्रकृतेरिति वार्त्तिके प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणान्न काकचोः स्वरे विशेषः आकारसकारभकारे त्या
दियुष्मदस्मत्मात्रविषयकम्· विभज्यतइति· नचात्र द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेत्यतः विकल्पानुवृत्तिः शंक्या· असेरितत्वात्· नचमहा
विभाषानुवृत्तिः· उभयीतिङीबर्थं तयपः स्थानेऽयचः आवश्यकत्वेन प्रयोजनाभावात्तत्समर्थानां प्रथमादित्यनयोरसंबंधेन तत्संबद्ध
विकल्पस्याप्यसंबंधात्· ङीप्विधायके सूत्रे मात्रशब्दमारभ्यायचश्चकारेणमात्रजिति प्रत्याहारः इति नचेति विभाषेति सूत्रस्थभाष्या
रूपश्चेत्तु वाक्यमित्यर्थं विकल्पानुवृत्तिपक्षे एव नित्यमित्येतस्य बहुलस्य मस्कामानुरोधेन वार्त्तिकादिसमत्वाच्च विध्यंतरे एवतात्पर्यकल्पन
स्यौचितत्वात्· अत एव सूत्रभाष्ययोर्न विरोधः· ततः नित्यमिति· अस्मिन्सूत्रे प्रसज्यांतरपक्ष एव· स्वार्थे तयपो अप्राप्तत्वात्· स्वाद्युदा
त्त एव· प्रत्ययस्य बहुउदात्तग्रहणात्स्यान्तस्त्तेः· तस्य एवं सूत्रे आद्युदात्तपरत्वात्· अत्र विसर्गशब्दस्य वाच्यार्थे क्रोधादिकल्पानानुवृत्तिः· राम
अत एव विनित्यग्रहणं च रितार्थं· योगविभागमात्रफलं तु चकारादिनापि सुवचम्· इदमेव द्विति निधाय पठितं द्याद्विभ्यश्चेति नियातनादु
३८

मात्वाहुरित्याद्यपाश्रवः इति कैयटः ॥ यत्तु कप्रत्ययेऽत्र अयजिव अयग्रहो व्यापादयितुं युक्त इति तन्न उपधित्वां समि नि निस्ति धृ इत्यादौ पद्रत्वा भा
वेपि इपि वां समिति परकारे रवग्रहस्य क्रियमाणत्वेनाकच्यपि सुलभत्वात् ॥ चित्रइत्यजा राजकाद्दन्यकइत्यादौ कप्रत्यये परकारे रवग्र
हस्याक्रियमाणत्वाच्च ॥ ननु नित्यमिति विभक्तस्तत्रैव वृत्तिविषय इति कैयटाद्युक्तेन युक्तं उभयोर्वा समुभयोः पुत्र इत्यादौ शय वासत्वादिना
विभक्तालुक्यपद्योद्वारत्वात् ॥ तत मिलाधुसज्ञेः एवं भयजनापत्तौ भाव्या दित्थं यविरोधापत्तेतिध्वनयन्नाशंकते ॥ नन्वेवमकचीतितत्व
ध्यापतितइतिन्यायेनाभयग्रहणेनाकच्चमहितस्यापि ग्रहणादुभयकाविधिरूपद्वारमेवेतिभावः ॥ ननु योगविभागस्पष्टसिध्यर्थे तथा लक्ष्य
भेदेन क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरित्यर्थे लाभेपि तयोर्लक्ष्यरोकचक्षुष्य पर्केरस्मदादिभिन्नतात्पर्यग्राहकं विना निर्णेयोशक्यः ॥ किंच वि
भक्तस्तत्रस्य सर्वत्रप्रवृत्तो सूत्रांतरवैयर्थ्येन क्वचिदप्रवृत्तिरित्यर्थस्यास्मत्र लाभेपि प्रकृतसूत्रांतरस्यार्थं तेरे प्रत्ययविधानेनचारितार्थ्या
त्सर्वत्रस्वार्थेऽत्र अपवर्तुर्वारः ॥ तथाच कप्रत्ययेऽत्र यजभावेन किंचित्सत्राह कं तात्पर्यग्राहकमस्ति ॥ अकवित्वरूपेवेतिध्वनयन्नाह ॥ उभो पा
ध्यायस्येति ॥ अत एव सर्वोदिसूत्रस्थशब्दपाठश्चारितार्थः ॥ एतेनोभाविसत्रैकशेषाभावेनवृत्तेरभावाद्दृत्तिविषयेविहितस्याकचः प्राप्त्यभावेन ना
यकोपन्यायोनयुक्तइतिमंदोक्तमपास्तं ॥ तद्ध्वनयन्नाह ॥ तथाचेति एवंचेदं वार्तिकमुक्तयोगविभागसिद्धज्ञापकबाधितार्थानुवादमात्रम् ॥

उभशब्दविषयबोधनेनार्थादुभयशब्दविषय उक्तप्रायः। सलोकवार्त्तिके त्वयच्प्रत्ययान्तविषयप्रदर्शनं शाब्दं। ननु उभावतिक्रान्ताश्च सुभ
याद्दत्यादौ द्विवचनाभावेऽपि उभशब्दसाधुत्वार्थं टाप्ग्रहणमस्तु। न च भाष्यमते मात्र जितिप्रत्याहाराग्रहणात् ङीपि सति उभयीति प्रयो
गापत्तिरिति वाच्यं। उभशब्दस्य स्वार्थे विहितत्वेन तदर्थस्योपसर्जनत्वात्। तयप्साहचर्येणावयवार्थकायच एव ग्रहणाच्चेति चेन्न। वार्त्तिकस्य
वाचनिकत्वकल्पनापेक्षया ज्ञापकसिद्धार्थानुवादकत्वकल्पनस्य लघीयस्त्वात्। उभशब्दाद्यच्यपि द्विवचने एकादेशस्यान्तवद्भावे
न द्विवचनपरत्वेऽस्यार्थबोधकेन। किंच व्युत्क्रमेतत्। न हि कथमनुच्यमानं गम्यते। एकादेशे कृते द्विवचनपरोऽयमन्तादिवद्भावेनेति भाष्यै
केयटादिकृतव्याख्यापाठवार्त्तिकाभिप्रेतत्वानुमानाच्चेति ध्वनयन्नाह। टावेकादेशस्येति। द्वन्द्वपथाद्विति। परत्वान्नित्यत्वाच्च। टांगत्वा
देकादेशस्यैव प्रवृत्तेः। यत्तु द्विवचनान्तोपात्तोभशब्दस्तातोस्यात्रायजिसाहुः। तन्न। उभाभ्यामित्यादौ दोषापत्तेः। लुकि अयजनापत्तेश्च
उभशब्दादुत्पन्नमिति उभः शब्दोऽयमस्मिन्निति बहुव्रीहिः। स च प्रकरणादुभयशब्द एव गृह्यते तेनायचि कृते यत्रापञ्चुत्तरद्विवचनस्य लुका
अनपत्यप्रत्ययान्तोपात्तोभशब्दादयच्। स च भवन्नेव तदंगत्वात् सर्वं प्रवर्त्तते। एवं चायज्विशिष्टस्योभयशब्दस्य सर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृतिक
स्वप्रत्ययाघतत्वेन तलोपाद्युपपत्तिः। एतेन सर्वादिषु उभशब्दपाठाभावे उभयोरपि उभयोरिति शिष्टितेत्र लादेश प्राप्तो द्विवचनस्य श्रूयमाणत्वे रामे
३९

नायजप्राप्तेरुभपदेत्याद्यसिद्धापत्तेः। कृत्प्रचिन्त्यप्रयोजनाभावदर्शनार्थेयं भाष्यादिग्रंथः। अयुक्तः एवेति परास्तम्। तस्मात् उभशब्दा
दिस्तत्र नसुरूपः। वार्त्तिके द्विवचनटाबित्येनेन प्रवृत्तिः। सिध्यति। सा चापि हि टित्त्वादुभशब्दरूपे वा ख्याते। अत एव घटपटौ उभयाम्या मि
त्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते इत्याहुः। तन्न्यत्रेति। अपि चिकृत्तेः पक्षद्विवचनस्य लुकापहारस्त्वाय जितियथाश्रुतं नोक्तं उभशब्दात् टाचारा
द्वि पिरितिपरिकाल्पिबुसन्तेः द्विवचनस्य लुकानापहारस्ततो न्यत्वे पि द्विवचनस्य लुगभावादुभयती स्यादावयजनापत्तेः उभावि
त्यस्याबाधिते चेति द्वित्वे बहुव्रीहिवद्वा वा लुकि द्विवचने एवं वेडश्वोत्तरं वे उपजापत्तेश्च न चेष्टापत्तिः उभशब्दो द्विवचनविषय इति
दृश्चिभाष्यवार्त्तिककारादिभिरन्यत्रोभयशब्दप्रयोगांगीकारात् उक्तसिद्धान्तस्य भाष्यादिप्रामाण्येनात्रांगीकारात्। न चैवमुभसर्वत
सारित्यस्य उभशब्दाद्विहितोपस्तसिरितिव्याख्यानं कारक्रोक्तं विरुध्येतेति वाच्यं उभयशब्दाद्विहितत्वेपि उभशब्दाद्विहितत्वानपायात्। उ
भसर्वयोस्तसाविति षष्ठ्यातादृशसंबंधस्यैव बोधनादिति निरूपयिष्यामः। न चैवमुभयोमसिरित्यत्र स्वार्थिकोऽयच्प्रत्ययादिनिवाच्यं प्रस
यः परस्त्वेसत्राव्यवहितपरत्वस्यैव ग्रहणादुभावुदात्तावित्यस्य निर्विषयतापत्तेः। अर्थाधिकारे ताद्दर्वोत्तरयोरुभशब्दादव्यवहितोत्तरत्व
स्यैव ग्रहणाच्च। अत एव लिङ्गभ्याम् स्योभयेषाम् इत्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते स्यादेतत्। अनुमीयमानवाक्ये तयप्समानार्थकोऽयच्

श। त।
४०
40

प्रत्ययेते। उत स्वार्थिक एव। नाद्यः। उभाववयवौ ययोः तावुभयौ घटाविति समासापत्तेः। नान्त्यः। उभयो मणिः। उभये देवमनुष्या इति स्वार्थिकायजु
दाहरणपरभाष्यविरोधापत्तेरिति चेन्न। उभयशब्दे द्विवचनाभावस्यैकेपरादिभिरंगीकारेणोप्युपपत्तेः। विनिगमनाविरहेणायजभावस्य ह
स्याप्यत्वाच्च। कृत्रिमस्येति। संज्ञाविशेषे क्रियमाणाः संज्ञानियमः सामान्यापेक्षत्वात्कृत्रिममपि व्यावर्त्तयति। यत्तु भाष्यस्योभयशब्द
स्यासर्वनामत्वेन सर्वनामसंनिपातेन जायमानस्य कप्रत्ययस्य तद्विघातकत्वेन संनिपातपरिभाषया अजप्राप्तिरिति तन्न। कप्रत्ययस्य द्वि
वचनत्वसाधकपरभाष्यग्रन्थस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः। असर्वनामत्वविघातकत्वासंभवेन सर्वनामसंज्ञायाः प्रवृत्तावपि अयजप्रवृत्तेर्मौना
भावाच्च। असर्वनामत्वस्याभिन्नत्वाच्च। उभशब्दे निष्ठासर्वनामत्वाविघाताच्च। अन्येति। नियमस्य विशेषापेक्षत्वेन सजातीयं कृत्रिमं त
रमेव व्यावर्त्तयेत् नाकृत्रिममित्यर्थः। द्विग्विति। द्विगर्थस्य कप्रत्ययस्य पर्यायस्य स्वार्थिकत्वाद्द्विवचनत्वैकादेशस्यैवं तिलेन सादिभाष्यात्कल्प
नस्यैव वैयर्थ्यापत्तिः। उभयो हस्तौ उभयोर्हस्ताविति षष्ठीसमासे उभयोहस्तौ उभयहस्ताविति सत्त्वाद् यजनापत्तिः। अपि चासंतत्स्वार्थिकेतरत्वादेरुभयत
त्वविशादिप्रयोगानापत्तिः। किंच कारकविभक्त्यंतादेव विधानेन किंचि॰ मानं। सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः। कप्रत्ययस्यापि कारकविभक्त्यंतादेव
विधानाच्च। अपि चोभकयोः पुत्र इति षष्ठीसमासे अकच्सहिताद्यन्मध्यपतितास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति न्यायेनायचि उभकयपुत्र इति स्यात्तमते भाष्यमतेकप्र

रामः
४०

त्यये उभकपुत्र इतिस्यादिति महाविशेषः । अपि चाचारक्विबंतमहत्तिकं विजंतात्कुत्सितकर्त्तरि विवक्षायामुपसर्जनत्वात् कजभावे कप्र
त्यये स्वरूपमात्राश्रितत्वेनायच्युभयकाविति प्रयोगसिद्धिः । यद्युभयशब्दपाठेनोभयशब्दस्यापि सर्वनामत्वसिद्धिरिति । ननु एकार्थी
भावापन्नत्वेन नैरर्थक्यात्स्वसर्वीयवाचकत्वासंभवात् समुदायोपदेशे सौ तास्यर्याच्च । अनभिधानादिति । तत्प्रसंगात्तु अवयवद्वयारब्ध
मणिद्वयविवक्षायामेकशेषेणावयवद्वयारब्धैकमणेर्वा वाऽकृतावयवभेदविवक्षया वा बोध्यः । अत एव बहुवचनसिद्धिः । एकवचनं तु
तिरोहितावयवभेदविवक्षया । केयटेनेति । अत्राह चिविजं तत्सभयोः पुत्रः उभयपुत्र इत्यादौ प्राग्वत्करीत्यामुबुसन्नेः । एवमयजुस्तत्रोस्वा
र्थिकत्वेन द्विवचनेन समासांगीकारः । अत एवोभयत उभयत्रेत्यादेर्भाष्यमतेऽपि सिद्धिः । नास्तीति । अत्राह चिविजं तु प्राग्वत्कभाष्यप्रामाण्ये
न स्वरूपमात्राद्विवचनाभावपक्षाश्रयणमावश्यकमिति बोध्यं । छांदसत्वादिति । ननु प्रथमचरमेति सूत्रे उभयशब्दविषये विभाषावचनाभाव
सुब्भावेन भावोपस्थितो निषेधाः प्रबलीयांसो भवंतीति ज्ञापनेन प्रथमचरमेति विकल्पो दुर्वारः । अत एव विभाषाप्रकरणस्थादीनां विधिनि
षेधमुखेन प्रवृत्तौ दोषाय स्यान्नवेति विभाषेति सूत्रारंभः । किंच विभाषाश्वेत्यस्यार्थे प्रारब्धस्य नवेति सूत्रस्य प्रथमेत्यादौ दुर्वारत्वेनाक्त
दोषोद्धृतः स एवेति चेत् । अत्र वदंति । नवेति विभाषेति सूत्रे विभाषापदानुवृत्त्यासाकांक्षाचित्कत्वाभ्युपगमेनादोषः । तत्रत्यलक्षणानुरोधेन व्य

शा॰ रत्न॰
४१
५१

यस्याः किंचिन्निषेधाच्च बलीयांसो भवंतीति न्यायोंतरंगान्यायस्य बाधकोन· नथा तु लोपे त्यादिसूत्रस्थंभाष्यान्तथैव लाभात· द्वितयादिशब्दानां बहू
नामप्रत्युदाहरणेन भावतात्पर्यैकतायाएवोचितत्वाच्च· किंचातिदिष्टादुपदिष्टं बलीय इति न्यायोत्र दुर्वारः· परत्वात्किंतु समबलत्व एवैतस्य प्रवृ
विस्तरः· कैयट इति· अत्राहुः विबुजं तु उत्तरपदे तमप्प्रत्यये तत्वे व्यस्त तरशब्द पाठस्य नियमार्थत्वे नान्यतमशब्दस्य संज्ञाभावः सूपपादः·
अन्तरपायन्ते इति· एवंच नात्तमप्प्रत्ययतश्च नम्नि साहचर्य योगादनुदात्तस्यच गणे पाठ आवश्यक इति ध्येयं· अतइत्याधिक्यत्वेति·
सुपीत्यस्य विशेषणत्वे सर्वनामसंज्ञाने तिव्याप्तिकार्थः· तत्र च स्त्रीत्वं विवक्षितं अत एवं भाष्ये तरायां पुरास्वाहते· स्वाभिधेयापेक्ष इति विशे
षणं· नियमेव्यभिचारे वेत्याशयेन व्याचष्टे· स्वसेत्यादिना· अवधिशब्दस्यैतिसापेक्षत्वात्र दोषः स्वाभिधेयापेक्षावधीति सम्प्रत्ययमेव कथि
यते· कैयटहरदत्तादय इति· अत्राहुः विबीजं तु व्यवस्थानिमित्तो योनभवति स्वभावत एव योदिग्वाची तेषु रूपव्यतिरिक्त प्रवृत्तिनिमित्ता
नि पेक्षा दिग्योधावाचकः पूर्वादिशब्दस्याश्रीयते· दिशि वर्तमानाः पूर्वादयो निमित्तांतरनिरपेक्षाः देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षा इत्यादि कै
यटहरदत्तादिग्रन्थबलात् दिङ्नाम्न्यंतराल इत्यादिसूत्रस्थभाष्याच्च· व्यवस्थारूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य दिक्शब्दे भावेन संज्ञानुपपादा· नच व्यव राम
स्थायाम् इत्यनेन न प्रवृत्ति निमित्तं निर्दिश्यते अपितु विषयो निर्दिश्यते तेन वक्ष्यतः व्यवस्थायाः सत्वात्संज्ञा भवत्येवेति तैरेवोक्तमिति वाच्यं· ४१

एकरूपेणासर्वार्थप्रकाशनयोग्यत्वस्य सर्वार्थवाचकत्वस्याभावेन सर्वनामसंज्ञायाः कृप्तमशक्यत्वात् । तत्संज्ञाया उपपादयितुमशक्यत्वाच्च । अप
रिमितपदार्थापेक्षयाऽपि परत्वतद्विकल्पव्यवहारश्च दक्षिणागाथकादत्सत्राप्युत्कर्षापकर्षसत्त्वेन तस्याः सत्त्वाच्च । न चोक्तरूपस्य संज्ञाया वैक
ल्पिकत्वे नेष्टापत्तिरिति वाच्यं । स्वग्रन्थविरोधापत्तेः । व्यवस्थायामितस्यैवेयथार्थोपपत्तेश्च । किं च दिक्षु चिरंतनप्रयोगो नान्यत्रेत्यत्र छतर
प्रमाणाभावः । अपि चोत्तराः कुरव इत्यत्र संज्ञाया अङ्गीकारे दृष्टतरदोषाभावः । अन्तराद्युरिति । अत्राहुः चिरंजंतु पूर्वस्मिन्नपि विसा शैलस्योत्त
र्वेवोपपत्तौ रिणादिष्वेव संज्ञः प्रयोगोक्तः । अत एवाहुः । यावद्द्रव्यभावित्वयायो व्यवस्थिति । किं च दृष्टान्तोऽप्यसिद्धः । एतत्प्रतिपाद्यरूपाद्यर्थे
स्यैतच्छब्देन शक्त्या शक्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । बुद्धिस्थत्वेन शक्यतावच्छेदकावच्छेदकं । बोधस्तु प्रातिस्विकरूपेणेति सिद्धान्तः । नव्यास्तु प्रक
रणाज्ञस्य प्रातिस्विकरूपेण बोधस्य प्रकरणाज्ञस्य बुद्धिस्थत्वेन बोधाद्बुद्धिस्थत्वमेव शक्यतावच्छेदकं । तत्र भाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेत्या
हुः । एतेन सोऽयं देवदत्त इत्यादौ भागत्यागलक्षणेति ग्रन्थाः परास्ताः । नीलमुत्पलं घटो नित्य इत्यादाविव विशेष्यविशेषणभेदान्वयस्य सु
लभत्वेन लक्षणाया उक्तिसंभव एव नेति कश्चित् । इत्याहुरिति । अत्राहुः चिर्चीजंतु प्रयोगकाले निरूढत्वाद्व्यवहारस्य प्रयोक्तृभिरेव प
क्षपाताणायाम् अपि इत्यादिकैः पश्चाद्धरदत्तादिग्रन्थबलात्कुरुष्वन्तरशब्दस्य व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावस्यावश्यकत्वेन तदभावा

श॰ रत्न॰
४२
42

संज्ञायां नैव प्रवृत्तिः कुरूणामुत्तरेणाप्यासीनानामुत्तराः कुरव इति प्रयोगाद्व्यवस्थायाश्चाभावाच्च · किंच · सर्वनामानीति महासंज्ञाकरणाद्बला
दर्थस्य शब्दविशेषणात्तथा भासमानस्यापि पृथक्कृतिमित्तत्वे नाश्रयणाद् अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायाच्च · प्रसिद्धार्थकारणानां पदानां तत्र निरपेक्षत
यान्तरङ्गार्थबोधकानां सर्वादीनां ग्रहणं · तेन संज्ञोपसर्जनीभूतानां न तथा चाधुनिकसंकेते कथं प्रवृत्तिः · अत्र इत्थं तत्त्वं · असंज्ञायामिति योगो वि
भज्यते · अत एव विभिन्ननिर्देशः संगच्छते · सर्वस्यायं शेषः · पर्युदासोऽयं · लाघवात् · संज्ञा चाधुनिकसंकेतः · तथा चाधुनिकसंकेतभि
न्ने प्राचीनसंकेते सर्वादयः सर्वनामसंज्ञका भवन्तीति वाक्यार्थः · तेन च विश्वेषां देवानामित्यादि सिद्धिः · एकरूपेण सर्वार्थप्रकाशनयोग्य
त्वस्य सर्वार्थवाचकत्वस्याभावेन सर्वनाम संज्ञाया अप्राप्तोवचनं · विश्वेषां देवानामित्यादौ शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् · एतेन दिश्यपि स
र्वनामता व्याख्याता · उत्तराः कुरव इत्यादौ तु नः उत्तरदिक्स्थत्वेन कुरुदेशस्योत्तरत्वात्तद्रूपेण यथा कुरुदेशे उत्तरशब्दस्याधुनिकत्वात् सा
नात् · यत्तु पूर्वादिसाहचर्याद्दिग्देशकालवृत्तीनामेव ग्रहणान्न दोष इति · तन्न दक्षिणादिसाहचर्येण कालवाचकानां ग्रहणानापत्तेः साह
चर्यस्यात्रानाश्रयणात् · न चैवं संज्ञाप्रतिषेधवार्त्तिकप्रत्याख्यानावसरे एवं पूर्वापरदक्षिणोत्तरपराधराणां व्यवस्थायां ततो संज्ञायां · सर्वा रामं
दीन्येव यान्यनुक्रान्तानि अस्मं संज्ञायां तानि दृष्टव्यानीति भाष्यविरुध्येतेति वाच्यं · भाष्यस्य प्रौढिवादपरत्वात् · वाक्यभेदात् समर्थसमासापत्तेः सा ४२

दीनां निषेधानापत्तेश्च · अभिव्यक्तपदार्था येइति न्यायेनवा गौणत्वाच्च · उपसर्जनत्वात् स्वस्य थमन्वर्थसंज्ञाया आवश्यकत्वेनैवैष्वप्रथमापत्तेश्चेति
मुधियो विभावयंतु · पाणिशिक्षादिति · नचैवमात्मात्मीयात्व्याभिधेयवाच्चं · गौणत्वापत्तेः स्वसृकेशानत्वोवारत्स्यायापत्तेश्च · यथान्याभिः तुप
पुंदेभ्यश्च प्रयोगेनव्यवहारयोग्यं पुंस्येवात्मीयस्य ग्रहणान्नदोषः · पुंस्त्वादिति · बधूकबंधुभवदेतदस्यामुखेन्दुनानेन सहोज्जिहानां · राजा
श्रियांशे शिवेयौवनीयास्वमाह संध्यामधरोष्ठरेखामिस्यत्र स्वशब्दः आत्मीयवाची · आत्मीयं च स्वस्वरूपमेव · आत्मीयेइत्येवेति · नचैवं
वचनं केशादावप्राप्तविभाषार्थं स्यादिति वाच्यं · पूर्वोत्तरसाहचर्येणाप्राप्तविभाषात्वस्यैवप्राप्यत्वात् · एतेन ज्ञातिधनाख्यायामात्मी
यत्वस्य सत्वाद्धि केस: स्यादित्यपास्तं · पूर्वोन्वयीति · आत्मनीयत्र शब्दाकांक्षायां स्वइति पूर्वमुपस्थितउल्लिंगान्वयप्रसंगोच्चिरीति · आत्मनी
यत्र शब्दाकांक्षायां स्वइति पूर्वमुपस्थितनपुल्लिंगान्वयप्रसंगोचितत्वात् · पुरस्कृतविशिष्टशब्दविधानं तु ज्ञातस्य र्थमावश्यकं · स्वंता यादित्वाभा
वेनोत्तरान्वयित्वमानाभावाच्च · उत्तरान्वयीति · पूर्वोन्वयेतु निर्देशेन लिंगबाधनेपिताः स्यैकत्वेनैव गौरवापत्तिः · आम्रद्रीत्यातुत्रिष्विति प
देन नपुंसकस्यापि बाधनाल्लिंगानुवादः · तत एव नयत्राह · तथा चेति · एतेन मूले चकारो व्यर्थ इति मतोक्तमपास्तम् · उपसंख्यानशब्दोपीति ·
नन्वेवमुपसंख्यानग्रहणं व्यर्थं · बहिर्योगे नैवकानार्थत्वात् · नच शाकाटनात्रयेशरीरसंपृक्तस्य तृतीयस्य चतुष्टयेतु शरीरसंपृक्ते चतुर्थ

श॰ रत्न॰
४३
43

स्य च तत्संयुक्ततृतीयस्य च बहिर्योगाभावादुपसंख्यानग्रहणमावश्यकमिति वाच्यं· बहिर्योग इत्यत्र बहिःशब्देन वासवस्त्रनोप्यभिधानात्
बाह्यत्वं च सापेक्षिकं· तेन शाटीरसंयुक्ततृतीयस्यान्वतुर्थ्योपेक्षया द्वितीयस्य तृतीयस्य च वा बाह्यत्वमस्त्येव· नचैवं बहिर्योगग्रहणमपि व्यर्थं·
अंतरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्यच्छिद्रात्मीयं विना बहिरवसरमध्यं तरात्मनि चेति कोशे बहूनामर्थानामुक्तत्वेन तद्व्युदा
सार्थमार्थकमादिति चेदत्राहुः· उपसंख्यानत्वप्रकारकशाब्दबोधार्थं तद्ग्रहणमिति सूत्रस्य हृदयं· टाबंतान्तराशब्दस्य प्रथमैकवचने प्रयोगो
नास्तीत्यन्तरणं तरेणेति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः· महल्लाघवमिति· यथान्यासे तु सर्वनामसंज्ञाया वैकल्पिकत्वेपि न कप्रत्ययः स्यादित्यत्र सू
त्यसपामवस्थायां कप्रत्ययनिर्वीर्यातस्य सुबलादुत्पन्नत्वेन तस्मोलुकापहारसंभावनापि· अतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति
सायेन जसुनिमित्तसर्वनामसंज्ञाविकल्पस्याप्राप्तेः· अतएव द्वितीयकार्येऽत्यादौ तृतीयस्यापि तिविकल्पो न· अर्थाधिकाराश्रयणेन ज
साधारकार्य एव विकल्पप्रवृत्तेश्च· अतएव प्रथमचरमेति सूत्रे प्रथमके इति जसि रूपं न भवतीति कौस्तुभे पितामहचरणाः· नेमशब्दस्य
तु नेमके नेमका इति भवत्येव· अतएव यथान्यासे पक्षे शिट्स्वराभावः उक्तन्यासे तु शिट्स्वरो नित्यस्तथा स्यादिति निरस्तम्· निषेधो व्यर्थः इति·
ननु संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्ये एकद्वयत्र सर्वनामसंज्ञानिषेधार्थं सूत्रमावश्यकमिति चेन्न· प्रयोजनान्तरस्य भवेन रामः
४३

सूत्रवैयर्थ्यानुद्धारात्· समासांतानां समासावयवत्वाच्च· तत्स्वेभागस्य कार्याभावात्संज्ञायाः प्रवृत्तिः· अपरिसमाप्यार्थत्वेन सर्वनाम प्रकृ
तिकसुबंतात्वाभावेन च नाकच्· वस्तुतस्तु प्रकृतिभागस्यैनेरर्थकत्वान्न सर्वार्थवाचकत्वं· समासांतानां मुत्तरपदावयवत्वं तु न समावेत्रिकमि
ति प्रागेवोक्तं· अलौकिकेति· पद्यप्यलौकिक प्रक्रियायां वाक्ये समासादि प्रवृत्त्या एकार्थीभावादिकल्पनेनोपसर्जनत्वान्निषेधवैयर्थ्यं त
थाप्यलौकिक विग्रहवाक्ये एकार्थीभावादिकल्पनात्पूर्वं निषेध इत्यत्र तात्पर्यान्न दोषः· न चांतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति न्या
यान्नाकजिति वाच्यं· अकृतव्यूहपरिभाषाया मेवातभावात्· विभक्तिनिमित्तकार्यस्यैव बाधाच्च· लुकुश्च बृन विभक्तिनिमित्तकार्यस्यैव
बाधाच्च· मतुकुग्रहणामिति· न चैवमप्यंत्यस्य प्राप्नोति· अनर्थके ऽलोंत्यस्येत्यस्य निषिद्धत्वात्· नन्वेवं राल्लोपइत्यनेन ह्रूः हुरोडुरइत्य
ह्रोलोपो न स्यात्· न चानुवृत्तिसामर्थ्यं विकानुवृत्तिमात्रेणापि सार्थक्यादिति चेदत्राहुः· छकारवकारयोः समाहारद्वंद्वे कृते छकारेण त
स्य दुह्रोतरं मतुक्· आदेशेपि शकृद्यप्रश्लेषः· तथा च च्छ्वानत्तातरे तस्याद्यथासंख्यन्यायाच्चेष्टसिद्धिः· मतुक् छकारे तु न केवल छक
रस्यादेशः· मतुकुनिर्देशसामर्थ्यात्· एवं च बाधछ्ते रमत्स्येवान्वांशोवांशः इत्यादि· यद्वा मतुक एव निर्देशः· राल्लोपे तु न ध्यात्स्ये ति न त्वनि
षेधात्तल्लिंगात्केवलस्यान्वयः· मूर्ते इत्यत्र हि छ्लोपं विना न त्वप्राप्तिरेव न संभवति· एवं मूर्त्तो घनं इत्यादि निर्देशाः संगच्छंते· अस्मिन्प से

श॰ रत्न॰
४४
44

वांछते: शादेशोनेष्ट एव॰ शादेशयोग्यप्रत्ययपरत्वमेवास्य नास्ति॰ सं नियातनयहणात्सामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यतीति भाष्यप्रामाण्यादिति वाकल्प्यं॰
प्रकृतिप्रत्यापत्तिः भाष्ये हि सनुकू निर्देशमुक्त्वा केवलस्यापि विपिर्देशाइत्युक्ते शोपतेन केवलस्य शादेश इत्याद्युह इदं त्तु संमतं भाष्यविरुद्धमतश्चा
ह॰ यद्देति प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमिति॰ एकवाक्यतया कार्यार्थानां विधाने ऽप्रतिबाधके सहभावे नैवलक्ष्ये प्रवृत्तिर्गम्यते॰ अत एव सन्नियोग
शिष्टानां सहैवाप्रवृत्तिरिति परिभाषैकदेशः संगच्छते॰ तत्रान्यतरापाये उभयोरप्यपायो ऽकृतव्यूहपरिभाषया भावः॰ निमित्तीभूतस्याहि स्य
स्य नाशात्॰ साहित्ये चात्रैकबुद्धिविषयत्वं॰ अत एव विल्वकादिभ्य इति सूत्रे छस्य ग्रहणं चरितार्थं॰ एवं स्थिते प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमनित्यता
पकं॰ सह वतिवृत्तिरिति परिभाषैकदेशस्तु अकृतव्यूहपरिभाषायामेवान्तर्भूतः निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायोऽप्येवमेव॰ ए
तेनात्रत्यटीकाग्रंथः संगतमूलेन सह विरुद्ध इति मंदोक्तमपास्तं॰ सहभावस्यार्थरूपत्वात्सप्तमीनिर्देशाभावेन च परत्वासंभवात्॰ स्थानिव
द्भावप्रवृत्तियोग्यपरनिमित्तत्वं नास्ति॰ अत एव पादयातस्येति सूत्रे लोपवचनं चरितार्थमिति निप्रपंचितं प्राकू॰ भाष्यकारोक्तैवेति॰ अयं भावः
सूत्राणामतिगंभीरत्वेन न केवलं न्यायेनार्थनिर्णयः कर्तुं शक्यः॰ आर्थगुरुस्मृतसंज्ञानां सर्वनामस्थाने सादीनां दर्शनात्॰ ईशः सेइंडजनो
र्द्धेत्यादीनामेत्यादौ योगविभागफलाभावाच्च॰ तथा चेतिहासपुराणौ वेदार्थवर्णनवद्भाष्यमात्र्य सूत्रवार्त्तिकार्थविवर्णनीयः॰ भाष्यग्रंथस्यस्पष्ट राम
४४

तपोपलभ्यमानत्वेनान्यार्थपरतयानेतुमशक्यत्वात्· अविरोधे संभवति विरोधिकल्पनस्यान्याय्यत्वादित्यादि पूर्ववमेव निरूपितं सूत्रं तु माष्या
विरोधिनार्थांतरपरतयापि योजयितुं शक्यं· तथा हि· विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहावित्यनेन दिक्समासबहुव्रीहौ विकल्पः· न च बहुव्रीहावित्यने
नान्यत्र विकल्पस्य निषेधः· तदुदाहरणं तु यापूर्वस्मैवोत्तरायस्यभ्रातस्य तस्मैएवौत्तरायेति· न च दिङ्नामान्यन्तराले इत्यनेन समासनिषेधः
शंक्यः विकल्पविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तस्य क्वाचित्कत्वाभ्युपगमात्· न चेदं लक्षणांप्रतिपदोक्तपरिभाषया समाधेयं एवं हि सूत्रे बहुव्रीहिग्र
हणस्यापि वैयर्थ्यापत्तेः न्यायानित्यत्वज्ञापनार्थं न्यायप्राप्तार्थानुवादकं वा नदिति चिन्त्यं हि तस्मात् न्वयान्नबहुव्रीहाविति सूत्रमपि तथैवा
स्तु· यत्तु द्वंद्वे चेत्यादीनामिव न बहुव्रीहाविति निषेधः समुदायस्यैव बहुव्रीहिपदस्य तन्त्रेव शाक्तत्वात्· तथान्यप्रियविश्वायेत्याद्यावंतरंगत्वा
त्। +सायाः संज्ञायामन्तरंतविधिनादुर्वारत्वेन तन्निषेधार्थं सूत्रं· अकृतव्यूहपरिभाषायां ज्ञापकं तु सर्वेषां समानमिति· तत्र· कार्यं विना
संज्ञाया अप्रवृत्तेरित्याहुः· भाष्यं तु वृत्तिकृद्व्याख्यानखंडनपरं बोध्यं· व्याख्यातश्चैतद्द्वितीयान्तस्य सर्वविभक्तिरिति सूत्रस्थभाष्यग्रंथ एवमेवोप
ध्यापेः· तत्रार्थे निर्णायकत्वकल्पनं तु कर्तव्योऽप्रसंगमुक्तसंज्ञायामिति भाष्यात्तस्मात्संतरमेव न बहुव्रीहाविति स्मृतेः स्मर्तृसंतराविरोधि
नत्वकल्पनाबोध्यमिति भाष्याभिप्रायः· केचित्तु स्मृतीनां विरोधे देशाचाराद्यवस्थापात्रऽन्यत्र दृष्टत्वात्· शवति गतिकर्मा कंबोजेषु विकारमे

श॰ वृ॰ रत्न॰
४५
45

नपाघोभावंतदतिपक्षशायांव्यवस्थाया: प्राभ्यकारैस्वोक्तत्वाच्चेत्स्यादुः· एतेनयस्योत्तरंमुनीनांप्रामाण्यमितिनोदाहृतापाः स्मृतेःसमतेर्वा
वयमपेनभाष्यकारोत्रैवव्यवस्थास्यादितिनिरस्तम्· यत्रतुभाष्यमन्यथाव्याख्यातुंशक्यंतत्रसूत्रानुरोधेनैवव्यवस्था· नन्ववर्णानामादेशात्सर्वस्य
सर्वनाम्नोविहितस्यटेः स्मरत्यर्थोगीकारान्तरोबहुत्वरूचेराह· नहीति· तथात्वंहुत्थपूर्वपदेग्रहणांव्यर्थं· पूर्वोत्तरपदयोस्तुल्यत्वात्· पूर्वपदेइति·
यत्तूत्तरपदेएवलक्षणापूर्वपदंतुतात्पर्यग्राहकं· एवंचपूर्वपदेसर्वार्थवाचकत्वमस्त्येवेति· तन्नेदंप्रष्टव्यं· पूर्वपदस्यार्थप्रतिपादकपत्ति· उते
वादित्रिनिरर्थकमेव· नाद्यः· बहुव्रीहौपूर्वपदेविशेषणत्वापत्तेः· गोगोरीचित्रागौर्यस्यादसत्रस्तितात्पर्येतन्त्रेणाचित्रापदस्योभय
त्रान्वयवतस्प्राप्तेपितदायन्तेस्त्र· नचेष्टापत्तिः जहत्स्वार्थावृत्तिरितिभाष्योक्तपक्षांतरेनदसंभवात्· किंचपूर्वपदार्थान्वयोपिदुरुप
पपादः· नांत्यः स्वार्थप्रतिपादनेप्रतिबंधकाभावात्· नेरर्थकेनसर्वार्थवाचकत्वाभावादेवाप्राप्तेश्च· विनिगमनाविरहेणपदद्वयेपि
लक्षणायायुक्तत्वाच्च· नचसुपांसंनिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमितिव्युत्पत्तिभंगः घटपटावित्यादावसंभवात्· तस्मात्सद्वयेपि
बोधकत्वमितिभाष्यादिसंमतंयुक्तिसिद्धंचेतितत्रैवनिरूपयिष्यामः सर्वार्थतेति· सर्वार्थत्वमेकरूपेणसर्वबोधकत्वं· तच्चसर्वेघ राम
टाः सर्वेपटाउभौघटावुभौपटौसघटःसपटइत्यादावेकरूपेणैवबोधादृष्टं· नचसमभिव्याहारादिपर्यालोचनदशायांतत्वास्यान्निहो ४५

पितत्वेपितस्यपयोलोचनायांतेनरूपेणोपस्थितिः इतिनपेक्षासिद्धोहेतुरितिवाच्यं। पाठसामर्थ्यात्तदंशस्यैवरूपस्यैकत्वेनविवक्षितत्वेनादोषा
त्‌। अतएवसंज्ञाशब्देन। तत्रशब्दविशेषमात्रप्रकारतयाशाब्दबोधात्‌। एतेनसंज्ञोपसर्जनेचविशेषेअवतिष्ठेतेइतिभाष्यंआख्यातं। प
द्वाविशेषणतयाप्युपस्थितस्यार्थस्यमहासंज्ञाकरणाद्गुणपृथक्कृतयानिमित्तत्वेनान्वयेणादंतरंगः पदांतरनिरपेक्षः। प्रधानप्रसिद्धोर्था
ट्लभ्यते। तथाचसंज्ञोपसर्जनीभूतेनप्रवृत्तिः ध्वनितंचेदंकैयटे। सर्वत्रान्वयियोग्यत्वस्मिन्नपिकल्पित। प्रकृतेत्वस्मितसंबंधादिरूपस्यसर्वत्रा
वृत्तस्याप्रसिद्धस्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वासंभवात्तदपेक्षार्थत्वादन्यत्रात्वेतुमयोग्यत्वाच्चेतिभावः। अयोगादिति। अतिक्रांतोभवकंतमतिभ
वकानितिमूलग्रंथेतुसमासार्थकथनंनाकचप्राप्तिविषयस्ततविग्रहप्रदर्शनं। तस्यालौकिकेप्राप्तत्वात्‌। इदंत्वयावकमशक्यमितिस्पष्ट
मेव। वस्तुतस्तुपूर्वोक्तलौकिकविग्रहवाक्यस्यसमासस्यचदृष्टांतत्वेनातिक्रांतइत्यादिग्रंथोव्याख्येयः। समुदायेचेति। समुदायस्यतु
पाठाभावान्नसंज्ञा। तदंतविधिनातुन। समासावयवीभूतस्यसर्वादेःस्वार्थप्रत्यनुपसर्जनार्थत्वेनस्वनिष्ठसर्वनामसंज्ञायांकर्तव्यायां
निमित्तत्वेपिसमुदायंप्रत्युपसर्जनत्वेनतन्निष्ठसंज्ञायामनिमित्तत्वादित्यर्थः। तदपिनेति। बुद्धिस्थोत्रहेतुः। अंगशब्दस्यसमुदायेनि।
र्बीजत्वलक्षणा। किंचेदृशार्थस्यसर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तौनिमित्तत्वेमानाभावः गौरवंच। अपिचावयवस्यसर्वनामत्वेसमुदायस्यसर्वनामत्वा

भावेपिदोषइत्याह· अंगाधिकारे तदंते ति· किंचातिसर्वशब्दावयवसर्वशब्दस्य सर्वनामत्वे अग्य पुत्रगाज पुत्रातिसर्वइतिद्वंद्वे च विभाषाजसी-
ति विकल्पापत्तिः· न हि द्वंद्वरूपसमुदायं प्रति सर्वशब्दस्योपसर्जनता· गाथ्रत्विति· त्वत्कपितृकइत्यादावकचोपि निवृत्तिसंभवेन सूत्रम
वव्यर्थमिति भावः· दुर्लभेति· अतिसर्वायेत्यादौ संज्ञोपसर्जनीभूतानां प्रतिषेधात्· अर्थांतरसंक्रमात्इर्वतु स्वभावस्यैनैव प्रवृत्तिः अक-
च मुप्रवृत्तिरस्त्येव· अतस्तन्निवृत्त्यर्थं नं बहुव्रीहाविति सूत्रमर्थकं· समासे इत्यनुवर्त्तमाने वैयर्थ्यापत्त्या असमासे इति पदं छिद्यते· तेन
च वाक्यभेदेन पर्युदासमाश्रयणेनाकृतव्यूहपरिभाषया ऽलौकिके तदभावात् सिद्धे स्वसमासभिन्ने लोके प्रयुज्यमाने निषेधफलकत्वेन सं-
भावितवाक्ये निषिध्यते· अत एव सप्तमीति निर्देश इत्याशयः· स चावयवसमुदायनिषेधसाधारणः· आद्यफलं तु तदेवार्थतोक्तं मू-
लग्रंथे समासार्थवाक्येपि नेति तत्ध्वनयन्नाह· तेनेति· प्रत्यासत्तिन्यायेन प्रतिपदोक्ततृतीयासमाससंबंधिवाक्यस्यैव ग्रहणात् इत्यर्थः
न चैवमपि त्वत्पकासदृशइत्यत्र निषेधः स्यात्प्रतिपदोक्ततृतीयासमाससंबंधिवाक्यत्वादिति वाच्यं· एतादृशविषये पूर्वसदृशेत्यस्यापि
लाक्षणिकत्वात्· सदृशशब्दः सूत्रे विशिष्योपात्त इति चेत्· किं ततः न हि तस्य सर्वनामसंज्ञाप्राप्तायां निषिध्येत· यस्य सर्वनामसंज्ञा निषि-
ध्यते· मातुः सूत्रेनोपात्त एव· यत्किंचित्पदोच्चारणेन प्रतिपदोक्तत्वं तु कर्तृकरणेसमस्याविकुर्वीरं अत एव त्वयापूर्व इत्यादौ हेतुतृतीयांतेन पूर्व

सदृशेति समासे पूर्वखंडे सर्वनामसंज्ञानिषेधेन । तदंशे लाक्षणिकत्वात् । अत एव वकारोतिद्वारा सामर्थ्ये मासेन कृतः पूर्वः तस्मै मासपूर्वस्मै इ
ति समासे तत्संबंधिनि मासकृतायपूर्वस्मै इति वाक्ये च निषेधेन । एवंशब्दानुच्चारणेन लाक्षणिकत्वात् । न चात्रापि परत्वेन पूर्वसदृशेति वि
हितसमासेन भाव्यमिति वाच्यं । हेतुतृतीयायां परस्य तन्वयेऽचारितार्थ्यकरोतिद्वारा सामर्थ्यप्रवृत्तेः समासाभावात् । तृतीयातत्कृतेति सूत्रं त
त्कृतग्रहणसामर्थ्यात् करोतिद्वारा सामर्थ्ये प्रवर्त्तते इति स्पष्टं भाष्यादौ । अत एवार्थभेदेन मासपूर्वस्मै मासपूर्वायेति बोध्यं । न चैवं पूर्वैः स
मासे इत्येव सूत्रं वा तत् । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्येति प्रतिपदोक्तसमाससंबंधिनो किंकवाक्यस्य ग्रहणापत्तौ पूर्वस्माद्व्याकरणादित्या
दावपि निषेधापत्तेः । परिनिष्ठितविभक्त्या समासे इति पक्षस्याभिभाष्यारूढत्वात् । किं च मासावरायेत्यादौ निषेधार्थापत्त्या सतैवोचि
ता । न चैवं पथ्यान्यालेपिपूर्वैर्वैयाकरणेन तत्रापि निषेधः स्यात् । न च फलाभावः । शिष्टप्रयुक्तस्वरप्रवृत्तेरेव फलत्वात् इति वाच्यं । एवं परे ति
सूत्रे तत्तृतीयापदानुच्चारणेन क्लिंवोपश्लिष्टितित्वेन तृतीयासमासपदे नाग्रहणात् । एवं च समासे इत्येव छेदः । तत्र च समासार्थकं वाक्यं इष्य
ते तत्त्वनाल्लोकिकं श्रदंते काकचोरविशेषात् । समासस्वरेण शिष्टस्वरस्य बाधाच्च । वस्तुतस्तु निषेधप्रवृत्तिफलकसमाससंबंधिनो वाक्यस्य स
र्वादिष्वनेनावयवानां निषेध इति ब्रुवतां मते तदंते संज्ञाप्रवृत्तिरस्ति उत न । आद्यपक्षमभिप्रेत्याह । तत्रैवेति । न चेति । सर्वादीनीत्यनुवर्त्तेः ।

ते एवं चागसाविद्यमानानीसंख्याहार्यमितिभावः· नन्वेवमपि सर्वादिशब्दस्य तदन्तपरत्वेन द्वंद्वस्यैवाभिधानात्तत्समुदायनिषेधो व्यर्थ इति चेन्न·
ज्ञापकादिना तदन्ते संज्ञाया अप्रवृत्तावपि सर्वादिशब्दस्य तदन्तपरत्वे मानाभावात्· अभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तेश्च· न च व्यपदेशिवद्भावात्सि-
द्धिः· अयमेव ज्येष्ठः पुत्रो यमेव मध्यमो यमेव कनिष्ठः शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादौ लोके एकस्मिन्नपि अनेककृतव्यवहारस्य दर्शनेन तद्सिद्धे-
रः किती त्यादिज्ञापकाच्चेष्टसिद्धावपि वचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमित्यादिना भाष्ये दोषस्याख्यानात्· नद्यादित्वादिव्यवहारवदेकस्मिन्नपि
दावाधाराधेयभावो दृश्यते· अत एव सिद्धो सासरद्भृति सूत्रे सप्तमी निर्देशो न कृतः· एतच्च निर्धारणमिति निमित्तं तु पञ्चे विधानार्थं इत्याहुः·
किंच· पदार्थस्यैकत्वेन द्वंद्वे विद्यमानो द्वंद्व इति वाक्यार्थे निष्पन्ने एकस्यां विधिक्रियायां एकस्य कर्तृत्वाधिकरणत्वासंभवः एकस्यैव द्वार-
त्वासंभवात्सत्वादिना कर्तृसंज्ञया अधिकरणसंज्ञाया बाधापत्तेश्च· तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति सूत्रस्थभाष्ये तु पाणिनीयशिक्षादिवि-
रोधेन मूर्त्ता मुख्या सर्वांशुद्धिरितिन्यायेनाप्रौढिवादपरं बोध्यं· मुख्याधाराधेयभावविवक्षयाऽवयवस्यापि निषेधेन समुदायस्या· प्राप्तौ
तत्र निषेधवैयर्थ्यापत्तेश्च अतियत्किंचिदेतत्· निषेध्यायाम् इति· द्वंद्व इति सप्तम्यंतस्य निषेध्यक्रियायामधिकरणत्वेनान्वये द्वंद्वाधिकरण-
सर्वनामसंज्ञासत्ताभाव इत्यर्थे निष्पन्ने सर्वादीनां स्वस्य गौरवादनन्वयान्निष्फलत्वाच्च नानुवृत्तिरिति ध्येयं· अत एवानेकाल्शित्सर्वस्येति

सूत्रेणिग्रहणांचरितार्थं· अन्यथोपदेशेवर्त्तमानो सेयोलसत्तस्त्वकोभवतीत्यर्थ्यो गोकारैबाधकाभावेनानेकालत्वात्सर्वादेशोन्तरमित्संज्ञा
लोपयोः सत्वेनेष्टसिद्धौ किं तेन यत्तु यत्तु यत्र हि गुणः· कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकारायमहते प्रभवति तत्रात्मनोपि संस्कारसंनुसृत्यप्रधानेनसं
बध्यते इति न्यायेनादोष इति तत्र· यत्र हि प्रधानान्वयेयत्फलं तद्दपेक्षया अधिकं फलं तस्य चेष्टत्वे दृष्टतरं प्रमाणं पक्षयोः पदांतराभावश्च
तत्रोक्तन्यायः तथैवार्थस्यप्रतीतेः· यथा कृतिचेतिसूत्रे कृतीतिन प्रधानभूतयाक्रियया संबध्यते किंतु तच्छब्देन ताभ्यां गुणभूतत्वे
भ्यांतयाचव्यवहितेऽव्यवहितेचनिषेधः सिद्धो भवति· क्रोः कृत्करणंचात्रप्रमाणंइतिसर्वकोशकेभः: अत्रचमासात्प्रधानान्वयेसमुदाय
निषेधहेतुशास्त्रं यत्फलंनतदनन्वयेसाधयितुंशक्यं· तदनन्वयेयत्फलंतस्यचेष्टत्वेनदृष्टतरंप्रमाणं अप्रधानान्वयेसर्वादीनांसर्वस्यानुवृत्ति
रितिचापरं गौरवमितिनोक्तन्यायप्रवृत्तिः· युक्तं चैतत्· अन्यथा मासात्प्रधानान्वपरेतिकथं वा छिद्यते· द्वितीयपक्षस्तु येन विधिरित्या
दिसूत्रस्थभाष्यादिविरुद्धः· दूषणांतरमप्याह· किंचेत्यादिना चेधपीति· अपि भिन्नक्रमो बोध्यः· अरं तइति पक्षे पि अवयवनिष्ठ
कुत्सादिबोधकाकचिवर्णाश्रमेतरकेवर्णाश्रमेतरकोइति हपद्वयाभावसाधनेनफलेसुवच· एवं ध्येकयोरितिनिर्देशेन सदादीनांसं
कशेषाप्रवृत्तोद्विशाद्दिकशब्दयोः द्वंद्वफलं बोध्यं· नचैवं सर्वाचकत्वाभावः धर्म्मपरत्वादितिवाच्यं·· अप्रधानार्थत्वाभावेनप्रधानार्थ

केकशब्दस्य सर्वनामत्वानापत्तेरिति कश्चित्। शास्त्रस्यास्येति। अभावमात्रतात्पर्यकत्वेनेत्यर्थः। संज्ञानिषेधस्य हि संज्ञानिमित्तानेककार्य
तात्पर्यकत्वं युक्तं। संज्ञासूत्रस्यानेककार्योद्देशेन प्रवृत्तत्वात्। अलादेस्तु नावयवोद्देश्यतया प्रवृत्तिः। सर्वनामप्रकृतिकसमस्याघंतत्वा
भावात्। विश्वमेव येषामित्यादीनां तु सर्वनाम एवेति पक्षे प्राप्तिः। तदंतविध्यंगीकारे तु समुदायनिषेधे हि फलकल्पनैवोचिता समुदायाभावेपि न प्र
योजनं समुदायनिषेधे हि निमित्तविघटनद्वारा तत्र लाघभावः। शाब्दं फलमेकं च प्रवृत्तिरार्थं फलं। विभाषा जसीति सूत्रं एवमेकं च दि
न भवतीति भाष्यं तु समुदायनिष्ठकुत्वादिबोधकाकन्न भवतीत्यभिप्रायकं अवयवनिष्ठकुत्वाद्यबोधकप्रसक्तस्तु भवत्येव सच द्वंद्व
स्याप्यसाकं न तु द्वंद्वसमासे तत्र त्वन्यत्र न सहैकार्थीभूतस्य निषेधस्य कुत्वादावन्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तथा च द्वंद्वे शेषविषयेऽजा
सिद्धपद्धयं बोध्यं। एकार्थीभावापन्नस्यावयवस्य निष्ठस्य कुत्वादियोगाभावेनावयवनिमित्तकप्रवृत्तिरेव नेत्यपि वदंति। न्यायस्था
विरुध्येतेति। अयं भावः तत्र ग्रासमयासेद्धतिनावयवानां निषेधः अर्द्धतेकाकचोर्विशेषाभावात्। स्वरस्तु समासनिमित्त एव। सति शिष्टत्वा
त्। न च सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञानिषेधे समुदायस्य सर्वनामत्वाभावस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात् मास पूर्वायेत्यादौ स्मायाद्यभावः प्र एमे
योजनमिति वाच्यं। सर्वादिपठितसर्वार्थवाचकांतत्वेन सर्वनामसंज्ञाया दुर्वारत्वात्। समुदायनिषेधेपि तदभावस्योपपादनेपि तु शाकला ५८

च। परंपरासंबंधफलग्रहणेऽमानाभावाच्च। नन्वेवं ड्डुर इति प्रथमांते नैवोपपत्तौ सप्तमीनिर्देशो व्यर्थ इति चेन्न। उत्तरीत्यावयवनिषेधस्य वक्तु
मशक्यत्वेन सर्वेषां तुल्यत्वात्। चारित्वस्यापि सत्वाच्च। प्रक्रमानुरोधेन सप्तमीनिर्देशाच्च। ड्डुशब्दस्यापि सर्वनामत्वाभावबोधनार्थं तस्या
वश्यकत्वाच्च न हि प्रथमैकवचने सर्वनामकार्यं प्राप्नोति ड्डुशब्दस्य ड्डुशब्दस्थत्वेन युक्त्यन्तरं इति ड्डुरहस्य मर्यादेति सूत्रे स्पष्टमाकरे। त
त्रतदंत विधिना स्थानिवद्भावाद्वा सर्वनामकार्यं दुर्वारं। नच संज्ञाभूतत्वात्तदोष इति वाच्यं। ड्डुड्डुसर्ववर्जे नेड्डुड्डा निमहं तेधीरइत्यादावसंज्ञा
त्वात्। संज्ञाभूतस्य सर्वादिष्वपाठाभाव इत्यर्थस्य युक्तिसिद्धत्वेन भाष्यादावुक्तत्वेन चासंज्ञाभूतावयवं स्थानिनं वा निमित्तीकृत्य प्राप्तस
र्वनामसंज्ञाकार्यस्य गौर्वाणाद्युदाहृणपि निवारयितुमशक्यत्वेनोक्तप्रकारस्यावश्यकत्वाच्चेत्यग्रे निरूपयिष्यामः। जरसइति। ननु जर
सइत्यादौ स्वादिष्विति पदसंज्ञाधाराः भत्वेन हत्वं दुर्वारमन्नच भत्वेन बाधः। कार्यं विना संज्ञाया अप्रवृत्तिरिति प्राट ह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्या
दौ सिद्धांतितत्वात्। एकत्वाच्च। नच पदत्वाभाव एव फलं। अशास्त्रीयफलस्याप्युक्तत्वात्। राजइत्यादौ नलोपाल्लोपयोः संभावितत्वेन संज्ञाद्व
यप्रसक्तावाकडारादित्यस्य प्रवृत्तिर्युक्तैवेति चेदत्रोच्यते। वचनामर्थ्येन संज्ञे सत्त्वावंतीवेकत्वलाभ एकैव सुक्तिरेकैवेत्यर्थलाभार्थं। तत्सा
मर्थ्याद्बाध्यसंज्ञायाबाधकसंज्ञाविषयेन प्रवृत्तिः अत एव संज्ञेति चरितार्थमित्यलं। अइतिर्नांतस्येति। ननु भाष्याविरोधेनादितिपदच्छेदे

एवमत्रतात्पर्यमिति सिवकुंशाकं· इनादेशोतु इकारोच्चारणं सूत्रं व्यर्थमेवेति चेन्न अनाप्यकरत्वत्राकारांतो वा नांतो वेति संदेहवारणार्थमिकारो-
च्चारणात्· संदेहवारणमात्रफलकतया ऋदोरब्विध्यादौ सूत्रेष्व भ्रणानामाधिकारस्योपलंभात्· किंबहुनास्वकृतशास्त्रबाधोपि सुप्रनिपुण
ष्यैकचिदाश्रीयते· अनाप्यकदत्वादेनल्लोपः प्राप्ति परिकांतस्य त्वादीनापथा· उक्तं च श्यै च भाष्यमपि प्रमाणमिति मूलग्रंथार्थः एवंच
पूर्वविप्रतिषेधं संनिपातपरिभावाबाधेचनकिंचिन्मानं· भीमसेनीयत्राहेति· ग्यावर्द्धः पर्वतः तत्र भवो भाष्यकार इति कैयटादयः गोनर्दीयो वात्ति-
कारइत्यपि· अतिजरैरिति· नन्वत्र जरसादेशो दुर्लभः सूत्रे हस्वांतस्यानिर्देशात्· तथा च तदप्राप्तो संनिपातपरिभाषोपन्यासो व्यर्थ एव· न च
छ्छानिवर्तदादेशइति सूत्रप्रणयनात् छ्छानिद्धारा आदेशोपि निर्दिष्ट इति वाच्यं· येन विधिस्तदंतस्येति वचनप्रामाण्यात् तदंतस्यापि निर्दिष्टत्वा-
पत्तेः आवर्त्याभावेन परिभाषायां वैयर्थ्यापत्तेश्चेति चेदत्रोच्यते· जरायाइति सूत्रे तावत् निर्देश इति तावन्निर्विवादं· एवं च हस्वांतनि-
र्देशोप्यावश्यकः· तं विना तन्निर्देशस्य कर्तुमशक्यत्वात्· तदंतनिर्देशो तु न किंचिन्मानं· वस्तुतस्तु न छ्छानिवर्त्तसूत्रं जराया इति सूत्रस्य ज-
राशब्दो हस्वांत जरशब्दोपीत्यर्थपरं· किंतु हस्वांते जरशब्दे दीर्घांते न जराशब्दो रोपदस्यार्थपरं· वति घटितवाक्येन तादृशार्थस्यैव बोध-
नात्· एवं च हस्वांते आदेशप्रवृत्तेन निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाया बाधः· येन विधिस्तदंतस्येत्यस्य तु संज्ञासूत्रत्वेन विधिसूत्रस्थजरा-

शब्दे जराशब्दांतपरोपीत्यर्थपरत्वं॰ एवं च तदंतेष्वादेशाः प्रवृत्तोपरिभाषाया विशेषस्य दृष्ट एव॰ अय मात्रावर्णोधिकवर्णो म्छानित्वबा
धक शास्त्रसहकृतलक्ष्य संस्कारकार्यांतरवाक्येष्छा निमित्तमय मात्राशब्दस्यादेशो न निवृत्ति रिति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीतिपरिभाषा
यात्मार्थ इति सुधियो विभावयंतु॰ ननु शास्त्रप्रवृत्ति इति आदेशानां न विशेषणं॰ शास्त्रप्रवृत्तिकाले तेषामभावेनयोर्यापर्यासंभवात्॰।
म्छानिनस्तु सूत्रेनोपात्ताः॰ एवं च शास्त्रप्रवृत्तिविषये नम्छानिनएवोपात्ताः॰ सप्तमीनिर्दिष्टशास्त्रेषु शीर्षलोपइतिवद्बोध्य इतिभ्रमं नि
रोकरोति॰ अत्रेति॰ अत्र परत्वपाठः म्छानिलाभउपायमाह॰ तत्रेति॰ छंदसीति॰ नचैवं येचतद्धितेइत्यादावनुवृत्तिस्यादितिवाच्यं॰ मं
डूकप्लुतेराश्रयणात्॰ विकल्पानुवृत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वाच्च॰ इदं चकैयटानुरोधेनोक्तं॰ वस्तुतस्तुछंदोग्रहणाननुवृत्तिरेवयुक्तेति
तिस्पष्टं मूलग्रंथे॰ प्रत्ययविशेषइति॰ यद्यपिदृष्यन्वस्वश्वयोरित्यनेनाप्रत्ययेपिभत्वं विधीयते तथाप्यंगेनापि प्रत्ययाक्षेपादुक्ता
र्थलाभः॰ वतिप्रत्ययेत्वन्नं तभिन्नानामेवाप्तीतिनकश्चिद्दोषः तन्वाक्षेपोत्रानुमानं उत भसंज्ञासूत्रेणैकवाक्यता॰ नाद्यः भत्वेनांगनि
ष्ठस्य यजादिपरत्वस्याक्षेपेपुंशक्यत्वेप्यवयवनिष्ठस्याक्षेपस्तु मशक्यत्वात्॰ यचिभमित्यत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्यानुवृत्त्यांगस्येवतद्वि
धानात्॰ स्पष्टं चेदमाकडारीकासंज्ञानलुमतांगस्येत्यत्रभाष्ये॰ अत्रापि यथोद्देशपक्षः कार्यकालपक्षोवानाद्यः तत्पक्षेएकवाक्यता

शब्दरत्न· ५० 50

यात्र्यभावात्· सामर्थ्यासत्त्वाभावांतरवाक्योत्संज्ञोबाधकाभावेनवाक्यैकवाक्यत्वाच्च· एतेनांत्योपि निरस्तः स्पष्टं चेदं प्राग्दर्शसंज्ञासूत्रे भाष्य
कैयटविवरणग्रंथे· किंच यज्ञादिस्वादिपरो योऽन इति व्याख्यानेपि अनस्त्वोत्पादावनिष्टाप्रसक्तिर्दुर्वारा· नच निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः·
उद्देश्यपरद्वसादिसूत्रस्थभाष्यबोधितविधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवाद इति निषेधात्· नचांगस्य बाधसंसर्गे इत्यस्येति परिभाषया निस्तारः·
उक्तन्यायेमानाभावात्· यज्ञादिस्वादिपरा इति पक्षे परस्येवैयर्थ्यापत्तेश्च सत आह· एतच्चेति· भाष्यग्रंथस्त्विसं· एवं तर्हि कालसंज्ञापरिभाषं य
त्रकार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं· प्रथमेति तु उपश्लिष्टमिदं भवति· पञ्चम्यामिति· तत्र यज्ञापरतया अनकारं विशेषयिष्यामः अनोऽकारः यज्ञादिस्वादि
परस्यानो योऽकार इति· तस्याप्यं भाष्कृत्वः कार्यकालपक्षे एकवाक्यतापि इति तावत्त्रिविवादं· मा च पदैकवाक्यतान वाक्यैकवाक्यता· यत्र भश
ब्दस्तत्र यस्मात्स विधिस्तदादि यची तिच उपतिष्ठत इति सूत्रार्थः· अत्र चोपस्थितपदानाम् यथेष्टमभिसंबंधः· यथा ज्योतिष्टोमराज
सूयादिशब्दानां यागविशेषसामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः नतु यत्र दुःखेनेत्यादिभिः स्वर्गशब्दार्थावगमवद्वाक्यांतरेण· तथाप्रि
न्यक्षेमादिशब्दानां· ध्वनितश्चायमर्थः कौस्तुभे पितामहचरणैः· विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवाद इति न्यायेन किंचिन्मानम्· नचोद्दिश्यमा
नस्थाने इति षष्ठ्यानेयं रहयामि तिवाच्यं· निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीति परिभाषा परषष्ठी स्थाने इति सूत्रस्थानसंबंधलाभसुषष्ठानिवर्ते राम ५०

शइति ज्ञापकादिने तिभाष्यकारैः कृतत्वेन स्थानसंबंधस्य परिभाषालभ्यत्वाभावात्· स्थानग्रहणेन परिभाषाणां नियत्वमात्रकल्पनाच्च·
अत एवोदात्तस्वरितयोर्यणः इत्यादौ नानिष्टम्· ध्वनितं चेदं आर्धमासस्य क्लिष्टत्वादिति ग्रंथेन स्थलकृते तित त्रैवनिरूपितम्· प्रस्य यच्छादिति
सूत्रे आपीतिन ककार विशेषणं तांव्यवहितत्वादित्यादि तित्रैव स्फुटीकरिष्यामः· नचानएव विशेषणांकुतः इति वाच्यं· आगंतूनामंते निवेशः इति
न्यायेनानङ्सुत्तरं श्रुतं यचीसस्यापच्छिद्येतामान्त्रिथानेनन तद्विशेषणास्येवन्याय्यत्वादिष्टानुरोधेनतथैवांगीकाराच्चेति भाष्यविचारस्का एव
विचारयंतु· आवेडमिति· आवेडत्वं चात्र रेफषकारानधिकरणासमभिव्याहृतपदादवृत्तित्वं· अत एव मातृभोगीणाः इत्यादौ णत्वसिद्धिः॥
अत एवाचार्यादणत्वं च सप्रयोजनं· तेन रामनामनीत्यादौ उत्तरखंडस्य पदत्वाभावपक्षे पि दोषः· ध्वनितं चेदं भाष्ये· रामनमनमिस
होग तिकारकोपपदानां प्राक्सुबुत्पत्तेरिति सुपः प्राक्तत्समासेन त्वभवत्येव· सुबंतेन समासेनेति विवेकः· अत एव क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दपा
ठो योगिकार्थो गीकारे पिचरितार्थः· छंदस्यपि ग्रहादिसम्प्रवृत्तिर्न शंकाई दृशे विषयेऽवग्रहाभावात्· ध्वनितं चेदं प्रत्याहारान्हिके भाष्ये·
वैमिदिनेति· यत्तु मर्दे विधिप्रपेदृ हि घिर्वलवानिति न्यायेन पूर्वविप्रतिषेधमस्य असत्वान्नेदमुदाहरणामिति तन्न· उक्तन्यायेमानाभावात्· निषेधवि
धयाभावस्यापि निमित्तकार्यप्रविष्टत्वेनाकृतव्यूहपरिभाषयातदप्रवृत्तेश्च· अत एव न धातुलोप इति सूत्रे आर्धधातुक इति ग्रहणं दृष्ट्वा विशे

षणां धातुलोपइत्यपं बहुव्रीहिः तेनैकनिमित्ततालाभाद्बहुव्रीहिःतेइत्यादौनदोषइत्याकरः एतेन मतिग्रहणुहोऽस्येतिमन्त्रेसोगनुकर्षणार्थश्चकार
उक्तन्यापेज्ञापकः इडागमस्य एवं मप्रवृत्ता विकोपस्तिलितिमंतः किलात्पूर्वं शोवसिद्धौ किमनेनेतिपूर्णाप्तम् इडागमस्यापि प्राप्तत्वेनोक्तन्या
पेनकित्वाप्राप्तेः कित्वाश्रितोनिषेधः निषेधाश्रितं कित्वं चेत्यन्योन्याश्रयप्रसक्तत्वात् अप्राप्तोइडागमोदुर्वारः परत्वेन तस्यदुर्वारत्वाच
अतएवश्वितइतिच्छिते मंप्रमाणोपूर्वत्वेचोगतत्वेमतिभुक्तः कितीसेवसिद्धौ श्विग्रहणं ज्ञापकमितिपराप्तं भुक्तः कितीत्यत्रोपदे
शाधिकाराच्च ध्वनितं चेदं भाष्ये विहितेति अंगस्येत्यनुवृत्तं अधिकरणंप्रत्ययविशेषणं नचैवं गोधुक्शब्दादाचारक्विबंतान्तजा
ह्यविगनिषेधो नस्यादितिवाच्यं परविशेषणेपितदुहिसंगा त्वाभावेनप्राप्यसिद्धापत्तेः मथितमिति पयतमथितमाचष्टे मथितन्तस्यणम
स्यत्याहः तन्नमाथितिकइतिअकारलोपितत्वात्कादेशः प्राप्नोतीतिभाष्यविरोधात् अकारलोपइत्यस्यैवपर्यापत्तेः असमन्तं तेइका
देशप्रवृत्तिकालेकादेशाभावे सत्वेनोऽगप्रवृत्तिनिषेधेत्याद्यर्थबोधनार्थं शास्त्रप्रवृत्तिमात्रकथनतात्पर्यकत्वेनलोपादीनां सागेबी
जानापत्ते अतएववर्णग्रहणेमाथितिकइत्यत्रनदोषः समुदायग्रहणेदोषइतिप्रामाणिकभाष्यं सङ्गच्छते छाशासोरुपोरिति एकसूत्रा रामः
पात्तयोरेकरूपतैवोचितेतिभावः धात्विस्यत्यपवादकरणेविवक्षितः अतएवादंतत्वसिद्धिः नचवंजनस्याङ्गनिमित्तत्वाभावइतिवाच्यं मा ५१

प्रकृत्यासेनासिद्धत्वात्· यत्तु केयटेनोक्तं निमित्तापेक्षया परत्वविज्ञानाद्धूभिरित्यादीनां सिद्धिः· अकारलोपस्य निमित्तमार्धधातुकं न च त
स्मात्परस्य विधिः किं तर्हि तस्यैवेति· तन्न· तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं पूर्वविधौ वित्येव सिद्धं कथं पूर्वग्रहणेनादेशोऽभिसंबध्यते कुतः पूर्वस्मादा
देशादिति किं तर्हि निमित्तमभिसंबध्यते इत्युक्तत्वाभाष्येणावधित्वेनादेशस्यैव संबंध इत्यभिप्रायेणावस्थासांतरस्य प्रवृत्तिरित्यर्थस्य स्पष्टतया
अभिहितत्वात्· निमित्तस्यावधित्वेनाश्रयणे यथायोमेत्यायन्नित्यादीनां सिद्धौ स्थत्रभंगप्रवृत्त्यनापत्तेश्च· अत एव बाभ्रवीयरत्यादौ यलो
ये अवादेशो न स्थानिवत्· निमित्तस्यावधित्वेनाश्रयणे तु दोषः स्पष्ट एव· अभावातिदेशादित्यस्य एवं सिद्धं तिनत्वात्· न चादेशापेक्षया प
रस्य ठको विहितत्वेन नैवं धेयइत्यत्रालोपस्य स्थानिवद्भावः स्यात्· तथा च अचः इति ठक् न स्यादिति वाच्यम्· निमित्तस्यावधित्वेनाश्रयणे
पि दोषानुद्धारात्· अनिजइति निषेधसामर्थ्येन स्थानिवद्भावेन अच्कत्वेपि श्रुतिकृतं अच्कत्वमादाय ठक्प्रवृत्तेः ध्वनितत्वाच्च· न च तस्यो
पसंज्ञिः ज्ञेरपसंर इति व्यावृत्त्यर्थमनिजइति प्रतिषेध इति वाच्यम्· अचइत्यनुवृत्तिसामर्थ्येन आश्रयमाणाच्चोठक्प्राप्तेः· न चानुवृत्तौ मानाभा
वः· त्वकारस्यैव मानत्वात्· न च अज्व्यावृत्त्यर्थे अच इत्यनुवृत्तिरिति वाच्यम्· शुभ्रादिगणेऽपरिधिशब्दादीनामनेकाचां पाठेन प्रवृत्तेर्बोधनात्·
न च पंचमीसमासानभ्युपगमे एतस्मिन्नित्यादौ इत्यादिकं दुर्वारं· पूर्वस्य विधिरभावेन यथा संरक्षेकादेशस्य स्थानिवद्भावप्रवृत्तेरिति वाच्यं· धातो

शाबृरत.
५३
53

ऽित्यनुवर्त्तनेनधातुरूपाभ्यस्तग्रहणेनादोषात्‌·अभ्यस्तमितिमहासंज्ञाकरणेनलोपेऽप्रवृत्तेश्च·पूर्वोक्तऽित्यादोषाभावाच्च·अभ्यस्तरूपांगस्येत्य
र्थाश्रयणेदोषाभावाच्च·तन्वंतीत्यत्रांहरणपरिभाषयाअसिद्धत्वेनेडभावः·एतेनमथिष्ठभ्रातृत्वलताद्दक्किकादेशाभावार्थंपंचमीसमासत्री
वश्यकइतिमदप्रतारणमपास्तं·युक्तऽित्याभाष्यकारैरेवतस्यदूषितत्वात्‌·कादेशादृष्टापत्तिनतत्त्वेपितस्यनिष्ठापांसदीतिमेदमहणेना
सार्वत्रिकत्वावश्यकत्वेनतत्प्रवृत्तोदृष्टतप्रमाणाभावाच्च·निगाल्येति·नचात्रणिलोपात्पूर्वमंतरंगत्वाल्लत्वंभविष्यतीतिवाच्यं·अकृ
तव्यूहपरिभाषायाप्रवृत्तेः·नचस्थानिवदादेशइत्यस्यदुर्बलत्वेनोक्तन्यायाप्रवृत्तिरितिवाच्यं·अल्विधित्वात्‌·प्रत्ययलक्षणसूत्रंतुनिय
मार्थं·पृथगनुक्तेरिति·क्विपक्षेपि·आचार्यप्रणीतवाक्यस्यचारितार्थ्येनतद्भक्तिविषयकवाक्यकल्पनेतात्पर्याभावादितिभावः·शक्य
मकर्त्तुमिति·येनविधिस्तदंतस्येत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं·तेनसमासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइत्यादिसिद्धमितिकश्चित्‌·नलभ्यतइति·अ
यंभावः·इत्थंहिभाष्यग्रंथः·अशक्यमतिष्ठुपिदृश्यते·शलादोषणीककुद्दोषणीयाचेतेमहादेव·तत्रशलाशब्दः·शारीरावयवविशेषवा
चाध्यांदमत्वात्कलोपेशलाकाकारोनिर्माणोऽदृत्ययेऽयंचप्रयोगअधिगुप्रेषादोप्रसिद्धः·द्वितीयंतुलौकिकोदाहरणं·अतएवप्रथमो
पस्थितशलादोषणीत्यस्यत्यागेबीजंचिंत्यमित्ययास्तं·प्रकारांतरेणापिसमाधानस्यकर्त्तुंशक्यत्वेनबीजस्यस्पष्टत्वात्‌·महादेववाहनस्येकत्वा एपी

५३

तत्ककुदस्य कत्वं वाह्वोर्द्धित्वमेव न प्राप्यं · यद्यपि वृषभस्य ककुदादिकमुत्पत्तिसिद्धमेव तथापि वाहनसमर्थं ककुदादिकं पाचते तेनावस्थाविशेषो
ध्वनितः · ककुदः एवेनियातात पत्तिश्च · एतेन ककुत्ककुदशब्दयोः कोशादिसिद्धत्वेपि ककुदस्यावस्थायां लोपइतिसूत्रमलोपनियमार्थं · एत
न दोषइत्यकारान्तस्यदोषत्वादेशइत्यपास्तं · एतेन प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन किंचिन्मानं · न च पदादिष्वप्रयोगात् स्त्रियां स्त्रांतत्वमप्य समनद
तिमानमितिवाच्यं · एतेषां पदादीनां पादाद्यादेशत्वे यादादिप्पः पृथकुपदादिवचनस्य कोशेऽसंगतत्वापत्तेः · नहि स्थान्यादेशयोः पृथगुपादा
नेप्रयोजनमस्ति · स्थान्युपादानेनैव तदर्थाभिधानसमर्थ्यादेशस्यानुपादानेपि क्षत्यभावात् · अत एव तस्मा घादेशानां कोशेऽनुपन्यासो
न विरुध्यते · किंच प्रकृतिपदाद्यादेशानां अनुकरणानानुकृतस्यादेश इति पदाणं · पदाद्यादेशानांभिन्नत्वे स्थान्यादेशबाधकसूत्रस्य वैयर्थ्या
पत्तेः · व्यवस्थार्थे सूत्रकल्पने तु सोपरतत्रादेशस्य प्रयोगार्थं उक्तरीतिरावश्यकी · कोशप्रादानशब्दमात्रपरा इति प्रागेव प्रपंचितं · सोनसा
घादेशानां प्रयोगाभाव एवानुपन्यासेप्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वे फलांतरस्योपन्यासाच्च · अत एव मांसपृतनासानूनां मांसपृत्स्नवो वाच्याः
शसादौ वेतिपद्दन्नितिसूत्रस्थवचनेन्मादेशाह्रः प्रकारे · अत एव चमांसस्य चन्पाउत्वापाद इति संगच्छते · न च मांसस्यापिपुद्घञो इति पृष्ठाद
रादिवचनेन सिद्धिरितिवाच्यं · तस्योक्तसिद्धार्थानुवादकत्वात् · पृषोदरादिसूत्रेऽडनरपदेइत्यधिकारात् समासार्थमुक्तरीतेरावश्यकत्वे सा श

शब्दरत्न.
५४
54

यः एतेन माम्भ्यां वस्तुतस्तु इत्यादिलिङ्गं स्वकोक्तं मूलमयुक्तं हन्दर्भो अशुद्धः। इति मन्दप्रतारणमपास्तं नाम्मानिति षष्ठीबहुवचनेन सवर्णे दीर्घेणा
साविति बोध्यं यत्तु पररूपेणादीर्घमात्रं बाध्यत इति पक्षेणामानित्यस्या सिद्धिमाशंक्य बहुवचने इति योगविभागेन दीर्घ इति समाधायपरमाणा
मित्यस्य सिद्धिमाशंक्य न ह्रस्वनद्याप इति सूत्रे आज्जसेरसुगिति सूत्राद् आदित्यनुवर्त्य समाधानस्य भाष्यकृता त्वेनाकारान्तादपि नुडिष्यतामिति
रूपमाहुः तन्न चकाराभावेनानुवर्त्यासंभवात् मण्डूकप्लुतेरन्याय्यत्वाच्च पुरस्तादपवादा न्यायेन नाड्चीनां जनहणसामर्थ्येन च क्रमप्राप्तका
रबेपर्यायपत्या चैरस्कंदस्य कथंचिदपि स्थार्थक्याभावेन चाक्षः सवर्णदीर्घस्यैव बाधा इति भाष्योक्तेः हन्मनपक्षे अन्तरङ्गरूपापस्वृत्त्या भाष्य
स्यापौ छिवादपरत्वात् किंचादित्यनुवृत्तावपि एवंसूत्रे पञ्चम्यन्तत्वाद्ध्रस्वरूपावर्णान्तान्नुडित्येवार्थो नाकारान्तादिति तथाच तत्सामर्थ्यान्नु
डिति भाष्याशयः किंचाज्जसेरसुगिति सूत्रे जसः साहचर्याद्बहुवचनपरघटितविधिविषयाकारस्यैव ग्रहणं अत एव यङो चिचेतिसूत्रेय
ङः साहचर्याद् चप्रत्यय एवाटघ्यते इति हरदत्तादयः अत एव ह्रस्वनद्याप इति सूत्रे आप एवग्रहणं चारितार्थं ध्वनितं चेदं हृधातिभ्यांम्नम श्वान्नु
लोप इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः एतेन शेषविभ्यपावदिति मूलग्रन्थो व्याख्यातः वस्तुतस्तु हाहेति रूपोन्नरस्मृतः अन्यस्यासत्वेन दोषशंके
वनेत्यलम् अघाविरिति सुत्वस्यासिद्धत्वेनस्पदादीनामइत्यत्वेऽनादेगुणोऽगोतोगस्याजादिविभक्तिपरत्वाभावात् नादेशोऽस्त्विति दृनादेशा

रामः
५४

पिक्षयामुत्वेनासिद्धत्वमुनेतिसूत्रेवैयर्थ्यापत्त्या तद्विषये मुत्वस्य परत्वेप्यसिद्धत्वाभावबोधनद्वारा विभक्तिकार्यस्य पूर्वमप्रवृत्तिबोधनात् ।
नुम्यप्यस्त्विति । ननु नुम्विधावनुबन्धानामनेकान्तत्वेन नकारमात्रस्य विधिविषयतायाः कथं चित्संभवेपि नादेशेन संभव इति चेन्न । आ
देशेनुटप्रमीतिमापिदोषाभावात् । क्वचित्तु नुमप्येवेति एवकारः पठ्यते । नुमाङि । पुंसीत्येवं पठने न सर्वत्र नुमेवास्त्वित्यर्थः । नहि दृष्टो विषये प्रस
ङ्ग्यस्य परत्वपरत्वाभावे वा विशेषोस्ति । अत एव नादेशप्रत्याख्यानं भाष्यकारोक्तं संगच्छते । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रे तु गोरोस
मासे च न प्रवर्त्ततेइति चतुरः शसीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । एतेन तत्र एं सिश्रं षुमुनादेत्यसिध्यार्थकायानिष्टत्वं । उत्तरेण तदनुक्तेर्न्यूनत्वं च ति
परास्तं । विभक्तिकार्यं च विभक्तौ विभक्तेश्च प्रवर्त्तमानमविभक्तावप्रवर्त्तमानं गृह्यते तेनैतद्वक्ष्यन्नयन्नाह । अमुष्मैकुलायेति । नमुनेतिसूत्रवि
षये पूर्वं विभक्तिकार्याप्रवृत्तौ मुत्वे तस्यासिद्धत्वेन स्मैभावस्याप्राप्तावपि परत्वान्नुमि च असिद्धिरूपस्य स्पष्टैव । आदिनामुयोरित्यादिबोध्यं ।
अत्रापि पूर्वं विभक्तिरीत्या एत्वस्याप्रवृत्तौ मुत्वे नुमि वा निष्टं स्पष्टमेव । स्यादेतदेवेति । ननु औत सिलोपि स्य एतच्छ्रवणं न भविष्यत्येव । अग्निशब्द
स्यान्तोदात्तत्वेनैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेनोदात्तत्वात् इति चेन्न । अनुदात्तपदमेकवर्जमित्यनेनाग्निशब्दस्य सर्वानुदात्तत्वात् । अत एवोप
गवलं इत्यादौ तमप्योरुदात्तत्वनिमित्तीकृत्याकुपरिभाषया णो तस्य निघातः इति स्पष्टं भाष्ये हे । दीर्घोमाभूदिति तपरकरणं हि भिन्नका

लघ्वाद्यत्यर्थं · यथाऽऽतोगुणोऽस्यातो विधीयमानेनतु भिन्नकालानां मग्रहणंस्यात्प्राप्तं भावपितकारोच्चारणसामर्थ्येन ततःस्थानेऽलक्ष्यलक्षणोन्त
रेणप्राप्तेपि व्यावर्त्यते · दिव उद्दिस्या दीपथा · एवंचमकृतेमवर्णोदीर्घएवनस्यात् · टामुस्यादेवं · वाच्यरत्यातरभावस्यवक्तुमशक्यत्वात् इति
भावः · अतएवज्ञो विट्थेस्पष्टादिमकरणेनसमासबाधइवदापोबाधइत्यपास्तं · वार्त्तिकानुरोधेनसमासबाधोन्यमादित्यादिनत्रैवभय
चपिब्यामः · मोऽउत्येवेति · नचैवं उत्वसामर्थ्यात् मस्यापिटेर्लोपइतिक्वचनकल्पनेगौरमितिवाच्यं · प्रकारफलकथनत्वात् · उकारार्थस्या
न्यत्रकल्पितत्वेनलाघवाच्च · सिध्यतीति · विकल्पस्तुवाचनिकएव · स्पष्टंचेदंहृत्तिमाधवादिग्रन्थे · सांतेति · इत्यांतपक्षेइदमधान्तोप्रत्यय
इतिपक्षेबोध्यं · अंगवृत्तेरिति · एतेनसविशब्दादाचारक्विबंतात्क्विपितुकिमवितृशब्दात्आदेशेटिलोपेसावादइतिरूपंअनङि · अंसा
देशोसख्यादइतिरूपंस्यादितिनिरस्तं · प्रथमांतेनेति · षष्ठीप्रकृतिपक्षस्यपूर्वंदूषितत्वात्कल्प्यमानशब्दएवार्थांतरकल्पनस्याचितत्वा
च्च · पक्षांतरत्वेदोषाभावाच्चेतिभावः · बहुश्रेयसीति · अतएवसुतिसीतिप्रत्ययेरंगाक्षेपादतिखड्डरत्यादौनदोषइत्यपास्तं · उक्तफलसि
द्ध्यर्थमत्रांगाक्षेपात् · वेपधिकरणान्वयांगीकाराच्च · ध्वविष्टासुजातःध्रविष्ठइत्यत्रतद्धितलुकिस्त्रीप्रत्ययलुकिचप्रत्ययलक्षणेना
वंततत्वादितिव्याख्यावारणार्थंदीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च · वस्तुतस्तुप्रत्ययग्रहणपरिभाषापर्यायेनविधिस्तदंतस्येतिसूत्रेणचदितछाणं

जइतिसूत्रेऽग्रग्रहणं तांतात्प्रातिपदिकाद्दित्यादिवद्गावंतांतादित्यर्थोपपत्तौ दोषालेशाभावः॥ नचैवंमालेत्यादावव्याप्तिः॥ अपरेशिवद्भावो॥
प्रातिपदिकेनेति निषेधादितिवाच्यं॥ उक्तपरिभाषाया अप्रत्ययविधिविषयत्वात्॥ अतिव्याप्तिरिति॥ अस्यस्त्रीईदेवदत्तस्यईदेवदत्तेत्यादा
वपिबोध्या॥ नकश्चिद्दोषइति॥ ननुसूत्रकारादिमतेलोपोदुर्वारः॥ नचेष्टापत्तिः॥ फलभेदेप्रत्याख्यानासंभवेनभाष्यग्रंथस्याकुलीभाव
प्रसंगात्॥ नहिरूपभेदेऽग्रतिवचनंयुज्यते प्रत्याख्यातुंसिद्धमित्यादिरूपःशाब्दबोधश्चकेनापि प्रयुक्तंत्वमित्यत्वकारोऽनुमुनेःपराभिमतत्वस्योपप
त्त्यर्थमेवप्रवृत्तंतथायुक्तंरूपभेदेऽपिप्रत्याख्यानं॥ तथैवग्रंथस्वरसतोलाभात्॥ वस्तुतस्तुतद्रूपिनेतिपूर्वमेवोक्तमितिचेन्न॥ आप्साहचर्येण
परभूतेङीप्याद्गुणादित्येकादेशविषयेऽप्रवृत्तेः॥ अस्यस्त्रीईगंगायाईगंगेइत्यादौहल्साहचर्येणाप्सूत्रीयात्त्वधर्मात्क्रांतस्यैवग्रहणान्नदो
षः॥ एतेनकस्यस्त्रीकीतस्माद्दावारभ्यक्विबंतादिति चिकीर्षत्यादौसूत्रकारादिमतेलोपोदुर्वारइतिनिरस्तं॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणविषय
पितत्साहचर्याद्देवाप्रवृत्तेः॥ ङीप्साहचर्येणोत्पत्तिशिष्टजात्यक्रांताद्देवापोलोपविधानेनसूत्रमतेऽपिलोपाप्राप्तेः॥ अतिखट्वस्यत्र॥ अतिख
ट्वानिष्कौशांबिरिंद्रः॥ निष्कौशांबीत्यादौखट्वायाः॥ अतिखट्वाकौशांब्याः॥ कौशांबीत्यादावपिक्विबसुलोपादिकंभवत्येव॥ सूत्रमतेदीर्घत्वेसतिद्व्या
पृत्वात्॥ भाष्यमतेईकाराकारस्यत्वस्यतितल्लात्॥ यद्यपिखट्वायोर्दीर्घत्वेइतिवचनेनस्पष्टानिवद्भावनिषेधादतिखट्वः॥ निष्कौशांबिरित्यादौ उभा॥

स्याभावे लोपेनेति वदन्तो वार्त्तिककृतां मते अन्तरङ्गत्वाच्छत्वस्य सति विच्छेदे पश्चाज्जातेऽपि दीर्घे छत्वानिवृत्त्या विनतत्वोऽहस्यायोगाल्लोपाप्रसंगः· नच
स्तत्वमनुबंधं श्रुतमाकारमीकारं चादाय छत्वाश्रयत्वानुसंधानात्स्यादेव तुग्लोपः इति वाच्यं· एवं विधस्थापो लौकिकत्वेन ग्रहणायोगात्· छत्वानिवृत्त्या
वेतुउक्तपरिभाषा न प्रवर्ततइति सर्वसंमतं तथापि दीर्घसंभावनारहितादेशे छत्वानिवृत्त्या व निषेध इति वार्त्तिकव्याख्यात्रे दोषः· ननु वार्त्तिकानुरोधे
न सूत्रकारमते ईकाराकारप्रश्लेषो वाच्यः· तेनातितवृत्त्यादीनां प्रश्लेषेणैव वा सोदीर्घसहणा नियमार्थं भाष्यमते तु प्रश्लेषांतरं· न कदाचिदु
स्तत्वमन्वभूदिति· तेन मतत्रयेपि तुग्लोपादिकं न· न च प्रश्लेषो भाष्यकारैर्वार्त्तिकस्य सूत्रागतदीर्घस्य च प्रत्याख्यानायोत्प्रेक्षित इति सूत्रकारैः
कथं माश्रयितुं शक्यत इति वाच्यं· न सेष्टे तदृत्यादिवारणार्थं पाठापत्त्या त्रैःसूत्रकारैरेवाश्रयणात्· दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानार्थप्रश्लेषांतरेएव
भाष्यकाराणां तात्पर्यावधारणादेकप्रश्लेषे सूत्रतात्पर्यानिर्वचनाच्च न च भाष्यग्रंथे एक एव प्रदर्शितो न तु द्वाविति वाच्यं· सवर्णदीर्घभूतस्यैव हि
रूपसत्त्वाद्दीतिचेन्न· अकः सवर्णेइति शास्त्रनिष्पन्नस्योक्तदीर्घस्य तस्मिन्नेव शाब्देकालत्रयेपि ह्रस्वत्वाभावेन दोषस्य दुर्वारत्वात्· प्रयोगान्तरग्रह
रोष्वंद्रूपा दीर्लोपानापत्तिः गोरवाच्च· मुनिद्वयानुरोधेन वार्त्तिकस्यैवान्यथाख्यानस्योचितत्वाच्च· लक्षणाबाधस्यान्याय्यत्वाच्च· अतएवस्यै
वेति· उकारस्यानुनासिकप्रतिज्ञयापि बोध्यं· वस्तुतस्तु गोजिवात्रनास्तीति सप्तमेभाष्ये स्पष्टं· गोमानिति· नच हल्ङ्याप्सूत्राभावे संयोगान्तलोपः

पुनर्दुर्लभः लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायादिति वाच्यं । शतन्वान्तो रज्जेस्त्वतवान्यायाविस्यादिनिर्दिष्टात् । आभाविनेति । न च वचनसामर्थ्यान्न लभते इति निषे
धो बाध्यतामिति वाच्यं । फलाभावात् अव्यवहितपूर्वत्रासिद्धमिति सिद्धत्वबाधेन चारितार्थ्याच्च । आवश्यकतया चेति । विकल्पार्थमिति भा
वः । ननु भाष्ये वा नपुंसकानामित्येव पठितं । एवं च सूत्रे संबुद्धिग्रहणाभावे वार्त्तिके कथं तदर्थो लभ्यते इति चेन्न । वा नपुंसकानामित्यत्रैव पठनीये अ
त्र पाठेनोक्तार्थज्ञापकतायाः स्फुटत्वात् । न हि वार्त्तिककृद्दृष्ट्या सूत्रकृतः प्रवृत्तिरिति न्यायेनायमर्थो वक्तुमशक्य इति चेत्तर्हि सूत्रमतेऽप्यस्यार्थस्य सं
बुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन सिद्धं नः समीहितं । अत एव पर्यायन्यासेहेराजन्नित्यादि सिद्धिः । संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकमात्रविषयत्वे तु सर्वोपप्ल
वः स्यादिति । ध्वंतादसंभव इति । अत एव ङीप्साहचर्याद्दाप्योपि भोरेव लोप इति न मतभेदः । ननु कोऽत्र हानिस्तस्य स्त्रीकीतस्माद्दाचारक्विबं
ताघङ् लुकि लङि । अचेकेटिस्यादौ संभवोऽस्येवेति चेन्न । उक्तयुक्तेः । आचारक्विबंताघङ् लुगभावस्यासिद्धवदत्राभादिति सूत्रे भाष्ये ध्व
नितत्वाच्च । तत्र हि अतो हेरित्यत्र भस्य पादिति संबंधेनाकारान्तभस्य पासरस्य हेर्लुगिसर्थाज्जहीत्यत्र दोषाभावेनासिद्धवदत्रेति सूत्रं मारिखापि
ष्ठितं । तच्चोक्तार्थकल्पनेन एव संगच्छते । अन्यथा कथमाचारक्विबंताघङ् लुकि हेर्लुगनापत्त्या फलभेदाप्रेर्नो सूत्रप्रत्याख्यानमसंगतमे
व स्यात् । पूर्वोत्तरत्वेनेति । नन्वेवं वृद्धादिस्यादेरोमन्निपातनया भौ पर्यायपर्यायमिति भाष्यग्रन्थो विरुध्येतेति वाच्यं । लौकिके आनंतर्ये अनंतरादिव ज्ञावामाक्ष्या

श॰र॰
५७
57

प्रकृतिप्रत्ययसंश्लेषविघातस्यास्पष्टत्वात्. प्रकृते च एवं तत्वेन हल्ङ्याब्भ्य इत्यस्य प्रवृत्तिः इति स्पष्ट एव विशेषः॥ अभिनोत्रेति. संयोगान्तलोपो
ऽत्रेष्ट इति वार्त्तिके विनिगमकाभावान्नमुनेति वचनं ह्यत्वे कर्त्तव्ये कृते च तिवाद्यो नेनेडः परां तादितिपूर्वरूपे कर्त्तव्येपि संयोगान्तलोपो नास्ति सिद्धः॥
अत एव हरिवोत्रेति प्रयोगः संगच्छते. अत्र च प्रकृतसूत्रस्थभाष्यसंदर्भ एव मानं. नलोपे कृते इति. अंतरंगत्वान्नित्यत्वाच्चेति बोध्यं. वस्तुत
स्तु संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादित्यपि बोध्यं. सावमिपरं भवतीत्यस्मिन्पक्षे सुप्रत्ययपरत्वावृत्तिपरत्वं निमित्तीकृत्य प्राप्तनलोपनिषेधार्थं नङि
संबुद्ध्योरिति सूत्रस्य चारितार्थ्येन तदभावेन किंचिद्बाधकं न किंचिद्बाधकमिति. ननु सुपीः शशीः स्याहो संयोगान्तलोपं बाधित्वा पदान्तसंयोगादि
लोपः स्यात्. तथापर्वमर्वन्तरिगो हर्यणितिकौ त्वापयमपुष्ट्वादीनायरू लुकिलडि. निश्वसियोः संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन सलोपः लोपो व्योर्वलि लो
पाप्तिः॥ यथान्यासे अकृतव्यूहपरिभाषया परत्वान्नित्यत्वाच्च हल्ङ्याब्भ्य इति लोपप्रवृत्तौ वल्परत्वाभावेनाप्रवृत्तिः॥ न च प्रत्ययलक्षणं. वर्णा
श्रयत्वात्. अत एव न स्थानिवद्भावः एवं च महदनिष्टं स्यादिति चेन्न. काष्ठशकष्ठातिसूत्रे परेश्वर्यांकयोरिति सूत्रे सलपरसंयोगादिलोप
मारांक्यतद्वारणार्थसहीतिवक्तव्यमित्युक्त्वा काष्ठशगेवनास्तीत्याष्टमिकभाष्यरीत्यानभिधानात्॥ ॥ तस्किद्विचोन स्महदसुक्तं. इदं च यद्यपि कौ
तं प्रक्रमस्येवोक्तं संतानां च सुपीः सुपयादस्यादिप्रयोगाः संतितथाप्युक्तभाष्यप्रामाण्यात् ककारस्याहचर्येणोदृशो विषये पदान्तेपि संयोगादिलो

राम
५७

पाप्रवृत्तिः कल्पते॰ युक्ततरं चैतत्॰ अन्यथा सुपि स्थानां सुपयस्थानामित्यादौ दोषस्य दुर्वारत्वेन सडीत्यस्यावश्यकत्वापत्तेः॰ सनः सकारमारभ्यम
हि ङेङ॰ कारोप्रत्याहारः॰ किंच तिप्यनस्तेः सि पिधातो रुर्वेति सत्राम्यां विभक्त्यानवयहलुत्र एवि भक्तिहलि संयोगादिलोपापेक्षयापि संयोगान्तलो
पस्य बलीयस्त्वा [redacted] पि सर्थं स्तापनेन दोषाभावात्॰ नच कासधातो र्णिचि विचि आचारक्विपि लङि॰ प्रकारार्थके प्रभृतिग्रहणसामर्थ्यात्ति स्त्रियोः अ
दा दित्वाच्छ्लुकि णिचः स्थानिवद्भावेन संयोगादिलोपाप्राप्तौ सूत्रद्वयचारितार्थ्यं स्पष्टमेव निवाच्यं॰ इदृशे विषये सभावस्य दुर्वारत्वेनानर्थ
रित्वस्यासंगततापत्तेः॰ अनत्तेरिति पर्युदासेन धातुग्रहणसामर्थ्याच्च नामधातावप्रवृत्तेश्च॰ एतेनाशाशाशित्यादौ दोषः इत्यपास्तम्॰
कांतेयङ॰ लुगभावस्य कस्य चदृङ्इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वाच्च॰ लोके यङ्लुको ज्ञापकसिद्धत्वेना सार्वत्रिकत्वाच्च॰ एतेन पर्वं सर्वेत्यादिक
मपास्तं॰ ध्वनितं चेदं यङ्लुकि मूलग्रंथे॰ किंच हल्ङ्याप्सूत्रे लोपो व्योर्वलीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्योर्लोपविधानसामर्थ्यादंतरंगत्वाच्च॰
व्योर्वलि लोपइतिवक्तव्ये विधिपस्य लोपस्य प्रथमोपादानेन बाधकार्यपेक्षया प्रथमप्रवृत्तेर्बोधनेन च यथान्यासेपि हल्ङ्यादिलोपापेक्ष
यापूर्वं प्रवृत्तत्वेन दोषशंकैव॰ नचाव्यवहितवेरपृक्तस्य लोपेपेक्षया प्राबल्यबोधनेपि व्यवहितहल्ङ्याद्यपेक्षया प्राबल्यबोधनेन मानाभावोऽति
वाच्यं॰ भाष्यात्तु वीत्यावेरपृक्तस्येत्यस्य योगविभागेन व्यंते लोपसिद्धौ प्राबल्यबोधनस्यैवेयर्थ्यापत्तेः॰ नचैवमपि राजेः धते च क्विप् अत्र राजा

छत्रं पश्यतीत्यादौ दीर्घाद्धि ह्रस्वतुगादि किं न स्यात्· संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति वाच्यं· न ङि संबुद्ध्योरित्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकतामाश्रित्य पूर्वेका
र्ये प्रति विभक्तिस्थानिकसंयोगान्तलोपासिद्धत्वाभावस्य वर्णयितुं शक्यत्वात्· एतेनान्चाकाराद्य मित्यादौ ढ्रलोप इति दीर्घानापत्तिरित्यपा
स्तं· किंच सहिवहोरोदवर्णस्येति वर्णग्रहणसामर्थ्येनोक्तप्रकरणेऽपीत्युक्तप्रकरणस्थढलोपोऽसिद्धो नेति ज्ञापनात्· तद्धिदुदवोढामित्यादौ
हलन्तलक्षणाया वृद्धेः कृतायामप्यात्वार्थं· एतत्प्रकरणस्थलोपस्यासिद्धत्वे तु वर्णग्रहणे कृतेऽपि सलोपः सलीति लोपस्यासिद्धत्वेन ढकारपर
त्वाभावादप्राप्तिः स्पष्टैव· न च ढ्रलोप इत्यत्र तसुरूप एवाक्षिपतीति वाच्यं· पूर्वेवेचस्य सामावधित्वेन तस्य च सजातीयत्वनियमेन बहुव्रीहेरेवयुक्तत्वा
त्· अत एव पूर्वेग्रहणं चरितार्थं· न चोत्तरपदाधिकारसंबंधाभावबोधनार्थं तदिति वाच्यं· ढकारग्रहणसामर्थ्येन तत्सिद्धेरिति सर्वमनवद्यमि
ति विभावयामः· अधातुग्रहणं नैवेति· अत एव वस्वादिषु दत्वं सिद्धं वक्तुमसोर्दीर्घत्वेऽदिति विषयविशेषो निर्दिष्टः· एवकारेणान्यार्थमधातुग्र
हणमावश्यकमिति ध्वनितं· स्पष्टं चेदं भाष्ये· सत्त्रमस्त्विति· अस्त्वित्यनेन नानादरो ध्वनितः· तद्बीजं तु ऋत्याहल्ग्रहणावैयर्थ्यमेव· संबु
रसंबुद्धिरित्येवेति· अनडुह्मावित्यादौ सावित्यनेन सामानाधिकरण्यात्सप्तम्या विपरिणामः तदिति भावः· विशेष्यासंनिधानादिति· यत्तु कापेक्ष एमै
लतायां संगविशेष्यमस्त्वेव सुन्नं· तत्र· यथोद्देशपक्षे दोषानुद्धारात्· घोर्दि· तिशेषोध्यपदविदृत्यनयोरेकवाक्यत्वे ध्यंते अन्वयो पुनः सार्व्वशे

न्वयाभावाच्च। पर्युदासपक्षे सामर्थ्ये विभिन्नस्यार्थोपस्थितौ विशेष्येऽङ्गान्वयेपि सामर्थ्ये शेषत्वाभावाच्च। किंच येन विधिरिति सूत्रस्थं यद्ग्रहणानुवृत्त्या
व्यपदेशिवद्भावेन वाऽसमस्तीसख्यस्य सख्यंगभिन्नस्य सख्येतांगभिन्नस्य न घिसंज्ञेति सूत्रार्थोऽवश्यं वाच्यः। एवं च सखिशब्दे सखिशब्दांतेत्वघ
घिसंज्ञाभावाभावो दुरुपपादः। एवं च विरोधादुभयत आश्रयणेऽतादृशव्यावाभावक्वत्येन विधिरिति सूत्रस्याप्रवृत्तिरभ्युपेया। एवं चांगस्य
विशेष्यत्वं नास्तीति ध्वनितं चेदं तेऽङ्गं तमनेन रमायां। अपि चासखीतिपर्युदासेन सखिभिन्नान्ते नरूपेणोपस्थितिः न तु सखिभिन्नत्वेन एवं हरी
रियः शब्दाघिसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः एवं च सखिशब्दस्य प्रकृतवाक्यघटितपदस्य सुपस्थितिविषयत्वाभावेन शाब्दबोधे मानाभावात् अं
गेन सहान्वयो दुरुपपादः। किंच सामर्थ्यं तांगभिन्नस्य सर्वर्थेन सुसखिशब्दांतो घिसंज्ञाया अप्राप्तत्वेपि संख्यांगभिन्नस्य सर्वर्थेन घिसंज्ञा स्यादेव।
एतेन पर्युदासमाश्रित्य तथा च तद्भिन्नेन विधिर्न प्रतिषेध इति तिङंतसूत्रमनोरमायां ग्रंथो व्याख्यातः। ध्वनितं चेदं शि सर्वनामस्थाने सुउनपुंसकस्येति सा
र्वधातुकमपि विति सिद्धे भाष्ये। असमस्तान्वितस्य त्वेनान्वितस्य नञर्थेन सहैकार्थीभूतस्याङ्गे विशेषणत्वेनान्वयः दुरुपपाद इत्याच्छवृत्ते सा
धुत्वापत्तेश्च। एतेन शाब्दशास्त्रमसिद्धः स्यद्विशेष्यतद्भिन्नपरास्तशब्दरूपविशेष्यस्य सर्वत्राविशिष्टत्वेन व्यावर्त्याभावात् आद्युदाहरणानां
दोषस्यास्पृष्टत्वात् चेति स्पष्टमाकरे कैयटे इति। असमस्तत्वं तु नादरणीयं। भाष्यपर्यालोचनया तन्निराधायतदंतविधेयकाभावात्तच। भाष्ये

शब्दरत्न॰
५९
59

पत्ययोरिति॰ तत्र ह्यतिसखा निरस्यदात्स्त्र गोण्डुपाव॰ प्राप्नोतीत्युक्तं तच्चन समानाधिकरणानत्पुरुषेण पुंस्कत्वानापत्तेः॰ आलिः सखीवयस्या
च॰ अथ मित्रं सखा सुहृत् मित्र क्ली वि सखा दृत्योऽस्त्यादिकोशपर्यालोचनया तद्भावस्य निर्णीतत्वात्॰ अत एव भाष्ये असखस्यमेव सख्ये निवृत्तिर्नो
दाहृतं विशेष्यं चोदाहृतं॰ एवं चात्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा उभयथापि गोणत्वं दुर्वारमेव॰ अत एव वृद्धो लत्तज्वड्डावेभ्यद्दति
वृद्धिग्रहणं चरितार्थं॰ गौणे प्राप्नोतु व्यर्थमेव स्यात् द्वितीयाश्रितेति सूत्रे उभयोर्बलत्वधीष्पति तत्पुरुषक्रमस्येमसखायमस्य वयं सखायाम् उदाहृतत्वेन बहुव्री
हेः स्पष्टत्वाच्च॰ एतेन समासान्तविधेरनित्यत्वेन तत्पुरुषेऽपि भाष्यं सुयोज्यमित्यपास्तं॰ आगतिकगतेराश्रयणे प्रमाणाभावाच्च॰ लाक्षणिकत्वा
दिति॰ एतेन यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयतेरच्॰ उत्पुच्छः॰ तदा यथा थाथादिस्वरेणानिल्समंतोदात्तत्वे प्राप्ते परत्वाद्विभाषया सुपुच्छ इति वैक
ल्पिकमंतोदात्तत्वं भवत्येवेति वृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिग्रन्थाः परास्ताः॰ उत्क्रान्तः पुच्छात् उत्पुच्छ इति प्रतिपदोक्तपुच्छशब्दे चारितार्थ्यं न अजन्ते लाक्षणिके
ऽप्रवृत्तेः आख्यातमिति॰ न चैवं सूत्रवैयर्थ्यं॰ प्रयोगद्वयसाधनेन चारितार्थ्यात्॰ बाधवैलक्षण्याच्च॰ असाधव एवैते त्रिशंकुवाग्घ्याप्याजनादिवदपि
माहत्यशालिनां मुनीनामसाधुप्रयोगोऽपि नातीव बाधकः॰ अस्मदादीनां प्रतितुस्मृतिपुराणाद्यध्ययनविधिबलात् तेषां तपोमाहात्म्यबलादेव वा तद
न्तर्गतं तत्तत्पापेन बाधकः॰ तथा च स्वातन्त्र्येणैतादृशं प्रयुञ्जानाः अस्मदादयः प्रत्यवयन्त्येव॰ न हीमं ज्ञास्त्रस्थभाष्यके यटस्वरसोऽप्येवमिति मन्ते राम
५९

तुनबोधैवेलक्षणमिति ध्येयं· नतु संघेति· नन्वेवं बहुगणयोर्ग्रहणं व्यर्थं द्व्यादिशब्दानामिव लोके संख्यावाचकत्वेनैव संख्याप्रदेशेषु ग्रहणसिद्धेः·
नच कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेनाद्व्यादिशब्दानामग्रहे दृष्टान्तासिद्धिरितिवाच्यं· त्वदुक्तयौ मायमलस्य संज्ञिविशेषक्रियमाणस्य संज्ञानियमस्य साम
न्यापेक्षत्वात् तिथ्यर्दन्ताधाइतिशदन पर्युदासज्ञापकेनेहानाश्रयणेन विशेषापेक्षनियमस्याश्रयणेन च कृत्रिमातरव्यावृत्तेर्वियुक्तत्वादिति चेत्
त्राहुः· अनियतबहुत्ववाचिनां व्रातादीनां च न व्यावृत्तिः· केचित्तु अर्थान्तरवाचित्वमति बहुत्ववाचिनश्चेद्भवतितर्हि बहुगणयोरेवेति नियमार्थं·
तेन वैपुल्यादिबहुत्वसंख्यावाचिनां भूयादीनां न· एवं च शतरुद्रीयं दशशतशब्दस्यानंतवाचित्वेनानियतसंख्यावाचित्वेपि संख्याकार्यं भ
वत्येवध्वनितं न्वेदमाकरे बहुवचननिर्देशइति· अयंभावः षडितिमहासंज्ञाकरणाल्लौकिकषट्शब्दतुल्यताबोधनार्थे षट्त्वं चाविवक्षि
तं बहुत्वमात्रं ज्ञात्पयात्· अत एव संज्ञाकरणं चारितार्थं तथाच्चार्थस्य निमित्तत्वे नाश्रयणात् सामर्थ्याश्वथमोपस्थितप्रधानभूतसार्वत्रिका
र्थपदानपेक्षान्तरंगार्थएव प्रवृत्तिः· अतएव पुंयोठोऽजी समाहारे पंचाजीत्यादिसिद्धिः· अर्थासरत्वं तु स्ववाच्यकथ्यत्वेरत्वसंबंधेनबोध्यं· नचैवम
र्थेऽध्यात्यादावप्येवमेवापत्तिः· प्रातिपदिकाधिकारात् षष्ठ्यबुपरत्वात्· नहि परंपरासंबंधेन प्रातिपदिकत्वमस्मच्छास्त्रे व्यवहर्तुंशक्यं· तथासंके
ताभावात्· स्वरूपमित्यस्य प्रवृत्तेश्च· तन्मकृतिकलक्षणायोश्चावश्यकत्वाच्च· अनेभ्यः· अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामित्यादौ तु शब्दबाहुल्याभिप्रायेण बहु-

वचनं· बहुवचनानां संनिधाने यं चादिश न्नवत् कर्त्रद्यादिशब्देषु द्वित्वयुक्तार्थाप्रतीतिः लक्षणस्य संकोचे मानाभावाच्च· शब्दबाहुल्यस्यापि
तत्त्वाच्च· न चैवं प्रियपंचाद्रोपदीत्यादौ न बहुस्वस्रादिष्व इति निषेधो न स्यादिति वाच्यं· तव मते पि बहुवचनस्य समत्वेन तुल्यादिवस्यापि तुल्यत्वात्·
अनो बहुव्रीहेरिति निषेधाच्च· क्रमसाहचर्येण संख्यावाचकांते ऽप्रवृत्तेश्च· अजादिसाहचर्येणाजादौ विभक्तौ टाप् संभावितानामेवात् शब्देन
ग्रहणेन टापो ऽप्राप्तेश्चेत्याहुरित्यस्याम्ः· यत्र ह्यर्थस्य विशेषणत्वं शब्दस्य विशेष्यत्वं तत्र शास्त्रम् प्रसिद्धः सर्वोप्यर्थो ग्रहते· गुणानुरोधेन प्र
धानसंकोचस्यान्याय्यत्वात्· अत एव चेतोत्सर्वेनामस्थाने इत्यादौ तत्परकरणादीनां चारितार्थ्यं· एतेनामुरुर्सिद्धे ज्जरसादेशविधानं व्यर्थ
मित्यपास्तं· संज्ञाशब्दस्य तु तत्रापि न ग्रहः· तदर्थस्य शास्त्रेणाप्रतिपादनात्· अत एव संज्ञायां चमुरशब्दे यत्न इति सिद्धांतः· नियमार्थमिति·
न च सिद्धे विधिर्विध्यर्थत्वे संभवति नियमार्थतानयुक्तेति चेन्न· प्रत्ययलक्षणमिति योगविभागेन प्रत्ययलोपे ऽस्यानुवृत्त्या प्रत्ययलक्षणसिद्धौ प्रत्ययलो
प इति सूत्रे स्थानिवदिति सूत्रस्य नियमार्थत्वसंभवात्· तदेव ध्वनयन्नाह· यद्वेति· एतेन मित्रशीः इत्यादौ इत्वादिकं सुद्दघदित्यादौ दीर्घाभावादिकं च सिद्ध
मिति सूत्रद्वयं युक्तं चैतत्· अन्यथा प्रत्ययलक्षणमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः· न चैवं नियमबोधकसूत्रे द्वितीयप्रत्ययग्रहणाभावप्रत्ययस्याप्यसाधारण राम
रूपमित्यर्थालाभ इति वाच्यं· पूर्वसूत्रात्प्रत्ययस्येत्यनुवर्त्यमानस्य प्रत्ययसंबंधिनि कार्ये इत्यर्थेन तदर्थलाभात्· एतेन विधायकसूत्रे द्वितीयप्रत्ययग्रहणाभावे ६०

वर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययग्रहणमिति वर्णप्राधान्येन त्वप्राधान्ये इति सिद्धांतो न सिध्येत् । द्वितीयप्रत्ययग्रहणेऽनुमत्ययस्येव साधारणं रूपमत्राश्री
यते इत्यर्थोपन्नो हलादिपित्सार्वधातुके विधीयमाने मा दिसिद्धिः । अथवादेशोत्वलक्षणमाश्रितं न तत्प्रत्ययस्य साधारणं रूपमिति सिद्धांतो युक्तिमूलक इति प
रास्तं । करणमाश्रनलक्षणशब्दमाश्रित्यप्रत्ययंलोपइत्यनुवृत्यप्रत्ययस्येति निषेध्यं तमत्र वृत्यप्रत्ययलोपे सति प्रत्ययपरिच्छापक कार्यं भवतीत्यर्थकेन
लक्षणमिति जित्यासेन तल्लक्षणापि तिः । न्यासेन वा सर्वं सूत्रं सिद्धो प्रत्ययलक्षणमिति प्रत्ययग्रहणमासामर्थ्यस्य निरूपयितुं शक्यत्वाच्च । दोषन्त्रीतिस
त्रस्थभाष्यं तु विधिपक्षमात्राभिप्रायेणस्थानिवद्भावेनाति दंतत्व निमित्तकार्यस्य दुर्वारत्वाच्चेत्यादि यऊलुगंते निरूपयिष्यामः । नन्वेवं न लुमते
ति निषेधस्यानेतस्येति न्यायेन विधिसत्त्वापवादकत्वे राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः दण्डाभ्यां कृत दंडकृतं इत्यादौ पचिभिमु पिचेत्यादिव्यावर्त्तकत्वे
नचारितार्थ्यमपि नियमस्य निषेधानापत्तेः । कतिब्राह्मणा इत्यादौ जसि चेति गुणो दुर्वार इति चेन्न प्रत्ययलोप इति सूत्रं विध्यर्थं प्रत्ययलक्षण
मिति सूत्रं नियमार्थमित्यर्थस्यापि निरूपयितुं शक्यत्वेन विनिगमकाभावादुभयोरपि निषेधात् । यदिशामहे त आडि इति योगविभागेनाडीति नि
यमात्सुनादिव्यावृत्यात्राणहइमिति सूत्रेऽत्र चिनेत्यनुवृत्यप्रामान्यविधानेनैव सिद्धे विभापकत्वेन फलमिति विभाष्यते तर्हि लोपोयसीति पर्युदा
सात्साहचर्याच्चात्वसंतस्येति सूत्रेऽत्र तद्ग्रहणसामर्थ्येन चश्रयमाणे संते एवं प्रवृत्तेत्वेन नियममपक्षेपि फलं दुर्वचं । किंच यथान्यासे विधित्वे इ

श्री बृ॰ न॰
६१
61

त्वरूपं फलं तु वास्त्वपि चेत्सिद्धिविधावपि नेत्यनुवृत्तावपि वाक्यभेदे मानाभावेन न पित्सचिद्वाक्ये स्पष्टोपपत्तिः तथाच फलमुखगौरवस्यादोषत्वेन विधा
पकवाक्यकल्पनापत्तावप्येवं विकल्पापत्तिः सामान्यवाक्यकल्पने तु विकल्पो नेत्यन्यदेतत् अत्रेदमवधेयं विधिपक्षफलानामस्य थासि
द्धं नित्यनियमपक्षाङ्गीकारेण भाष्यविधायकसूत्रस्यैकवाक्यत्वमनुमीयत इत्याहुः अत्वसन्तस्येति स्वं रूपमिति वचनादसुत्वस्य
शास्त्रीयत्वेन लुकः स्थानिवद्भावेनास्त्वादसन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तं इतिभावः प्रत्ययप्राधान्येनेति इदं च प्रत्ययद्वयग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते
इतिन्यासकारादिरीतिमनुसृत्योक्तं अन्येति कर्तृहितं कर्तरि हितमित्यत्र यरणापि बोध्यः नचात्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं नाप्यर्हं प्रत्ययस्यासाधारणो
धर्मः नचात्र न लुमताङ्गस्येति निषेधः येन केनचिद्रूपेणाङ्गस्योद्देश्यकोटिप्रवेशे आङ्गे गेनाङ्गेवा न लुमतेति निषेधस्यप्रवृत्तिः इति तद्राजसू
त्रे भाष्य उक्तत्वेन प्रवृत्तेः अवान्तरार्थवत्त्वमादाय सर्वे सर्वपदादेशा इत्यर्थस्य वक्तुं शक्यत्वेन विशिष्टग्रहणे मानाभावात् अत एव प्रक्र
सेत्यादौ तु कुसिद्धः उक्तासंस्त्रदीर्घश्च किंच सुपधातु इत्यत्र सोन सुब्रूठित्यादौ स्वादेश्च नित्यत्वेन नित्यबोध्यं नन्वेवं परिवीरित्यत्र तु कुदीर्घो स्या
तामिति चेन्न सति प्रसङ्गे यत्कार्यं तद्विधानमर्हतीति तदेवाभिदिश्यते इति परिवीपेत्यादौ विवपरिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति न लुगिति नचाङ्ग
संज्ञानिरपेक्षत्वेन तु कोटौ त्वाद्दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि निमित्तकोटिप्रविष्टत्वेन तस्याप्यङ्गनिमित्तत्वात् दीर्घप्र एमी
६१

वृत्त्यानिमित्तविनाशासंभावनायामसत्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया नानुकोऽप्रवृत्तेश्च । न चैवं परीत्यंशंकं । बहिरंगाकृतनिमित्तविनाशासंभावनायामेव परि-
भिग्राहकमानेन परिभाषाप्रवृत्तेर्निमित्तत्वादिति विवरणप्रकाशादयः । वार्णादांगस्य बलीयस्त्वाच्चेति दिक् । अत्र प्राचेति । ननु किमयं ग्रंथः लिं-
गत्रयाभावप्रतिपादनपरः उत लिंगत्रयप्रयोगेपि समानरूपत्वप्रतिपादनपरः । नाद्यः । अलिंगादित्युक्तेनाभिमतार्थसिद्धेरसहपाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
भ्रमापादकत्वाच्च । अव्ययप्रकरणसमीप एव लिंगत्रयपाठप्रसंगाभावेन पुष्करादीनां प्रतिपादनस्यायुक्तत्वाच्च । अंत्यपक्षे दोषमाह । तत्त्विति । पुष्क-
रादीनां सत्त्ववार्त्तिकभाष्यादिभिः लिंगत्रययोगपक्षस्यापि प्रतीयमानत्वेन तेषामुक्तिसंभवेप्यव्ययस्य तत्प्रतिपादकग्रंथाभावेन तादृगुल्लङ्मा-
व्यवार्त्तिकग्रंथेः तदभावस्याप्रतीयमानत्वेन चाव्ययपाठायुक्त इति भावः । प्रापेरोति । पुरुषी भवति रमी भवती स्यादौ लिंगत्रययोगेप्यस्तीति मता-
मिमायेत्ता । गौणत्वेपीति । अत एवायङ् न कृतः । त्रयादेशो हि परस्मिन्नेकशब्दस्मिन् चिति पिटित्यादि किलोपेप्ययमेत्र शब्दादुल्लंतादामि परमेत्रयाणा-
मिति रूपार्थे । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावः क्लोलुप्तमिति निषेधात् । एतदाश्रयेणोत्र यादेश एव मानं । न च टिलोपस्य स्थानिवद्भावः । अपूर्वविधित्वा-
त् । न चैवमपि रयङादेश एवास्त्विति वाच्यं । लाघवाभावात् । त्रयाणामित्यत्र रफद्वयश्रवणापत्तेश्च । न च रोरीति लोपः । बहिरंगत्वेन रयङादेशस्या-
सिद्धत्वात् त्रिशब्दाद्दाचारक्विबंतात् क्विपि णिलोपेपि तु किं त्रिशब्दे त्रयादेशस्य प्रचारितार्थत्वे रणां लंते नादेश इति किंचित् । न चैवं प्रियास्त्रयः स्त्रियो यावा-

श॰वृत्त॰ यस्याः सा प्रियतिसृः मतिवत् । आभिप्रियपत्न्या एताभितिविशेषः इतिवत्स्यमातां मलं विहस्येत । समप्येकवचनेपि तदापत्तेरिति चेन्न । अर्थाधिकारान्नु
६२ वृत्तेरसाहचर्याच्च षष्ठीबहुवचनस्यैव ग्रहणात् । अपि च नुट्स्वत्रयादेशस्यापि आटाबाधाद्दुर्वारः । किंच सं निपातनपरिभाषयात्र यादेशाभावः सुलभः
62 न चैवं मसोड्सादौ यणादेशानापत्तिः । आतनधाइत्यादि निर्देशेन तद्विषये बाधादिति दिक् । नन्वमितय मिति । यद्यपि रामहरिषु हाद्युपन्यासे नाकारां
तेकारान्तत द्वितानाउपन्यस्तमाया एव तथाप्यस्य विशिष्योपन्यासेऽत्र मतनिवृत्तिरेव फलमिति भावः । ननु माधातोः क्विपि ईत्वे एरसेकाचइति यणादे
शो दुर्लभः । ईत्वविधायके सूत्रे अनुवर्तमानेना सिद्धवदत्रेत्यायणादेशं प्रति ईत्वस्यासिद्धत्वात् । अत एव प्रथमप्रवृत्त विलोपं प्रति अत्रे असिद्धवद
त्रसूत्रानुवृत्तोत्तरकालप्रवृत्त विलोपलुकं प्रत्यसिद्धत्वबोधनाद्यापादितमिति यादेशेन हीयत इति सिद्धान्तः । किंचेत्वं दुर्लभं । इत्वस्यैव कारादेशप्रतिषेधात् । अ
न्यपलक्षणा सूत्रे नियमपक्षस्य सिद्धान्तितत्वेन वक्ष्यमाणविधौ निषेधाच्चाट् । तथा हि च पेणाश्रयमाणे एव कितीत्वस्य प्रवृत्तिरिति स्पष्टमेवा
ख्यातसंमतत्वाच्च अत एव शंसा इत्यादौ द्वित्वं नेति अरुचेराह । एतच्चेति । ईकारान्तधातोः क्विपि नहीयत इति ध्येन पितुं धातुविशेषोपन्यासः इत्याहुः । व
र्णायिरेवेति । संविज्ञत्वविशेष्यत्वं च प्रथमोपस्थितस्यैव युक्तं इति स्वमाख्यातस्य विशेषणत्वात् । स्वाख्यायित्वस्य विशेष्यत्वेऽपि इत्यस्य विशेष रामः
णत्वं तदन्तविधौ तदन्तसंज्ञेति पक्षान्तरं । तदन्तपक्षेऽपि वर्णस्य संज्ञाः स्त्रियामित्यधिकारे ङीलादेर्विधानात् । व्यपदेशिवद्भावेनेकारान्तत्वाच्च । ए ६२

तेनवर्णयोरेवेत्येवकारोऽप्यर्थइतिमंदोक्तमपास्तं· नचमुख्यैकारांतत्वमादायस्त्रियांलोकेप्रयोगान्नदंतस्यापिस्यादितिवाच्यं· अनन्यथासिद्धफलाभावात्
प्रवृत्तेः· अस्माकंसूत्रबोधितमसाधारणंफलमस्तीतिध्वनयन्नाह· आच्छीनद्योरिति· नचैवंगुरुनदीसंज्ञयोःसमावेशोनस्यादितिवाच्यं· ङि· तिह्रस्वइतिसू
त्ररूपेणैवनिर्वाहेचकारकरणेनसमावेशबोधनात्· अतएवगुरुरितिमहासंज्ञाकरणंचरितार्थं· गुरुत्वंचबाधकाबाध्यांशत्वं· ज्ञ्यादिघ्वितिबहुवचनं
तुप्रयोगभेदात्· एवंङीबादेःप्रयोगभेदेनभेदमाश्रित्यनत्वमुदायेऽसिद्धायपिपित्तरूपवर्त्तिङीपोऽप्यपदेशिवद्भावेनावयवतद्घटकत्वमस्त्ये
वेतिलक्ष्म्यादिवत्स्वमाप्येत्वमस्त्येवेतिध्वनितमित्याहुः· केचित्तुएकस्याप्यपिवस्तुनोव्यपदेशिवद्भावेनावयवावयविवत्स्वीवाचकघटकत्वंच
राहोःशिरइतिवदिच्छंति· अविवक्षितत्वादिति· तेनशक्तिपर्यायस्याधिकरणांशक्त्यपर्यायस्याधिकरणंचोभयंगृह्यते· अतएवयियवानुपेयिवा
नितिप्रयोगद्वयसिद्धिः· ह्रस्वदीर्घप्लुतानांतस्यादितइतिस्वरितविभागबोधकं· आख्यानस्यासाधारणसंबंधेनास्पदार्थे· न्वपः· अतोनलक्ष्
णेत्याहुः· नघंतादिति· नघंतादित्युक्त्याकुमारीणांलक्ष्मीणामित्यादावुदाहरणानिचनविरुध्यंते· आंगत्वाच्चतदंतविधिः· अतएवाप्युत्स्त्रीर्
इतिनिष्पन्नत्र्यंतेशब्दस्यनदीसंज्ञागुरुसंज्ञयोःसिद्धिः· एवंपिसंज्ञायामपीति· पूर्वोक्तचकारानुवृत्त्यालघुसंज्ञयासहसमावेशः· अतएवल
घ्वितिमहासंज्ञाकरणंचरितार्थं· सर्वमवेशयोपलं· समावेशफलंतुवात्सीबंधोरित्यत्रगुरोरनृतइतिप्लुतस्यवात्सीबंधुइत्यत्रनदीबंधुनीति
पूर्वपदांतोदात्तस्यसिद्धिः· एवमीबंधोरेबंधुरित्यत्रापिबोध्यं· एवंविध्वनाचविनरीतावाचस्पेदिनयतिमविनप्यगतइत्यादौलपिलघुपू

शब्दरत्न· ६३ 63

वोदितिह्रस्वेतीसूत्राभ्यांअपादेशपूर्वनिपातनमितिसिद्धम्·शब्दपरयोःउत्तरशब्दयोर्ह्रस्वेह्रस्वनप्राप्नोतीत्यत्रापिफलंबोध्यं·गुरुलघुसंज्ञयोर्विरोधस्समाना

श्रयबाधकभावः·अस्त्रीसत्रतुसंज्ञाद्वयनिषेधनिषेधेसर्वेषांलक्षणासमानाइत्यन्यत्रविस्तरः·ननुसविशेषणावयवमिति·सविशेषणस्यसर्वस्याव

यवेलक्षणायाआवश्यकत्वेनतदंतपक्षानुरोधेनसमस्तभिन्नावयवेएवलक्षणायायुक्तत्वात्·अविरोधेसंभावतिविरोधकल्पनमन्याय्यमितिन्न

मरूदावेरिति·एवंचनेयङुवङ्स्थानावस्त्रीत्यादौलाघवेनासखीतिवदस्त्रीत्यस्यापिव्याख्यानेस्त्रीभिन्नावयवस्यनदीसंज्ञायाःसंवृद्धौनिषेधः·

स्त्रीभिन्नावयवस्यनदीसंज्ञायाःआमिङितिचविकल्पः·नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीवामीत्यादीनामर्थेविशिष्टस्यार्थसंपन्नोसमानाधिकरणसमासे

परमस्त्रीशब्देवङव्यत्ययेबहुस्त्रीशब्देचनिषेधोविकल्पश्चमवृत्येव·तेनहेपरमस्त्रीमरमस्त्रीणांपरमस्त्रियांपरमस्त्रियेपरमस्त्रियेइत्यादिनि

षेधम्·अस्त्रीतितत्पयङुवङ्स्थानावित्यस्यैवपर्युदासःतत्त्वंवङ्रूपेवानुवर्ततेइतिमलयंथस्तुअतिस्त्रिशब्देउपायान्तरंएतद्वाबोध्यः·अयं

चार्थःस्त्रीशब्दभिन्नाविविवदन्तामलङ्कृताध्वनितःएवंचसत्रत्रयेवाक्यभेदासमर्थसघासाप्त्याकौमुद्युक्तिःप्राचामनुरोधेनेतिध्येयं·एवंचह

स्वघटितवाक्ये·स्त्रीतिसंबंधेनकिंचिद्बाधकं·एकसूत्रोपात्तयोरसतिबाधकेवेललक्षणंएवमितिध्येयं·पत्युयस्येतिसत्रेइकारस्यकिमुदाहरणमितिसु

त्कादाक्षीसुदाहरणानांसवर्णदीर्घेणान्यथासिद्धिंनिरूप्येदंतर्हिअतिसखेरागच्छतिअतिसखेरित्यत्रपरिलोपोनस्यादुपसर्जनह्रस्वत्वेकृते

सखीतिप्रतिषेधःप्रसज्येतेतिभाष्यकारैरुक्तंतच्चप्रसज्यप्रतिषेधेएवसंगच्छते·ननुपर्युदासेसमासस्यसखिशब्दादन्यत्वात्इति·तन्न·प्रसज्यप्रतिषे रामः ६३

षेपि भाष्यार्थस्य निह्नवयितुमशक्यत्वेन प्रौढिवादपरतापाः आवश्यकत्वात्। सवर्णदीर्घे ह्रस्वत्वे च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽसत्त्वीति नि
षेधाप्रवृत्तौ भाष्यस्य अलग्नकतापत्तेः। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणे प्रथमोपस्थितत्वेन प्रथमाद्वितीययोः प्रयोजनसंभवेन स्यागे भाष्यस्य निर्बी
जत्वापत्तेः। स्पष्टं चेदमुरणरपरस्कोगुणवृद्धी अदेङ्गुण अल्कृदत्यौ दो भाष्यके पदयोः। नन्वाभाष्यं प्रयोजनोपलक्षणपरमिति वाच्यं। तावतापि
दोषानुद्धारात्। अतिसखेरित्यनेन भ्रस्वदिदिपादीनामुपलक्षणात्तपालामेपि अप्रथमोपस्थितेन प्रथमोपस्थितस्योपलक्षणत्वयालाभ इत्यर्थस्यायुक्त।।
त्वाच्च। उपलक्षणतया व्याख्यानस्यावश्यकत्वे। समर्थसूत्रभाष्यस्थं दित्तग्रहमतमसञ्ज्ञप्रतिषेधभाष्यतात्पर्यो सिद्धे ह्रस्वश्चापि चासमस्त एव सवर्णसंख्यो
सख्ये इत्यादौ फलदोषयोः सत्त्वेन समस्तोयमासेवीजाभावः। ध्वनितं चेदं सप्तमे भाष्ये कृता। किं च समुदायसंज्ञेति पक्षे निषेधेन समुदाय निरुद्धेपि
ज्ञापा अनिवर्त्तनाऽज्ञाप्योक्तदूषणामदूषणमेव। अपि च लोपपक्षे पि प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया सत्त्वीति नि
षेधस्य दुर्वारत्वेन तदभावे तद्दानस्यायुक्तत्वं। न च लोपपक्षे उक्तन्यायाप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। न च नाति सत्त्वस्यावश्यकत्वे अन्तदात्तं पदमिति सूत्रे ने
कमिति वक्तव्यं वर्जयग्रहणेनानन्यदितमनित्यमिति न्यासकारोक्तरीत्या असत्त्वीति निषेधस्यानित्यत्वेन सत्याख्यातुं शक्यत्वेन भाष्यग्रन्थस्य सिक
ताकुपवद्दूषणीतितापत्तेः। ध्वनितं चेदं दीधीवेवीटामित्यादौ भाष्ये तस्माल्लघुमतपपुरासे भाष्यतात्पर्यमक्षतं। अत एव नदीसंज्ञासूत्रस्थं भा
खिवर्जितो च पूर्वं घिसंज्ञो भवतु इति भाष्यं संगच्छते। न चेदं भाष्यमसञ्ज्ञप्रतिषेधपरतयैव व्याख्येयमिति वाच्यं। सार्वधातुकमपिदिति सूत्रस्थभा

श. त.
६५
65

अविरोधेन प्रसज्यप्रतिषेधेऽपीष्टशाब्दस्य संभवात् । अपि च सत्रार्थप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तभाष्यस्यांतःकाव्याख्यानापेक्षया इकारस्य पक्षे निलोपे प्रत्य
प्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तस्यान्यतात्पर्यकत्वेनान्यथा व्याख्यातुं युक्तत्वात् । अंगीकृतं चेदं नालोचिया शास्तृ इ तासि ति सूत्रे भाष्ये । अत एव ख्यत्या
दिति सूत्रे किं पुनः कारणं सखिपत्योर्विकृतग्रहणं न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत । नैवं शक्यं ख्यादिति सूत्रे किं पुनः कारणं सखिपत्योर्विकृतग्र
हणं न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत । गारीयांश्चैव निर्देशः स्यात् । इह च प्रसज्येत अतिसखेरागच्छति । अतिसखेः स्वमिति इह च न स्यात् सखीयते
रमस्यपः सख्युः पत्युरिति भाष्ये अतिसखेरिति प्रयोगः संगच्छते । न च समप्रयोगोऽयं तस्यैवेति वाच्यं लिंगविशिष्टपरिभाषया अतिसखीति निषेधप्र
वृत्तावुक्तरूपासिद्धेः सखिपतिभ्यामित्येवं कृते नोक्तमिति साधकाभावादिष्टत्वात्तच्च । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्राप्त्यभावात् । लिंगविशि
ष्टपरिभाषा तु विभक्तिकार्यत्वाभावान्न प्रवर्तते न चात एव पितोधाद्यस्य सुपमो मद इति वाच्यं । परिभाषया संख्याशब्दवप्यथ्य निषेधिवमतिस्वपतेरिति
निर्देशेन पत्यंशे प्राप्तिमात्रनिवारयितुं पत्यंशे उपयुक्तत्वात् । अशेषत्वकल्पनेन तु रुद्धतरत्वात् गुरुतत्वात्पात्या ग्रे पाठेनमुचितं गारीयांश्चैव
निर्देशः स्यादिति भाष्यस्य दोषसमुच्चयपरत्वेप्येवमक्षांतत्वाच्च । शं तपुर्यंत धावने बीजानापत्तेश्च । यत्तु कैयटेनोक्तं विहितपच्यम्याश्रयणात् अतिव्या
प्तिरूपदोषाभाव इति । तन्न । सखिपतिशब्दाभ्यामाचारक्विबंताभ्यां कर्तरि क्विपि सखितःपतितः इत्यादावतिव्याप्तिदोषस्य स्फुटत्वात् । किं च एकः
पूर्वयोरिति निवृत्यर्थं परस्यैत्यस्यावश्यकत्वेनान्वयाद्विहितविशेषणापत्तेर्द्वारपातराव । तस्मादिसुन्नास्येति पारिभाषायाः प्रवृत्तत्वेन दिग्योगल एमी
६५

स्वरापं च म्यायुक्तत्वात्त्न्व॰ नन्वेवं शेषोध्यम सखिपतीदृत्येवास्तु सुम सखिनेत्यादि सिद्धत्वादितिचेन्न॰ षष्ठीयुक्तः छंदसि वेत्यादौ द्वयोरपि
संबंधापत्तेः॰ न च पठ्यमानरूपे दोषाभावेन रूपांतरस्यैवेदं अनापाद्यत्वेन दोषाभावरनिवाच्यं॰ अग्रामण्या छंदसीत्यादीनामिवस्यष्टुम निपत्यर्थे सत्वा
त्॰ किंच पर्युदासेन सखिभिन्नेव र्णांतिप्रातिपदिकस्यस खिपतिभिन्नप्रातिपदिकांत्येवर्णस्य न चाग्रहणादिति तावन्निर्विवादं॰ अतएव एव हूतंस खेतिवा
क्येसंज्ञापत्तिरितिमंदप्रज्ञानामपास्तं॰ अतएव गहस्व्यायाबितपत्र पूर्वनिपातानियमः आद्यपक्षे गहस्त खिशब्दस्येव घित्वात्॰ अंत्येसखिश
ब्दस्य च पूर्वनिपातः उपजीव्यविरोधात्॰ स्पष्टं चेदं समासस्येति सूत्रेभाष्ये हरिसखौ इत्यादौ तु पूर्वनिपातनियम एव॰ एवं पतौ इह पतिसखौ इत्या
दावपि पूर्वनिपाता नियमापत्तिः अतएव पतिसखीसमास एवेति नृसूत्रितं॰ न चैवं बहुव्रीहस्य पति॰ समास एवेति नियमेन पतिनिषेधित्वा
भावे पि बहुपतिशब्द निष्ठप्रातिपदिकत्वं निमित्तीकृत्य संज्ञापाःदुर्वारत्वे न बहुपतिनेत्यादि दूर्वा॰ मितिवाच्यं॰ इष्टापत्तेः॰ न चैवं पतिर्हन्तावेवेति
सिद्धौ सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं॰ समाहारद्वंद्व विषयेप्येक शेषस्यापमादितत्वे नै कवचने पतिने त्यायनिष्टापत्तेः नन्वेवमपि वृषलपत्नीत्यादौ
प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया एकदेशविकृतन्यायेन च पतिशब्दत्वाद् घिसंज्ञापत्तिरिति चेन्न॰ शेषग्रहणानुवृ
त्या दोषाभावात्॰ शेषग्रहणाकर्त्तव्यपरग्रंथाः पूर्वसूत्रप्रयोजनाभावपरतयैव व्याख्येयाः॰ किंच पूर्वसूत्रे नदीसंज्ञाया अभावेन घिसंज्ञाया निर्वि
तत्वेन तथैवोचितं॰ अपि च ह्रस्वग्रहणानुवृत्त्या ह्रस्वांतत्वमपि संज्ञाप्रवृत्तौ निमित्तं॰ न हि तद्वृत्तन्यायेन लभ्यमिति प्राचीनग्रंथपरिशीलनशा

लिन एव विभावयंतु · वार्त्तिकस्य एवं व्याख्यात्वेन कृतनदीकस्य नदीसंज्ञावक्तव्याद् इत्यर्थः · तदेतद्ध्वनयन्नाह · संज्ञायामिति · एतेनावयवस्य निषेधं बा
धित्वा नदीसंज्ञाविधानार्थं स्यादिति निरस्तं · कथं कास्तमाहिता · बहुश्रेयसी कुमारीत्यादावंतरंगत्वात्प्रागेव प्रवृत्ता संज्ञा बहिरंगलिंगयोगे यिन निव
र्त्तते · प्रकृष्टाधीर्यस्य इति विग्रहे प्रधीरित्यत्र धीशब्दस्यांतरंगत्वात् पूर्वं नदीसंज्ञा दुर्वारा नेयङुवङ् इति निषेधात् · एवं व्याख्याने · सूत्रविषय एव ग्रह
णे तत्रोपसंख्यानादित्याहुः · वाचनिकमिति · किंच तकुमारीशब्दे कार्यकालपक्षे नदीनिमित्तकार्यप्रवृत्तिसमये नियतस्त्रीलिंगरूपावयवस्य पृथक्प्र
यानुपलभ्यमानत्वेन सूत्रेण नदीसंज्ञा दुर्लभेत्याहुः · भ्रुभ्रुवोरिति · यद्यपि षाष्ठभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया भ्रूशब्दस्य धातुत्वादेव सिद्धिरित्यर्थो
लभ्यते · तथापि भ्रमेच्छन्दस्तु गारावुकत्वात्तदुक्तमित्याहुः · डित्वमिति · भ्रुप्रभृतीनां स्थानषष्ठ्या निर्देशाभावादिति भावः · ननु ऊवर्णांतस्य धातो
रिति मूलकारोक्तव्याख्यानेपि डित्वस्य वैयर्थ्यं दुर्वारं · निर्दिश्यमानपरिभाषयैवेष्टसिद्धेः · अव्यभिचारेपि योगेति विशेषणं भ्रुभ्रुवोरपि
तत्फलं तु ङित्परिभाषाप्रवृत्तिरेव निवारितानां पतेउवङोपि ङित्वं व्यर्थमिति चेन्न भ्र्वादीनामपि निर्दिष्टत्वात् · किंच निर्दिश्यमानस्येति परिभा
षायाः प्रवृत्तौ गीकारे दीर्घयोरादेशानापत्तिः · घोरिति निर्देशस्य ह्रस्वयोरेव · दीर्घपि प्रवृत्त्या व्यापकत्वात्पथमोपस्थितत्वाच्च · किंच गुणाभे
दकाङ्क्षिपक्षे गुरुरा भिन्नस्य ग्रहणानापत्तिः · नत्वसिद्धपरिभाषयापेन विधिस्तदंतस्येति सूत्रबोधितस्येवस्थानित्वाभावे बोध्यतेनागुरित्य
त्रादि बोधितस्येत्यत्र प्रमाणाभावात् · तस्मादस्य विषये ङित्परिभाषाया अप्रवृत्तिबोधनार्थो ङित्करणं · प्रमुद्यायादेशाभावबोधनेनापि चारितार्थ्यं रामः
६५

ग्योत् । अत एव विड्शायग्लि क्षियादौ दित्करणं चारितार्थं उक्तपरिभाषाया प्रवृत्त्यां गिकारे तु ऋत्वर्णयोः स्थानार्थे प्रत्ययेत्कारग्रहणानापत्तिः ।
न चैष्टापत्तिः इगागमेनयणा रूपसिद्धौ रेफवैयर्थ्यापत्तेः रित्येत्यग्रे निरूपयिष्यामः । रिरिवत्तु इति । यण एवं शास्त्रे इवर्णोनांगस्येत्येवार्थी सत्यपि प्र
येतारं इयङ् धायकरवु यणि धायके प्रयुक्ता थापत्तेः यणापत्तिरेव दोषो अभिहित इत्यपरे । एतेन क्षिपतिदत्यादौ लोपो व्यो इति लोपेन दोषइ
सयाप्तं । प्रत्ययनिमित्तकत्वेनयङ्वङोर सिद्धत्वाच्च । अवल्परे दोषस्योद्भटत्वाच्च । नदेवाह । ऊयतु इति । क्लिश्यतेति । व्यवहितानन्वयात् । अंगाक्षि
प्रप्रत्ययस्यांगविशेषणत्वस्यैव न्याय्यत्वाप्यत्वाच्च । संयोगस्येति । एकदेशान्वयेयि सोत्रत्वाददृष्टिः । धातुनेति । नचैवं परमक्षियाविस्यादौयणस्या
त् । गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते इति भाष्यपठितवचनेन निस्तारात् । तस्यायमर्थः । नियमवाक्यानां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे गतिकार
कपदेन तद्भिन्नं लक्ष्यते । इष्यते इत्यनेन निषेधो लक्ष्यते । अत एव निन्यतु इत्यादौ यणसिद्धौ गतिकारके तरं च गतिकारकसदृशमेव गृह्य
ते । तथैव प्रयुक्तेः । अत एव बहुच्प्रत्ययपूर्वके बहुधीशब्दे यणा । अमुमेवार्थं हृदि निधाय मूलकारेणोक्तं । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्य
ते शुद्धधियो परमधियावित्तिन च शुद्धधीयेस्य त्यत्रास्तात्यध्याहारस्यावश्यकत्वेन कर्त्तृत्वात्कारकपूर्वकत्वमस्त्येवेति वाच्यं । कारकशब्दोपा
दानस्वरितत्वप्रतिज्ञया कारकाधिकारपठितस्यैव ग्रहणेन क्रियाश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य प्रथमयानभिधानात् । वृत्तौ विशेष्यभावव्यत्यासेन उ
ह्यपरत्वेनाकारकत्वाच्च । प्रत्यासत्तिन्यायेन पाणिन्यावयवकधात्वर्थकारकस्यैव ग्रहणाच्च । पुंल्लिंगवचनमेतेनिकाचइनिस्तत्र विषये एवेति त

श. त. नवार्त्तिकानां सूत्रैकदेशत्वेनानुसन्धेयुक्तत्वात्. अतएव परमलुकविस्तारो यातेः महत्वाविस्तारो तु क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात्कर्मण्युदात्तः ध्य
६६ नितं चेदं केसुभपदमंजयोः यस्यास्यादिति. एतेनेयङ्‌वाधनार्थं त्वाघणादिशस्योत्तस गमुमानादिश्चाअयवादारइति न्यायेनाधातावप्रवृत्तिरिति प्रा
66 रात्तं प्रकृत्यमारावृस्य अभिचरितत्वात्. अनंतरस्येति न्यायेनेयङ् यथाद्युत्वेपि परत्वेन पूर्वं हृपादिवायस्यापि दुर्वारत्वेन तन्मात्रबाधकत्वे
मानाभावाच्च. यत्तु संयोगवद्धिप्रयोगस्यापि विशेषाविगतिहेतुत्वाद्भूत्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्य धात्ववयवस्येवयणत्वान्नदोष इति तन्न. न
मतुरितिप्रयोगस्येकारादिप्रत्ययानां धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्य कालत्रयेप्यसंभवाद्भवनैव व्यर्थापत्तेः. संयोगांतधातोरेणादिकई प्र
त्ययेधात्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्याबाधात्तवयवेपि संभवाच्च. नचैवमपि दुधियइत्यादौ यणादेशःस्यादिति वाच्यं. दुष्टाधीर्येषामिति विग्रहे प्रतिप
दोक्तत्वादितिकारकोपपदानोक्ताः सहप्रमाणवचनं मित्यस्यातिव्याप्याभिकारस्थैरप्युभवे शेन बहुव्रीहेस्तु द्वितरत्वेनयणोनिषेधस्य
दुर्वारत्वात्. लाक्षणिकोपि तु स्यादिति मतेतु दुष्टिधाधीर्येषामिति विग्रहे गतिगति त्वाभावादिति मूलकृत उक्तिरेवश
रणीया. यत्तु प्रकृष्टाधीरिति विग्रहे प्रध्वंप्रध्यइतिनस्यादित्युक्तं तन्न. प्रशब्दोपात्तप्रकर्षस्याधीशब्दोपात्तधात्वर्थे एवान्वयात्. दुधियइत्यादौ
दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वस्य हि तक्रियायामन्वयेन वैषम्यस्य स्फुटत्वात्. ननु निवृत्तिनिःसरणादि धात्वंतरार्थे विशिष्टस्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य प्रयाः रामे
सिद्धत्वात्सूत्रपरत्वाख्यानं कुर्वता अनभिधानं ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य पक्षाभावोऽवश्यं मन्तुगंतव्यः. षष्ठी बाधनार्थं तया सन्नाराणां निदृष्टपितुश ६६

कत्वेन फलभेदे फलाभेदे बोधकत्वसिद्धमित्यादिशब्दैः प्रत्याख्यानापेगादिति ध्वनयन्नाह सत्त्वमतद् इति । अपिना भाष्यमतं समुच्चीयते । य्वोर्विशे
षणाय त्वौ वेन नाव्यवधाने तिएकवर्णव्यवधाने एव प्रवृत्ते र्भ्रुक्ष्णां रसत्वादूति सुधीभिरूह्यं । वार्त्तिककारोक्तेरिति । क्वौ लोपो वक्तव्य इति वार्त्तिकक
कारोः विवक्षितः । अत एव देवरएकत्येत्यत्र वेरिति योगं विभज्य तस्य क्वौ लोपो भवतीति वलि वलश्च प्रसाप्तस्ति यापे नवेरेव प्रत्ययलक्षणं वच
नसामर्थ्यादित्यर्थेमाश्रित्य वार्त्तिकं प्रत्याख्यातमाष्ये । अत एव न धातुलुकचीति नस्त्रित मिति पूर्वमेवोधपपादितं । इदंसर्वमिति । एवंप
दसंज्ञाघुपन्याम्भोपि निर्जरस्यशब्दे बोध्यः । वृत्तस्तत्कृतत्त्वभसंज्ञायां फलाभावः । नच परांततत्वमपुक्तरूत्वाभावएव फले । परसंज्ञापा अक
रणोतस्य सुलभत्वात् । इक्ष्टेतुदय्यामित्यादौ परत्वस्यावश्यकत्वेन इतरत्यादावतिव्यापेर्भत्वमप्यावश्यकं । एवमभ्यत्रापि ऊह्यं । कृतप
णादेश इति । अन्यथा वित्तेः परस्येत्येवब्रूयादितिभावः । नन्वतिसखिः अपतेरित्यादौ नैव प्रवृत्तिः षष्ठीनिर्दिष्टएवैकदेशविकृतन्यायस्य
प्रवृत्तत्वेन गुणप्रवृत्तौ खितिशब्दयोरभावात् । खितिशब्दयोश्छान्तत्वे मानाभावाच्च । भुभ्रुयत्कारस्येवछान्तत्वे । मर्देसर्वेपदादेशादस्य
अयणोत्वर्थेवत्समुदायस्य । अत एव राजकीयमित्यादौ अल्लोपो नेतिचेन्न । सख्युः पत्युरित्यादावप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । नच यणादेशात्पूर्वमेवप्र
वृत्तिरिति वाच्यं प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेन यणपेक्षया बहिरंगत्वात् । तस्माद्गुणविषये उत्वाभावार्थं कृतयणादेशः । नचैवं सख्युः प
त्युरित्यत्र न स्यात् । खितिशब्दयोरानर्थक्यादिति वाच्यं अर्थवतः कृतयणादेशस्याभावात् । सख्युर्यइत्यादिनिर्देशेनाक्तपरिभाषाया अप्रवृ

श॰ वृ॰ त॰ ६७
67

तेषु॰ नन्वेवमपि कृतपराणादेशो व्यर्थः॰ पकारमध्ये वेलापो तोपः॰ सविशब्दः यांतोपः॰ राभ्यां विनिषेधाभवश्नौ परत्वाद्दुर्वारः इति॰ तत्र॰ अनेकाचरसुक्तत्वेनाद्रु
तीयस्याचो निमित्तकार्ययोरेवैशेनत्वदुक्तरीत्याय शीकर्त्वेपिस्थानिवद्भावस्य दुर्वारत्वात्॰ असार्वत्रिकस्य प्रसक्त्याख्योनात्त्व॰ प्रसज्य प्रतिषेधमानाभा
वाच्च॰ वाक्यभेदासमर्थसमासाभावत्यागो रव यत्नत्वाच्च॰ उन्नीशब्दः उपसर्गे पूर्वपदक अनुपसर्गे पूर्वपदको वा॰ आद्ये गतिपूर्वत्वं द्वितीये कारकपूर्वत्व
प्रसासक्तिमायेन घस्यधातोर्यणादेशस्तद्वत्त्वकपवीभक्तसंयोगपूर्वत्वाभावः॰ तेनोभयत्रापि यणए॰ अतएवोन्नीशब्दादाचारक्विबंतात्कर्तरि क्वि
पियणादेशो न भवत्येव॰ प्रयोगेष्वासेरिति॰ त्रिसख्त्रीति समाहारद्वंद्वनिर्देशेन त्रिसख्योर्युगपद्वैयर्थ्यमाशंक्य नियमार्थत्वं वर्णनीयं॰ एकैकस्य
वैयर्थ्यशंकायां तु सर्वनामस्थानेत्वनंतस्य प्रयोगे प्राप्ते विध्यर्थं तेवेति बोध्यं॰ एवं कर्मणि द्वितीयेत्यादीनामेकैकस्य षष्ठीबाधनार्थत्वेन चा
रितार्थ्ये प्रकरणस्य वैयर्थ्यमाशंक्य नियमार्थत्वं॰ तृतीयादिविति॰ विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येवेति नियमः॰ तेन भ्यामादौ शसि च क्रोष्टुपुत्रं दृष्ट्वा
दोषश्चनदोषः सर्वत्रेति शब्द इति व्याख्यानेन गुणविषयेऽप्रवृत्तेरिति चेन्न॰ अव्याप्तिवारणेन चारितार्थ्यात्॰ न च तन्मात्रं फलमस्त्विति वाच्यं॰ इवि
तेरिति न्यासेनैव तत्सिद्धेः॰ ईश्च रिश्चेति इश्चेति समाहारद्वंद्वः॰ नचैवं हरिशब्दे दोष इति सामर्थ्येनैव तत्सिद्धेः॰ ईश्च रिश्च वाच्यं॰ वितिग्रहणसा
मर्थ्येन सर्वत्राप्रवृत्तेः॰ तथा चोपस्थितत्वात्तस्य कारादिसाहचर्येण लारादिवत्तत्रप्रवृत्त्या च दीर्घकारांतवाताशब्दयोर्ग्रहणं बोध्यं॰ अतिव्या
प्तीति॰ यत्तु पथ्यतिथि वसतिस्वपतेरिति निर्देशेन पतिशब्दस्याभावात्तस्य साहचर्येण सखिशब्दस्य प्रवृत्तिरिति तन्न॰ आनुमानिकवचनकस्य एमी ६७

नेगोरवापत्तेः॰ सुप्तिङ्युः यत्किपरत्वाद्यतिव्याप्तिवारणेन सार्थकत्वलाभाच्च॰ एवं शंखवंशशब्दांतशब्दाच्चकाजंतावत्किं पिरपदेवबोध्यः॰ एतेन स्त्रग्रहणा
द्यकारप्रश्लेषाच्चाव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च परिहारेण कृतयणादेशोऽयर्थेदृतिमंदोक्तमपास्तं॰ नदृतिरभसादृति॰ विकल्पस्य निर्मूलत्वात्॰
संयोगएवैकत्वेन यणादेशस्य दुर्लभत्वादितिभावः॰ यत्तु अस्संयोगपूर्वस्येत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधे पंचमीसमासमाश्रित्यसख्यानिवज्ञ
वेनेकाविशिष्टाभावस्य सुलभत्वात्॰ नचतज्ज्वस्त्रवर्णनामस्थानेएवेतिनियमेनविभाषायाततीयादिष्विचात्सर्वस्यापूर्वविधित्वमेवयुक्तमितिवाच्यं॰ उ
पक्रमस्खरत्वज्वदितिबोधितार्थस्यान्यत्रसंबंधाभावबोधकापेक्षयाज्ज्वरेवसर्वनामस्थानेरस्यस्यापसंहारस्य सर्वनामस्थानेइत्यस्यासंबं
धाभावबोधकस्ययुक्तत्वात्॰ अत्रत्वनेयादिश्छेनसुयामेवग्रहणमितिनाग्रहः संकोचेमानाभावात्॰ अतएवतद्धितेक्रोष्टुरितिप्रयोगसिद्धिः
ध्वनितंचेदं तद्धितेष्विति सूत्रेभाष्ये॰ अन्यत्रेति॰ नन्वन्यत्र तजंतस्येवप्रयोगोस्तु॰ तावतापुक्तनियमानाचापिताथ्यादितिचेन्न॰ विशिष्यक्रु
शेस्तुनविधायकस्य संकोचकल्पनापेक्षयासामान्यविहिततृचएवसंकोचकल्पनस्ययुक्तत्वात्॰ आद्यसूत्रे तृषिवक्तृत्वेनतुन्नंतस्यैवप्र
योगाकांक्षणाच्च॰ नचेदंदृष्यतेदृगिलिटीस्यादाविवस्थान्यादेशभावबोधकमेवकुतोनेतिवाच्यं॰ वत्करणस्यैवैयर्थ्यापत्तेः दृगिदृत्यादेश
स्यमानांतरेणासिद्धेश्च॰ तज्जंतक्रोष्टुशब्दस्यान्यार्थमारब्धसामान्यसूत्रेणेवसिद्धेः परविधत्वेपीति॰ नादृत्यनिमित्तव्यपदेशार्थासंज्ञका
र्येहृपातिदेशात्तत्वं॰ यत्तुजातायात्पायामितिसूत्रेऽर्थातिदेशस्य सत्वेनातिदेशस्यसप्तविधत्वमितितन्न॰ एवंत्रासिद्धमित्यत्रासिद्धत्वातिदे

शस्यापि मत्वेन समत्वविधत्वस्यापि अप्रयुक्तत्वात्. शास्त्राद्यतिदेशे एवं तद्भावेन समत्वविधत्वकल्पने प्रमाणाभावाच्च. अतिदेशे वा स्थवतिप्रकृतिवाद्यार्थे
निषुधर्माणामतिदेशस्य ब्राह्मणवत् क्षत्रिय इति लोके स्थानिवदादेश इति शास्त्रे च दृष्टत्वेनार्थातिदेशस्यापि संभवाभावाच्च. सुब्धातिते पुरांग
वत्स्वरे इति वत्ताराद्यातिदेशः सहप्रयोग्याभावात्. निमित्तमशक्यमतिदेष्टुं ब्राह्मणत्ववत्तन हि ब्राह्मणस्याग्रभोजनादौ निमित्तभूतं ब्राह्म
णं यवचनशब्देनैर पि क्षत्रियेऽतिदेष्टुं शक्यं. एवं च तस्मिन्नदृष्टत्वात्तन्मात्रापि प्रकृतिगतं निमित्तं ङित्वादिनं तस्मिन्ते अतिदिश्यते. अन्यत्रापि तस्यालक्ष्य
संभवात्. किंतु प्रकृतिगतमेव तत्तन्नाव्यवधाने आत्मनेपदं प्रवर्त्तयतीत्येतावन्मात्रं. एतावतैव च निमित्तातिदेशो यन्मिति व्यवहारः. न
त्वायं कार्यातिदेश एवात्ता मितिनिवाच्यं. चिकंसते मचिकंसते इत्यादावतिप्रसंगात्. निमित्तातिदेशपक्षे तु अनुपसर्गः प्रपूर्वं च कमिरेव
हे सन्नाव्यवहितोऽप्यात्मनेपदं प्रवर्त्तितवानिति चुक्रमे इति नियमात्रं भवतीट्. निमित्तं तत्र फलोपहितमेवाद्रष्टतेन तुस्वरूपयोग्यमा
त्रमित्यादि तत्र वक्ष्यामः प्रकृते तु नेदं तजंते स्वरूपातिरिक्तस्य निमित्तस्याभावात्. व्यपदेशातिदेशस्तु शास्त्रेणास्य च. यत्तु आद्यंतवदेके
तिमांघः तन्न. कुरुते कुर्वेरत्यादौ आद्यंतव्यपदेशेपि असोऽजादि येस्तेस्यैवंरूपस्य बहुव्रीह्यर्थस्याभावादि संज्ञाया अभावेन टेरेत्वाप्रा
प्तेः व्यपदेशिवद्भावाप्रयोगात्तु सन्नमेव व्यर्थं. किंच प्रकृते तजंतत्वरूपनिमित्तस्य तजंतत्वरूपव्यपदेशस्य वाप्रयोगात् तजंतो दृश्यकं दो
वापत्तिः नचाकृते अनड्डाहौ उपधायामचोभावे दीर्घाप्रसत्तावतिदेशेव्यर्थापत्तिः नच जमिगुणोः वादेशे चारितार्थ्यं. अप्रत्तनिनिस्ते एमे
६८

एवं क्रोष्टुग्रहणेन सिद्धे इति वाच्यं उत्तरार्थं तृज्वत्क्रोष्टुरित्यस्यावश्यकत्वात् उत्तरसूत्रद्वयारंभसामर्थ्येन साहचर्यात्सर्वत्र कार्यमात्रप्रवृत्तिकत्वं
गीकारे शास्त्रातिदेशस्य कार्यातिदेशस्य चापत्तेश्च न चेष्टापत्तिः अंगस्यैवातिदेशः स्यात् अंगाधिकारे पाठेनांगस्य विशेष्यत्वात् तथा च
रत्वं न स्यात् न च कार्यकालपक्षेण निर्वाहः पर्योद्देशपक्षे दोषस्योद्धृतत्वात् अपृक्त उत्तरकोपणाचि उदात्तहल्लोपराण्पूर्वादिस्वादीनामतिदे
शानापत्तेश्च न चैवमुत्तरसूत्रद्वयवैयर्थ्यं पंचभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतो रथः पंचक्रोष्टुरथः हे पंचक्रोष्टो इति स्त्रीलिंगे क्रोष्टुशब्दे ङिसंबु
ध्योर्दृष्टस्यातिदेशेन ह्रस्वं चेत्तस्य विभाषा तृतीयादिष्वचि चारितार्थ्यात् न चैवं तृतीयादिग्रहणं व्यर्थं अभावस्याप्यतिदेशेन गुणाभा
वयोरप्रवृत्तावसफलत्वात् अपि च कार्यशास्त्रयोरतिदेशविधिविषयता बहूनां कल्पनीया स्यात् अत एव रूपातिदेशे पिप्रयोगसमवा
यिनां क्रोष्टारावित्यादीनां साधुत्वा न्याड्ग्रहणापत्तिः तथा चोदात्तस्थाने यणाभावात्स्वरो न स्यादिति निरस्तं तज्जन्तत्वबोधनार्थं शास्त्रान्वेषणा
स्यावश्यकत्वेन क्रोष्टु इति शास्त्रीयरूपातिदेशस्यैवयुक्तत्वाच्च यद्यप्युपदेशवाक्ये अतिदेशवाक्ये चोदात्तत्वस्वरणाभावाद्गुणानामभेदके
त्वेनाकिंचित्करत्वाच्च स्वरे दोषस्तथापि च कारग्रहणसामर्थ्याद्दीर्घादीनामिव स्वरस्यापि स्वेन शास्त्रेणातिदिशोत्तरं कर्तृशब्दत्वेनादोषः
न चैवं क्रोष्ट्रीत्यादौ सन्निपातपरिभाषया ङीप् न स्यात् स्त्रीयां तृज्वद्भावस्यांगनिमित्तत्वेपि प्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् अंगसंज्ञा प्रत्ययनिमित्ते
त्यन्यदेतत् न यासयोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणेनादेशो विषये आसत्वाच्च अत एव पंचभिः क्रोष्टुभिः क्रीतो रथः पंचक्रोष्टुभिः रथैरि

श० वृ० ल०

६६

69

सादौ तज्जं तद्रूपसिद्धिः॥ इह शौ विषये ह्लि यांचेत्यनेन नित्यत्वेपि वल्त्वज्ञावः॥ न चात्र तीयादयः प्राक् जातित्वेषु परत्वाद्धिभाषा तत्तीयादिस्यष्ट्वी नितिकल्पः शा
वः॥ विकल्पाभावेपि तज्जं तस्यैव प्रवृत्तित्वेन विकल्पस्य प्रत्यक्षरोधाभावात्॥ ननु मन्तनावाप्ते नितिनिषेधस्तु उपजीव्यत्वात् गाशि प्रमत्ययपरत्वं संपादकप्र
त्ययलक्षणेन प्रवर्तत इत्यादि प्रागेव प्रपंचितं तत्सर्वं हृदि निधायाह॥ प्राधान्यादिति॥ प्राधान्यं चात्र सर्वप्रयोगनिष्पादकत्वादेव॥ परत्वादिति॥ पुष
ष्यंतरंगत्वात्कृत्वाघनेकधर्माणां निमित्तत्वेनोभयोस्तुल्यत्वं तथा पुपरे शौ नैव दीर्घलोपौ प्राप्याविति मत्तेनेदं॥ प्रत्तु दीर्घोपहानि पष्मि म्त्रदी
र्घहानिराघ॥ इह च हल्ङ्याब्भ्य इति लोपे प्रत्ययलक्षणेनाप्तुयीति निषेधाद्रुत्वाभावेरुः॥ तस्यासिद्धत्वान्नात्र लक्षणाउपधायादीर्घ इति मर्त्यं विरुध्ये
तेति तत्र॥ श्वाभ्यायानवबोधात्॥ नहि तस्यासिद्धत्वादित्यनेन न यथेन हल्ङ्याब्भ्य इति लोपोत्तरं दीर्घप्रवृत्तिरुच्यते किंतु पूर्वप्रवृत्तदीर्घः कृतस्यह
पीभाष्यानप्रवर्त्तत इत्यर्थो बोध्यते॥ परत्वाद्यत्वं नित्यति॥ नचैवं सर्वाद्याहावपि शिष्टद्वावेन परत्वादृत्वं उपधायादिति कृत्याभावाय निवाच्ये॥
कार्यैकमोविरोधावेनवैयर्थ्यात्वविप्रतिषेधस्यात्राप्रवृत्तेः प्रथमोपस्थितत्वस्यैवप्रवृत्तिरिति मतेनन कथमात्सत्वात्॥ इदं च मतांशे सर्वेनाप्रष्टव्या
न सुतन्प्रत्पंत्रसकस्यादौ ननु चेयमिति विप्रतीकमुपायप्रतिषेधपुक्तापुक्तत्वाच्चविरोधस्यद्भावइति प्रोल्वानं कुर्वताकैयटेन ध्वनितं॥ भाष्यमि
ति॥ तेन कीर्त्यते॥ क्विघिचो नस्तः॥ चतधातोरीरभावेति प्लिप्यौ यद्रलुप्यास्तीत्यर्थः॥ ननु वार्त्तिकमतापेक्षया भाष्यन येन किंचिल्लाघवं॥ किं
च पूर्वविप्रतिषेधस्तुल्यबलानामेवेति न नियमः॥ द्विर्वचनं यणापवायावाल्लोपोपधालोपइत्यादीनामतुल्यबलानामपि दर्शनादिति चे राम

६६

न्न· स्वार्थवृत्त्यचहि भूर्तलिंगहृत्यार्थनिमित्तादेशापेक्षयांतरंगत्वान्नुडिति भाष्याशयात्तत्संघनपक्षाह· संतोष्ट्यमिति· तथाचनतिसृचत
सृद्दिति न्यायप्राप्तेर्थे लिंगदर्शनस्यमसत्वेननकिंचिद्दोषमिति भावः· स्वशापाटीति· अत्राहुश्चिबीजंतुनुमो निपातनं व्यर्थइति कश्चित्· अनु
स्वाश्वेति· तन्निपातनाप्ताप्रसवर्णोनेति भावः· माधवस्त्विति· यत्तु प्रियत्वेभशब्दस्यलाक्षणिकत्वान्नयणामाप्तिरिति· तन्न· एकादेशस्य पूर्वांत
त्वेनदुर्वारत्वात्· नचकृत्प्रत्ययनिमित्तकउवङभावार्थं दीर्घनिपातनस्यावश्यकत्वेन कृत्प्रत्ययकिंत्वं व्यर्थमिति वाच्यं· नत्तभक्षदृत्याद्यर्थं पूर्व
सूत्रे आवश्यकत्वात्· नह्यणप्रत्ययइति· ननुप्रत्क्वतिभाग्ये वैकदेशविकृतन्यायेनकरशब्दत्वात्स्वपाठेपिदीर्घपूर्वकेयणोवमविष्य
ति· नचाशाणाव्यवधाने पूर्वग्रहणेनाव्यवहितस्यापिग्रहणादिति चेन्न· तेप्रोज्ज्वाताः छंदसि परेपिव्यवहिताश्चेति ज्ञापकाद्द्यवस्तास्वदित्या
द्योग परे विसर्जनीय इत्यादीनामभावदर्शनाच्च· दिग्वाचकशब्दानामव्यवहितार्थकत्वात्· इग्मकारोमशब्दाविति· यत्तु दीर्घपाठे हन्कार
तिवार्त्तिकेणांतदृवटाबंतकारांशब्दावयवीभूतकारशब्दोपि रसति· तेनलक्षणे एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणाधर्णाद्दुर्वार इति तन्न· वं
धनालघुवाचकनित्यस्त्रीलिंगकाराशब्दावयवीभूतकारशब्दस्यासाधुत्वेनानर्थकत्वेनच वार्त्तिकेऽग्रहणात्· स्मतचइति· स्मतशब्दमा
धुदात्तोंतोदात्तोवा· नचात्रवर्जिनी विभक्तिमाश्रित्य परत्वेनेडः पदांतादितिपूर्वरूपंस्यादिति वाच्यं· अस्मर्वनामस्थानेयचीति अनेन पदत्व
स्यनिषेधात्· नचैवं यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्यानुवर्त्तनेन समुदायस्य तन्निषेधेपि अवयवस्य स्योदत्तस्य तदस्त्येवेति वाच्यं· सुबंतमित्यनु

श. त.
७०
70

यसत्त्येतस्यापि निषेधइति एवंमुपपादितत्वात्. नचैवमपिराजदंदइनाविस्यादाविव एवंपरस्य परत्वेन होधोदुग्धइर एवेति वाच्यं एकादेशस्य
पूर्वांतत्वेन प्रत्यया व्यवहितमुखं तत्वान्निषेधस्य दुर्वारत्वेन दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यात्. नच स्थानिवद्भावः. पूर्वरूपस्य पूर्वापर विधित्वात्.
किंच ङसिङसोश्चेति सूत्रे ङसीतियोगो विभज्यते. नियमार्थं चेदं सच नियमः सजातीयापेक्षो विभक्तिसंबंधि अकारे चेत्पूर्वरूपं तर्हि ङस्य
वेति. नच पंचम्येकवचनग्रहणार्थं तदिति वाच्यं ङसोश्चेति द्विवचनेनैव तल्लाभात्. एतेन योगविभागे मानाभावइत्यपास्तं. उत्तरपदत्वे
चापदादिविधौ वितिवार्त्तिकेनापि तदभावः सुलभः. अतएव लुलोपेन: बाधकत्वं निरवकाशत्वं चेति. अन्यतराभावे: मतरस्य स्थितिरि
त्यर्थाभाव बोधनार्थं उभयोरुल्लेखः. गकारोच्चारणं तु मंगलार्थं दिगिति. दिगार्थस्तु घोशब्दस्योणादिकत्वेन किंचिन्म्यानं. घञ्प्रधिगमनेद
यस्मात्कर्मकर्त्तरि विचि घोशब्दनिष्पत्तेरुक्तत्वात्. यत्तु घोश्च समर्थनामस्थाने वृद्धिविधेयतिवार्त्तिके घोशब्दस्य वापाठादन्याभावोनुमी
यते. किंचाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये पूर्वविधाविति किमर्थमिमाशंकायो गोरितिप्रत्युदाहरणमुपन्यस्यैनेतदन्त्यप्रयोजनं आचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयति न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति यदयमेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरित्येङ् ग्रहणं करोति. नैतदस्ति ज्ञापकं गोऽर्थमेतत्स्यात् दिगोश
ब्दस्यैवोल्लेखकृतः तस्मात्स्मरतोरत्यादीनामोकारांताभावोऽभ्युपगंतव्यः एतेन सः सयाविद्यादिकमपास्तमितितन्न. भाष्ये घोशब्दत्यागे एमं
बीजाभावात्. उपलक्षणात्तथाव्याख्याने स्मरताविद्याद्युपलक्षणतयापि व्याख्यातुं युक्तत्वात्. अतएव भाष्यकारैर्यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करो ७०

तिरुत्तरथा हि श्रोतुस्वादिति ज्ञ्यादि त्युपसंहृतं॰ एतेन दिवश्रो दित्सन्नश्रो काणोचौ। णेन णिाढ्ढ्रावस्यका विलत्वं ज्ञापनान्न सर्वत्र प्रवृत्तिरिति भाष्या
घाशय इति परास्तं॰ विहित विशेषणानां शक्यत्वेनेन चारितार्थ्यात्त्व॰ पूर्वविधा वित्सस्याभावेच्छा निवद्भावेन ह्रस्वांतं विभिन्नीकृत्य लोप संभवेन।
स्पत्तो मेरित्यादिश शूनामंगीकारेपि भाष्यं युयोज्यमेव॰ नीलप्रभृतिभ्यो दीर्घतिभ्यो विजभावो गुणाभावो वा॰ अशृत दीर्घकारिकौ कादृशो।
न निष्पन्नसिद्धमतोऽत्याद्यभावश्च भाष्यानुरोधेनावश्यक इति कैयट विवरणादौ स्पष्टं॰ अन्नरवो कारं तेजश्शमोगिलत्वान्नप्रवृत्या एङः पदांत
दित्सस्याप्रवृत्तेन्नाहवर्यपेणो कारांते पि पूर्वरूपाप्रवृत्तिः॰ गोमादिसाहचर्येण विभज्य नवयवीभूतेः शेपवबीलोपप्रवृत्तिः दित्स्यासकपो
कं संगच्छते॰ वस्तुतस्तु प्रभृतिभ्यः ऊकारांतेभ्यो विजभावेन किं चिन्मानं॰ न चेदूङ्ग्रहणाज्ञापनपरं भाष्यं मानं॰ अन्यथा पूर्वविधावित्सस्या
भावे विशिष्टइत्याद्रीच्छा निवद्भावे न ह्रस्वनिमित्तसंबुद्धिलोप सिद्धाव पि दीर्घान्तथा तु निष्पन्नलोपाशृत्वादीच्छा निवद्भावेन लोपाभावस्या श्रौ
कारग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकतामप्येतेति वाच्यं॰ ह्रस्वनिमित्तकलोपाप्राप्तिविषयीभूतश्रौकारांतार्थमोकारग्रहणामिसुकृत्वेन
सिद्धं तेन तदभावे मानाभावात्॰ अन्यथा गोशब्दादीनामप्यभावापत्तेः॰ किं च पूर्वविधावितिकिमर्थमित्याशंक्यौकारो शोऽनि भाष्युप
न्यासद्वयप्रथमातिक्रमे कारणाभावेनौकारांशे॰ भाष्युपन्यासस्यावश्यकत्वेन तद्धकरणे विजभावे नीप्रभृतिभ्यो ज्ञापकं॰ अत एव एङ्ह्र
ग्रहणं किं हे हरे हे विष्णो इति॰ अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणो कृते तेन ह्रस्वासरत्वानामीति मूलग्रंथे हे हरइतिन हीश ह्रस्वसंबुध्यंते ह

श· त·

पं· किंतुहरशब्दहरशब्दयोः समासेकृते गुणोएकारांतात्सुबुत्पत्तौ संबुध्यंतं· विसर्गोऽत्तिविष्णुशब्दस्यैव· आकारांतात्संबुद्धौ सोऽड्डावप्रवृत्याप

७१ ऊन्हस्वादित्यस्याप्रवृत्तेः नचौकारसाहचर्येणाऽदेशविषयएकोपतेसत्त्राप्रवृत्तिरितिवाच्यं· एङ्साहचर्येणाविभक्तिनिमित्तह्रस्वांतएवसत्त्वप्र

२। वृत्त्यापत्तेः· तस्मात्साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वादिहानाश्रयणमितितत्वं· अत्रहीत्यादिसंग्रहस्य श्लोकस्याभिप्रायेणैव· तत्र पिलुशब्दान्न

पुंसकेस्वमोर्लुकिनलुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वेनलोपाद्विषयेगुणाप्रवृत्त्यापरत्वादित्युक्तमितिमंतव्यं· स्मात्सिन्तु वरणाः· पक्षांतरमिति· अ

आहृत्यबीजकोशविरोधः· नहितत्रवैदिकानामन्वाख्यानं· किंचअजंतसैवोपक्रमात्तस्यैवनन्वयुक्तं· अपिचपाणिः छांदसइतिभाष्येणापिशितिहृ

पुंअजंतस्यैव· धातोरैवकृप्रत्ययविधानात्· तत्रहि आत्वेछांदसत्वात् इतिभाष्याशयः· अतएवरापमिध्यतीतिविग्रहकथनंभाष्योक्तं संग

च्छते· नहिविग्रहवाक्यच्छंदः ।।७।। इत्यजंतापुल्लिंगाः ।।७।। एवंदुर्गादयइति· मूलग्रंथेनहलंतप्रकृतिकात्वंताअप्युक्ताः· स्मादिशब्दा

त्पनिवृद्धएवतत्रलक्ष्यभेदेनोपपादयमाह· लिंगति· तथाचैकोहेतुः वाचाह्म्यादिशब्दाभिप्रायेणा· द्वितीयस्तुस्माशब्दाद्यभिप्रायेणा· ए

तेनोभयोर्हेतुत्वेचकारानुक्तेर्न्यूनतेतिमंदग्यतारमपास्तं· अभानिपरिकल्वादितिछेदे त्वेकादेशारहितविषयतयेकादेशेपिकार्येकाल

पक्षाभिप्रायेणावान्योव्याक्षेपः· परत्वादिति· नित्यत्वादत्स्यपिबाध्यं· पाठस्यातोष्टकारः समुदायमात्रोपकारकः· उतोभयोपकारकः· तत्रा एमै

घेआह· समुदायेति· द्वितीयस्तुअनाशंक्य एव· पाडादीनामिष्टदेशानापत्तेः· समुदायोपदेशेतात्पर्यग्राहकाभावात्तदुपकारकत्वस्यैवमाष्य ७१

त्वाच्च फलाभावाच्च॰ एतेनांशः परास्तः गौरवाच्च॰ औपदेशिकेऽहं पंचप्रधानमेव गृह्यते॰ तच्चायानघाइस्पासावाटोतिथ्याधाने तात्पर्याद् दृष्टं तंत्राऽ
पदस्याहेतुसमुदायविधाने तात्पर्यं॰ तीयपक्षे स्याहेतुप्रायोगिकरूपस्यैव ग्रहणाद्द्व्यर्थवत्त्वाभिप्रायारंभः पत्नुपाऽघवयवस्याटोऽनर्थकत्वादित्याहुः॰
तत्र॰ अर्थवत्त्वस्याटोऽभावात्॰ नस्तिध्योदिति॰ अमुमुपाड्॰ स्यादिसिध्यर्थं मतस्तत्र न भवतीत्यर्थे स्याद्याथ्यादिं समतत्वेनोत्वाघमपि॰ स्यादुकारणा
मप्यस्मिन्नर्थे मानमिसम्यदेतत्र॰ वक्षिति॰ आमीतिसूत्रं सर्वनाम्नः सुडित्यादौ ह्रस्वश्चेतिसूत्रात्तदनंतरं बोध्यं॰ आनुपूर्व्या तात्पर्याभावात्॰ एवंच
नेत्यत्र पदस्य चामीत्यनुवृत्त्यर्थं मंडूकप्लुतिनीत्र पशीया॰ अकरिति॰ उच्चारणार्थीऽकारः संभाव्येत इति तु सूत्राशयवर्णनमात्रं न तु प्रोद्दृष्ट
मं॰ अत एव निष्ठीपेत इति नोक्तं अच्चेति सिद्धे ह्रस्वग्रहणं विस्पष्टयोजनं वैपरीत्येति॰ तस्यासमासाधिष्ठानत्वेन पूर्वं प्रयोगस्य युक्तत्वात्॰
शुक्तीरजतंपस्य शुक्तीरजतकोटिवदितरत्यापित्र तएवसंगच्छते॰॰ आवश्यकमिति॰ः इदं च वार्त्तिकमप्रत्युपांतेन प्रवक्तेनेतीयशब्दस्य
लाक्षणिकत्वान्निरर्थकत्वाच्च॰ तेन द्वितीयाप्रभागायेत्येव भवति॰ नचैवमत्र तार्थे विभाषा द्वितीयेति सूत्रे मावश्यं समासपथ्यादित्यत्रयो
पावेपि लाक्षणिकत्वाच्च लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषया ऽविषय इति वाच्यं॰ भागे र्थे विधीयमानस्य स्त्रीत्वाद्योवगात्॰ नचेदं सूत्रं अनेक
मन्यपदार्थे इति सूत्रस्य भाष्योक्तसहायवाच्यद्वितीयशब्दार्थमस्त्विति वाच्यं॰ तृतीयशब्दसाहचर्यैणात स्याग्रहणात्॰ द्वितीयइति सूत्रेणा
प्रत्ययोरपि प्रत्याद्नात् च॰ तीयस्य प्रत्ययांतत्वेन वार्त्तिकेन विकल्पसिद्धेश्च॰ अत एव टेरणा द्वगेगी यादन्तइति सूत्रे प्रणाग्रहणं चरि

श॰ ला॰
७२
72

तार्थ॰ मा गाथो विवक्षायामज्ञाताद्यर्थविवक्षायामंतरंगानपि विधीन्बहिरंगलुक्समासतद्धितादयो बाधंत इति न्यायेन जसी तिपदवत्
ङि॰ स्त्रि तिपरस्य ङि॰ दाधारिकार्यिकर्त्तव्य इति भाष्यव्याख्यानेन चाकचिकर्त्तर्थीतीयस्य ङि॰ त्सु पसव्यानमिति वार्त्तिकविहितवैकल्पिकसर्वनाम
संज्ञाया अप्रवृत्तौ कप्रत्ययस्यादृष्टीत्वेन द्वितीयकाय थाद्याय द्वितीयकायप्रथापेत्येव भवति॰ द्वितीयकायै शाट्यौ इत्यादौ स्त्रीलिंगे उदीचामात
इतीत्वविकल्पो विशेषः॰ विभाषा द्वितीये ति सूत्रस्य तु शब्दांतरत्वात्वाप्रिसंभावनैव न॰ सर्वनाम्नस्या ङिति साहचर्यात् संज्ञोपसर्जनयोर्न प्रवृ
त्तिः॰ ध्वनितं चेदं भाष्ये॰ मातुरिति॰ भाष्यबहुवचनं तु संयोगबाहुल्येन शब्दभेदमाहाय॰ पुत्रार्थमिति॰ पुत्रमभिधातुं यो मातृशब्द उपादी
यते इत्यर्थः॰ समासे गुणाभिन्नत्स्यापि तु ध्यापविभागेन कीदृशाय पुत्राय अर्हते यः पुत्रः आख्यगुणवत्वा कुलसंभूतया मात्रा व्यपदेश
मर्हतीत्यर्थः॰ अत एव जननी वाच्यैव मातृशब्दोऽस्य ते॰ इदं च बहुव्रीहावेव संभवतीत्याह॰ मातृशब्दस्येत्यादिना॰ संबुद्धाविति॰ इदं चो
बार्थे न धोर्ह्रस्व इति सूत्रे उपसंख्यानात्प्रपत्ते॰ बंधुनि बहुव्रीहाविति सूत्रस्थं मातृ च मातृक मातृष्विति वार्त्तिकं नैतन्मातृशब्दविषयं॰
कारीषगंधीमातः कारीषगंधीमातक इति भाष्योदाहरणे तत्वेन संबुध्यपावेश्योऽप्यत्वाभावे पि प्रवृत्तेर्दर्शनात्॰ मातृकसाहचर्येणात्र थै
व पुक्तत्वाच्च॰ अत एव मातजार्हेशोऽस्त्रीनिपातितेर इति केयटादयः॰ पार्टुर्वीर इति॰ न च स्तिद्धांते पितुर्वीरः प्रत्ययग्रहणापरिभाषया प
दांगाधिकार इति परिभाषया चावंतोतांगस्य तस्यैत्यादिरिति वाच्यं॰ अंगस्य विशेषणत्वाणीकारात्॰ पदांगाधिकारेत्यादीनां तु स्मार्गतः॰ अंगस्य वि राम
७२

शेषत्वमित्यर्थपरतया कैयटादिभिर्व्याख्यातत्वात्· मानं चात्र स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यादिग्रंथाः· नन्वाङिचापः याडापः ङेः आम् इति सूत्रत्रयस्य ज
रसादेशविधायकोत्तरं पठितत्वेन परत्वाज्जरसादेशबाधः स्यादिति चेन्न· जरसादेशनिमित्ताजादिविभक्तिविशेषविभक्तिनिमित्तकत्वेन बहिरंगत्वा
त्· न च जरसादेशस्यापि प्रकृतिविशेषनिमित्तकत्वेन बहिरंगत्वमिति वाच्यं निर्जरशब्देपि प्रवृत्तत्वेन जरादुत्तराकारांतानुरोधानिमित्तकत्वे
मानाभावात्· प्रकृतिमत्त्वपार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्येन प्रत्ययपकृतांतरंगत्वबहिरंगत्वबहिरंगत्वस्यैवासिद्धपरिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तत्वेनाश्रय
णाच्च· परत्वादुत्कृष्टत्वादित्यमलस्यार्थः· किंच जराशब्दाच्च क्षाणप्राज्ञेनात् क्विपि जरेति शब्दे प्रवृत्तये माकारप्रश्लेषस्यावश्यकः· न च णिलोपस्य
स्थानिवद्भावः क्वौ लुप्तमिति निषेधात्· अत एवामुं जन्क्रतः ध्वनितं चेदं स्थानिवत्सूत्रभाष्ये परत्वाज्जरसि कृते इति ॥ मूलग्रंथे तु शीभावे
बाधितत्वेप्येव शेषो बोध्यः· जराया इति सूत्रस्थभाष्यं तु लक्षणया शिसर्वनामस्थानमिति सूत्रेणाजशसोरेव सर्वनामस्थानसंज्ञाविधी
पत इत्यभिप्रायेणापप्रथा कथंचिद्व्याख्येयं· अत एवस्त्रीत्वोऽजंतलक्षणानुमंबाधित्वेति शेषदानेपि न कश्चिद्दोष इत्यलं· अप्राप्तेति· न च ह्रस्वा
ख्याविति सूत्रे ह्रस्वयोर्ग्रहणमिति पक्षस्यापि भाष्ये छिन्नत्वेनाप्राप्तविभाषात्वं दुष्परिहारमिति वाच्यं· शेषग्रहणमकृत्वा घिसंज्ञया बाध इत्य
र्थस्यापि तत्रोक्तत्वात्· न चाकृष्णात्परं कार्यमिति पाठे ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा घिसंज्ञां न बाधेत इदं च पूर्वं पाबाधेमाप्तेविध्यर्थं· कार्यग्रहणं चात्र
प्रकरणात्संज्ञारूपमेव· परा संज्ञेति वक्तव्ये परं कार्यमिति सुक्तिस्तु विप्रतिषेधे इत्युत्तरसूत्रार्थमिति वाच्यं· इष्टापत्तेः न च गुणमसंगः नदीसंज्ञावच

शा. ल.
७३
73

नसामर्थ्येन तद्बाधा इति भाष्यकाराः ॥ न च भूतपूर्वगत्याश्रयणान्मिति वाच्यं । आकडारादेका संज्ञेति पाठेन तदेकसंज्ञाफलाय मुख्यार्थकल्पनस्यैवयु
क्तत्वात् शेषग्रहणस्य सत्वाच्च । इदमेवाभिसंधायैकसंज्ञाधिकारात्सिद्धं शेषग्रहणं स्पष्टार्थमित्युक्तं मते । आकडारादेका संज्ञेत्यस्य स्थाने अधिकारत्वे
ऽधिकारशब्दो लाक्षणिको बाध्यः । यत्तु आकडारादित्वे योऽनन्तो कडाराः कर्मधारय इत्येतस्यैतधावने बीजाभावात् ॥ न हि चार्थे इदं इस्मतः पत्रिदमुप
पुष्पतिरित्यत्र । प्रथमातिक्रमे कारणाभावे न चार्थो इति वक्तुमेहं हुस्वप्रापणोत्र पेसस्यैवाव धित्वापत्तेः तथा च तत्र मध्यात्संबुद्धिसंज्ञाम
त्रितसंज्ञायो विभिन्नविषयत्वेपि समावेशो न स्यात् । वस्तुतस्त्वेकासंज्ञेत्यधिकारस्तत्रैयो विशिष्टसिद्धाववधुपादानं व्यर्थं ॥ राजदन्तादिषु
परमित्यादावनवयेनो तरत्राप्यननुवृत्तिसिद्धिरितिदिक् । स्त्रीशब्द भिन्नाविति । यत्तु भिन्नशब्दस्य भिन्नार्थपरत्वे लक्षणेति तत्र । स्तनसाहीहृतो
विशेषणासंभवेन लक्षणायां मानाभावात् । न ह्येकत्र भेदेन संबंधः कृत इति सर्वत्र तथैव युक्तम् । त्रीणीति । एकदेशानुवृत्तेरयुक्तत्वेन नि
षेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन पूर्वत्र तथैव संबंधस्य क्लृप्तत्वेन चाव्यापत्त्या गायोगादिति भावः ॥ ङि ति ह्रस्वश्चेति सूत्रे वं विधानियमोनाप्रायुतेरा
तिक्रेप इत्यंशस्य ह्रस्वाभिप्रायकत्व एव । पूर्वापरपर्यालोचनया तथैव लाभात् । एतेन नित्यस्त्रीत्वाभावे ङि ति ह्रस्वश्चेत्यस्य चारितार्थ्येन नि
त्यस्त्रीलिंगे ङि त्सु अंतरंगत्वान्नित्यनिषेधापत्तिरिति परास्तं । न चातिप्रियैश्रुतिप्रियेग्रामण्ये इत्यादौ केयर्थमत्ते विकल्पो न स्यादिति वाच्यं
अवयवस्त्रीविषयत्वान्नित्यं सिद्धमितिभाष्यप्रयुक्तरीत्या ऽवयवमत्त्वस्त्रीशब्दस्य नित्यत्वेन तेन नित्यस्त्रीवाचकसमुदायघटकेकारस्यापि विधिः स्पष्ट एव च

एमे
७३

अजहल्लार्थपदे·५८

मत्वेनाद्देशात्· नचइयङुवङ्भ्यामंगाक्षेपेणातस्यैवनित्यस्त्रीत्वंयुक्तमितिवाच्यं·इयङुवङ्भ्यामाक्षिप्तांगस्योपस्थितत्वेनतत्रैवान्वयात्ध्व
नितश्चापमर्थः पत्यांगस्येयुवौभवतइत्यादिवदध्रिमेष्यवार्त्तिककाराद्भिप्राप्यातंत्वेकेपथादिभिरप्येवमेव·स्त्राख्याविनिपदंतुइइयनेनेव
संबध्यते। एवंसत्रेतथैवसंबंधस्यक्लृप्तत्वेनसागायेषात्·एवंस्त्राख्योनदीनिसत्रेत्वंगाक्षेपकाभावःस्पष्टएव·नचजहत्स्वार्थायामात
र्थेकमितितिवाच्यं·सुपंथाइत्यादावात्वाघनापत्त्याप्रक्रियायाइदापातदनंगीकारात्·अतएवगत्यातत्रात्वाच्च·ध्वनितंचेदंप्रसयोगत्वेरतिस्त्रेभाष्ये·
पश्चांतरेपिअर्थस्यविशिष्यनिमित्तत्वेनाअपत्तालिंगांतराभिधायकत्वंनित्यस्त्रीत्वमित्यत्रपदांतरनिरपेक्षमंतरंगमेवलिंगांतरंगत्व
ते·अतएवपंचाजीत्यत्रनटाबितिवक्ष्यामः·नचैवंनित्यपदव्यावर्त्याप्रसिद्धिः·कटप्रुवेयववक्रियेब्राह्मण्येइत्यादेःसत्वात्·लिंगांतराभिधा
यकत्वेनकैयटपतेतद्योगात्कटप्रवृणादेःक्तस्मर्गतःपुंधर्मेतथाहरदत्तमतेपिव्यावर्त्यसंभवाच्च·कजंताघंतानाकुत्रीत्यादीनांसत्वा
च्च अतएवक्रियेश्रियेवाब्राह्मणेपेभ्रुवेस्रुवेब्राह्मणेपश्रतिश्रियेःतिश्रियेब्राह्मण्येइतिभाष्यंसंगच्छते·नचैवंश्रियेब्राह्मण्यापेत्यत्रविकल्पः
स्यादितिवाच्यं·नचप्रथमलिंगग्रहणंचेतिनदीत्वापत्तिः·पूर्वस्माख्यस्यकृतनदीत्वस्योपसर्जनत्वेपिनदीत्वंवक्तव्यमित्यर्थपरतया
वार्त्तिकस्यव्याख्यातत्वात्·श्रीशब्दस्यतुएवंननदीत्वं·नेयङुवङ्·इतिनिषेधात्·महासत्ताकरेणाननदीवनदीतिगोत्र्याद्यादिविशेष्यनिघ्न
स्त्रीत्ववाचकस्यैवग्रहणात्·तच्चस्त्रीत्ववाचकमंगसंज्ञकमेवगृह्यते·इहतोविशेषणेवैयर्थ्यापत्त्याअन्यस्याभावेनप्रथमोपस्थितांगे

श॰ ले॰ एवान्वयस्य प्रयुक्तत्वात्॰ अंगावयवस्य स्त्रियामेवेति न नियमः॰ अतिमस्यै अतिमतये इत्यादौ सत्त्वेपि अनिष्टरूपे निहरपेइत्याद्यभावात्॰ ध्वनितं चे-
७४ दं त्रिचतुरोः स्त्रियामिति सूत्रे मूले॰ प्रथमलिंगग्रहणं चेति पूर्वसूत्रविषयमेवेत्सम्भवराधेदृतं॰ यद्वा॰ ह्रस्वस्यानिनदीत्वाभावेपि ह्रस्वनिमित्तकनुटः सि-
२५ द्धत्वेन वा ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रयितव्ये वा यो ह्रस्वश्चेति वा सूत्रयितव्ये वा ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रकरणमुभयोर्वैलक्षण्यप्रबोधनार्थं त-
था हि॰ ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रं यस्वस्त्रेनोमवर्त्तते॰ तदेयङुवङ्स्थानिनो ह्रस्वस्य तदंतांगस्य च वृत्तौ स्त्रीत्व एव॰ वामीति तु वृत्तौ अंगस्य स्त्री-
त्वे स्त्रीत्वे च॰ वैयर्थ्यशंका पुंकैपस्त्वादुपस्थितेः ङिति ह्रस्वश्चेति संकोचो न्याय्यः॰ ध्वनितं चेदं भाष्ये॰ एवमतिशकटये अतिशकटायै इत्यत्र
विकल्पो न ह्रस्वघटितवाक्ये वा क्यं तेरप्यसाहचर्यात् ङि॰ ह्रस्वस्य प्रयुक्तत्वाच्चांगलाभः॰ अत एव महासंज्ञाकरणं चारितार्थं॰ अन्यथा ए-
स्त्रियां नित्यमिति स्वस्मरणनिर्देशे न स्त्रियामिति समनुवृत्तेः सुलभत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॰ न च गौरवापत्तिः आपन्न घादिसाहित्येन लघुभूतसंज्ञयाप्य-
वहारे लाघवस्य स्फुटत्वात्॰ श्रीशब्दात्क्विलुपि च श्रिये श्रियै ब्राह्मणायेति विकल्पो भवत्येव॰ चंचाः यशेयस्यादौ नत्वाभावार्थं लुपि युक्तवद्भा-
वित्वचनेन इत्यादौ प्रत्यासत्त्या निष्टलिंगप्रयुक्तकार्याभावस्याप्यतिदेशेनांगस्य स्त्रियां वर्त्तमानत्वात्॰ विशेषणानां चाजातेरिति प्रापितस्यैव
मनुष्यलुपि प्रतिषेध इत्यनेन निषिद्धत्वेपि न्यायप्राप्तविशेष्यनिष्टलिंगप्रयुक्तकार्येऽस्य निषिद्धत्वेन चंचाभिरूपइतिभाष्योदाहरणं पुंस्त्वबोध्यं॰ रामः
एवं च लुबंते शकटये ब्राह्मणायेति विकल्पो भवत्येव श्रियै ब्राह्मणायेति भाष्यं संज्ञाभावपरं॰ क्वजंतापि प्रयोगो व्याख्येयं॰ शकटये ब्राह्म- ७४

णापेक्षो हि विकल्पाभाव परमाभ्यादिग्रंथास्तु चिंत्या एव॰ भाष्यप्रामाण्येन दीर्घत्तु गाधभावो वालक्ष्मणापाशकरिशह्रोत्राज्ञता यदुक्तमन्ये॰
अत एव वशारादिशब्दानां श्रवृत्तिक्तिस्वाभाव्यात्तथा स्त्रीप्रत्ययं त्वाभिधायकत्वं बहुवचनांतत्वं तथात्तु बंनस्यापि देवदत्तादि निष्ठापचपहूपशास्त्री
यस्त्रीत्वाभिधायकत्वं॰ एवं च युक्तवद्भावेन कार्यं इत्यर्थप्रतिपादकं तद्दृष्टि संज्ञाप्रमाणत्वादि निसूत्रं संगच्छते॰ प्रथमलिंगग्रहणं चेत्सावा
र्त्तिकस्थभाष्यादिग्रंथास्त्वापातरमणीया एव॰ यदृष्टं चेदं अस्मत्सितामहग्रंथेस्वहृदशाः न चैवं सुष्ठु ध्यीयेस्यामुष्टुध्यायतीति चेति वि
ग्रहे सुधीः श्रीवत्समंतांतरे पुंवदिति मलग्रंथो विरुध्येतेति वाच्यं॰ मतांतरे पुंवदिति ग्रंथस्य सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहाभिप्रायेणाप्रवृत्त
त्वात्. तत्र नित्यस्त्रीलिंगधीशब्दाभावात्॰ ईदूताविति॰ नन्वेवं स्त्र्यग्रहणमनुवर्त्ततेतत् चु विभक्तिविपरिणामेन स्त्रीवाचीदृशावित्यर्थं संपाद्यग्रह
णविशेषणं एवाप्पीतांतर्ककथं पुनरीदूतिलभ्यते इति चेदत्राहुः॰ चकारोऽत्र ह्रस्वातिरिक्तसंज्ञिसमुच्चयार्थः स च प्रकरणाद्धूहप एव॰ प
त्ना॰ इयङुवङ्स्थानावित्यादी नासन्तराल प्रतिज्ञासामर्थ्यादनुवृत्तौ वाक्यभेदेन संबंध इति तावन्निर्विवादं॰ एवं च यङुवङ्स्थानाविसनेन
निषेधप्रकरणे पाठसामर्थ्याच्च ईदूतोराक्षेपः॰ तत्र पूर्वस्य स्यानुवृत्तिर्वा॰ स्त्रियामित्येवेति॰ तच्च नदीति महासंज्ञाकरणबलादेव लभ्यमि
तिभावः॰ एतेनैकदेशानुवृत्तेरयुक्तत्वादिदमयुक्तमित्यपास्तं॰ नदीसंज्ञासूत्रशेषस्थभाष्यादिग्रंथात् प्रथमलिंगग्रहणं चेति वार्त्तिकार्थे
पूर्वसूत्रविषये एवेत्यर्थप्रतिपादकादित्यनेन कश्चिद्दोष इति स्पष्टं तद्दूतं॰ केचित्तु इतिनस्त्वेतत्कुमार्यादिशब्दानामपि नदीत्वं न स्यात्॰

श॰ वृ॰ त॰
७५
75

मंचक्विपो निर्दिष्टेन त्रिलिंगेन समानाकारत्वादिति चेन्न· अर्थभेदेन शब्दभेदाश्रयणात्· प्रत्यासत्तिन्यायेन स्त्र्याख्याविति विशेषणसाम
र्थ्येन च प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये नित्यस्त्रीत्वस्याश्रयणाच्च· हरदत्तमतेपीति· अपि ना ह चिर्बोधितास्त्रत्रभाष्यावष्टम्भेन हरदत्तोक्तनित्यस्त्री
त्वालाभः· किंच ग्रामनयनादिकमुपगते पुंधर्मे नमुध्यानादिकमित्यत्र हठतरं प्रमाणं येन भवदुक्तिः कथं चिदप्यवकाशमासादये
दिति दिक्· व्यावस्यति· नच पदद्वारप एव व्यावर्त्यं इति वाच्यं· आख्यानहराणामर्थ्यात्रियमाचक्षाते इत्याश्रीयते· इत्थं शनिम्भातीभ
शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति नदीसंज्ञा भवत्येव· खलपूग्रामणीकटप्रूशब्दानां क्विपा शब्दत्वात् सुप्सि मुख्यावृत्तिः पुंस एव तत्र स्वयमुक्तितोऽध
र्मः शक्तत्वात्· भयरहितत्वाच्च· आख्याने कौशांब्यादिगमनं च स्त्रीपुंससाधारणं परसहायेन स्त्रीकर्तृकगमनस्य संभवादित्यर्थ परहर
दत्तग्रंथेनैव समाहितत्वात्· अतएव नातिकौशाम्ब्यादीनां हि निर्विकल्प्यो भवत्येवेति कौस्तुभे पितामहचरणाः· पत्नुस्त्र्याख्यौ नदीत्यनेन
नित्यनदीसंज्ञाया दुर्वारत्वाद्विकल्पोऽनुपपाद इति तन्न· उभयत्रविभाषाया सत्वे बाधकाभावात्· स्त्रीस्वादेशेन निमित्तविघातस्य सत्वेनाभा
वेश्च· ईकारान्तत्वसति स्त्रीवाचकत्वरूपस्य नदीत्वस्याल्लिखितत्वेनैकदेशविकृतन्यायेनातिदेष्टुमशक्यत्वात्· अतएव प्रथमलिंगग्रहणं वे
त्यनेन नदीत्वं न शंक्यं· प्रथमाख्याविति सूत्रे उपसंख्यानत्वेन ह्रस्वः माभूदिः· उपसर्जनीभूत ह्रस्वोकारान्तस्य एवं स्त्र्याख्यत्वाभावाच्च· उक्तधर्मस्या लक्ष्मी
शास्त्रीयत्वेनातिदेष्टुमशक्यत्वाच्च· घिसंज्ञया बाधाच्च· आप्रख्यामहराणामपहायेति· आप्रख्यानहरणं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः· स्त्र्याख्याविस्यपहा ७५

संज्ञालब्धस्त्रीत्वमात्रे संबध्यते· निस्त्रस्त्रीत्वे न सा हि ह्रस्वाग्रहणादित्यर्थः॥ गुणाद्यभेति· अत एव मिपतिहो ग्निपु चक्लोरित्यादि भाष्यप्रयोगाः
संगच्छन्ते· चतमर्थाधुदात्तनिपातनं कहिष्यते इति वार्तिके तु स्वरूपपरत्वात् आदेशाभावः· भाष्ये त्वनयोः पूर्वापरविरोधादपविरोधाच्चा
युक्त इति स्पष्टमस्य तत्र भाष्यविवरणे· स्त्रियांक्तितन एवेति· अन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनोक्तत्वादिति भावः· यद्यपीह शब्दस्त्रीत्वस्य पदान्त
रसापेक्षत्वादग्रहणं· अत एव पंचाजी त्यादावजहत्स्वार्थायां वृत्तौ न दाविति स्पष्टं कौस्तुभादौ· तथापि त्रिशब्देन सर्वत्र स्त्रीत्वस्यार्थप्रति
पादनेनासपीन हत्स्वापेक्षितत्वेन बहुव्रीहिरूपमिसादित्वदुक्तं यस्यांसंगतत्वापत्तेश्चापुक्तं इति ध्येयं· ननु पुंवद्भावेन पुंस्त्वकवाच्चित्यादिर्न्थस्य
प्रकृतानुपयोगी तदभावस्यादेशप्रवृत्तौ निमित्तत्वात्· किंच जहत्स्वार्थाप्रक्रियादर्शायां न युक्तमुपथाद्यादावात्वा घनायते र्थवत्वस्या
वश्यकत्वात्· अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रेण समुदायस्य वृत्तित्वबोधनेपि अन्यपदार्थस्य समस्यमानपदार्थानां च समर्थपरिभाषाबोधि
तयारस्यमात्रान्वयित्वसामर्थ्यस्य निष्प्रपितुं शक्यत्वात्· नहि समुदायस्य वृत्तिमत्वेऽवयवानां न वृत्तिमत्वमिति राज्ञामाज्ञास्ति· अत एव वि
शेषणविशेष्यभावयोर्व्यत्यासः· ध्वनितवेदं इहतौ चेति इत्यादौ भाष्ये· तदेवाजहत्स्वार्थापत्ते लिंगेति· तथा च धर्मिवाचकत्वं तयोर्वानुभवात्
रत्नाकरे इति· न वाच्यग्रहणाभावे पुचीनामित्यादौ नुमिडत्रहत्ति ति नियमादीर्घो न स्यादिति वाच्यं लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषया स्येनो ग्रहणा
त्· नुमचिरेत्यनेन न पूर्व विप्रतिषेधेन तुडिससरूद्भूतिन्यायेन नुम्नेति तत्त्वं· न चैवमपि वहुभिः कुलैरित्यादौ नुमि नलोपेन स्यात् सिद्धत्वात् षट्स्वोदुवी

श. ल. इति वाच्यं । षड्भिश्चतुर्भिरित्यत्र विहितविशेषणानामपरोनाशेषात् । नहीयं विभक्तिर्नीतादुहिता: किंतु बहुशन्नात् । नन्वेवं वतस्त्राणां सह्नाना
७६ मित्या शेषपद्यमानमतेति स्तन्त्रं विरुध्यते इति वाच्यं । गुडागामविधानड्ढाणविशिष्टाप्याविधानेनो शेषात् । षकारमाहचर्येणाषट्सं ज्ञायामागमाजन्य
76 एवनकारोगरस्येतेइति नस्या: प्रियतिसर इति । नचैवमनङ्पिस्यादिति वाच्यं । भाष्यपामारोपमानङ् । नलुमतेति निषेधप्रवृत्तेरंगीकारात् । भा
ष्योदाहरणात्सेति । अत एव सकृद्गतावित्यादिनानुमस्यात् । तिस्रादेशेन बाधितत्वादिति निरस्तं । यत्र विरकृतइति कृतग्रहणमेव पूर्वविवि
प्रतिषेधमानं । तत्कृतकार्यनिरिक्तव्यावृत्त्यर्थमित्याहुः । तन्न । तिसृचतस्रो: षष्ठ्यंतत्वकल्पने मानाभावेन नत्रिचतुरोरित्यस्यैवानुवर्त्ते
नापत्तेरोपपत्त्या दुरुत्वात् । त्रिषष्ठ्यादावक्षारोगाचिक्रो विभक्तौ निस्रादेशावृद्धौ टिलोपेरादेशापत्तेश्च । किंच कृतइत्यस्याभावे अनादे
विभक्तौ रादेशेन तिसृचतस्रोर्बाध एव स्यादिति दिक् । विविधयमाणायदीनाहृत्यादिरोधमाशंक्याह । फलितेति । निष्पद्यते इति । क्वचिदि
ति शेषः । इयङुवङ्भ्यो शपद्विशेषण आक्षिप्यते तदेवाह । तत्रैवेति । तथा च हे श्री: हे भ्रूरित्यादौ निषेधसिद्धि: श्रियौ भ्रुवावित्यादावियङुव
ङोमवृत्तेत्वात् । एतेन यङुवङ्भ्यां अयमाणामस्ययनिरूपितांगाक्षेप इत्यपास्तं । संबुद्धिनिरूपितांगेइयङाद्यभावात् । इयङुवङ्सज्ञापा अनिमि
त्तत्वेन तदाक्षिप्ताद्यस्याप्यनिमित्तत्वाच्च । शाब्दमर्थमुपपाद्य फलितमाह । यत्रेति । तथा चाध्यानमाधी: सध्यानं सधी: तयो: संबुद्धौ रामी
न निषेध: । आध्योमध्यइत्यादौ हेयाण: सत्वात् । इत्येतदर्थमिति । अन्यथेयङुवङोरस्त्रीति स्यात् । इयङुवङोः सबंधिनो या वीकारोकारौ संबंधश्च ७६

स्थान्यादेशभाव एव। अंतरंगत्वात् स्थानिवद्भावादेशादिति ज्ञापकादन्यस्यासंभवात् स्त्रीति ज्ञापकात् स्त्रियाः इत्यादिनिर्देशाच्च। एवं च प्रकृष्टाधीर्यस्याः
सेति विग्रहे इयङुवङ्स्थानौ धीशब्दस्याक्षेपेणाप्रधीशब्दवदेव धीशब्देऽप्युक्तनिषेधान्नदीत्वं न। अत एव कप् न। प्रकृष्टाधीरिति विग्रहे तु धीशब्दनिमित्त-
कनिषेधे न प्रस्यासत्तिन्यायात् तेन नाप्राप्तिन्यायाच्च प्रधीशब्दनिमित्तकनदीसंज्ञानिषेधमशक्या। प्रतिषेधपदेन भाष्ये व्यवहारानुपपत्तिः। ङि-
ति ह्रस्वश्चेत्यत्रापि निषेधानुवृत्तेः सत्वात्तदा हि प्रधीपि प्रकृतरति। लाघवादिति। तत्र स्वरितत्वाकल्पनेन न संज्ञासंज्ञाभावइति कोटिद्वयकल्पनेन नच
तिभावः। किं च ङिति ह्रस्वश्चेति सत्वेन ह्रस्वांशेन नदीसंज्ञाया अप्राप्तत्वेन नञो निवृत्तिसंदेहे आवश्यकीइति ध्वनयितुमाह। ङिति ह्रस्वश्चेतीति।
नदीत्वाभावादिति। अवयवस्य समुदायस्य चेत्यर्थः। यत्तु मुख्यस्य क्रियाविशेषणत्वान्न दोष इति। तन्न। नेह रत्वस्यानन्वयात्। धात्वर्थफले
नाभेदान्वयायोग्यस्य वद्धितीयांतत्वनपुंसकत्वांगीकारात्। अन्यथा दंडादीनामपि तदापत्तौ सर्वोपपक्षः स्यादिति वक्ष्यामः। यदुक्तमिति। अत
एवाजाद्यतष्टाबित्यत्र वृत्तिपाठः। अन्यतरस्यां ङीप्प्रक्रमेऽप्यन्यतरस्यामित्येव सिद्धे ङीष्प्रकरणे भूयो विजातीयटाबुक्तिः सा हि निषेधसूत्रे टापोऽपि बुध्यारोहा
र्थमथमत्राप्तनुपात्स्त्रीति एव। द्वितीयस्तु तदंतस्य स्त्रीत्वे इति एव नष्टाप् न हणा ज्ञाप्यते ॥ छ ॥ इत्यजंताः स्त्रीलिंगाः ॥ छ ॥ वत्त्विति। पदच्छेदेन
तइति न्यासे च लाघवं। एवं चेङ्ह्रस्वादिति सूत्रे हल्ग्रहणं नात्र वर्त्यं वैयधिकरण्यापन्नयाभावश्च। एङ् साहचर्येण ह्रस्वांतांगस्य ग्रहणमित्या
द्यर्थोऽभावश्चेति महल्लाघवं। उपपादितत्वादिति। एतेन कष्टाये ति ज्ञापनकल्पितवाक्येन यमात्रविषयं अपि तु षुपिचे सेतद्भूषयके। अत एवेङ्

श॰ त्र॰ ह्रस्वादितिसूत्रेहलग्रहणानन्तरन्नावमकारलोपेसुपिचेतिदीर्घेकुंडाभितिस्यादितिभाष्योक्तंसंगच्छतेइतिपराम्नं॰ ऽकाभाष्यस्यएवंवृपक्षसंग्र
त्वात्‌भाष्यांतरविरोधेनचयथाश्रुतिरिक्तमच्छलेपरिभाषापात्रनित्यत्वात्प्रयोफलाभावाचोपेभरापित्वात्‌॰ अमितिछेदे आह॰ अतइति॰
७७ कुंडशाइति॰ ऊशशसइतिवक्तव्येजश्शसोरितिनिर्देशः समाहारद्वंद्वगर्भैकशेषबोधनार्थः॰ तथाचोपक्रमस्थजस्स्वयोश्चाननुसापर्याद्वत्रसंह
77 चर्यमेवमावल्यं॰ शासपोवादानंतुमाहप्पसंपादनार्थं॰ अतएवैकशाइत्यादिनिर्देशासंगच्छते॰ पृथक्पदमिति॰ एकपदत्वंतुन॰ महत्संयोगयोर
भेदायोगात्‌॰ हंसमुपिभाविसर्गदोषवंपदेविहीधीपत्तेः॰ संभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वेनमहद्दुशघयोर्वैयर्थ्यापत्त्याचसा
तिएवान्वयांगीकारेद्वंद्वसमासानापत्त्याचान्वयायोगाच्च॰ पृथक्पदत्वापेक्षयाप्रकारांतरंतुनचमस्तूतं॰ भाष्येध्वनितमिति॰ कमस्ययकि
त्वस्योनेरार्थत्वेनचारितार्थ्येपिटकः॰ कित्त्ववरौक्तदेशानांग्रहणाभावेत्राकारेगुणाभावेचज्ञापकं॰ अन्यथाअतोलोपेअकारेगुणोपर
रूपेणरूपसिद्धेकिंतेनेतिस्थितं॰ नन्विदमयुक्तं॰ एकादेशस्यपूर्वांतत्वेनग्रहणादातोधातोरित्यापत्तेः॰ कित्त्वंतुआतोलोपइटीत्यालोपेधाव
नवपत्वात्प्रवृत्तिः॰ स्यादेवेत्यतआह॰ केपरेनेति॰ संनिपातपरिभाषाप्रवृत्तौनफलभेदः॰ नन्वाकारावयवीभूतस्यातोलोपेपुनरप्यातोलोपप्र
वस्यात्‌॰ परिभाषाप्रवृत्त्यंगीकारेदीर्घस्यस्यादित्याशंकामाह॰ शानुकोसुभइति॰ नपुनरतोलोपस्यप्रवृत्तिः॰ लक्षणास्यसकृदेवप्रवृत्तेः॰ प्रथमातोलोपस्या रामः
स्थानिवत्वात्‌॰ चिणोलुङ्न्यायेनासिद्धत्वाच्च॰ आर्धधातुकोपदेशेइतिव्याख्यानेनपुनरल्लोपाप्रवृत्तेश्च॰ एतेनाकारस्यगुणोअल्लोपेनेवभाव्यमिति ७७

तिपु णस्तं · पादेशेन ह्रस्वत्वविशिष्टमत्वं प्रयोजकं · अतइत्यनुवृत्तेः · तत्र पध्यपि कषायेति निर्देशादपि न दीर्घाणां ह्रस्वत्वांशो निवर्तितस्तथाप्यत्वमादेशो
प्यनुवर्त्तत एव तदपि चेट्लोपेन निवर्त्यते तर्हि परिभाषाविरोधः स्पष्ट एव · न चेको गुणवृद्धी इति सूत्राभावे कुतिति चेन्निमित्तेऽत्र इति ककुमस्य का
त्वेन गुणनिषेधार्थे किं त्वं भविष्यतीति वाच्यं · एतदर्थस्य सिद्धान्तभाष्ये उक्तत्वे न तदभावमात्रेपि वक्ष्ये पक्षभाष्यस्थेभ्यो आम्नातुं पुरुक्तत्वात् · तंकुलं
ति द्वितीयैकवचनमेतत् · प्रथमैकवचने तु संकुलं स्यात् · वारीणीति · प्रथमाबहुवचने जस्शसोः शिरिति गुणं बाधित्वा नित्यत्वान्नुम् · वारिणीत्यत्रेति · न चै
वमत्वग्रहणमेवास्त्विति वाच्यं · स्वामिवाचकपतिशब्दस्य त्रिलिंगत्वे ननउ एकेसम्प्रम्येकवन्नेपतिनी त्यस्यासिद्ध्यापत्तेः · अत्वस्यान्वाचया
शिष्टतया ऽप्राधान्येन विप्रतिषेधस्याप्रयुक्तत्वाच्च · वृद्धिशब्दविहितवृद्ध्यावेव विप्रतिषेधप्रवृत्तिरित्यर्थज्ञापनार्थमेतत्वग्रहणमावश्यक
त्वाच्च · अत एवातिरिप्यामित्यादौ नुमं बाधित्वा परत्वाद्गुणे सिद्धे इकोचीति सूत्रे ऽचीति पदं न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापकमिति भाष्यो
क्तं संगच्छते · नुमि नलोपेपि तस्यासिद्धत्वेनेकारस्याप्रवृत्तौ भाष्यमसंगतमिति स्पष्टमेव · एतेन दीर्घग्रहणेनैव सिद्धौ गुणवृद्धिग्रहणमर्थे
मित्यपास्तं · दीर्घशब्दविहितदीर्घ एवाप्रवृत्तेरंगीकारे ऽसंभवः · अतिसखीनीत्यादावसिद्धेश्च · किंच धातूनामित्यादि सिध्यर्थं गुणग्रहणमावश्य
कं · वृद्धिसाहचर्येण गुणग्रहणेपि गुणशब्देन विहितो यो गुणस्तस्यैवार्थो बोध्यः · अत एव द्व्योः कुलयोरित्यादौ त्यदाद्यत्वं बाधित्वानुमेसत्यलं · त
तीयादिषु भाषितपुंस्कम् · अस्मिन्नर्थे ऽभिधेये ऽन्यपदार्थे · बहुव्रीहिः · ततो ऽस्थ्याद्यच् · तत्राभिधेयाविशेष्याभ्यक्तिर्न रत्यतेन क्लीबत्वासंभ

श॰ वृ॰त॰
७८
78

वात् सूत्रस्यैवेयथ्योपपत्तेश्च· किंतु प्रकारतयाभासमानोधर्मः· तत्र विशेष्य एव प्रकारतयाभासमानइत्यनाग्रहः संकोचेमानाभावात्· अत एव भगतु
वादिरित्यत्र माहारङ्कहेङ्कि तरेतरयोगेउपस्लात्सुवद्भावोभवत्येव· किंच समस्त हस्वंभानुत्वाचारित्वमेव· अपिचदन्त्येपदार्थे फलशालित्वादिकमादाये
वसमस्तस्यकर्मत्वादिकं तदुभयसाधारणमस्तितधर्ममादायैकवचनं ब्राह्मणानांशतमित्यादौयथा· अतएव पुंयोगमहत्त्वादिमाने पिपुंवद्भाव:
पुवोरनाकाविद्यादिसौत्रप्रयोगाश्चेहानुकूलाः· केचित्तु सूत्रकारप्रयोगादेवसूत्रेभाष्यत्वमाहुः· नुमन्हस्वयोरिति· अत एव पुंवद्वचनंचरितार्थं प्र
कृतस्यैवनिषेधेनेत्येवमग्रयात्· नचैवं नक्लिबप्रस्थानिसंतस्यातिस्वरोपिनस्यादित्ययांश्चं देदशोविषयेनित्यमपुंसकत्वाभावेनस्वराप्रवृत्तेः व
लुतमु विषयपदानुवृत्तो सत्यां पुनर्विषयपदोपादानेनातिदेशिकलिंगांतरयोगेपिस्वरप्रवृत्तिः ध्वनितं चेदमीवद्विवनेइतिसूत्रस्थभाष्या
दाविस्पष्टमेनिरूपयिष्यामः· फलत्वव्याप्यजातिमिति· नचस्मिन्पक्षेफलेलुब्वचनानर्थकं फलत्वव्याप्यजातिमतोपिवृक्षविशेषप्रभव
स्यापिसत्त्वात्तत्प्रकारकबोधविवक्षायांविकारावयवयोः मत्यस्यदुर्वारत्वेनलुब्वचनसार्थक्यस्यस्पष्टत्वात्· यस्माद्धिवृक्षात्संभवः तद्धिवृ
क्षस्यविकारोवयवोवा· नह्येतादृशविवक्षानास्तीतिराज्ञामाज्ञास्ति· अनभिधानेनप्रत्याख्यानंतु नचमत्कृतावहं· अयेत्विति· अत्राहरि
बीजंतुवार्त्तिकेनेतिवक्ष्येपुंवद्वचनंव्यर्थं· तद्धिप्रभावातिदेशेननपुंसकहस्वनिषेधार्थं· तत्रगोस्त्रियोरितिसूत्रेपाठसामर्थ्यनोपस रामः
र्जनहस्वोपिनिषिध्यते· नचबहूनिश्रेयांसियस्यांसेतिविग्रहेईयसोपिनिवृत्त्यापत्तिः पुंवद्वचनसामर्थ्येनोपस्थितार्थस्यप्रकरणानुरोधेन ७८

ह्रस्वाभावस्यैव ग्रहणात् · अत एव नुमादयो भवंतीत्यूयस इति सूत्रस्थवचनमुपसर्जनह्रस्वनिषेधवचनापेक्षया ज्ञापकं : पुंवद्भाववचनमत्र
त्यमेव तत्र प्रमाणितं इति बोध्यं · अत एव प्रकरणाविरोधोपि न · किंच · तत्र ह्रस्वाभावे : सूत्रस्थप्रत्ययार्थकस्त्रीपरसंबंधप्रत्ययग्रहणापरिभाष
पातरंतत्वे प्रकृत्याकांक्षायां श्रुतत्वात्सर्वलक्ष्यसत्वाच्च ईयसंतस्येत्यस्यान्वयस्योचितत्वाच्च · ततो बहुव्रीहिलक्षविशेषणत्वात्तदंतविधिः
स्पष्टं चेदं भाष्यवार्तिकयोः · ईयसंतात् हि हितो यस्त्रीप्रत्ययस्तदंतांते बहुव्रीहौ पुंवदिति हि वार्त्तिकार्थः · नन्वेवमसंतो यो बहुव्रीहिरित्यर्थः · अ
तिबहुश्रेयसीशब्देपि न ह्रस्वः · तदादिनियमेन बहुश्रेयसीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावात् · अतिबहुश्रेयसीशब्दस्य नपुंसकत्वे ह्रस्वं संभ
वत्येव · बहुव्रीहिनिमित्तांतरंगनिषेधेन बहिर्भूततन्निमित्तकह्रस्वस्य निवारयितुमशक्यत्वात् · अंबार्थनद्योर्ह्रस्व इति तु न निषिध्यते · तस्य
पुंसि दृष्टत्वेन मानाभावात् · बहुश्रेयसी बहुश्रेयस्यौ · बहुश्रेयसीनि तृतीयैकवचने तु नुमा बहुश्रेयसिना · ङि · त्सु नित्यत्वान्नुमि आङ
भावि बहुश्रेयसिने इत्यादि · पुंवत्स्ये बहुश्रेयस्या ङि · त्सु प्रथमलिंगग्रहणं चेति नदीत्वादाडादिकं · ग्रामणीशब्दस्य नपुंसकत्वे पुंवद्भावे
नुट् ह्रस्वयोर्निवृत्त्या वृजादि विभक्तौ सर्वत्र यणादेशः · सप्तम्येकवचने ङेः आमादेशे ग्रामण्यामिति षष्ठीबहुवचनवद्रूपं · स्पष्टं चेदं भाष्ये · पुं
वद्भावाभावे तु ह्रस्वत्वेऽजादौ विभक्तौ वृद्ध्योत्वे ति वचनेन नुम् · षष्ठीबहुवचने नुमं चिरेति नुट् सप्तम्येकवचने आमं बाधित्वा नित्यत्वान्नु
मि ग्रामणिनी सेव · न चामोपि नित्यत्वं · नुमः सम समुदायावयवत्वेन नीशब्दावयवत्वाभावात् · पूर्वविप्रतिषेधेन नुटः प्राप्तत्वेन नीशब्दवि

श॰वृ॰ल॰
७९
79

भक्त्योरनंतरं प्राश्रित्यजातस्यामन्तद्धियातकस्य संनिपातपरिभाषयाऽनिमित्तत्वेन नुमोऽप्राप्तेर्नित्यत्वं॰ प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेनचो
भयोः समानत्वमिति विभाव्यतेनदापरत्वादाम्॰ नन्वाम्याहन्वर्पेणादीर्घीत एवामिति वाच्यं॰ ३॰ एम्रधामिति निमित्तेवह्नन्क्रस्यनदीशाह्रस्य एवंप्रि
यातकस्यैनव्यवस्थापकाप्रवृत्तिबाधनद्वारासाहचर्यान्यायपणाबाधनेनह्रस्वप्रवृत्तेः इयंचप्रकृतिर्नुमएवबाधिकान आत्वस्य॰ प्रथेऽ
पवादस्यापात॰ अतएवसह्रकृतावितिन्यायाश्रयणादौत्वस्याप्रवृत्तिः एवंनुमोपि॰ नचायमाम्नुद्धिग्नौनाटस्यतेइतिवाच्यंमानाभावात्॰
आङ्याटस्याङ्ः नुट्बाध्यतेइत्यर्थप्रतिपादकभाष्यग्रंथविरोधापत्तेश्च॰ तस्मादामितरटिनामिद्दीर्घत्वेग्रामणीनांसेनाकुलेइत्येवन्या
यमितितत्त्वं॰ अर्थमेवस्यादिति॰ यत्तुप्रियंक्रोष्टुरोरित्यादिव्याहत्यापर्यवसन्नमितितन्न॰ विप्रतिषेधेपरमितिसूत्रस्यानिपन्नपक्षेबोधितसह्रकृ
तावितिन्यायाश्रयणेनुमोऽप्राप्तेः॰ नचविधिपक्षेबोधितनपुनःप्रसंगप्रविज्ञानेनुमःप्राप्तिरस्त्वेवेतिवाच्यं॰ नित्यत्वज्ञावविषयतयाप्र
र्वविप्रतिषेधव्याख्यानेपञ्चहृयोपिप्राफल्यस्यवकुंशकत्वेनपाक्षिकतत्कथनस्यायुक्तत्वात्॰ तृच्चादेशकृतेनुमोऽप्राप्तेः सत्वेनतत्साहचर्या
त्तृज्वद्भावकृतेनुमोऽप्राप्तावेवपूर्वविप्रतिषेधस्यप्रवृत्तत्वाच्च॰ किंचपूर्वविप्रतिषेधपरविप्रतिषेधयोःसमानजातीयत्वेनविप्रतिषेधसू
त्रेपूर्वविप्रतिषेधानांपठितत्वेनन्वेष्टव्याचिपरशब्दमादायसूत्राक्षरैःपूर्वविप्रतिषेधानांभाष्यकृताङ्गीकृतत्वाच्च॰ पुनःप्रसंगविज्ञान एमी
पक्षेपूर्वविप्रतिषेधप्रवृत्तिअंगीकारेपूर्वविप्रतिषेधेनतृज्वद्भावस्पर्पुर्णाँरतापत्ताबुक्तदोषानुद्धारात्॰ ७९

अपि च संनिपातपरिभाषया क्रोष्टुशब्दाज्जातिविभक्तौ ः संश्लेषविघातेन तद्दुक्तदूषणं दुरापास्तमिति दिक् । प्रियक्रोष्टुने इति । प्रकृतिविशे
षाये क्षन्नाभावापेक्षया नुमिति मते नेदं किन्तु चतुर्थ्येकं तं पठ्यते । एवं वृद्धावामावादिति । प्रत्यासत्तिन्यायात् पुंभावभाजो नपुंसकशब्दस्य प्र
योगान्तरेषु एमां सच्चक्षाणस्य पदरूपसमानाकारं समानार्थकं च तदेवातिदिश्यते । तस्यात्रासंभवेन क्लीबस्य भाषितपुंस्कत्वाभावश्च
द्विरूपदं च समाहारद्वंद्वनिवृत्त्यर्थं । तत्र चेतरेतरयोगद्वंद्वमात्रे भाषितपुंस्कत्वमस्तीति मतान्तरमप्येतेन रूपपिष्यामः । भाषवेनेति । पत्र
त्राहुश्चिद्वीजं प्रगृह्यातिल्यादावात्वोक्तिः । आदेश उपदेशेशिति इति सन्न्वय भाष्य मामाग्या द्व्रयो हली स्यात्वमेजन्त एव प्रवृत्तेरिति तत्तु
च्छं । एज्ग्रहणानुवृत्ते विच्छिन्नत्वेनानुवृत्तेर्मानाभावात् । धातुग्रहणस्यापि अनुवृत्त्यापत्तेर्दोषस्य स्पष्टत्वात् च । इको न्विविभक्ताविति सन्न्यस्ह
न्यायानुगृहीत सिद्धान्तभाष्यविरोधेन तद्दुक्तभाष्यस्य तद्वपि तस्य प्रोच्छिवादपरतया आवश्यकत्वाच्च । अहुश्चिद्वीजं तु मन्लेएव स्पष्टं ।
एतेन राया हली सप्त विवक्षितसप्तमीत्यपास्तं । अपीलामित्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । एते मनघा रियहलास्य नियमार्थत्वेन तु इति न्यासेनैव स्प
सिद्धेनुद्धिधोहल्यग्रहणं विसप्रयोजनमित्यपास्तं । अन्येत्वित्ति । अत्राहुश्चिद्वीजं तु आनुपूर्वीभेदाच्छन्दभेदस्यावश्यकत्वे भाषितपुंस्क
त्वस्याशास्त्रीयत्वेनातिदेशो दुर्लभः । अत एव वृत्वपेक्षा सौनित्यादित्वाभावाच्छ्यलिनिस्य मिडितिसिद्धौ तः संगच्छते । किंच पुंवद्भावेनाभा
वातिदेशात् तस्य निषेधः । क्रियतेइतिभाष्याद्दोषस्पष्टं । निषेधश्च प्रसक्तस्येव नञा तस्येत्यपि भाष्याद्दोषस्पष्टं । तन्त्रान्तरसिद्धं युक्तिसिद्धं च ।

श·ल·
८०
80

एवं च ह्रस्वप्राप्तिकाले इणं तद्रूपनिमित्ताभावात्पुंवद्भावस्य प्राप्तिरेव नास्ति· ह्रस्वनिष्पन्नानंतरं तु तन्निषेधः कर्तुमशक्य इति परिभाष्यतां· अपि
च स्वनिमित्तविघाते नादिशब्दो वैरितार्थत्वेन कथं स्वनिमित्तविघाते प्रवृत्तिः· अत एव नकारस्थाने उदात्तगुणविशिष्टाचः प्राप्तौ निमि
त्तभूतघञ्चकत्वस्य विना· शेनाघुदात्ताप्राप्तौ पत्तेनावद् इति स्त्रस्थानावद् इति प्रतिषेधो ऽयमर्थः सच स्वरविधौ ऽजनमविद्यमानवद् इति परिभा
षायां ज्ञापक इति समासे तिस्त्रस्थमाप्यो क्तं संगच्छते· एतेन ग्रामणीशब्दे ऽन्तरंगत्वात् ह्रस्वस्य द्वैरत्वे नेदृशे जातस्यैव निषे
धो युक्त इत्यपास्तं· उपजनिष्यमाणो ह्यपवादः उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति न्यायेनाकृतव्यूहपरिभाषया च ह्रस्वाप्रवृत्तेरिति
दिक्॥ ॥इत्यजंताः नपुंसकलिंगाः॥ ॥तत्र त्युक्तमिति· प्राक्तु· खषष्ठ्यर्थस्यात्वतद्द्वितीयादेशो लौकिकोदाहरणेष्वकर्तुं न शक्या तद
ति भावः· वैदिकोदाहरणं साध्यतद्यपि व्युक्रमशक्यमित्याह· तथा चेति· प्रथमापेक्षयैव द्वितीयस्तत्वेन प्रथमातिक्रमे कारणाभ
वाच्च· द्वितीयपदेनैवाक्षेपात् प्रथमस्यस्थानिवत्वे लब्धे प्रथमपदं प्रथमस्थानिकप्रथमव्याहृत्यर्थमिति तद्व्याख्यातारः· तथा
च धुडभावे विशेषणाद्वयासंगतिः धुट्प्रभेत्वकपे विशेषणासंगतिः· ननूपदेश इति निर्मूलं· न च धातुग्रहणसामर्थ्यात्तल्लाभः दामलि
ड्ति प्रातिपदिकव्याहृत्साध्यारितार्थ्यादिस्यत आह· धातोरित्यावर्तत इति· उपदेश इति नोक्तं· गौरवापत्तेः धातोरित्यस्यान्यार्थत्वाच्च· एते एमी
नादिग्रहणाद्वसोपदेशार्थलाभे धातुग्रहणं सुत्यजमित्यपास्तं· समासैकदेशस्यावृत्तेः क्लिष्टत्वाच्च· किं च धातोरित्यस्याभावे दादेरित्यत्र त ८०

सुरुषः संभाव्येत· तथा च हृद् हादो हृादः दर् इत्यत्रैव घत्वं स्यात्· धातुग्रहणे तु संभवति मानानाधिकरणेऽपि वैयधिकरण्यपक्षस्यान्याय्यत्वेन बहुव्रीहि
निरासः· यत्तु हादिर्यो हकारस्तदन्तो यो धातुरिति व्याख्यानेन कृष्णिद्वेष इति तत्र· अवहितस्यापि हादित्वानपायेनातिव्याप्तेर्वज्ज्रलेपापितत्वात्· अ
न्यथा धुगित्यादावपि घत्वानापत्तिः· एकवर्णव्यवधाने एव प्रवृत्तेर्नन किं चिन्मानं· युक्तं चैतत्· अन्यथा पंचमीनिर्देशेनैव सिद्धौ वादिग्रहणं वैयर्थ्य
र्थ्यापत्तिः· अत एव वा द्रुहेति सूत्रे द्रुहं ग्रहणे प्राप्तविभाषेति हरदत्ताद्युक्तं दंह दृंह इत्यादीनि रूपं माधवाद्यु[illegible]दाहृतं च संगच्छते· न चैवमपि हादिमलिप्स
त्ररूपत्वासिद्धिः· घत्वस्यासिद्धत्वात् ढत्वं प्राप्नोतीत्याशंक्यो वंवध्यामि होढौ दार्दिरिति भाष्ये उक्तत्वादिति वाच्यं· घत्वशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्त्याश
रूपाप्ये वानुदृयेन भाष्यस्याप्रौढिवादपरत्वात्· न च विकल्पः· असमशिष्टत्वात्· वा द्रुहेत्यस्यैव पर्यायप्रवृत्तेश्च· भ तत्पूर्वेण स्याद्ढत्वानंतरं घत्व
प्रवृत्तेर्वक्तुं शक्यत्वेन गुरुमूत्तन्यासेप्रवृत्तेः· रस्यैकारादित्वेन दोषस्यव ज्ज्रलेपापितत्वात्· अपि च उत्तरसूत्रे क्लेशेन हादेः पत्नुप्राचीनप्रक्रि
याव्याचक्षाणायेत्या आहुः· दामलिडितिनाप्रधातोघत्वमिष्टमेव· अत एव भाष्ये घोदार्दिरित्युच्यते· तत्रेदं न सिध्यति· अधोक्ष्यक तर्हि स्यान्मा
स्मधोगितित्रे येनाधोगित्यस्यासिद्धिमाशंक्य धातोग इति नेषा समानाधिकरणा षष्ठी दादेर्धातोरिति· का तर्हि अवयवयोगे षष्ठी· धातोर्दादि
र्वयववद्धिमाचावयवमवयवयोगेष्यां षष्ठीति विज्ञेयाउत्तरार्थो किं प्रयोजनं· एकाचो बशोभष् इत्यत्र स्वसंस्थ्वोरिति इहापि यथा स्यात्· गर्द्दभयतेरप्र
त्ययः गर्ध्व इति यघवयवयोगा षष्ठी दोग्धु मित्यत्र न प्राप्नोति एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोर्दादिरवयवो भवतीतित्र्पेषिनदोषः परिहृतः· धा

श्रवृत्त· ८१ 41

तोरीत्याहत्तोतु अधोगीत्यत्र दोषाभावेन वैयधिकरण्यान्वयाश्रयणमसंगतं स्यादिति · न · दादधोर्हि कारकत्वं तेनोयेधातुरिति सामानाधिकरण्या
श्रयणेनाध्यधीगित्युदाहरणे नाम धातोर्वचनत्वस्य साधयितुं शक्यत्वेन भाष्ये यथस्य तन्मते प्रयुक्तत्वात् · तदीयक्रमस्य भाष्यानुरोधेनोपदेशि
कधातोर्विवप्रवृत्तेर्युक्तत्वाच्च · वस्तुतस्तु तत्तद्व्याख्यातृज्ञानविजृंभितमेव · पूर्वसूत्रे दादधौ तोरित्यनयोर्वैयधिकरण्यसंबंधाभावेपीष्टसिद्धेः · वैयधि
करण्यसंबंधस्यतरार्थमेवेसर्थबोधनार्थे · मा चावश्यमदपवर्गे वगृष्टी विज्ञेया उत्तरार्थेति भाष्यस्य प्रवृत्तत्वात् · अधोगीति निरूपमा
का अवयववयोगाधर्ष्मीमधुभावार्थे उत्तरसूत्रे · वश्यमाश्रयणीयाच्चत्वार्थं तु न · दामलिदितिसाहेधत्वाभावार्थं कल्प्यमानोयायेन दादधतो
रित्यनयोर्वैयधिकरण्यसंबंधाभावेनापि तत्सिद्धेरिति हितदर्थः · तदर्थं च पितामहवचनोक्तिरेव शरणीया · पक्षद्वयेपि फलैक्यस्यानिरूपयितुं शक्य
त्वात् · प्रकृतं चैतत् · अन्यथा अवश्यं पदस्यैव पर्यापत्तेः · किं च साचेत्यादिवैयधिकरण्यान्वयस्य सत्वेन लघुभूतार्थाधिकारलाभार्थं पूर्वसूत्रे
पि वैयधिकरण्यान्वय आवश्यकः स्यादित्यभिप्रेतः · उतोत्तरसूत्रस्य वैयधिकरण्यान्वयबोधकोपायस्य पूर्वसूत्रेपि सुवीरत्वेन तादृश्यान्वय उन्नेतः इ
त्यर्थोऽभिप्रेतः · नाद्यः · पूर्वसूत्रे वैयधिकरण्यान्वये नार्थाधिकारादुत्तरत्रान्वय इत्यर्थस्यापादयितुं शक्यत्वात् · किंच तत्राद्येपि दादधौ तोरिति सामाना
धिकरण्यवादिमते हकारेण सह सामानाधिकरण्यं उत वैयधिकरण्यं · नाद्यः · अधोगीति निरूपणेन हि दादधौ तोरित्यनयोः सामानाधिकरण्याभिप्रेत रामी
त्वस्यैवावगमात् · दादधौ तोरित्यनेन पूर्वपक्षे तस्यैव दर्शितत्वाच्च · सिद्धांतिनोप्यनवैयधिकरण्येनान्वयद्वयस्यार्थस्य निरूपयितुं युक्तत्वेन धातोरिति वय ८१

वर्त्से तावन्मात्रप्रदर्शनस्यायुक्तत्वाच्च। अंसे तु दोर्दधांतीरितिसामानाधिकरण्यवादिमते पि धातोरवयवो यो हकारः इति वैयधिकरण्यान्वयस्यसंभवे
नशब्दाधिकाराभावात्। उत्तरार्थत्वेन कल्प्यमानस्यात्रैवकल्पयितुंयुक्तत्वात्। द्वितीयपक्षेत्तरसूत्रेवैयधिकरण्येनान्वयाश्रयणेऽविजातरं। उत। लक्ष्यसि
द्धिर्बीजं। नाद्यः तस्य भाष्यकारादिभिः अनुपाख्यानात्। नांत्यः। पूर्वसूत्रे पुरोहतलक्ष्यसिद्धिर्बीजस्य सत्वेनोत्तरसूत्रपर्यंतधावनस्य निर्बीजत्वापत्तेः। अ
पि च लक्ष्यं गाधवितिप्रयोगः उताधोगितिप्रयोगः। नाद्यः गाधवितिप्रयोगेन पूर्वसूत्रे वैयधिकरण्यान्वयस्य साधयितुमशक्यत्वात्। नांत्यः गाधा
वितिउपन्यासस्योत्तरसूत्रेवैयर्थ्यापत्त्या भाष्यविरोधापत्तेः। अधोगित्युदाहरणाबलेन पूर्वसूत्रेवैयधिकरण्यान्वयस्य पूर्वमुपपादितत्वे
नयोनरहत्यापत्तेश्च। अपि च किंप्रयोजनमिति प्रश्नस्य गाधवितिसुत्तरस्य च निरालंबनतापत्तिः एवमपि मन्त्रोपदेशिकप्रयोजनसंभवेन तस्यासं
भवात्। नामधातुपर्यंतधावनस्य निर्बीजत्वापत्तेश्च। असमंजसं तु पूर्वसूत्र इवाद्यसोत्तरसूत्रेपि सामानाधिकरण्यसंबंधाश्रयणे नाधोगि
तिउपन्यस्तलक्ष्यसिद्धिरित्यभिप्रायेणाप्रश्नः उत्तरसूत्रे गाधवितिलक्ष्यसाधनार्थं वैयधिकरण्येन एवान्वयः आवृत्तिश्च गाश्रयणीया। घत्वविधाय
कंतु नाप धातो नष्ट[illegible] मेवमधूभावस्तु नामधातावौपदेशिकधातोश्च प्रवर्त्तत एवेत्युत्तरं। अत एव इहापि यथाख्यादिति भाष्यं संगच्छते। पुनः
चैतत्। अन्यथोत्तरसूत्रे गाधवित्यस्य वाहृतिर्दूषणार्थं पूर्वसूत्रे यत्नसहितदामलिगास्यस्याप्ययुक्तत्वात्। प्रमतेत्यादिग्रंथेन पूर्वसूत्रे वैयधिकरण्यान्व
यस्यानावश्यकत्वाधातोरित्यावृत्त्याहामडिति कृत्वसहितप्रयोगसिद्धिर्नितिध्वनितमिति सर्वं समं फलं। ननु साचावश्यंपक्षपत्व योगाषष्ठीत्यादिभाष्या

शब्दर॰ :: हृत्वविधायके धातुपदमेवोपदेशलक्षकमस्तु · आद्यस्याउपदेशलक्षकत्वमयुक्तमेव · किंच · धातुपदस्याव्याहारेवैलक्षण्यमस्तु · तथाचैवैयधिकरण्य
संबंधात्ता अपरोप्यधोगित्यादि सिद्धिः स्यादेवेति चेन्न · सूत्राहृतत्वतात्पर्यग्राहकस्यैवयुक्तत्वात् · अतएवमस्मतदोषान · किंच भष्भावविधायक
८२ सूत्रे धात्वर्थकधातुपदस्यावश्यकत्वात् · अतएव तद्धात्रूहृदित्यादौ भष्भावो न निवस्यते · एतेन किंच्वेत्यादिकमपास्तं · किंच दृदिधीत्यादौ घत्व
82 नापत्तिः गणनिर्दिष्टस्य पदस्तु किनिषिद्धत्वात् · अपि चाधोगित्यत्र दुहित्यस्यानर्थकाद्धत्वप्राप्तिः · किंच माहादेदुहि सुकारविशिष्टस्य पाठेन गु
णादि कृते मास्म धोक् अधोगित्युदाहरणाद्युक्ति घत्वानापत्तेः श्लिकमधासत्वाय धानस्यस पदं शन पितिन्यायापत्तेः · तस्माद्भष्भावविधायके
धात्वर्थकधातुपदेनवैयधिकरण्येन वसंबंधः · घत्वविधायकेत्वाद्यस्याउपदेशलक्षणायाः सत्वेन सामानाधिकरण्येवैयधिकरण्येच दादेर्धातो
रित्यनयोः फलाविशेषात्र विशेषइति मास्वेत्यादिगर्धविसंतेन निरूपितं · तत्र फलवैलक्षण्यं पुनः शेषराशंकते · आश्विः · यघवयवेत्यादिना · यद्यपि धु
गित्यादौ भष्भावोनप्राप्नोतीत्यग्राशं किंतुपुक्तं तथापि प्रथमोपस्थितघत्वनिर्णयेनैवतन्निर्णयइत्यभिप्रायेणात इत्युक्तिः · घत्वस्य पन्यस्तमधो
प्स धोगित्यत्रैव घत्वनप्राप्नोतीत्याशंका कर्तुंयुक्ता · तथापि दादेर्धातोर्घ वचनं भष्भावार्थमात्रमिति नभ्रमितव्यं किंत्वन्यार्थमपीति वक्तुमुदा
हरणांतरोपन्यासः · एषोयमीति · तथाचयक्षद्वयेपि फलावैलक्षण्यासंभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याप्यत्वेन एवं सूत्रे सामाना एम
धिकरण्येनैव संबंधः सत्त्वविनिगमनाविरहादुभयत्रापि · तेनोपदेशे दादिधातोर्हतस्य घोभवतिस चभवन्नस्यैव · धातोर्हस्येति मूलं नयस्तु फलि ८२

तार्थैकथनपरतयाख्याख्येयः ध्वनितं चेदं सस्मजुषोरिति सूत्रे मनोरमायां नन्वत्र भाष्ये नार्थे निर्लोपकं गार्ध्वेविस्तत्र धातोः स्वरूपग्रहणात्तत्प्रत्यये
कार्यविज्ञानमिति परिभाषया मध्ये भावप्रवृत्तेः धातोर्यत्कार्यं तद्धातुप्रत्यये भवतीति परिभाषायाश्च संग्राय ङि अत्र त्वि विभाषेत्यादौ हरदत्तादिभिर्वर्णितत्वा
त् न चात्र मज्जेर्वृद्धिरित्यादाविव धातोः स्वरूपग्रहणं नेति वाच्यं स्वरूपपदस्यावयुत्यानुवादत्वात् अत एव हृत हृप्ता मित्यादावनुदात्तस्यचर्दु
पधस्येत्यम न सृष्टं चेदं मज्जेर्वृद्धिरिति सूत्रे भाष्य इति चेन्न अप्रशानितिहत्वनिषेधेन परान्तविषये परिभाषाप्रवृत्तेः पदिहिमानो धातोरित्या
दौ परिभाषाप्रवृत्तिः स्यान्तहा निषेधासंगतिः स्पष्टं चैवं भाष्ये लहसेति धर्मिग्राहकमानेनानियमे नियमार्येति सिद्धान्ताच्चेति वृद्धोक्तं पुक्तमेवे
ति प्राचीनग्रंथपरिशीलनशालिन एव विभावयन्तु निर्मूलमिति एतेन हृस्वा दंगादित्यत्रादंगादित्यनुवर्तते तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते
अंगं च द्विविधं धातुरूपं प्रातिपदिकरूपं चेति वृद्धोक्तं युक्तमेवेति प्राचीनमतं क्रियायाश्च प्राणायोक्तं क्रमयास्तं स्वारितत्वकल्पनविभक्तिविप
रिणामादीनां निर्मूलत्वात् निष्फलं चेति चेन्न तद्धाद्गतद्धुङ्भ्यामित्यादौ दोषप्रसंगात् अत एवैकाचो वशो भष् इति सूत्रे धातोरित्यनुवृत्तावेव पर्षि
कर एकाचेन संबंधे वचनं किंचित्प्रयोजनं सर्वं तस्यैकाचो वयवो यो वश् तस्य भष् इति व्याख्याने नेदं सिद्धिरिति मतं प्रत्याख्याय मया प्रास्तं दोधुगिति
विचितु दोधोङ्कुदोधोरिति बोध्यं लज्जादोद्रोग्धि दोद्रोढि इत्यादिको बोध्यं न चात्र श्तिपा शपेति निषेधाद्भष्भावो न स्यादिति वाच्यं अजिस नेनै
व यत्रैकाजिति योगाम्यते तत्रैव निषेधप्रवृत्तेः स्वीकारात् सर्वत्र निषेधस्वीकारे त्वर्थस्यैव निमित्तत्वेनेष्टसिद्धावेकाचो वशो भषित्यादावेकग्रह

णोवैयर्थ्यापत्तेरिति ग्रहे च पिच्छामः· स्वत्राणाटकवदिति· अत्र च महासंज्ञाकरणमेव प्रमाणमित्याहुः· स्यादेतत्· अनुहितयामित्यत्र ल्यपोऽ
म्पपूर्वेकवचनमिदं तस्य संप्रसारणसंज्ञायां हलः इति दीर्घः स्यात्· न च पयासंख्ये विज्ञानान्नदोषइति वाच्यं· अनुवादे परिभाषाणामप्रवृत्तेः
अन्यवाक्यविहितयणः संबंधिन इकः संप्रसारणसंज्ञाविधानात् न चैवं स्थानेयोगोपि न लभ्येतेति वाच्यं· षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्रानुवर्त्तमाने तस्यात्र
स्वप्राप्तेयत्वात्· इहैव वा स्थानग्रहणापकर्षोस्तु· ध्वनितं चेदं मिको गुणवृद्धी इति सूत्रे भाष्ये· न च दीर्घेद्प्राप्तिः· कार्यकालपक्षे व्यङः संप्रसार
णमित्यादौ विधेयाः· संप्रसारणमित्यस्यापस्थितत्वेनैकवाक्यतापाः सत्वे अनुवादाभावेन यथासंख्यस्य दुर्वारत्वान्न पयोद्देश्यप्रेक्षितत्वमहन्नेरा
वश्यकत्वात्· अत एव वकारस्य स्थाने लकारोनेति· अत्र वदंति· यणः स्थाने इकू भवतीति वाक्यं वाक्यार्थो वा संज्ञा· तथा चानुवादाभावाद्यथासंख्य
क्वे पथासंख्यं सुलभमेवेति· तत्र संज्ञीभूतानां तरवाक्यस्य पातिवातीमादावतिप्रसंगात्· वाक्यार्थपक्षे विधातुमशक्यत्वेन च्यङः संप्रसारणमित्या
दावनन्वयापत्तेश्च· कुत्सादिभिः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च· संप्रसारणं चेत्यादावनन्वयापत्तेश्च· श्रुतिलिंगादिमीमांसकैः पारगणितस्याच्छा
नुसंबंधस्य लौकिकन्यायसिद्धत्वादनुवादेपि सुलभता· उदात्तस्वरितयोर्यणः स्यादावनुवादेपि परिभाषाणां प्रवृत्तेः सत्वेन नानुवादे इति परिभाषानस
र्वत्रिकीति कश्चित्· नन्वेवं उवतु उवुणात्सोरेवश्वास्यान्यतरस्यामितिसूत्रे णायकारस्य वकारे संप्रसारणापत्तिः· न च उश्वास्यान्यतरस्यामितिसूत्रेण रामः
यकारस्य स्थाने उकारादेशकरणे वकारादेशविधानसामर्थ्यान्न संप्रसारणमिति वाच्यं· त्वदुक्तरीत्या यकारस्थाने कोकारस्य संप्रसारणसंज्ञायां श्च ८३

भाविनन संप्रसारणोः संप्रसारणमिति निषेधाप्रवृत्त्या वा घवकारस्य संप्रसारणापत्तेस्तदभावार्थमेव वकारादेशारस्य थेस्पव क्तुं शक्यत्वादिति चेन्न
वश्चान्यतरस्यामिति वक्तव्ये ऽस्य ग्रहणं निषिध्यसंप्रसारणस्थानिनः परामर्शार्थं तेन स्थान्यनुगुणादेशप्रवृत्त्या वस्य संप्रसारणं न· लिटि वयो य
इति सूत्रेणानुसंप्रसारणं निषिध्यते इति यहि ज्या इति सूत्रेणाभ्यस्य च· अत एव निषेधानंतरं पाठः निषेधस्य चाग्रे अनुवृत्तिः पादे शविधानिपितङ्मो
कोंतत्वमस्तेव· न चास्य ग्रहणं संप्रसारणस्य वये एदेशाभावार्थमिति· अकारस्योच्चारणार्थत्वेनालोंत्यस्येत्यस्य प्रवृत्तिरत्वेनास्य ग्रहणेलोकृते पितस्य
निवारयितुमशक्यत्वे न च संप्रसारणनिषेधप्रकरणे पाठेनतः स्थान एवोचितत्वात्· पूर्वस्मिन्नेव यद्रत्वं वषवषस्थानि धारितत्वेन दोषाभावाच्च·
षड्वश्चेति च कारेण संप्रसारणनिषेधस्याप्यनुवृत्तिः संनियोगशिष्टस्यायात्· परस्यानुवर्त्तनाच्चैकत्र प्रवृत्तिः सामर्थ्याच्च यशब्देन स्थानिकवका
रोऽर्थते· एवं चाग्रे निषेधानुवृत्त्यर्थमंङ्कानुवृत्तिश्च नाश्रयणीया· अत एव च कारस्यार्थकः· पञ्चत्वपरः संप्रसारणमिति सूत्रे पितमुचितमि
ति· तत्र· यदू शब्दश्शक्तिकल्पने गौरवापत्तेः· यण् शब्दस्य लिको यणाचीत्यादौ शक्तिः क्लृप्तेति दिक्· अथवा उ इति इति· न चार्थासंगतिः· धातूना
मनेकार्थत्वात्· इदं च वार्ष्णहस्पतहूषयकं· पोहरस्य तस्य तत्त्वसिद्धिरेव· वृद्धेर्दुर्लभत्वात्· न च प्राङ्गुहे इति वृद्धिः· ऊठादिसाहचर्येणाकृतत्वो हश
वृत्येव ग्रहणात्· उहेसकारांतस्यानर्थकत्वाच्च· छंदसि शिविति निपरोदृत्तिमल्लग्रंथेन यद्यपि पादाने नाकुचिर्वा धिना· तद्धीजेनुवहश्चेति सूत्रे छंद
सीत्यनुवृत्तौ योगविभागवैयर्थ्यापत्तिः· न चोत्तरसूत्रे महः संबंधाभावबोधनार्थं योगविभाग इति वाच्यं हव्यादिष्वपि पदेषु सहेर्वैदे भ्युदृप्रत्ययादर्शनात्

शब्द्रत॰ दर्शनेनतत्पायकत्वमनभावस्यपकं॰ अदेतनंत्रेइतिसूत्रपर्यंतं छंदोधिकारइतिभाष्यस्पष्टः॰ एवंचसंदूककुतोनदोषः॰ विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामिति
८४ सूत्रेपक्षेटोहश्चाग्रातंप्रष्टवाद्रूप्यमितिवद्रूतामाष्यकारेणध्वनितं॰ अपरेतुवहधातोर्लिजंतात्क्विपिउक्तप्रयोगः॰ नचक्कोविधिंप्रतितस्थानिव॰
८५ दितिनिषेधेनणिलोपस्यस्थानिवद्भावाभावात्संप्रसारणंदुर्वारमितिवाच्यं॰ धातोःस्वरूपग्रहणेतत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानमितिसुक्तेः॰ प्रत्ययस्तिमा
पेनपदूतुसंबंधिकार्येतद्धातुप्रकृतिकधातुत्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रत्ययइतिव्यापार्थः॰ अतएवकाम्यचःकित्संकुतेनितिप्रश्नेप्रयोजनाभावादि
सुक्तरितेवाक्याम्पतीत्यत्रसंप्रसारणंस्यादित्याशंकापांचकाद्रिष्योविहितापुः॰ कितनतत्रसंप्रसारणमित्याश्रितंभाष्ये॰ ऊठिकर्तव्येतन्स्थानिवद्भा
वः॰ क्कोलुप्तंनस्थानिवदित्यस्यासार्वत्रिकत्वमितिभाष्यआमाण्यादिहाप्रयणात्॰ णिजंतात्क्विजितिमलश्वेयेनष्ठंदसीत्यनुवृत्तिरितिसाधुरित्येवबोध्य
ते॰ नतुतत्रऊठसत्वाभसंज्ञयाश्राक्षिप्तकृदंतेलक्षणाप्रतिपदोक्तयोर्भाष्यवहधातुमुच्चार्यविहितत्वात्प्रत्ययस्येवग्रहणमितिवाटदिनामते॰
क्किपूर्वविचोःसमानरूपत्वेनिध्येयं॰ अत्यंप्यविचारादिति॰ ननुसंस्पृष्टवसोर्विचिसंयोगांतलोपेष्यभिचारोऽस्त्येवेतिचेन्न॰ दत्तस्यसिद्धकांडपाठेनपरलो
द्रुपुसंस्थितिरत्वेतत॰ संयोगानलोपिलिपलभणस्यप्रकृदेवप्रवृत्तिरित्याशयेनपुनरप्रवृत्तेः॰ किंचवंपुष्ठंसोःप्रकृतित्वेनाप्यहितत्वाद्दीर्घी
वेवर्णामितिवस्तुर्वेनिपातेकर्तव्येतत्कारणेनानडुहमाहचर्यात्श्रोतसांतेपिप्रवृत्तिर्बोधनात्॰ भाविनानलोपेनलाघवाघजजपदशांपडःइति रामे
वत्नकाररहितनिर्देशेकर्तव्येसंपुष्ठंस्थितितत्सहितनिर्देशेनलोपाभावेपिप्रवृत्तेर्बोधनातच॰ भोतश्रविकसांतग्रहणस्याप्युचितत्वात्॰ अवोवस ८४

निर्दिश्यमानस्तु यङ्लुगन्ताल्लङि क्विपि च वारणार्थः ॥ निरनुबन्धकेति । ङित्वप्रसङ्गस्य समानबन्धकत्वेपि दिवशादेः निरनुबन्धकोस्य व इदं च प्रकृतसूत्रे धातुसंज्ञा
सूत्रे च भाष्ये स्पष्टं । एतेन परिभाषाप्रत्ययग्रहणादिविषयेत्यपि वेत्यपास्तं । क्वचिदप्रवृत्तिसूचक इदं न सर्वत्रेत्येतेनोपपादनीयम् । एतेन प्रतिपदोक्त
त्वाद्दिवधातोरेव ग्रहणमित्यपास्तं । इत्तेः ज्ञापनानुबन्धलोपेवात तत्त्वाक्षरिकत्वाविशेषाच्च । आचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विपि भवत्येवेत्यतं । यत्तु भाष्ये
धातोरित्यनुवृत्त्यापि समाहितं तत्त्वेन नामधातावेत्त्वेनेति । तन्न हि सर्वसूत्रे धातुपदं धातुप्रतिषेधार्थं किंतु मतएव प्रातिपदिकत्वधर्मीत्क्रान्तग्रहणा
र्थं । एवं चार्थाधिकारादिहापि तथैवाचितं । तच्च केवले प्रातिपदिकेनामधातौ चास्ति । न केवलधातौ । एवं च भाष्याक्तपक्षयोः फलेक्यमित्य परमत्र
कुलं । तकारस्योच्चारणार्थ इति । तित्वविशिष्टोकारश्रवणेतात्पर्यकत्वेन विधिर्गौरवमिति भावः । यत्तु स्वरितार्थमित्याहुः । तन्न । नित्स्वरितमिति सूत्रस्थ
स्वरितमित्यत्र ग्रहणम् कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकस्य अस्तु तदुद्धृतोरिति च उदित्स्वरितात्तत्त्वमाश्रित्य समसाख्यानानापत्तेः । फलभेदप्रसङ्ग्याख्यानासंभवात् । न
चात्र तकारोच्चारणसामर्थ्यादस्त्वपि स्वरप्रवृत्तिरिराशयप्रवृत्तिर्वाच्यं । प्रयोजनाभावेन काम्यं च इत्यवार्त्तिकनयेपि इत्संज्ञाया एवानापत्तेः । अदुमादि
कविसर्गस्य दुर्वारत्वेन लाघवाभावाच्च । उच्चारणार्थत्वेनापि चारितार्थ्याच्च । अयमपि सर्वत्र दृक्म इत्येव भाष्याशयस्येकफललाभार्थकत्वापि तुंश
ब्दत्वाच्च । तस्मात् स्वरितत्वेन शंप्रकारान्तरेणात सिद्धिरिति वाकल्प्यं । तत्राद्यमनेरमायानकस्वितरह्रेयस्तथापि घोषउभ्वितः शपि विभ्रान्तरक्रोणिति
पठ्यमानं स्वरितत्वं न संगच्छते । तस्मात्त्रानित्स्वत्वे नाकृतमहपरिभाषायाः प्रातिपदिकस्वोरणप्रसपस्वोरणादेकारस्योदात्तत्वेप्रसनक्षमताः हलः प्रच्छानेऽजा

शब्दरत्न॰ पमानत्वेनौकारस्यानुदात्तत्वेऽपि तस्योदात्तत्वापत्तियोग्यतायाः स्वरितस्य सिद्धिरिति तत्वं॥ अत एव मूलोपन्यस्त अुसव्युत्पत्तिपक्षे पोने विरोधः॥ सामा-
८५ न्यादिति॥ नन्वभाव्यमानः क्वचित्सवर्णानां ग्रहणातीति ज्ञापयन्नार्थं तपरकरणमिति वाच्यं॥ फलाभावात्॥ अदसोऽसेर्दादु दो म इत्यत्र समाहारद्वंद्वेनैव सिद्धेः॥
85 अत एव मौलुकानिर्देशः॥ एतेन विमलधुरित्यत्रोत्वस्य भाव्यमानत्वेन घुम्भा इत्यादेरिकुती सन्ननुवृत्तिपक्षे परत्वेन जातस्याऽऽर्त्तःस्थाने पुनः प्रसंगविज्ञा-
नेनान्तरतम्याद्दीर्घौकारमावृत्य तदर्थं तपरकरणमिति परास्तं॥ तपरकरणे न वकारस्थानिकदीर्घौकारप्राप्तेर्बाधनात् ऊठभावस्याप्यप्रसक्तत्वाच्च॥
अर्थाधिकाराग्रुयणाद्भुतविहितस्य त्वादिप्रसंगे स्येव ग्रहणेनोऽप्रसंगश्च॥ अत एव सन्निकृष्टतावितिन्यायाप्रयुक्तेन दोषः॥ तस्मादुदितिनपुंसकनिर्दे-
शेनैव सिद्धेर्दीर्घस्तपरकरणेन सूत्रान्तरप्राप्तोऽपि वार्यते॥ न चैवं घुम्भापि साहोस्मरितत्वापत्तिः॥ संज्ञिनिमित्ताभावात्॥ नहि ऊठ्वेलादि तस्यापुच्छितिः॥
संसृष्टमित्यनेन सिद्धेऽत परत्वेनैव यथा प्रवृत्तेः॥ न च ऊ मुसन्न्यायः॥ इत्यत्र ज्ञापकम्यत्र तपरत्वेनप्रवत्स्यात् कात्यस्य च चापितार्थ्यात्॥ वस्तुतस्तु संज्ञापितृ-
ताननुतिनत्॥ तित्स्वरितमिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यपातधुमिरकुमिति सावृत्तेदात्तत्वस्यैव प्रयमानत्वात्त्॥ अकृतव्यूहपरिभाषया फिट्स्वरस्यैव
प्रप्रवृत्तेर्गीकारेणाकारस्योदात्तत्वादिवु उदितिसूत्रे उदात्तनिपातनं वाबाध्यं॥ न चैवमुकारे निपातनस्वरस्यानर्थक्याद्विभक्तिस्वरप्राप्तौ दिवोसलिति सूत्रे वर्त्यं
इति वाच्यं॥ अहर्विमिघ इत्यादावुपच्छिन्नान्तरगप्रकृतिस्वरबाधनचारितार्थ्याद्दिसादितत्रैवैवस्थामः॥ न चैवं घृच इत्यादेश्चाविशिष्टदीर्घान्तस्यादिति वाच्यं॥ ये- रामे
नन्याप्राप्तिन्यायेन हलदित्यस्यैव बाधात्॥ बहिरंगत्वाच्चावितस्याप्यसिद्धत्वेन वारयितुमशक्यत्वाच्च॥ घुकाम इत्यादौ तु दीर्घेन॥ संप्रसारणासिस्य प्रसारणत्ति ८५

ख्यापेनोत्तरपदनिमित्तसंप्रसारणे एव प्रवृत्तेः एहि घु स्फोटायन इत्यादेस्तु गुणो न तत इति स्मृतो भवेत्स्य एव तस्य सिद्धत्वात्तपरकरणेन निवारयितुमशक्यत्वात्
सदृष्टं चेदं भाष्ये सिद्धांतपरिशीलनशालिनां वस्तुतस्तु इग्यणः संप्रसारणमिति सूत्रारंभसामर्थ्यात् संप्रसारणाच्चेत्यतो न ज्ञापितप्रशास्त्रपरेण न दीर्घः
संप्रसारणशब्देन भावितत्वाभावात् जीन इत्यादौ परंरूपं स्यात् ज्ञापितत्वमस्येव निर्विभाव्य तेन हि तकार उच्चारणार्थः एवं तपरकरणस्योच्चारणार्थत्वेन चारि
तार्थात्कृत उदिति सूत्रेऽपि तराज्यमिसारोनु छ लोप इति दीर्घो भवत्येव स्याद्रुः यो शब्दस्येति अत एव शर्य्यिवीउतघो रिथ्यादौ पठ्यमानमन्तोदात्तत्व
मुंगच्छते शब्दद्वारकमिति सवाचकाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनार्थीयरत्वमिति सर्थः ननु घटं शेषगुरुक्तौ स्यादित्यस्य इत्यर्थसंभवेऽपि चतुः शब्दांशे इत्यर्था
र्थग्रहणे न किंचिन्मानं स्वरूपमित्यस्यबाधमानाभावेन शब्दबाहुल्याभिप्रायेणैव बहुत्वान्वयस्योचितत्वात् अत एव निरस्योजसइति गोणो
प्रवर्त्तत इति चेन्न षट्साहचर्याच्चतुः शब्दोऽप्यत्र संख्यारूपार्थपरः पंचादिशब्दानां संख्येयपरत्वेऽपि गणनायां प्रयोगात्संख्यावाचकत्वमस्त्येव
अत एव चतुर्थ शब्दपर्यायो चतुः शब्दोऽव्यवधानोऽत्यंतस्य तत्वात् न च पूर्वत्रासिद्धमिति द्विर्वचने इति निषेधः द्वित्वापेक्षया अस्यासिद्धत्वे तस्यार्थस्य सी
देवादिभिर्वर्णितत्वात् द्विर्वचने परस्वर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यमिति वचनसामर्थ्याद्गुणाद्दीर्घत्वे प्रवृत्तिरिति पक्षस्यापि तेरेकीयमतत्वेनोक्तत्वाच्च फलो
पहितप्रवृत्त्यभावेन लक्ष्येलक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायस्याप्रवृत्तेर्दोषत्वान्न तरं द्वित्वप्रवृत्तेरपि सत्वेन समाधेरावश्यकत्वमस्त्येवोक्तदोषाभावा
च्च वस्तुतस्तु वर्णग्रहणे जातिग्रहणात् द्वयोः सकारयोः एक एव षकार इति निषेधव्यापारे वैकल्यं षकोऽपि विकारान्यानुपूर्वीकात्तस्य लक्षणस्य

शवृत॰
९६
८८

सकृदेव प्रवृत्तिरिति निर्बाधन्यायेन हकारमात्रवर्णेणाचोरफाभ्यामस्य शरोऽहित्वाभावे सिद्धे शरोऽचीति सूत्रं व्यर्थमित्याशयः। यत्तु प्रियकुत्स्नादिषु चतः प्रव
र्त्तत इति भाष्याद्विग्रहयुत्तावत्कञ्च प्रवृत्तिः। एवञ्च परत्वात्कोऽद्विशेष कचिकककुइति तत्रे निषेधानपत्राह। नचविषय इति। प्रातिपदिकादित्यपष्टं चेदं भाष्येस्
स्पष्टद्दशा। नन्वेवं ष्णान्ताषडिति सूत्रे रेफग्रहणे पण्णारेफान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञाविधेया। किंचतुर्ग्रहणेनेनचतिसृइत्यत्ररेफान्तत्वेन षट्संज्ञापत्तौ
लुगापत्तिः स निपातयत्याकथावाच्याणात। अत एव त्रीणि सूत्रेन दोषः। नच लुगापत्तिः रैनेसेव सिद्धः। नच तत्र निषेधार्थमेव फलं कार्यं। अतोऽपि
चतस्र इत्यादौ न दोष इति वाच्यं। गौरवापत्तेः। नच षट्कतिपयचतुरो युगीति सूत्रे चतुर्ग्रहणाभावेन लाघवमस्येवेति वाच्यं। तत्र षट्शब्दस्यैव ग्रहणमस्
त एव कति ग्रहणं चरितार्थं। एवं चैकादेशानां पूरणे एकादशदित्यत्र युगागमोऽन। नच षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यत्र चतुर्ग्रहणाभावेन लौवमिनेति चेन्न।
चतसृभिश्चतसृणामित्यादौ षट्त्वेनापत्तेः। अरेफान्तत्वे न षट्संज्ञायाभावात्। अल्लिविधित्वेन स्थानिवद्भावापोगाच्च। त्रिचतुरोः स्त्रियामिति स्त्रि
तस्र इति आद्युदात्तनिपातनेन षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रस्थ हलादिग्रहणसामर्थ्यात् षट्त्वेनचाप्ततिइति स्पष्टं। अत एव पाहि चतसृभिर्वमो
चतसृणामिति सप्त्रेपञ्चमानमुपोत्तमोदात्तत्वमतोऽत्तत्वं च संगच्छत इति तत्रैवप्रपंचयिष्यामः। एतेन षड्भ्यो लुगिति सूत्रस्थरेणेनेति न्यासे निष्टसिद्धिरित्य
पास्तं। अषुणांताषडिति न्यायेन ककार तस्यापि विधानात्स्वरप्रकरणे अष्याचतुर्ग्रहणमुत्सजन्निन्याङ्अचोरहाभ्यामिति। नचैवं जत्वात्परत्वाद्द्वित्व। एमी
तस्यासिद्धत्वुवर्तेनेन शद्दे नमुपो निमित्तत्वे नानाअयणात्कोऽद्शपि अपाइकचएवांतरंगः। प्रकृतसूत्रमप्यस्मिन्नर्थे मानं। ष्ट्रः आगिति। किं सर्वनाम
९६

बहुम्प इति सूत्रे किंग्रहणं न कृतं संभवति · इमस्य अरत्निमात्रमुत्तिहोर्वातीति सूत्रद्वयं क्लिप्यते · यथान्यासमेव वा · आधेत्वकत्वाहितस्य नस्यादित्येके यस्म
माधिः · अस्य सूत्रस्य भाष्यमाह · कुतिहोऽति · ककारद्वयसहितः प्रयोगः स्यादिति भावः सामर्थ्यादिति · पद्यविस्तरं द्वोत्कृष्टार्थ एकवेति च नियमः स्यद
दीनि च स्यादो छप्रिया प्राप्तः · तथापि पूर्वसूत्रे सदादीनां द्विवर्यंता मा मकारवचनमित्यनेन नियमस्य सत्वात् यौ धिकार इहापि तथैव स्यादिति भा
वः · नवि हधाने इति · संबुद्धिरिति महासंज्ञाकरणमुत्कार्थैज्ञापकं बोध्यं · मीमत्वस्येति · यं प्रति ग्रहणापराणां प्रार्थ्यते तेन मीमत्वं बुद्धमित्यर्थः · ननु
दीर्घपदे सूत्रे पाद्विक एवग्रहणे तद् इति भाष्यकारमद्रसूच एगह कावितिः · एवंहानि · ननु हे राजपुरो हितौ वित्यादौ परिनिष्ठित विभक्त्या समासे पूर्व
पदस्य संबुध्यंतत्वेन नलोपनिषेधापत्तिः संबुद्धौ परत इति व्याख्यानेन तु लोपशाहेन लोपे हे राजन् इत्यादौ चारितार्थ्यं न लुकालुगेन स्य यत्न
सराभावेन संबुद्धिपरत्वाभावात् दोष इति चेन्न · संबुध्येतानां मन निधानेन समासाभावात् परिनिष्ठित विभक्त्या समास इति पुरस्पल
स्यानुरोधेनात्रानगीकारात् · वस्तुतस्तु संबुध्यंतयोः क्रियान्वयित्वेन साहि सा भावात् सरस्पराम्वयाभावात्मापेव सा स्ति · वार्तिककारस्तु उ
वुनरपर इति वार्त्तिके संबुद्धिग्रहणमपि प्रचिक्षेप · ङौ शौनककर्त्तव्य इति · ननु परसप्तमी पक्षेपि न क्लेशः परमे व्योमन् इत्यादौ घोषत्वात् समा
रात्वनित्नुनासिकत्वांतर्वर्णसमस्तम्येकवचनस्य एवं सवर्णदीर्घे कृते ङि · परत्वस्य सत्वात् ङकारे स्थादिति परसंज्ञायाः सत्वेन नलोपप्र
सक्तिः ततः संयोगांतलोपेन रूपसिद्धिः · नचैवं राजनीवाचरतीत्यर्थे अधिकरणाच्चेति क्यचि राजन्यति मिस्तु केरित्यादौ निषेधानापत्तिः · नलुम

शब्दरत्न. ८७ 87

तेति निषेधस्य दुर्वारत्वादिति वाच्यं ॥ ङि ॥ रभावार्थं छांदसत्वकल्पनाया आवश्यकत्वेनायस्य यादित्वेन भत्वान्नलोपाप्रसक्त्या ॥ ङि ॥ ग्रहणस्य भाष्यकृता
प्रत्याख्यानेनेदृशविषये का जन्तुसन्तेरनुमानात् ॥ अत एव वा नपुंसकानामिति वार्त्तिकं ङौ तु छन्दस्येव प्रवर्त्तते ॥ संबुद्धौ तु लोकवेदयोः ॥ एतेन संबु-
द्धौ वा नपुंसकानां ङौ तु छन्दस्युदाहरणमिति मूलं व्याख्यातमिति चेन्न ॥ नलोपस्य संभावितत्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया नकारनिमित्तरुत्वाप्रवृ-
त्तेः ॥ किंच संनिपातपरिभाषया ह्रकारनिमित्तनलोपाप्रसक्तेर्न ङि ॥ संबुध्योरिति सूत्रस्थ ङि ग्रहणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः ॥ अपि च ॥ प्रियाह्नशब्दस्य स-
प्यैकवचनस्य दकारे ॥ अहन्नह्विभक्तावित्यात्वापत्तौ प्रियाह्नादिति प्रयोगापत्तेः ॥ आत्वे संनिपातपरिभाषा न प्रवर्त्तत इत्यग्रे निरूपयिष्या-
मः ॥ आत्वविकल्पस्य ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वेन सर्वथायोग्यविभक्तेः प्रधाने चाहन्नोऽदीर्घादिति सूत्रे गौणेन प्रवर्त्तते ॥ ऽरुति ष्ठांताया षङिति सूत्रे भा-
ष्यस्पष्टं ॥ अत एव ङावुत्तरपदे प्रतिषेध इति वार्त्तिकं चरितार्थं ॥ अत्र व्याख्याने ङि ॥ संबुध्योरित्यस्य चरितार्थत्वेन लुकि ङि ॥ परत्वाभावेन प्राबल्याभावा-
त्किमनेन ॥ मन्मते छन्दोऽर्थं कृते ङि ग्रहणं लोकेप्यतिप्रसक्तमिति वार्त्तिकं चारितार्थ्यस्य स्पष्टमेव ॥ तस्मात्संबुद्धिसाहचर्येणानादिष्टलोपविधाय-
कसूत्रेणालुप्ते ङौ सूत्रं प्रवर्त्तत इति तत्त्वं ॥ साहचर्यात्सपादसप्ताध्यायीस्थलोपबाधप्रवृत्तेः ॥ तस्मान्नान्तेऽपूर्वसवर्णापक्षेन लोपो भवत्येव ॥ वस्तुतस्तु
श्रुतिकृतविशेषलुकः पूर्वसवर्णायोश्चारितार्थ्येन न ङि ॥ संबुध्योरित्यस्य सामर्थ्यात्प्रकारान्तरेणावाप्रवृत्तेर्विशेषाभावेन पूर्वसवर्णे कृते ॥ कृते चासि-
द्धत्वात्तल्लक्षणाद्रूपप्राप्त्यभावेन लाघवाच्च लुगेव न्याय्यः ॥ ध्वनितश्चायमर्थः प्रकृतसूत्रे भाष्ये ॥ परमदशाम ॥ सुपां सुलुगिति सूत्रस्थभाष्यं तूदा रामः ८७

हरणान्यथासिद्धिर्नास्त्येकत्वप्रवृत्तत्वेन यथाकथंचिद्व्याख्येयमित्यस्यान्यत्र विस्तरः ॥ इत्यसिद्धत्वादित्युपलक्षणं · स्वज्ञातिरिक्तविधेः सुबादिपरे नलक्ष्मा
णाप्राभवतीत्यनेन न भवतीत्यर्थः स्यलक्ष्मणायाश्च निषेधपर्यवसानात् · स च निषेधः नलोपविधावनुवर्त्तमानस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य · नलोपः सुप्स्वरसंज्ञ
धिकारसूत्रे · येन तावल्लाघवं न लोपविधावेव संबध्यते · अनधिकारत्वेपि न दोषः · न मुनेस्यत्राप्यपेक्षावाप्तिः तथा च वक्ष्यमाणेऽन्तरतम इति सूत्रे भाष्यं ·
नानेनान्तरतमा निर्दिश्यन्ते · अपि त्वन्तेनान्तरतमा निवर्त्यन्ते इति · अत एव वार्त्तिककारोपि वक्ष्यति · उभयप्राप्ताविति प्रतिषेधे अकारयोगे ऽप्रति
षेध इति · अत्र दोषत्रयं स्वार्थहानिः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेति · आत्मसाक्षी क्रियते · अत एव योऽस्माकं नियमविधिः स मीमांसकानां परिसं
ख्याविधिरिति स्पष्टं भाष्यकैयटविवरणादाविदमाशंक्याह · विधिर्ह्ययमिति · न चैवं वैयर्थ्यं · नलोपविधावनुवर्त्तमानेन पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनास्सि
द्धत्वस्य सिद्धत्वात् · किंच सुप्विधावहेन नलोपासिद्धत्वविधानकालेऽन्यविविधिं प्रत्यप्रवर्त्तमानेनासिद्धत्वप्राप्तौ राजाश्व इत्यादौ दीर्घापत्तिरि
त्यत आह सामान्येति · संकोचाश्चात्र स्वविषये सामान्यस्याप्रवृत्तिः निषेधस्य शेषेपीदमादर्शयकं ते नापि कृविनस्याप्रवृत्तिर्बाधनात् · न्यायान्निषेध
विषये विकल्पापत्तिः भाट्टमते न तोपश्चोऽनुहोत्राकरोतीत्यत्र यथा · परे तु होतीत्यादि मिराहवनीयविधेः संकोचस्य पूर्वमीमांसाचार्यमेणीकाराच्च · न चै
वमाग्नेयं चतुर्धाकरोति पुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्यत्र न पौरोडाशिकोपसंहारापत्तिः · विशेषशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः · वेदे तु न कश्चित्प्रणेता
येनैवं पर्यनुयुज्येत स्वतंत्रे छंदोविप्रसरपि पर्यनुयोगः कर्तुमशक्यः · अदृष्टार्थत्वेन चार्तार्थ्याच्च · तस्मात्तत्र लाघवादिनैव निर्णयः · किंच शास्त्रभेदेन पा

छदानर्थक्यप्रसंगे कैवल्यान्ति· एवंच प्राप्यभ्रंशात्क्लस्य विशेषेणता सर्वपेक्षस्य नापाउभयप्रवाच्यत्वात्तत्वेयोपपन्नोहोषत्रयंनसोछ्व्यामितियुक्त एवायपक्षः·
ध्वमितत्वादिति· घ्न ङ्योलुङीतिसूत्रेपरस्यानुपराभ्याकृञ इतिसूत्रस्थभाष्येध्वनितत्वादिति अर्थः· तत्रहि अनुदात्तङित इत्यात्मनेपदापवादस्कृतया
घुम्यो लुङीतिपरस्मैपदविधानेनात्मनेपदप्राप्तौ घुम्यो लुङीतिसूत्रे विकल्पानुवृत्तिरित्युक्तं· नचसिम्नक्षेपपिवानित्सत्रवस्तेकाजाद्यन्तामि
सनेनेदिस्मिन्निपातपरिभाषया आलोपानापत्तिरितिसत आह निषेधरूपेणेति· दिक्संख्ये इति· दिक्संख्ये इत्यनुवर्त्तमाने तद्धितार्थेतिसमाहारसं
मपमूद्रस्पर्थः केचित्तु आर्पिशब्दोजातिपरः पंचत्वंपरेपापो आन्वयेन दिक्संख्ये संज्ञायामितिसेवसमास इतिवदंति· पूरद्र्रोमासितिसूत्रेविहितदोष
न्नादेशासशसादिसुप्प्वप्रयोत्तामान्यशास्त्राप्रवृत्तेः फलाभावेन पृषशब्दे सूत्रानुपन्यासः इतिध्येयं· नलोपेति· नचात्रस्वरविधौव्यंजनम
विद्यमानवदितिवाच्यं· अंतोदात्तत्वादिरूपव्यवहारेष्वेव तत्प्रवृत्तेः· नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति सूत्रस्थपृथिव्यादिपर्युदा
सरूपधर्मिग्राहकस्य तथैव सत्वात्· अतएवच शतुरनुमोनद्यजादी अचः कर्तृपकिकर्षात्वत इत्यादावजादिपदानां चारितार्थ्यं· अतएवचाए
जवतीसत्त्रांतेवस्पादितिनरुक्ष्मेवाभिसंधायहलः स्वरप्राप्तौव्यंजनाविद्यमानवदित्युक्तौदोषः· नचैवंक आहितस्मै सूत्राकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वेपू
रस्ययणादेशस्ततः स्थानिवद्भावनएवंस्यनचैवमुदात्तयणोहलपूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वनस्यादितिवाच्यं स्वरविधौव्यंजनस्याविद्यमानत्वेन पूर्व
यणामेवाश्रितत्वे तत्समाधानादितिविभाव्यतितिवाच्यं उदात्तयणोहल्पूर्वादित्युक्तत्वेनोदात्तत्वस्यापि निमित्तकोदोमवेशात्· स्थानिवद्भावान्निमित्तविनाशा एमो

भाविनांतरंगत्वात्पूर्वपरणादिशस्यैवन्याय्यत्वाच्च॥ नलोपविधेः पूर्वमेवमुत्पत्तिविधिरिष्यते॥ स्वरादिसाहचर्यात्॥ नलोपविधौ पूर्वत्रासिद्धमित्यनुवर्त्तनाच्च॥
अतएव वृत्रहणौ इत्यादौ णत्वसिद्धिरित्याहुः॥ अनुपधायामिति॥ पत्युप्रतिद्विनशब्दाद्याचारक्विबन्तात्प्रत्ययेनदोषइति॥ तत्र अनुनासिकस्येति सूत्रेणदीर्घो
पत्तेः॥ नचभाविनमल्लोपमालोच्याकृतव्यूहपरिभाषयादीर्घोनिकार्यइत्युक्तिवाच्यं॥ दीर्घप्रवृत्तिकाले दीर्घेकृते चाल्लोपस्यप्राप्तत्वेन निमित्त
विनाशसंभावनाया अभावात्॥ अतएवाल्लोपोन इतिसूत्रे तपरकरणं चरितार्थं॥ नचणत्वशास्त्रादिव्यावृत्त्याचरितार्थं॥ तत्रापि त्वदुक्तरीत्यादीर्घो
प्रवृत्तेस्तुल्यत्वात्॥ नचाष्टनादिकित्साहचर्याद्धातोर्विहित एव क्विप् गृह्यतइतिवाच्यं॥ आचारक्विपः क्वित्वस्यवैयर्थ्यापत्त्या साहचर्यानाश्रयणात्॥
बोध्यमिति॥ अतएवात्पूर्वस्येतिकर्तव्ये पिनस्थानिवद्भावः॥ भाष्येध्वनितमिति॥ अनितेरितसूत्रेइतिशेषः॥ वस्थितेति॥ पुनःघ्नस्यनकारनिमित्तत्वा
त्तेनिपातपरिभाषाविरोधइति॥ तत्र णत्वविधापेक्षमात्रेण कुघाङिसधिकोऽप्यकवर्णनिमित्तत्वादुक्तपरिभाषाप्रादुर्भावरत्वेनात्पूर्वस्येतिसूत्रो
शस्यहन्देशकुम्भवायइतिवार्तिकस्यचवैयर्थ्यापत्तेः॥ तस्मादत्रघत्वस्यघ्नणत्वस्यासिद्धत्वेननिमित्तविघाताभावादुक्तपरिभाषानप्रवर्त्ततइति
भाष्यकारादीनामाशयः॥ आत्रेयः॥ अतएवपंचानामित्यादौ षट्संज्ञांनिमित्तीकृत्यजायमानेनुघ्येपिनलोपसिद्धिः॥ योगविभागमिति॥ नचैवंबहुवृत्रहा॥
णीत्यत्राणत्वंस्यात्॥ नचोपदेशेइत्यनुवर्त्तनान्नदोषः॥ लोपेपिप्रवृत्त्याः पूर्वस्येत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेरितिचेन्न॥ नियमेनव्यावर्तितस्यप्राप्तिपरिहारात्तस्यणत्वा
र्थमेकाजुत्तरेतिसूत्रेणाग्रहणस्यसत्वात्॥ ग्रहणंस्पष्टार्थमितितुवार्तिकनयेबोध्यं॥ तत्रवचनसामर्थ्येनअपमाणएकाजुत्तरपदस्यैवग्रहणं॥

श·वृत्·
८६
८७

अपरे त्वाहुः प्रकृतिमात्रनिमित्तान्तरङ्गणात्वदृष्ट्यापकृतिप्रत्ययनिमित्तबहिरङ्गदीर्घस्यासिद्धत्वे ह्रस्वे त्वानपायः न च वृत्तत्रयदस्य तत्राप्यसिद्धत्वं आन्त
र्वर्णस्य संकोचापत्तेः तस्मात्परिभाषयात्वजाति पूर्वत्वे प्रति ह्रस्वदीर्घत्वसंपादनार्थं असिद्धत्वं तत्र लाघवाह्रस्वत्वमात्रसंपादने एवासिद्ध
त्वं तावतैव योगविभागस्य चरितार्थः न च नाजानन्तर्ये इति निषेधः अचोरानन्तर्याभावात् सत्वतु कोर्णसिद्ध इति धर्मिग्राहकमानेन विभक्तिबोधिता
नन्तर्ये एव निषेधप्रवृत्तेश्च अतस्याततः इति पंचम्यन्ते नसत्त्रित्वं नन्वेवमपि अत्यादेनिःसत्वंकार्यं प॰ प्रत्येति सामर्थ्यान्निर्दिष्टपरिभाषापानवा
पारः अकाद्ध्वर्हन्तेरव हन्तेरवपवीभतादकारस्यास्यणत्वमिति वाक्यार्थ इति चेत् सत्यं अतपूर्वीयमादिति बहुव्रीहिलाभार्थं पूर्वग्रहणं तस्य
त्वं तु प्रकरणान्नादेशोऽस्यैव नकारमात्रग्रहणं तेनोपसर्गादित्सूत्रार्थमनुवृत्तमप्यत्र वेस्येसत्र न संबध्यते न च योगविभागसामर्थ्याद
वोपसर्गादिति संबध्यत इति वाच्यं प्रप्रदत्यादेरकुमतिर्चेति वा णत्वेन प्रघ्नंतीत्यादे हन्तेर्णत्वविधानाच्च चरितार्थत्वात् न चैवमपि वेनिःसत्रादुत्तरमे
वास्यस्यैतिपाठे उपसर्गादित्यस्य निवृत्तिरेव स्वीकार्येति वाच्यं विकल्पानुवृत्त्यापत्तेः अत इदेशे इत्यादावुपसर्गादित्यस्यासंबंधापत्तेश्च न च
श्वापत्तिः कृत्यादिविरोधापत्तेः अन्तर्गतं हन्तनमंतर्हननमित्यादौ णत्वापत्तेश्च तदनुवृत्तौ पत्किपापुक्ता इति न्यायेनैव वारणं अत एवान्तर्देशे
पनं चेति सूत्रद्वयं लाघवकदोशप्रतिषेधार्थमात्रं न च पूर्वग्रहणमव्यवहितग्रहणार्थमस्त्विति वाच्यं व्यवहिताश्चेति सूत्रेणाव्यवहितार्थकत्वबो राम
धनात् न चैवमप्याघ्नानीत्यत्रापि णत्वापत्तिः दीर्घस्य धातुप्रत्ययनिमित्तत्वेनाणत्वस्याभावात् उपसर्गनिमित्तत्वेन च समत्वात् दीर्घस्यैकपदाश्रितत्वेनांतर ८६

गत्वाच्च · मघनाघनइत्यत्राचप्रत्ययांतेपूर्वेश्वंडेणत्वंमभवत्येव · वार्तिकस्यकुव्यवायेपर्यवत्वरणत्वाभावइत्यस्मिन्नर्थेनतात्पर्यं किंतुयोगविभागाभावेशत्व
मात्रस्यनिवृत्तिर्दृष्टेत्यस्मिन्नर्थेइतिभाष्यविदांग्रयःष्टं · अचतेरेवेति · अंचतिश्चात्रनलोपीरत्वेन · तथैवसूत्रेनिर्देशात् · मूलेतथैवविवृतत्वाच्च · अतएवप्र
त्यंचीत्यादयोःप्रयोगाएव · अनएवप्रत्यंचीनकारद्वयशंकापिनास्तीत्यपरमनुकूलंइत्यन्यत्रविस्तरः · गोमानिवेति · क्वजंताद्विपितुस्थानिवद्भावनिमि
त्तापेक्षयाबहिरंगत्वविभक्तिविधिमित्तनुमोवहिरंगत्वादसिद्धत्वेनपूर्वविधित्वाभावात्स्थानिवद्भावाभावात्कोलुप्तइतिनिषेधाच्च · स्थानिनोप्यकारस्यधा
तवयवत्वेनधातोरुगित · सर्वनामस्थानपरत्वाद्धातुग्रहणान्नुमभवत्येवेतिध्येयं · विधयर्थमिति · ननुनियमस्यविशेषापेक्षेनोपदेशिकधातोरेव
वारणेननामधातोर्नुमसिद्धौअधातुग्रहणंव्यर्थमितिचेन्न · अधातुग्रहणंकुर्वतासूत्रकारेणधातुग्रहणमधातुरूपर्वोत्थैरितिवदताभाष्यकारे
णचसामान्यापेक्षनियमस्यैवांगीकारात् · अतएवपरीक्षद्वित्यादाविवनामधातोरेपि · अभ्युसन्नमितितथापिटस्येरेतांतोदात्तत्वमिति ·
भावः · न्यासकारोप्याह · अतएवपयोनातिप्रयोगसिद्धिः · वनिबंतेतुवनोरचेतिडीबरौ · स्पष्टंचेदंचतुर्थभाष्ये · प्रत्याख्यानोसंभवादिति · नन्वेवमपि
फलभेदः मघवावहुलमितिसूत्रेणतांतोदात्तत्वस्यात्रादेशेवकारात्कारस्योदात्तत्वात् · मतुपितुह्रस्वनुड्भ्यामितिश्राप्तस्यमतुपःउदात्तत्वस्यनागोष्ठ
नितिमनिषेधात्घकारोकारस्योदात्तत्वादितिचेन्न · दीर्घइवबहुलग्रहणेनघकारस्योदात्तत्वात् · मघोमघावादिति · यत्तुमतुवंतस्यषष्ठ्यांहस्वत्वमिति
नतेषामाशयः किंतुमघवाबहुलमितिसूत्रेषष्ठ्यंदस्यैवप्रवर्ततेवनिबंतस्यैवोद्देश्यकोटिप्रवेशात् · तत्रचमघवन्निस्येवरूपमस्तु · नत्वेमतुवंतस्यषष्ठ्यां

शब्द.त्र. दसत्वेन दीर्घाभावेपुत्साधमिति प्रसाख्यानं युक्तमेव. लोके मतुवंते दीर्घाभवत्येवेति. नन्न. चादेशः छंदस्येव भवर्त्तते इत्यत्र प्रमाणाभावात्. अर्वणस्त
९० मघोन इति वार्त्तिके अंतोदात्तस्य उपादानात् दृश्यके टाबंतोदात्तमवेशस्य वचोधनात् प्रवृत्तेः वनिप्रत्ययस्य तद्धितत्वेन पस्येति लोपे नोक्तत्वा
90 सिद्धेश्च नचासिद्धपरिभाषया सिद्धत्वे. नाजानंतर्ये इति निषेधात्. नचासिद्धवदत्राभादित्य सिद्धत्वं. आश्रयत्वात्. स्पष्टं चेदम सिद्धवदत्रेति सूत्रेभा
ष्य. मघवान् जीषीत्यादौ वेदे दीर्घस्य पठ्यमानत्वाच्च. वेतिवक्तव्ये बहुलग्रहणेन षष्ठी निर्देशे कर्त्तव्ये मघवेति प्रथमानिर्देशेन च वकारा कारस्य
दीर्घत्वापत्तस्तत्रकारणं महर्षिरोधाच्च. मघवन्निति रूपसाधनार्थमि वृत्तस्य सूत्रस्य छांदसत्वेन प्रत्याख्याने वैदिक सूत्रमात्र प्रत्याख्यानापा
तेश्च. इष्टापत्तौ तु व्याकरणांतरवल्लौकिक शब्दमात्रान्वाख्याता पत्तौ किंशब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति भाष्यविरोधो भाष्यकारस्य द
र्वार एव. पूर्वत्र तत्सूत्रारंभेपि छांदसत्वाश्रयणं स्यान्नदादीधीव्वीटामित्यादीनामिव प्रत्याख्यानं चमत्काराभावेहेतुः. विशेषविषयतायाइति.
मतुपः सर्वत्र विधानात् धातोर्वेतिपः लोकेपि विधानाच्च मतुब्वन्योर्विधानाच्चेति वार्त्तिकेस्य मतुब्वनिः छंदसि विधीयेत इतितद्भाष्यस्य चासंगत
तापत्तेः. अनग इत्युक्तत्वेन सूत्रमतेपि दोषाभावेनान्वीणरिषभं मंदजिद्धमित्युदाहरणप्रदर्शनपरभाष्यस्यासंगततापत्तेश्च वनिबंतमात्र
मादाय मघवा बहुलमिति सूत्रमात्र प्रत्याख्यानपरं भाष्ययोज्यं. मघवा बहुलमिति सूत्रप्राप्तिविषयी भूतवैदिकोदाहरणाभ्ययोरिति शेषो वाध्वः इ
मामवर्णः पदानीत्यादित्तु दृष्टांताधिप्रायेणायोज्यमिति स्पष्टमस्मत्कृतभाष्यविवरणे. अर्वणस्त्विति. नन्वत्रत्वादेशेन भाव्यं. नचोगेन प्रत्ययप रामः
९०

रत्वमाश्रित्य विनिपात्यं॰ अङ्गाश्रित्रमसपुपरत्वे उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वेन न लुमतेति निषेधाप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणस्य सुलभत्वात्॰ अतएव
वचकेरीतीत्यादावुरदित्यादप्रवर्त्तते हु इति चेन्न वाजपर्वत्सु इति प्रयोगादनन्यस्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधाभीकारेप्यसावित्पत्ततदंगीकारे मानाभावः प्र
सयत्वेन सादृश्यग्रहणे दोषाभावात्॰ तथाच न लुमतेति निषेधप्रवृत्तिर्दुर्वारैव॰ ननु गुणा इति॰ ननु गुणा अभेदका इत्यस्योदाहरणे गुणानां विवक्षि
तत्वेपवार्थः॰ गुणशब्देन चोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानिरनुनासिका स्पष्टमाकरे॰ प्रकृतेच निरनुनासिकोच्चारणस्य स्वभावेनेवनेति चेत् अत्राहुः
अनुदात्ता इति उदात्तग्रहणेन गुणकृतभेदो नास्तीति वस्तिाप्यते न तत्स्वार्थेप्रमाणगुणकृतभेदाभाव इति गौरवात्॰ उञः ऊँ इत्यत्र नासिकामापा
रेण क्लेशाश्रितेनोच्चारणादनुनासिकं विवक्षितमिति॰ सर्वेषां समानं॰ अणुदित्सूत्रस्याणग्रहणेवतुभेदकत्वम्रुपभोज्ञाप्यत इति स्पष्टमाकरे॰
अननुवर्त्तिनत्वाच्चेति॰ अतएव दिव उदिति सूत्रे प्रवृत्तिरिति स्पष्टमाकरे॰ नन्वेवं उञ ऊँ इति सूत्रे विधेयांशेपि लकारग्रहणस्य दुर्वारत्वेन छान्दसत्वेन
पूर्वाभाषया लकारच्छान्दिलकारग्राहोक्त्य सामर्थ्यादिति लकारोपधपाठेनैवेष्टसिद्धौ ऊकारलकारादेशार्थं भाष्याद्युक्तोपायकल्पनव्य
र्थमिति चेन्न रूपगणः रूपेत्यादौ ऊकारश्रवणार्थमुपायकल्पनस्यावश्यकत्वेन समस्त्वप्रथमातिक्रमे कारणाभावेन ऊकारपाठस्यैव युक्त
त्वात् रूपोरोलइति सूत्रस्थैकैपरत्वमिति॰ किंच ऊकारपाठसामर्थ्यात् ऊकारित्स्त्रवर्णमिसाद्ये निरूपयिष्यामः॰ ऊँ इति॰ नन्वेवं आ आदि
त्वेप्रश्लेषेण सुद्धाया एवच अक्ते विधानान्नानुनासिक इति मूलग्रन्थाप्ययुक्तः॰ ननु गुणा अभेदका इत्यादिना अपि एव तद्द्वयमवृत्तौ तत्त्वेन तत्त्वा

शब्दरत्न· ९१ 91

न· त्रिपदपक्षेप्यन्यपदार्थवैयर्थ्यापत्तेश्चेति चेन्न· अभेदैकपक्षस्यैवाभिप्रेतत्वात्· प्रश्लेषसामर्थ्यादत्र तस्य बाध इति भावार्थः· नहि पूर्वपदात्संज्ञा
यामित्यस्य सर्वनामानीति सूत्रानाश्रयणे पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यातो गे इति सूत्रानाश्रयणे च द्वितीयः पक्ष उक्तिरिष्टते· तदुक्तिस्तु गुणाभेदकपक्षे
एव संबध्यते· स च नाश्रितः· गुणानामभेदकत्वेपि इति पूर्वग्रन्थविरोधात्· अभेदकपक्षस्याश्रयणे हेतुत्वेनोपन्यासाच्च· तदेतद्ध्वनयन्नाह· नाप्य
येसां तां तावदिति· अभुक्तिमन्त्र्यर्थमिति· स्वपत्नीत्यादौ फलांतरमपि स्फुटीभविष्यति· वकृत तत्कृपेतिस्त्र अर्द्धहृ समासः· यच्चेत्युक्तेति· एवंवि
थपां शेषिवोध्यं· थकारेकारयोर्न्योकाप्यादेशो भवत इति वा भावार्थः· न च दीर्घैकारस्याकारादेशप्रसंगः· परमोहच्चयेराम्नात्रिकस्येच्चयहणात्·
अत एव ध्यंतत्वेपीकारस्य पूर्वनिपातो न कृतः· अथवा कृतपरनिर्देशः स्थित इति· अत एव सन्नियोगशिष्टत्वापादनकजनात्किं पिन्यादेशोदुले
भद्रस्य पाकं· समुदायानुवादेनैव सिद्धौ तपरनिर्देशबोधितदूष्याश्रयणस्य वैयर्थ्यापत्तेः· अभुक्षिन्त्रिति फलोपन्यासस्तु अकारादेशानन्त्यादेशस्य
संकोचाकरणेपि न्यादेशनाकारादेशस्य संकोचो दुर्वार इत्यभिप्रायेण· अनित्यत्वादिति· अत्र मानं द्वित्रिभ्यां षमूर्ध्न इति षविधानं· तद्धि बहुव्रीहौ
स च ष्य क्षेणारितिषत्त्विप्रकृतेत्रिपते इति वैयर्थ्यं स्पष्टमेव· पघपिपचश्रितसामर्थ्याज्ज्ञाप्यमानमतो द्वारत्वं बहुव्रीहित्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृ
तिस्वरं बाधित्वा इति तन्नचिन्विवादं· तया पि द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहाविति विधीयमानस्यांतोदात्तत्वस्यैवैकल्पिकत्वेन पक्षप्राप्तपूर्वपदप्रकृ
तिस्वरस्य बाधो न भविष्यति· द्वित्रिभ्यामित्यस्य मूर्धन्शब्दविषये कृचिल्लभावकाशत्वाभावात्· अवकाशश्चानित्यतायामिव लभ्यते· त्रिमूर्धानंम

रामः ९१

मत्यश्मिंग्रणीश्च इति यथा. एवं च समासांतप्रत्ययविधिषु द्वित्रिभ्यामिति वैकल्पिकांतोदात्तत्वं भवत्येव. समासांतानां समासावयवत्वात् णीकारेणाम
र्द्धत्रिसंख्योत्तरपदत्वाभावात्. मूर्द्धन्शब्दस्योत्तरपदे बहुव्रीहावंतोदात्तमिति सूत्रार्थः. उत्तरपदस्यावयवाः समासांतास्तस्मिन् परे तु मूर्द्धन्शब्दे
त बहुव्रीहिरस्य णीकारेऽपि न दोषः. द्वित्रिभ्यां पाद् अर्थेऽस्थिति वक्तव्ये बहुव्रीहिग्रहणं च ज्ञापकं. बहुव्रीहिभिन्ने च समासांतविरहादेव वा
ऽपि सिध्यते. न च द्वित्र इति बहुव्रीहेव येवाचकत्वाभावेद्वारादेशाभावाच्छंदसो ऽयं पदत्रितिदद्दादेशप्रवृत्तस्यैव बहुव्रीहिग्रहणस्यावश्यक
त्वेन समासांते निर्दिष्टे गौरवं. न च समासांतनिर्देशेऽत्र प्रवृत्तिः सुलभेति वाच्यं. कृतसमासांतसाहचर्येणास्त्रादेशस्यैव ग्रहणात्. अत ए
व द्वयोर्द्वितार इति विग्रहे द्वितः पश्येति षष्ठी समासेन प्रवृत्तिरिति वाच्यं. यथाप्यासेऽपि पूर्वोत्तरसाहचर्येणाविभक्तिनिमित्तद्दादेशस्यैव ग्रह
णात्. शसादिनिमित्तकस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वाच्च. एतेन निरनुबंधकत्वात् पदन्निति सत्रे ऽददादेशग्रहणमेवोचितमिति निरस्तं. अत एव
पादः पत्तः क्विपि निष्पन्नपाच्छब्दे पदिविधिर्नेति भाष्यं. ध्वनितं चेदमाकरे. पत्तुर्म्मौ दंतीति निर्देशो ज्ञापक इति तन्न. पस्पशायां भाष्यकारैर्भिन्न
पदत्वप्रदर्शनात्. कृतमनयोः साधुत्वमिति भाष्यस्वरसेनाभिप्रायेणाख्यानाच्च. पंचमी समासपक्षे तु काणोपलक्षितस्यैव संज्ञात्वमिति साक्षी
तावत्. लिंगविशिष्टेति. पत्तु समुदायाल्लिंगबोधकप्रत्ययस्य विहितत्वेन तस्य तद्विशिष्टत्वेऽपि तदुद्देश्यककार्याभावान्न दोष इति. तन्न. तदंत
स्यापि ग्रहणेनैकदेशस्य स्फुटत्वात्. बल्लजलकपथ्यिनश्शाद्वादविहितत्वेऽपि लिंगबोधकप्रत्ययपरे शिष्टोपथ्यिनश्शाद्वस्यास्त्येव. विहितत्वाश्रये

शब्दवृ॰ त॰
६२
92

शस्तुरोरवान्नपुक्तइतिष्ठानांतेतनिस्त्रेनिहृयपिष्यामः॥ नभवतीति॥ इतोत्सर्वनामस्थानेइत्यस्यतुइकारामावादेवनप्राप्तिः चेन्नभस्पटेलेपिइस
संग्रहः॥ अमन्त्रप्रहतनावपिभक्तेनादाहालेविभक्तिनिमित्तत्वानपायात्॥ अत एवम्नपुवेसादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासोभाष्याकारोक्तः संग
छतेरस्मादुः॥ पंथाइति॥ पत्तुमपृविधानलोपस्यासिद्धत्वेननस्यात्वपथ्याइतिस्यंस्यादितितन्न॥ नस्यात्वेअंतत्वस्यविनाशोन्मुखत्वेनकारस्परीघोप्र
वृत्तोरतोदित्वेसवर्णादीर्घंचपथाइत्यस्येदभामत्वात्॥ वस्तुतस्तुस्वरादिसाहचर्येणानलोपात्रवैनकारमात्रप्रतिबंधेनाप्राप्तमुंशविधेरेह
णात्॥ प्रसासक्तिन्यायेनपस्मिन्मुपिनलोपलोपस्तस्मिन्नेवमुपिपत्रविधिमत्रैवासिद्धत्वाच्च॥ अत एवपंथिपाविस्पाहाविपद्रःसिद्धः पत्तुनपथिश
बृः स्त्रियामस्तीतिपुंवारनाकाविति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याकच्नेति॥ तत्रस्त्रीप्रत्ययांतानाभावइत्यर्थेपरनं येवमाष्यस्यप्रवृत्तत्वात्॥ उपक्रमोप
संहारादिनातथैवनिर्णयात्॥ पुक्तं चैतत्॥ अमथानस्यात्वेहृयस्मिंल्लोपश्चिमथमुभाषादित्यात्वविधानवैयर्थ्यापत्तेः पथिमथ्यृभुक्षांलोपः
भस्य टेः इतोत्सर्वनामस्थानइतिन्यासेननकारश्रवणसिद्धौ अकारविधानसामर्थ्येनैवातोगुणेइत्यस्यबाधात्॥ नचऋभुक्षिशब्दाच्चश्रवण
र्येणोचितिलोपेक्विपिचारितार्थ्यमितिवाच्यं॥ पंरस्मारमाहचर्येणानत्रादेशप्रवृत्तेः नापिशास्त्रदिनामितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यप्रामाण्येनहृशोविषय
गोजनुसत्तेश्व॥ नचायमकारएवास्ति॥ दीर्घेश्रवणंतुद्वयोरकारयोः प्रश्लेषेणेतिवाच्यं॥ अष्टनआविभक्ताविति सूत्रेअत्राकारोविधीयतेइतिस्य
ष्टतयाभाष्यवार्त्तिकयोरुक्तत्वात्॥ पंथिधाविति॥ ननुइयऋादेशेअत्वंदुर्वारमितिचेन्न॥ अंगकार्येकृतेपुनर्नांगकार्यमितिमुक्तेः किंचेत्वजातिसंश्लेष रामः
६२

निमित्ते पुरः इत्वजातिसंश्लेषविघातनिमित्तत्वं न युक्तं अत एव श्रीपायेसारादावानोधातोरितिलोपेन · पपः पप्येति · यत्तु भस्य टेर्लोप इति सूत्रे टिग्रहणमा
मर्थ्येन मुख्ये टेर्ग्रहणात् लोपेन · अन्यथा पचिमत्थमुक्षाणात् भस्य लोपः इतो त्सर्वेनाम स्थानेर् इति लघुभूतमात्रमेव कुर्यात् · आचार्यः किं बन्नाल्केनेसिद्धि
पपिभस्य लोप इत्यंतलोपे ऽनुनासिकांतत्वस्य विनाशो नुवत्वेनाकृतस्य हपालोपश्ययारीर्घाप्रवृत्तो इत इत्यनेनेकारलोपेप पथ इत्यादि सिद्धा इति · तन्न ·
कार्यं जं नित्तपरकरणेनेतरत्स्याप्रवृत्तो भस्य लोप इत्यस्य सप्रकाशत्वेन शुद्धापथादिषु भस्य लोप इति बाधित्वा पाल्वेनेत इत्यस्य प्रवृत्तो सद्भूतेति
न्यायेनांत्यलोपानापत्तेः · किं च सप्तम्येकवचने पथि इत्यादौ न हि कार्यीनिमित्तत्वेनाश्रीयते इति इकारलोपानापत्तेः · कौलु स्तनस्थानिवृत्तिस्य
प्रवृत्तावितिदितपरकरणस्य ज्ञापकतानापत्तेश्चेतिदिक् · त्यादिस्य इति · इदं चोपलक्षणं । उपसंहारे तस्यैवाभिधानात् · अलिधावेकदेशविकृतस्या
पाप्रवृत्तिः शास्त्रसिद्धेत्सह चेराह · पञ्चैति · स्यादैसेति · अकारप्रश्लेषादितो ऽन्त्यस्याप्यप्रवृत्तिर्बोध्या · परामसंगादिति · ननु नपदान्तेति निषेधो
दुर्वार इति चेन्न · आत्वादावपि स्थानिवद्भावानापत्तेः · अनीतत्वेन नः केयइति निषेधात्पर संज्ञाया अभावाच्च · अनंतस्य पदसंज्ञा न भवतीत्यर्थ
स्य नियमसूत्रारंभानिषेधमुखेन प्रवृत्तिरितिपक्षे स्थितत्वात् · न लोपश्च संज्ञाविधावसिद्धः · ननु तन्मतिषेधिः विधिमुखेन प्रवृत्तिरितिपक्षे पिनं
तावत्स्थायां प्रवृत्तेरावश्यकत्वेन न लोपः पुनः प्रवृत्तो बीजाभावात् · किं च पूर्वोत्तरस्याहचर्येण संज्ञाविधिरेव विधिरित्युच्यते · मंचैवं संज्ञेतिसा
सामान्यशब्दोपादानं व्यर्थं घिसंज्ञाग्रहणेन सार्थकं तादितिभाष्यस्पष्टत्वात् · एतेन पदान्तत्वादिकमेवर्णीतिहत्स्वपक्षेपञ्चोपन्यासादित्यादिरूपाणिभ

श॰वृ॰त॰
९३
९३

वंत्येवेति पराहतं· गवोऽसुनीत्यादिरिति· आदिना गोमत्सतेर्गोमानिति बोध्यं· सञ्ज्ञानिवर्त्यपरीयत्तोपेसाव सुतइति स्यात्· गोमानित्यत्र नुम् च न स्यात्· न
सत्र सत्रैकदेश: प्रमाणीभूतोऽस्ति तस्यादिति विकृतनिर्देशस्यातिप्रसक्तिमात्रवारणेन चारितार्थ्यात्· नुम्विधावधातोरित्यस्याचारक्विबन्तात्कर्त
रि क्विपि चारितार्थ्यात्· न च भाष्यस्य प्रयोगविशेषे तात्पर्यकत्वं मानाभावात्· भाष्यवार्त्तिकयो: सामान्यशब्देनाभिधानेन तथैव लाभाच्च· कै
यट हरदत्तादिभिस्तथैवाभिहितत्वाच्च· बहुलस्य संस्कारकतापायुक्तत्वाच्च· अत एव पुंस: शब्दो समस्तस्त्रियां नास्तीत्यर्थप्रतिपादकयुवोर
नाकाविति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्क्यजन्तात्तत्सासारसेणादिं चाभिस्यादित्यत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्च क्विप्रेति· तरंगीकोत्तु बहुपुंसीस्य
त्रेवोगितश्चेति ङि· पिभाष्यप्रसंगतस्यादित्यस्पष्टमेवेति उपक्रमोपसंहारादिनातन्मात्रपरताया एव निर्णीतत्वात्· तस्मात्कोलुग्भमित्यस्या
सार्वत्रिकत्वेपि क्यजन्तात्क्विपि प्रवर्त्तत एवेति बोध्यं· तपरकरणमिति· नन्वाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि पृथ्वीनाविस्यादावत्वस्यात्रा हृस्वाचरि
तार्थे· न च नेन्हन्तु इति नियमाद्दीर्घ एव दुर्लभ इति वाच्यं· विधिरूपेणाप्रवृत्ति: सामान्यशास्त्रसंकोचकता चेतिपक्षे पथ्यादिशब्देष्टे संकोचका
विधेरप्राप्तत्वेन सामान्यशास्त्रसंकोचकत्वस्याभावात्· निषेधस्त्वेन प्रवृत्तिरितिपक्षे हनादिसाहचर्येण शिनिमित्तदीर्घस्यैवोपग्रहणेन प्रक
तेनिषेधाप्रवृत्तेश्चेति चेन्न· अदे: सर्वनामस्थानेइत्यत्र नेपवत्तात्परत्वेन निर्वाहे सिद्धेइत इति तपरकरणेन भिन्नत्वात्ति बोधनद्वाराकोलुग्भमित्या राम
श्रयणाबोधनात्· अत एव वेतेनेतेनेति सर्वनामस्थानइत्यत्रस्थानिन्यादेशेवत्तपरकरणं सुखमुखार्थमिति हरदत्तग्रंथ: प्रसुक्तरयुक्तिरेवमस्तु ९३

सादिसिद्धं। परान्तस्येति निषेधस्य हलन्तघटितमनित्यमिति बोधनार्थं। अत एव प्राणिण्यादौ णत्वसिद्धिः। आदेच उपदेशेऽशितिसूत्रस्थोपदेशग्रहणाद्धा
ग्रहणो लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या सास्त्र भाष्यवार्त्तिकविरोध इति तत्त्वं। निष्कर्षेऽस्मिन्नाद्यं। निष्कर्षे इति। यत्तु संयोगादिलोपग्रहणमपि मास्त्वका
कार्थमिसादौ स्थलेऽस्य नतु सासिद्धत्वादिति। तन्न। तत्र श्रूयमाणाभ्यामपि पदिकाभ्यां रूपं ताभ्यां क्षिपिलोपाभावाय श्रेयं तस्यावश्यकत्वात्। नच लोपे हलापत्तिः।
संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः। संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दध्यत्र मध्वत्रेति। संयोगादिलोपे यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः। किमर्थं काकार्थ्यं
वास्यर्थं। नवा झलो लोपात् नवा वक्तव्यः। किं कारणं झलो लोपात्। झलो लोपः संयोगान्तलोपो वक्तव्यः। बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा अथवा बहिरङ्गो य
णादेशः अन्तरङ्गो लोपः असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यासिद्धमिति भाष्यात्तथैव लाभादिति वाच्यं। भाष्ये संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे झल इत्यस्य
संबन्धपरस्य यत्ने तौ भेपि संयोगादिलोपे झल इत्यस्य संबन्धपरत्वस्यार्थलाभात्। अत एव झलो लोपः संयोगान्तलोपो वक्तव्य इत्यत्र संयोगान्तपदोल्लेखो
तद्गोलोप इत्यत्र तदनुलेख इव संगच्छते। किंच झल इत्यस्य विच्छिन्नत्वेनानुवृत्तिर्दुर्लभा। अत एव मा भवान् विसादौ संयोगादिलोपसिद्धिः। नच परे
स्वर्धाकपोरिति सूत्रस्थभाष्यात् किंचिदनभिधानाद् दुर्लभ इति वाच्यं। काष्ठकुष्ठादौ तत्र झल्परसंयोगादित्वेन लोपमाशंक्य तत्र ज्ञाप्यस्य प्रवृत्तत्वेन
णिजन्तविषये एव तदंगीकारात्। तस्मात्तत्रैव प्राप्तत्वात्। नहि संयोगादिलोपग्रहणे सति णिजन्ते प्रवृत्तिः। णत्वग्रहणं माषवपनी प्रहिणोतीत्यादि
सिद्धये आवश्यकमिति न वाच्यं। असिद्धपरिभाषया एकदेशविकृतन्यायेन च सिद्धत्वात्। विकरणान्तस्याप्यर्थवत्त्वकल्पने बाधकाभावात्। विनिग

श॰वृ॰त॰ ९७ 97

मकाभावेन कर्त्रा[:] द्विद्योतकवद्भावयद्योतकत्वकल्पनाच्च॰ घनितघ्नाप्यमर्थो[ऽ]नितेरं तद्इतिसूत्रे भाष्ये तथा हि॰ अनितेरिति सूत्रे उपसर्गोस्थान्निमित्ता-
दिति श्रुतत्वादनितेर्विशेषणं न स्यात् विशेषणत्वं प्राधान्यात्॰ तेन प्राणितीत्यत्राव्यवधाने एकेनव्यवधाने वा णत्वं भवत्येव॰ न चेदमरुत्कुपवृतिः नुम
व्यवायेपीत्यधिकारादेव सिद्धं॰ अन्तःशब्दोपादानसामर्थ्येन तत्संबंधस्य बोधनात्॰ तेन पर्यनितीत्यत्र एकेन व्यवधाने अनेकव्यवधाने च नण-
त्वं॰ पंचमीनिर्देशान्निमित्तात्सप्राग्निर्दिष्टपरिभाषया सर्वथा बाधमानाभावादिति स्थितं॰ यदि च हणत्वग्रहणं क्रियते तर्हि पर्यनितीति
वत्प्राणितीत्यत्रापि णत्वं न स्यात्॰ न च वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतव्यवधानमाश्रयिष्यते न श्रुतिकृतमिति वाच्यं॰ निरणितीत्यादौ स्था-
निवद्भावकृतव्यवधानस्याप्यभावे विधेश्चारितार्थ्यात्॰ तथा चुरुः पत्येनिषेधस्याधित्वाद् दुरणातीत्यत्रापि णत्वमित्याहुः॰ तस्मात्सत्वग्रहणं मा-
स्त्विति स्थितं॰ न चेदं भाष्यं पंचमीसमासप्रत्याख्यानाभिप्रायेणैव योज्यं॰ अपरविधावितितु वक्तव्यमित्यस्य चः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यस्थनितरा-
दिति चेदो मुद्रसाह॰ अत एव पंचमीति फलैक्यापेक्षेति॰ णग्रहणं तत्प्रत्याख्यानपरः णत्वग्रहणं तत्प्रत्याख्यानपरोऽस्य पंचमीसमासतत्प्रत्याख्या-
नयोश्च फलैक्यापेक्षयार्थः॰ णत्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावः कार्यकालपक्षे सिद्धत्वं॰ तद्भिन्ने तु न स्थानिवद्भावः॰ यथोद्देशपक्षाश्रयणेनासिद्धत्वभा-
वः॰ एतेन णत्वे सत्वं चतुल्यवत्प्रतिषेधाद्दुस्त्वं णत्वं दुर्वार्यमिति मंदोक्तमपास्तं॰ बहुवचनेनेति॰ अत एवाष्टन आ विभक्तौ अष्टाभ्य औशिति सूत्रे वि- एमी
भिन्ननिर्देशः संगच्छते स्वर्ष्टमिति॰ एतेन विभाषाऽऽत्वमितीयत्परमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति॰ अष्टाभ्य इति॰ इतरथाऽष्टन इत्येवब्रू- ९७

यादिसूत्रस्य अष्टाभ्य औशिति सूत्रस्थभाष्याद्बहुवचनस्याविवक्षितत्वेन गोणोष्ट्यो। स्वमिस्य पाश्नं उक्तभाष्याद् इमामाणपेनोक्तमाष्यस्वमनूतिष्यस्यास मा
त्रेतास्र्यात् षड्भ्यो लुगिति माहर्वर्णरेकवचननिर्द्देशे पिणोऽरोः आहेश्च । अत एव हलीसपकर्षपयेवं प्रियाष्टौ। प्रियां ष्टौ इतिनसिध्यती। तिभाष्ये
औश्एनहुत: प्रियाष्टानो प्रियाष्टान इति प्राप्नोति। तिभाष्यग्रन्थ एव काएध्याहारेणो व्याख्येय: । अन्यथा हलीसपकर्षाभावे पि प्रियाष्टान इस
स्युर्वीरत्वेनात्वस्यैवेकल्पिकत्वपथाश्रुतभाष्यग्रन्थस्यानन्वयापत्तेः तदेतत्ध्वनयन्नाह: इत्येवस्यादिति । यद्यपिभाष्ये प्रियाष्टाना ति त्रि द्विवचनां
तमप्युपन्यस्तं तथापि गोणोऽ औशभावे आत्तुमीयमात्वाभावे च जाटावात्वाभावे च जसंतमेवमान मितितस्यैवोपन्यास: अथ मेकवचनेतु ह:
स्यात् दिलोपं बाधित्वा परत्वादात्वे हलीसपकर्षे अनपकर्षे च विशेषाभावात्तस्यानुपन्यासो भाष्यादौ । अष्टाभ्य औशित्यात्वविधानसामर्थ्येन यत्र
घपिणोऽशातापामात्वो शोरभावो वा मनोक्तौ स्माकं संमतस्तथापि आत्वाभावादिति हेतुप्याभानयुक्तः वैपरीत्यस्यैव वचनत्वात् अन्तमीप माना त्वा
भावोपाये नैवोश्य भावस्य सुर्वचत्वाच्च । हलीसपकर्षाभावे प्रधाने इत्वा तस्युर्वीरत्वाद्वेति दिक् । यत्तु आचार्य्यै: भवत्येवात्रात्वमिति । तत्रेदं प्रष्टव्यं । श
क्त्व अनपकर्षपक्षे उत अपकर्षपक्षे नाद्य: अपकर्षप्रतिपादकग्रन्थविच्छेदात् अनपकर्षपक्षे प्रियाष्टौ इत्यादिसिद्धौ निर्विघ्नत्वेन प्रियाष्टान इत्यस्यानाप्त
त्वेन अन्वशंकाग्रन्थस्यासंगततापत्तेश्च । अन्ये तु समाधानग्रन्थोऽप्यपकर्षपक्षे एवोचित: तत्पक्षे । चलक्षणाभावात्वाभावमेववक्तीति कैयटव्याख्येयवयुक्ता । नन्व
पकर्षपक्षे आकारान्ते षट्स्वरार्थमुपायकल्पनावश्यकी षड्भ्यो लुगिति सूत्रे षड्भ्य इति योगविभज्याष्टाभ्य इत्यनुवर्त्य षड्भ्यो यदुक्तं तदष्टाभ्यो भव

श॰ रत्न॰
९८
९३

तीतिभाष्योक्तपक्षेष्व स्वरस्य दुर्बलत्वात् । न चांगत्वेनाग्गमेवातिदिश्यत इति वाच्यं । षट्त्वतुग्भ्यश्चेत्सत्र आज्जसेरसुगिति सूत्राद् इत्यनुवर्त्य साहचर्येणानिष्ट
वारणोन्मासाश्चासत्वनुटः सिद्धत्वेनातिदिशंविपर्य्यापत्तेः । अत एव पक्षे ऽस्मिन्नव स्थितं विभाषया हलीत्यस्यापकर्षाभावप्रयोजनाद्येनात्वमित्यत्र शंका हृ
पंचितमिति । अयमर्थः स्वरातिदेशो न युक्तः फलाभावात् यदुक्तं इत्यध्याहारस्यानाभावात्तदुक्तमित्यधिकारेमानाभावाच्च । विपरीतार्थप्रसं
गेन षड्भ्यो ण्णो शापत्तेश्च । अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे वैयर्थ्यापत्तेश्च । षट्त्रिचतुर्भ्य इति योगं विभज्य ष्टनो दीर्घादिसनुवर्त्य स्वरमकरणस्य पठितत्वा
को नैवमाक्षान्त्रस्य साधयितुं शक्यत्वाच्च । जश्शसो रित्यनुवृत्तेर्भाष्यविरोधापत्तेश्च । अतिदेशस्यापर्थ्यान्तालोशोः अवणाश्रवणापत्तेश्च । अन
नुवृत्तो नुलुगास्यत्रापि नदापत्तिरिति दिक् । प्रियाष्टा इति । न्यत्वनांगत्वेनांतरंग गपरिभाषया हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिलोपे कृते तत्र हपरिभाषया । त्वं पूर्वमभि
जितत्र अप्युपलक्षणस्य दुर्बलत्वेन यरिभाषापात्र प्रवृत्तेः । अतएव लक्षणसूत्रं निपपार्थमिति भाष्यने पतुरणपः अहल्लीति छित्वान त्रेचा पक्षष्वा
चिनेतिव्याख्यानेनस्थानिवद्भावस्य दुर्बलत्वाच्च । अतएव भाष्योक्तपक्षयोर्न विरोधः । एतेन त्याघवाद्युलिग इति सूत्रं यितुमुचितमित्यपास्तं । अ
तावुपपद इति । सजियज्योर्हल्ङ्याब्भ्य इति लोपे षत्वस्यासिद्धत्वेन पदांतत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं ततः षत्वं ततो जश्त्वं न्वि । अत्र पश्यतिकुत्वं । पत्नुषत्वेनन्तोः
कु इति कुत्वं बाध्यत इति । न त्र षत्वस्यासिद्धत्वेन कुत्वकाले प्राप्त्यभावात् कुत्वानिरसावकाशत्वाच्च । एतेन स्रजियज्योः यदांते षत्वं न्वित्रसयपस्से राम
ति विहितकुत्वापवादः स्यादास्तं । स जियज्योः कुत्वं जातेप्रयोजनाभावात् न्वि । अत्र पश्यतिकुत्वाप्रवृत्तेः षत्वस्य सावकाशत्वाच्च । अश्वेतिमस्त्रेपदांतत्व ९८

हणस्यान्यधातुविषये चारितार्थ्येन सृजियजिग्रहणस्य सफलत्वाद्वा चारितार्थ्येन सूत्रवैयर्थ्याभावाच्च । एतेन न तादृशादेः क्विन्नप्रत्यये सेति कुत्वेन षत्वं
बाध्यत इति केयटहरदत्ताद्युक्तमपास्तं दधृक् धृक् इत्यादौ षत्वविषये क्विन्नप्रत्ययस्य सस्य चारितार्थ्याच्च । क्विन्प्रत्यय इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणसामर्थ्या
द् दुङ्क्ष्वीत्याश्रयणे पिङ् क्तिच्छद्भिन्नेऽयजे धातोः कुत्वं न । कामयत इति स्वत्वे उपपदे काम्यतीति भाष्यप्रयोगात् । एवं सृजिधातोरनेकार्थत्वे पदा
कुत्वं न । सृजिदृशोरिति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् । धमितं चेदं मलटीकयोः । अंचेः सुप्युपपद इति पर्यायिसकर्मकत्वात्कर्मण्युपपदे उचितस्तथापि
निपातनेः प्राह च पादात्विगादौ हेडदर्शनाच्च क्रुञ्चामिति षष्ठीनिर्देशाच्च प्रकृतिसंबंधिकार्यस्य बाधनात् इदं लभ्यते । न चैवं निरुपपदाद्विक्वि
न्नस्त्वं सुपीति प्रकरणाबाधप्रमाणाभावात् । अनुबंधनिर्देशेन सिद्धरूपानिर्देशस्य बोधनाच्च । युजेस्तु निरुपपदादेव निपात्यते । कार्यान्तरस्या
नियामकस्याभावात् । सोपपदे चोः कुरिति कुत्वेन सिद्धत्वेन क्विन्निक्विपि च विशेषाभावाच्च । न च यङ्लुकि स्वरे विशेष इति वाच्यं । अंचुसाहचर्ये
ण तत्राप्रवृत्तेः । इकाररेफयोः इत्थमित्संज्ञेति भाष्ये न ये ष्पिपाशपेति निषेधाच्च । धातुपाठपठितप्रथमोपस्थितकारमात्रायैव निर्देशस्या
पपन्नत्वेनैकानिर्देशकल्पनस्य गौरवग्रस्तत्वाच्च । आदृतं चेदं युजेरसमासे इत्यत्र मलग्रंथे कुंचेरप्येवमिति । युजिसाहचर्यादिति भावः । नलोपा
भाव इति । यत्तु कुंचेस्तस्य चोः कुः स्कोरिति कुत्वं प्राप्नोति । सकृदिति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनं । निपातनादेव तत्सिद्धं । किं निपातनेन । ऋत्वि
क्त्वे कुंचामिति परस्य घाकयोरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधान्नयुक्तमिति तन्न । विकल्पासहत्वेन भाष्यस्याप्रुद्धत्वात् । तथाहि । किमो परे शिकं

शब्दरत्न. ९६ 99

वर्णे पंचमोपधत्वं उत नकारस्यानुस्वारे परसवर्णे शास्त्रकृतं वा-नाद्यः कुत्वस्य नकारस्यासामर्थ्यात् प्राप्तेतल्लापादनस्यैव कर्तुमशक्यत्वेन शंकाया एवानु
दयात्. निर्दिश्यापर्यंतधावने बीजाभावात्. समाधानकर्तुरेवं नतापत्तेश्च. किंच नकारे परे शसामर्थ्यादेव कुत्वाभावसिद्धौ निपातस्याभावान्निपात
नेः सहकृत्वित्यादि सूत्रे कुंचेः पाठवैयर्थ्यं. नच क्विन् यें. क्विपाह्रूपसिद्धेः. अपिच सङीतिवचने कुंचतीसादौ कुत्वाभावस्याप्राप्तत्वेन क्विन्संनियो
गेन निपातसमानस्य कुत्वाभावस्य क्विन्भविष्यप्राप्तत्वेन फलभेदे प्रसाव्यानासंभवाच्च ग्रंथोऽयुक्त एव. असत्तु युक्त एव. अनिदितामि
त्यादि सूत्रे संमतो नकारीत्याऽयधातूनां मिवात्स्याद्योपदेशिकनकारोपधत्वावश्यकत्वात्. कुच कुंचयोः सहपाठेन कुंच साहचर्यात्तथैव युक्त-
त्वाच्च. अत एवोदुपधात् मकित्वस्य निकुचित इतिया निकं संगच्छते. एतेन युवदिस्य ग्रहणमालोचयांसक इति सलोपमनुपमस्यन्वक्ष्वेति षत्वाप
त्याहे नोपदेशिकशकार इति परास्तं. चवर्गयोगेनैवोपपत्तौ तथा कल्पने गौरवात्. अत एव व्रश्चेति षत्वमुपमस्यस्को रिति सलोपः इत्सने मतां
तरमुपमृत्य मल्लेपितामहचरणैः. स्पृंस्पर्शाद्दीतु धात्वादेः षमइत्साधारं भेणादिरेवोपदेशिकत्वावश्यकत्वेनाद्वितीयस्यैव तवर्गास्थानित्वकल्पते.
अष्टाध्याय्यां धातुपाठपठितधातूनां ग्रहणस्यैवयुक्तत्वाच्च. अत एव ग्लुमस्यपेगकारादित्वे स्रूम्रसघे द्वितीयतकार एव. अस्मिन्नपि पक्षे
कृ चेत्सत्रपरसवर्णास्यासिद्धत्वात्कुत्वाप्राप्तेराभाष्यारूढमेवेतिवयं विभावयामः. इकारलितिपत्र नकारः. अर्थः क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्यस्य व्याख्यानेन स्पृशि
दृः. तदनुबंधकपरिभाषायाः दुर्वारत्वात्. विकमस्यपस्यकुरितिन्यासे क्विपः शंकाया एवाभावात्तच. नचसार्थः धातुधातुत्वस्य क्रियावाचकत्वादि राम ९६

गर्भितत्वेन बहिरंगत्वाद्धातुस्वरस्यासिद्धत्वादागमानुदात्तत्वस्यैव प्रवृत्तेः स्वरे रोऽप्यसिद्धिः। लक्ष्ये लक्षणस्यैव प्रवृत्तेः स्वरोऽपि विशिष्टसिद्धेरिति तन्न। सृजि
सत्त्वामागमेऽप्याकारस्योदात्तत्वस्यापादनेन चारितार्थ्यात्। न च धातुस्थ। न च सृजेः सृजादेश एव निपात्यः। पाणिदे शेनैव सिद्धे तन्निपातनवैय
र्थ्यापत्तेः। धृषे द्विर्वचनमिति भाष्यग्रंथविरोधाच्च। एतेन निपातनादेवेष्टसिद्धेर्लभ्यत इति परास्तं। नकारककारयोर्गौरवाभावात्। अभेदपक्षे
दोषस्य दुर्वारत्वाच्च। सृशधातोर्यङ्लुक्यपि फलस्यास्पष्टत्वाच्च। एतेनोदके उपपदे क्विन्प्रत्ययो दाससामर्थ्यादिति परास्तं उच्चारणार्थ इति। वा रए ऋस्य
जायते विचिस्वमलक् इति सूत्रस्थभाष्यं तु प्रयोजनाभावादुपेक्ष्यं। यत्तु प्राचा इति। यत्तु प्राचः अतिङ् ग्रहणं शक्यमकर्तुमिति तन्न। चिकीर्षतीत्या
दौ तुगापत्तेः। न च सृष्टा निवृत्त्यावेन धातोः कृत्सरत्वाभावान्न दोष इति वाच्यं। एकदेशोऽस्वरितत्वकल्पने मंडूकप्लुतो च मानाभावेन धातोरित्यनु
वृत्तेः सृष्टा निमित्तशब्दकाद्युपेक्षया एवं वेत्वे न दृष्टसंनत स्यतुकोऽप्राप्तत्वेन सृष्टा निवृत्त्यावायोगाच्च। न चोंतवद्भावेन शब्दंतस्य सृष्टा निमित्ता दा
चः एवं वेत्व मस्सेवेति वाच्यं एवं हि सृष्टा निवृत्त्यावेस्सत्यपि तुकोदुर्वारत्वात्। अथ धात्वीयधर्मस्यातिदेशु मशक्यत्वाच्च। न चादेशद्वारैव स्वे विधित्वमिति
वाच्यम् एतादृशग्रहणे मानाभावात्। परविधित्वस्यापि सत्त्वेन सृष्टा निवृत्त्यावस्य प्रवृत्तेश्च। एवं स्थैव विधौ सृष्टा निवृत्त्यावो नतु एवं वेपरयोर्विधाविति सृष्टि
दुन्तात्। यथा च भ्रमा सरणी माहेटावाधापत्तेश्च। ज्ञापकेन वारणे तु न किंचिल्लाघवमिति समन्तदृष्टं। सम्भवानिति। यत्तु नुमद्धुषमित्यादि सिद्धमिति। तन्न। युजे
रसमासे इति नुम्। अन्वत्र पक्षयोः फलं तत्रं तत्वस्य विघातेन नन्वकस्य फलं च इत्यस्याप्रवृत्तेः। परौ वृजेः। घि दीर्घश्चेत्यत्र वर्जमानो सर्वत्र षष्ठ्युपदांते ३

श॰रत्न॰
१००
100

दंचोणादिसूत्रे विश्वस्य वसुराटोरिति सूत्रं तु षाष्ठं। संकोचे मानाभावाद्राट् धातुनिष्पन्नस्य राट्शब्दो गृह्यते। अणंपतत्वस्य षत्वाविषयत्वस्य च
वसुशब्दे सत्वेन साहचर्यादर्पितन्निर्णयः। लाक्षणिकं तु भपत्वं तथा आघसाहचर्यात्तु तीयस्य पदान्ते एव हुतीयसाहचर्याद्दीघस्यान्ते पि
प्रवृत्तिः। न चासिद्धत्वेन तदन्तत्वं दुःष्पपादं। तदन्तस्यानुकरणेनाहोधातु एकपदाश्रितत्वेन षत्वादीनि तिदीर्घस्यासिद्धत्वेन दर्वाभावेन दूर्वत्रा
सिद्धमितस्यापत्यमित्यभ्यः। अत एव टकारोच्चारणं सार्थकं। आदित्यविश्ववसुदत्यमरकोशे तु एवं पदाभेषान्तदीर्घः। अत एव विश्वाराडमानि वे
दिकप्रयोगः संगच्छते। संकोचविशेषणे तु भष्यादित्यत्र वचनप्रामाण्येनैकवर्णपूर्वयोर्ग्रहणात् सिद्धं परिभाषया लक्ष्यैकलक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्ति
रिति न्यायेन न च सुट् सकारलोपे यासुट् सकारलोपानापत्तिः। न च वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति शक्यं। सत्वजातेः संयोगाद्यवयवत्वासंभवेन लोपस्य ष्ठा
नित्वासंभवेन चरितार्थत्वात्प्रवृत्तेः। एवं वृत्तित्वमात्रग्रहणे तु समुदायस्येव संयोगसंज्ञा। तथा च यासुट् सकारस्य संयोगावयवत्वेपि एवं वृत्तित्वा
भावाल्लोपेनिस्यात्। बहूनां संनिपाते द्वयोरपि मुख्यपक्षे यासुट् एव सकारलोपापत्तिः। तद्वि साधयितुं संयोगविशेषणत्वे तु सकृत्सवहत्येवोभयोर्वि
न्निवृत्तिरिति ध्वनयन्नाह। लुप्तेति। संयोगसंज्ञास्त्र। स्वच्छभाष्यादिग्रन्थाः समाससन्निपादकाश्च संगता इति भावः। यत्तु हस्वाद्गादिति सूत्राद्गादि
तिस्कोरिति सूत्रे अनुवर्तते तच्च व्यक्त्याविपरिणाम्यते। तेन च प्रसयाक्षेपः। तथा च झलादौ प्रत्यये परतः स्कोः संयोगाद्योर्लोपः इति सूत्रार्थः। तेन एथ
कुक्षितिकोदेवदत्तः। शकुष्टाताइत्यादौ लोपो नेति। तन्न। परेष्वघाकेति स्वच्छभाष्यवार्तिकविरोधापत्तेः। पदान्तसाहचर्याणां झलि परतो ध्वन्य एमी
१००

यस्यैव प्रकृतेः कृतं तेभ्यः क्विप्प्रिचोरभावेनेह शास्त्रप्रयोगस्यैवाभावात्कृ साचहर्यपण्ण्यदां तमा हचर्यं पराच्चलोपस्यापि पद एव प्रवृत्तेश्च · नलोपस्त्री तिवद्
कपद एव प्रवृत्तेश्च · सर्वस्यैकत्वमिति · यत्तु जश्त्वस्य शीति निर्देशात्रशस्य जस्त्वमिति · तत्र · अविकृतस्वरूपप्रतिपादनेनात्मपर्यात भाष्ये प्रकृतिस्मापयस्यपदि
त्वेन भत्वात्तद्प्राप्तेः उपदेशो जनुनासिकइत्यादि निर्देशेः कुलाघनापत्तौ सर्वोपलक्षकत्वापत्तेश्च · अत एव कित्त्वमपि निवृत्तं स्माघुक्तं संग्राह्यत
इति दिक् · सं मंत्रे इति · मंत्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्निति सूत्रे उपपदानां धातूनां च पृथक्कृपाठे कर्त्तव्ये धातूपपदसमुदायोच्चारणेन
लाक्षणिककार्यस्यापि निपातनं बाध्यते · तत्र श्वेतशब्दे कर्त्तर्युपपदे वहेः कर्मणि प्रत्ययः आश्रयाने · स्पष्टस्यर्द्धस्यांडेत्वं कर्मणि च प्रत्य
यः इत्यादि यतिति · यत्तु भाष्ये भाष्याम्नातारः आहुः श्वेतवहादीनामुपसंख्यानमिति वार्त्तिके उसंतस्य पदत्वं भावितं तत्र डस्य रुत्वं इति हितदर्थं तदाहुः ·
श्वेतवाहउक्थशास्पुरोडाशेत्यादिनो कर्मणि करणे चोपपदे शासतेः प्रत्ययः नलोपश्चेति मंत्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्निति सूत्रे वृत्तौ
उपपदयुक्तं तथा समुपपत्तं शासुधातोरथ समयउक्तदत्तुरूपाद्दोषमाह वहिप्रयोगेति · अप्रवृत्तेरिति · यत्तु इत्यविशेषः अवयाः श्वेतवाइत्या
दीनामविकृतानां अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च इत्यनेन रूपसिद्धिरित्याहुः तन्न निपातनस्य सर्वविषयत्वे श्वेतवाहादिष्वादेरोषापत्तेः पदांत
विषयत्वे एव निपातने णिचस्त्यपनिमित्तकद्वावस्य रत्वाभावेनाल्लानापत्तेः श्वेतवोप्याधिमित्याघमिध्यापत्तेः पदपिपदांतविषयेवा सरूप
माघेन णिवस्यस्य पद्मासि निपातनं चोभयोरिति तदूपिनः अनेकेषां स्थानित्वकल्पने गौरवापत्तेः माक्षणिकउसरुत्वस्याप्रतिबाधकेस्या

श॰वृ॰त॰ गापोगाच्च॰ अस्मन्मते तु वंनो रचे त्यनेन दीपमन्न घटेकमात्रविधानवत्प्रकारस्थानि करेकादेशमनघदीर्घत्वमात्रं विधीयते तत्रसांतत्वमत ए
१०१ व त्राप्यकारस्तु मीयते तत्र त्लाघवात्संधेनदीर्घत्वं प्रथमाविभक्तावेव सांतत्वस्यापूर्वविधायकत्वेन बहुलक्ष्य संस्कारानुरोधेन पर्यंतत्वविधय
101 त्वं॰ एवं च डस्यविधायकवचनेनापूर्वं किं तत्तत्सूत्रसिद्धार्थकथनपरं बोध्यमिति दिक् प्रभाकरे॰ अनंतरघोः किमिति॰ तद्रसद्दस ज्ञसत्वमोर्हल्ङ्याद्वि
लोपे रुत्वे विसर्गे सिद्धमिति भावः॰ न चात्वम तस्येति दीर्घः शंक्यः॰ अतवहांतस्य मर्थ्येणा विभक्त्युपदेशवेलायामत्वं संतत्वस्य विवक्षणात्॰
असोला क्षणिकत्वाच्च॰ अर्थेति मित्तस्य सत्वस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वाच्च॰ एतेन नतोरिव त्याच्च॰ न चानेष सारो देवः ङगेसिद्धत्वादितिनि
रस्तं॰ प्रकृतिमात्र सापेक्षत्वेनांतरंगत्वाच्च॰ सा निसस्यतो विशेषणेनानेकव्यवधानेन प्राप्त्यभावाच्च॰ प्रथमानिसमुदायपदस्यमस्येकमन्व
यः॰ सामान्यविवक्षया एकवचनं॰ अत एवमत्रे द्विवचनं॰ प्रथमादेशस्थत्वेन बोधनात्प्रथमायामपि योगात्॰ शकारादन्येन ह्येराभ्यां नेभवति
भ्यसोति सिद्धांतात् द्वितीयायामपि तृतीयाद्यपेक्षया प्रथमादेशस्थत्वमस्त्येव॰ तृतीयायाद्यपि चतुर्थ्याद्यपेक्षया प्रथमादेशस्थत्वमस्ति तथापि
प्रथमापि पृष्ठ… द्वितीयाग्रहणेनैव द्विवचनस्योपपन्नत्वात्तद्ग्रहणं॰ युगपद्वृत्तिद्वयानंगीकर्तृणां पितरा विस्मारादिप्रसिद्धवगतिः॰ यद्वा समुदायपद
स्य प्रत्येकमन्वयः॰ ङ॰ इत्यनेन सह द्वंद्वसमासाद्विवचनमिति पक्षांतराभिप्रायेणैव व्याख्येयं॰ व्यर्थमेवेति॰ स च टिलोपोमल्लोकरीत्यापरहूपोत्तर रामः
मेव॰ ध्वनितं चेदं मामभ्राकमिति सूत्रे भाष्ये॰ स्यदादीनामद् इति सूत्रस्थभाष्यं पररूपोत्तरं टिलोपइत्यर्थपरमेव॰ एतेनाकृतव्यूहपरिभाषयावार्णां १०१

हंगस्य बलीयस्त्वेन चांतरंगस्याप्यतो गुणादेरप्यस्यापवादत्वेनादुर्शात् हूलोपे पिटाबुद्वोरएव · पञ्जुत्वाहाघकारस्योच्चारणार्थत्वान्न दोष इति · तत्र णि
जंताल्लिपि फलस्य सत्वेनोच्चारणार्थत्वस्यायुक्तत्वात् · अहादेशाकारे णो वोच्चारणोपहाय मपादनेत्वादेसावित्ति गृह्य-तनिर्देशस्यैव यथ्यापन्नेश्च
ति निरस्तं · एकादेशविषये उरूपरिभाषयोरस्वीकाराच्च · अत एव भनदृस्यादिसिद्धिः ध्वनितं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये · अंत्यलोपपक्षे संनियातप
रिभाषया टापोभावेन पक्षांतरे पित एव युक्तत्वाच्च · न चेष्टविषये माया नि सत्वं युक्तं · एतेन मतलिंगत्वे सलोपपक्षे टापोर्दीर्घ दूरस्यापास्तं · निरा
लंबत्वेति · टिलोपपक्षे मानं तु शेषग्रहणं एव शेषत्वं चाव्यशिष्टत्वं · तच्च मपर्यंतोत्तरभागस्यैव एतेन मपर्यंताच्छेषस्येति मूलं व्याख्यातं · नि
र्दृशेनेति · अदोलोपइति वक्तव्ये शेषेइत्युक्त्यापक्षद्वयस्य ज्ञापितत्वादिति अपि सुबोधं · ज्ञापकसिद्धस्या सार्वत्रिकत्वादं त्यलोपाकल्मिकल्मि
कतत्वादेपत्तेत्यलोपावेटिलोपः श्रूयते त्स स्यञ्च वचा नन्वेवं भ्यम्यपक्षे टिलोपे युष्मभ्यमस्मभ्यमितिस्यादितिचेन्न · भाष्ये उदात्तनिवृत्तिस्वरशं
कापा अभ्यम्यपक्षे एवक्त तत्वेन भ्यम्यपक्षे टिलोपाभावस्य बोधनात् · तथा चाद्यः शेषेलोपस्यान्त्यलोपत्वे एवेतिमूलं स्थः एवं शब्दबलादिलोपे
सतिनेस्वर्थपरो वाचनिकः इदं च एयंताशयंतविषयकं संकोचे मानाभावात् · भाष्यवचनात्कल्मितवा केशयंतरतिविशेषणादानेगौरवाच्चलोपे
तेन प्रधाने एवप्रवृत्तिरितिपरास्तं · मत्सपोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च · अभ्यमस्तु पक्षद्वयेपि साधुरितिमूलास्तं · मत्सयोत्तरपदयोश्चे
तिसूत्र लग्नेथस्तु परिशेषसिद्धार्थकथनपरोन्यायसिद्धः · अविशेषेणपक्षद्वयाभावेइतिबोध्यं · साधुत्वं तु शास्त्रविहितत्वादेव · टिलोपांत्यलोपयोर

श.कृ.रत्न.
१०२
102

एवंतेप्रधानेऽप्रधानेचाक्षेपेकोऽपांतेचअम्पर. टिलोपांसलोपाभावे. सलोपेचाक्षेपयानेकत्वेक्वचिदाक्षेपेकत्वेच एवंतेम्पर. यद्यपिम
मप्ययोः पक्षद्वयेप्येवतेऽाक्षेपेकत्वे एवंतेचशास्त्रीसाफल्येऽपिनिभाष्यारोऽस्यइंतथापिञ्याप्रवैयानेकत्वेमतांतरेऽाक्षेपेकोच
एवंतेशास्त्रीसाकृपाभेदस्यगीर्वाणगुरुणापिवक्तुमशक्यत्वेनप्रयोगभेदएव. किंचसर्वत्रयथाकथंचित्सक्षभेदेपिप्रयोगभेदस्यासम्भवसः अ
सामइ. तिवाक्कमेऽप्यसोऽप्यसितिग्रहसूत्रस्यवैयर्थ्यापत्तिः. एतेनाऽप्यमेवास्तिवसपास्तं. अनादेशग्रहणसामर्थ्याद्विधायकस्यैवैयर्थ्यापत्तेः. अ
तएवाप्यमादेशसहितटिलोपप्रतिपादकंशेषग्रहणंचरितार्थं. अतिंगत्वादिहेतुभिरेवंतेटाबादीनांवारणसंभवात्. ध्वनितंचेदंमप्यमादि
शेदोषनिराकरणेनभाष्यकारैः. एवंचाकचिहस्यमेदेमसपिनक्षतिः मकारसाहचर्यादिनादृष्टभकारादेग्रहणेनरूपमिद्धाभावइतितत्वं. नचानुदा
त्तस्यचयत्रोदात्तलोपइत्यत्रप्रत्यासत्तिन्यायादुदात्तलोपनिमित्तस्यैवपरशब्देनोपादानेनयस्मिन्ननुदात्तेपरेउदात्तस्यलोपस्तस्योदात्तइत्यर्थः
तत्रचिस्यसाध्यस्यमित्याहारइतिन्यायेनलोपोऽनुदात्तनिमित्तएव. एवंचकुमारीसत्रेवस्यात्. पुष्पप्यमसमप्य मित्यत्रनस्यात्. समुदायस्यलो
पनिमित्तत्वात्. एवंचभाष्यस्यप्रौढिवादत्वस्यावश्यकत्वेउक्तार्थबोधकत्वानुपपत्तिरितिचेन्नोच्यते. उदात्तस्वरितयोर्यणइत्यनुदात्तलोपाभावेनानु
दात्तग्रहणमनुदात्तमात्रग्रहणार्थंतत्सामर्थ्याल्लोपनिमित्तसमुदायप्रविष्टस्यापिग्रहणं. तत्रादिरेवग्रहणंनांतस्यनिपातशास्त्रार्थस्ययुक्तत्वेनो एमी
तपहानुवृत्तेसेवसिद्धावनुदात्तस्येत्यस्यैववैयर्थ्यापत्तेः. अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपउदात्तःकर्षात्वात्तावद्जोनइतिन्यासेनातपरासंबधस्यवक्तुमशक्य १०२

त्वाच्च · यत्र शब्दमात्रापनिर्दिष्टपरिभाषा यादृश्वोरत्वाच्च · एतेन पर्याये तास्यादित्यपास्तं · विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वाच्च · योगापघंत्वनाशंकामेव · न
वेवांनश्चेतिसूत्रेयुगपद्ग्रहणात् · एतेनाप्यपक्षेत्र्यागादृत्तपरिभाषयाएत्वादिनिवृत्तावाकापेक्षायां सामर्थ्याद्दीर्घप्लुताभ्यामस्याप्यमिति
स्यादितिपरास्तं · उक्तंपरिभाषाया अनित्यत्वेतात्पर्यकल्पनात् · विसरक्षिद्रु · तेनिह्नपपिष्याम : लोपभवतीति · नचरहस्यापिटचेसत्रविच्छेदोनाद्युक्त
त्तितिवाच्यं · पिडागमोयमिकांतरइति पक्षेलोपानुवृत्तेरावश्यकत्वात् · अतएवविधेयसंनिहितश्चकार : सार्थक : अकृत्स्नावीति · यत्तुहसमाहो
किं तासन्नवर्त्तेतइत्युक्तं · तत्र · फलाभावात् · उह्रपाद्दष्टसपाद्रसाहो डि · दादिशेदीर्घाभावार्थमुपापान्तस्यावश्यकत्वाच्च · ध्वनितंचेदंक्यपः ककार
प्रसारणोनपरेणभाष्येण · ञ्जनेरिति · दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्नह्रस्वइतिमूलग्रंथस्तुज्ञापकस्यविशेषविषयत्वाभिप्रायेण · उक्तपरिभाषा
याज्ञापनादितिहितुदानेतुविरोधशंकैवन : नचजोहोत्यादिकजनधातो : शतरिदीर्घनिर्देशश्चरितार्थे : साहचर्येणरूपमात्रविकरणस्यैव
ग्रहणात् · पूर्वोक्तरसाहचर्येणालादेशशितोऽग्रहणाच्च · लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया धातुद्वयमुद्दिश्यविहितस्यैवग्रहणमितिकश्चित् ·
विहित · यत्तुपचामिभोरित्यत्रेवाजानामम्भोरजायेम्भोरित्यत्रप्लुतो नस्यात् · आदित्यैवसिद्धे दीर्घग्रहणस्यप्लुतव्यावर्त्तकतायाउक्तत्वादिति ·
तत्र · भाचामितिविकल्पस्यव्यवस्थितविभाषात्वेनवर्णितत्वेनात्राप्रवृत्ते : · अतोदीर्घायञ्जोतिसूत्रस्थदीर्घग्रहणंतुद्वंद्वेचेतिवदुपायांतरलेषं · किं
च · प्लुतप्रकरणेटेरित्यधिकारात्प्लुतस्यदेशविषयेऽप्राप्तत्वेपिदीर्घग्रहणेनज्ञाप्यतइतिकेषांचिन्मतमितितावन्निर्विवादं · एवंचज्ञापकसिद्ध

शा॰ चू॰ ता॰
१०३
103

स्वसावेत्रिकत्वान्नदोष इति भाव आशयः इदमेव बोधयितुं भाष्यप्रदीपोदाहरणं अस्मैवेति अत एव सुरव्याडि इत्येन गोगोपादेशो न अन्नस्तु शयंत
आदेशाभावपक्षे चरितार्थः शीभावबाधो देशइष्टापत्तिरेवास्त्विति न शंक्यं पक्षयोर्भिन्नफलकत्वापत्तेः एत्वनिवृत्त्येति उपपान्तरेणा वा रीतु
फलांतरेत्वाशंकैवायुक्तेति भावः अप्राप्तेतपक्षद्वयेसमानत्वेतिभाष्यबोधितार्थस्य न बाधः आदेशावयवाकारे एपदीर्घीभावस्य सिद्धत्वा
द्राप्येनाशंकितं अन्यथेति शित्वाभावेपुष्परदस्मप्रयांउ सोइति स्यासिद्धः सः अद् तिद्धिद्रः आसर्वनाम्नइस्ससादाद्विवादिभक्तिको निर्देशः स विभ
क्तिकनिर्देशोपि शकारविशिष्टस्य विधेयत्वाभावेनलाघवस्सेव आदेशाभपदेशोनेतिसर्वसर्वेपदादेशाइतिन्याये नानुमानिकस्थान्यादेश
भावमहणोरइतिभावः यत्वनिवृत्त्येति नचयोच्चउ शास्युक्तेयत्वनिवृत्तिसिद्धान्तथा च शित्वव्यर्थमिति वाच्यं पदयोस्तुल्यप्रमाणत्वेन ला
घवाभावात् अर्थवतो राजनुमानिकस्थान्यादेशाभावइत्यस्यवाचनिकतापत्तेर्गौरवापत्तेश्च किंच पर्पुल्लिसे एकवचनत्वादिना पि सादृश्यपसं
भववनानिष्टस्पष्टमेव न हि लिङ्गस्पैकचक्षुक्षमुनिप्रणीतवाक्यस्यैव लक्षणैकचक्षुष्काधुनिकबालकल्पितवाक्यस्य लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्था
प्याप्या प्रसज्यप्रतिषेधे तु गौरवं किंच प्रत्लकारोच्चारणस्यादेशाभावार्थत्वे सोइत्यंशस्यावश्यकत्वेनप्यासान्तरे प्रवृत्तिर्नैवितानेनेव पत्वा
भावस्य सिद्धत्वात् परंतु शित्वमहणसाप्रोथमिकश्रोतादेशोयत्वाभाववंपादनेनादेशइस्यस्य चारितार्थ्यात् स्थानुपानिकादेशोऽन्नादेशोइ
स्यस्य प्रवृत्तौ मानाभावः शित्वंतुमास्तु स्थानिवदादेशइत्यत्रतु समं बाधिकत्वेनादेशलक्ष्येपुन एदेशग्रहणसामर्थ्यात् सर्वसेसस्यानुवृत्तिसा राम
१०३

सामर्थ्याद्वा आनुमानिकादेशोपि गम्यते। अत एव प्रकृते षित्वाभावे स्थानिवद्भावेन विप्रकृत्यादिलाभात् छेलोपादीनां प्रवृत्तिः। एकदेशविकृत
स्येति तु भाष्यप्रत्याख्यानात्। तथा चाकारस्याकारित्वाभावेप्यापपादपि तु मध्यमत्वेनोपस्थितादेः परस्येति वाधित्वा सकारस्याकोऽङ्गपोरतो गु
णाइति पररूपे आदेशरूपविभक्तित्वाभावत्वशंकेयं नेत्याशयेनाह। इदमिति। ननु न तस्मात्स्वभाष्यादिग्रंथा अयुक्ता एवेति। तन्न। वार्णादांगब
लीय इति ज्ञापनेन एकादेशात् पूर्वं पदत्वस्येव प्रवृत्तेः लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया युष्मदस्मद्भ्यां यविहितस्यैवादेशग्रहणेन अग्रहणाच्च
अर्थवतोरेव स्थान्यादेशभावो निरर्थकयोरिति एतदर्थे शिल्कारास्यज्ञापकताया आवश्यकत्वाच्च। एतेन रामः कचेतिकादेशे अनेकाद
शरित्याकारकानुमानिकस्थान्यादेशसंभवात् स्थानिवद्भावेनाल्लोपो न इति दुर्वाद इत्यपास्तं। तत्प्रकारस्तु उक्तपरिभाषया अर्थवदित्यर्थ
लाभे तस्य विशेषणत्वेन इकाराकारयोः विशेषणत्वात्तदन्तविधौ इकारान्तस्याकारादेशः इत्यर्थः। अलोन्त्यस्यादेः परस्येति सूत्रविषयत्वं त्यादि
शब्दाभ्यां बाधपर्वणस्य तदन्ते तदादौ च लक्षणया राजशब्दस्य एज इत्यादेशः साधर्थाबोध्याः। एवं सर्वत्रेति बोध्यं। भुवो वुक् आर्धधातोः टकिता
विसादिभिः पठितानुपूर्व्याः स्थान्यादेशभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्। रुदिहिंसारोधागमसहितस्य स्थानिवद्भावेन हित्वात् तु इत्सल्प्यइत्यस्य
दुर्वारत्वाच्च। अत एवागमा अनुदात्ता इत्यस्य चारितार्थ्यं। अत एव चानुमानिकस्थान्यादेशभावस्योपजीव्यत्वेन बाधो न। अत एवाचः परस्मि
न्नित्यादीनामुक्तिसंभवः। पदादेशा इत्यत्र पदशब्देनार्थवदुच्यते। अर्थवत्त्वं प्रक्रियायां दशायां पाणिनीयशास्त्रबोधितमेव न्यायस्य प्रक्रिया

मेवयुक्तत्वात्॰दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेरिति वाक्यशेषाच्च॰ अतएव षष्ठ्या निवर्त्यसंबंधिकत्वेनादेशा इत्यर्थलाभे उक्तरीत्यानुमानिकादेशस्या
पि ग्रहणे आदेशाग्रहणे वाक्यभेदार्थमिति निरूपितं प्राक्॰ वचनसामर्थ्यादिति॰ प्रकृतसर्वग्रस्य याथार्थ्यद्योतकत्वेन तु अर्थवत्वमस्त्येव॰ किंच श्रोतस्था
न्यादेशभावोऽर्थतः सिद्ध इति न नियम इत्यनुपदमेवोक्तं॰ तद्धितेष्वपि गोपवेति॰ तेन विषयणीति तृतीयान्तस्य रूपः॰ पद्धत स्यागकार्यस्य विषय
त्वाद्धि षयइति षष्ठ्यन्तस्य रूपम् आम्नातत्वर्थीयः॰ यद्धानि स्पोगेसंबंधिनिमित्तर्थीयः कर्मधारयान्मत्वर्थीयो नेति वार्तिकार्थेनेति स्त्र षष्ठ्या अपठि
तवचनं तु बहुव्रीहिः कर्मधारयमप्रकृतिकमत्वर्थीयां तयोः समानार्थत्वे एवेति प्रपंचयिष्याम॰ अर्थमेवेति॰ आकमोर्दीर्घोच्चारणसार्थक्यं
स्पष्टमेव॰ अंत्यलोपपक्षे आकमोर्दीर्घोच्चारणस्य कथंचिद्रक्तिसंभवेपि षष्ठीलोपस्य ग्रहणस्य न कथंचिद्रक्तिसंभव इत्येवकारेण ध्वनि
तं॰ तदेवाह॰ आकमीसादेना द्वित्वे इति॰ नहीनंयुष्मदस्मदोर्विशेषणं तयोः संख्याबोधकत्वाभावात्॰ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति आकर
णापठितसंबंधबोधकस्य सत्वे न प्रथमोपस्थितत्वाच्च॰ अतएव त्वमस्य योगाग्रहणं संगच्छते॰ एतेनैकवचने द्विवचने इत्यस्याप्यवविधर्मपरत्वाद
वोरित्यत इति परास्तं॰ एकद्विशब्दयोर्लक्षणायां प्रमाणाभावाच्च॰ नचैवमपि द्व्योरित्युक्तेयव निस्तारः॰ द्विवचने नैव धर्मिपरत्वबोधनात्॰ त्वमावेक
स्मिन्नित्यस्मदाहवर्येणानिर्णयाच्च॰ नचविभक्तीनां धर्मिवाचकत्वेन तद्विशेषणात्वे रं॰ शक्तिरेवेति पक्षस्यापि शास्त्रसम्मतत्वात्॰ उपपदविभक्तिः प्रथमा एमे
वाच्च॰ अत्रोच्यते॰ वचनग्रहणं सुप्रसिद्धार्थपरिग्रहार्थं॰ अतएवास्मिपबहुत्वारोपेतात्किं पिकर्त॰ द्वित्वविवक्षायां शिष्यमाणानां लुप्यमानार्थ

मिश्रायोरितिस्यापेनद्वित्वसंख्यायुक्तधर्मिवाचित्वेपिनादेशः · विशेष्यीभूतद्वित्वविशिष्टश्चक्षुरागाकर्तृरूपधर्मिणः युष्मदस्मदर्थत्वेनाप्रसिद्ध
त्वात् · कैयटस्तु महान्तं प्रमादं ददृशे · तेनिह्नुपपिव्यामः · समासैकदेशयोर्युष्मदस्मदोरजहत्स्वार्थायांवृत्तावर्थान्तरोपसंक्रमेपि सद्भूत्य युष्मदस्मदर्थ
गतसंख्यायामनुपयुक्तत्वेनाधिकंप्रविष्टंनतुतद्वानिरितिस्यायेनसुप्रसिद्धस्यार्थबोधकत्वमस्येव · अक्रियादशायामेतस्याएवाश्रयणात् · जहत्स्वार्थायामपि
यस्मद्धूयैकफलार्थस्यतद्भूर्वंगमत्यामस्याः · अतएवमत्सस्यान्तरपदयोश्चेत्स्यासक्तिसंभवः · एतेनत्वमावेकवचनेइत्यत्रविभक्तावित्यनुवृत्तेः मामथ्यो
युष्मदस्मदोरेवविशेषणात्परिणात्वचनमत्रहणंसुत्सजमित्यपास्तं · त्वत्पूर्वः पितायस्येति त्रिपदेबहुव्रीहौपदद्वरमोवपवरूपोन्तरपदपरत्वाभा
वेनप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्याप्रवृत्तौत्वमावेकवचनेत्यस्याप्रवृत्त्यर्थंविभक्तावित्यनुवृत्तिरावश्यकीतितत्त्वं · सहविवक्षेति · पञ्चहृल्लेचेसत्रेव
वृत्तिनेस्यादिति · तन्न · तत्रहलपदार्थबोधेलकारेतस्यसंज्ञाबाधस्यावश्यकत्वेनवक्तृनिष्ठसहविवक्षायाअभावाद्दुक्तभावेपिसद्भूतेनतदभावेन
वृत्तेर्युक्तत्वात् · मादीनामुत्सन्नावाभाषपेक्षानत्त्वबोधे · तुल्येवेति · यद्यपिसरूपाणामितिसूत्रस्यनियमार्थत्वेनसरूपाणामसहविवक्षायामेक
शेषोस्ति · तथाप्येकस्मिन्नेशब्दार्थेउभयोरप्यन्वयात्सहविवक्षेवागीकार्या · ननुरामश्चेतिनद्वंद्वः तथासतिरूपाणाम्येनकत्वेआदेशद्वयापत्तेः
अतएवैकःपूर्वपरयोरित्येकग्रहणंचरितार्थं · किंचद्वंद्वेनियोगशिष्टत्वापिनगोशेश्राकमानायन्ति · अपिचसुतः आगमत्वेनद्विधीविवीरो
मिसाराविवपरनियातापत्तेः · समासांतरेतुसमित्मितिसमुदायस्यआकमित्यर्थापत्तोसन्तंअर्थमेवस्यादित्यतआह · बहुत्वेति · अत्रचमानमुदृक्ति

श॰ द॰ रत्न॰ १०५ 105

द्दिश एव · एतेन तन्त्रेण निर्दिशेत त्वामर्थ्यो सुट्सहितस्यादेशत्वाभ्युट्निर्दिष्टो ऽर्थेऽइत्यपास्तं · सुडकत्वादिति · आम इति सषष्ठीकस्यादिवद्
दुव्रीहिः · अत एव गोणेनुटोपि निवृत्तिः · यद्वा स्नाम इति मध्यमपदलोपी समासः · गोणे नुट तुन · न घा स्ना हच येणो कार्य एवामः ह्रस्वांनाऽनवृत्तेः · नु
ऽऽमि सर्वनाम्नः सुडिसत्रापि परसाहचर्यादेकाजामग्रहणेनैव सिद्धोऽसमुट्कनिर्देशो ऽनर्थ इति चेन्न · विजातीयस्यैकत्वेऽत्र परइत्यस्य सत्वेन साहचर्ये
णैव क्रमशाक्यत्वात् · त्रैलत्रय इति साहचर्यं तु व क्रमशाकं · आगमित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात् · एतेनत्रैलत्रयः · आमि सर्वनाम्नः सुट् ह्रस्वनद्यापो
नुडिति सूत्रणीयं · एवं च शाकटायनिका रद्रूपकल्पनानास्तीत्यपरमनुकूलमित्यपास्तं · असलोपयथस्य सत्रकाराभिप्रेतत्वसंपादनार्थे ससु
ट्कनिर्देशस्यावश्यकत्वात् · णोणेति · न च षाम्साहचर्येण केवलस्यापामः सुडिति एव भविष्यतीति वाच्यं · टिलोपप्रसंगा
देशानापत्तेः · तेत्र कल्पनेसंकोचे मानाभावेन सुट्सहित आम् दुयकल्पनेबाधकाभावाच्च · तथ्यनपन्नाह · अत एवेति · तत्र मानं सद्दशेपन्ना
द् · भाष्यकृतेति · दिशीति · दिगर्थस्य युष्म · दस्मद्भ्यां इ मोदिरीसादीनां सुगोणोः सुध्वेचाप्रवृत्तेः सत्वेनार्थापिकारादेलस्यापि सर्वत्र प्रवृत्तिरुचिता · स
वेत्यति · परस्यैवानुवृत्तोपि युष्मदस्मदूपपरस्य सर्वत्रासंभवेनेतरं तासंभवे न च पदावयवयोर्युष्मदस्मदोरिस्थापि नो प्रकृतिमात्रस्य सर्वत्रादे
शापत्तिः · सर्वस्य सस्याप्यनुवृत्तौ तु युष्मदस्मदोरित्यस्य तद्भूतितपदे लक्षणायाः सत्वात्र दोषः · न च पदावयवत्वस्याव्यभिचरितत्वेन तदनुवृत्ति एवं
सामर्थ्यादुक्तार्थलाभ इति वाच्यं · परस्य सस्योत्तरत्रानुवृत्तेरावश्यकत्वेन सामर्थ्यायोगात् · एकाद्विर्वचनस्य तु न विषयः · समुदायावयवयोः आ १०५

भावे यत स्यापावताराच्त्·पदावघवयोरिति माख्यानेतु समुदायेन प्रवृत्तिः सर्वस्ये समनुवृत्तौतु सामर्थ्यादेका जिर्वेचनन्यायाद्वावकूलच्युमंस्का
रानुरोधेन सर्वा विभक्तिस्थाआदेशप्रवृत्तिः· नचैवमतित्याप्ति ममेत्यादिप्रामपि तेमेद्र्सादेशापत्तिरिति वाच्यं· षष्ठ्याः प्रकृतेराक्षेपेणाप्र
कृतिरूपयुष्मदस्मदोरितिपदलक्षणायाः सत्वेनोदोषात्· केचित्तुप्रकृतेराक्षेपसपिप्रकृत्सवयवीभूतयुष्मदस्मदोर्ग्रहणेनयुष्मदंतप्रकृतेर्ग्र
हणेनवाऽऽदेशानिवृत्ति· वस्तुतस्तुत्कर्षतोत्तरमाहुश्च यदेका जिर्वेचनन्यायेनचसविभक्तिकस्यादेशसिद्धोमदेवमितिवाक्यभेदेनविधेयांत
रमज्ञात्वेपि अनुदात्तविधानार्थं· अन्यथा विधेयांतरानुपादाने आमंत्रितस्य चे सादावनुदात्तमिसस्य चारितार्थ्येन युष्मदस्मदोः षष्ठीसा
दावेकस्मिन्वाक्ये वांनावादीनामुद्देश्यविधेयतायाअसंभवाद्वाक्यभेदे विशिष्टविधौचमानाभावाद्भेदेवाच्यविधेयतानस्यात्· नच सर्वानुदा
त्तार्थमस्वमितिवाच्यं· विनिगमकाभावेनतत्सिद्धेः· नचानुदात्तंपदमेकवर्जमित्युक्तत्वेनेकवर्जनंस्यादेवेतिवाच्यं· उक्तपरिभाषया उ
दात्तस्वरितविधावेवोपस्थितिरित्याकरे उक्तत्वेनात्र प्रवर्त्तनात्· नचादेः परस्येत्यादिवारणार्थंसर्वग्रहणमित्याकरोक्तं युक्तं· श्रुतप्रथमा
तानुरोधेनानुवर्त्तमानपदस्येत्यस्यप्रथमयाविपरिणामे स्थानषष्ठ्यभावेन तस्याअप्रवृत्तेः· अतएवत्युक्तादिप्रतिषेधाः संगच्छते· किंच
तिङ·तिङ इत्यादौ षष्ठीनिर्द्देशाकृत्वाषष्ठ्यर्थप्रथमाधास्तत्वात्सर्वस्येत्यनुवृत्त्यावातिङंतपदावयवीभूतोपायोचुरुत्सार्थो अप्रयोगोनोक्तार्थस्यमा
धयितुशक्यत्वात्· अमापादिति· नचास्मानित्यस्य पदोत्वपित्वेनसमानवाक्यस्थत्वमेवेतिवाच्यं· कृते सदादावत्विसस्य वेयथ्यापत्तेः· क

शब्दरत्न॰
१०६
106

मोप्याहारेगोरवाच्च॰ चशब्दाभावेनानचयाच्च॰ नचतद्दुक्तमप्युदाहरणेपि संध्यभावेनवाक्षरत्वेनानुष्टुप्पादत्वाभावात्संधोचोभयतआश्र
येत्वंतादिवद्भावाभावेनास्मदीत्वमभावास्थानिवद्भावइतिवाच्यं॰ द्वितीयचरणस्यतुल्यत्वेनेदृशोदोषस्यतदुक्तावपिसत्वात्॰ वस्तुतस्त्वमरत्वा
संधिकार्येस्येतस्मादेशाबाधकाः॰ किंचनेदृस्यपरस्येतिज्ञापकात्सर्वोत्तरपदनिमित्तकार्याणांस्वैकादेशइतिज्ञाप्यतेइतिस्पष्टंमूले॰ एवं
चास्मान्प्रतिसर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यसंभवः॰ सर्वदावतुइत्यस्यामवस्थायांनवाक्षरत्वेनपादादित्वाभावेपित्रादेशोनः॰ आदेशस्तिनः॰ तुल्यस
वेदावलिस्यानुपूर्व्यापत्तावष्टाक्षरत्वेनपादादित्वापत्तावुपजीव्यविरोधापत्तेः॰ एवंचादेशप्रवृत्तिकालेयत्रपादादित्वमादेशप्रवृत्त्युत्तरं
यत्रपादादित्वंवातत्रनिषेधः॰ यत्तुपशुद्रासात्रांतपादमध्येत्रादेशइतितत्र ग्रामेकंबलोमस्वमितिष्ठहरेरहितवाकोआदेशानापत्तेभाष्या
दिविरोधापत्तेः॰ यत्तुक्तंकुपादएवपादशब्देनगृह्यतइतितन्न॰ संकोचेमानाभावात्॰ एतेनश्लोकपादएवगृह्यतेअतएवइमंमेगंगेयमुनेइ
तिमंत्रेयमुनेइत्यादिषु॰ प्राचीनामंत्रिलाविद्यमानवत्वेपिमेशब्दमाश्रित्यसर्वेषांनिघातइतिमूलेसंगच्छतेइतिपरास्तं॰ यमुनेइत्यादिमं
त्रस्यत्रपादादिस्थत्वश्रुतिरीशब्दस्याप्युपलक्षणत्वेनग्रहणेबाधकाभावाच्च॰ सर्वेषांनिघातस्तत्रगंगेयमुनेसरस्वतीशब्दानामेवग्रहणमितिदिक्॥
पंचानामिति॰ हरिस्त्वात्रायतेसमांचेत्यादौतुसएवोपादमथमायाइतिबाधित्वानिषेधएवेतिनवेतिविभाषेतिसूत्रस्थभाष्यस्वरसः॰ युष्मदस्मदो लमी
रितिद्विवचनस्यसमत्वेनयुक्तेइत्येकवचनमयुक्तमित्याशंक्याह॰ भावेक्तइति॰ ज्ञानमात्रमिति॰ तस्मिन्दृष्टेपरावरेमनसेवानुद्रष्टव्यः॰ आत्मावारेद्रष्ट १०६

व्यस्मादौ मानसज्ञाने प्रयोगादिति भावः॰ बहिरिन्द्रियजन्यं ज्ञानमात्रं अनालोचनमिति पर्युदासादिति तु चिंत्यं॰ आकारविरोधात्॰ पक्षस्यापि चिदितिस
त्रक्विपविषयकं ज्ञानमस्तीति तन्न॰ अदर्शनं लोपः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यादि वचनाभ्यामतिदेशेन कार्यस्य कृतत्वेपि तत्र क्विप्शक्तिमानाभावा
त्॰ उक्तसूत्रप्राप्तेः पूर्वं ज्ञानमत्वे मानाभावाच्च॰ क्विबर्थस्य शिष्यमाणत्वेनैव बोधः॰ अत एव क्विपमजानतोपि बोधेनानुपपत्तिः किंच लोपेन क्विपः
स्मर्तत्वेन स्मरणात्मकज्ञानस्य सत्वेपि तस्य लोपादि विरोधित्वेन हेतुत्वाभावात्॰ स्मरणात्मकज्ञानहेतोः प्रयोगाभावाच्च॰ तदेव ध्वनयन्नाह॰ अदर्श
नमिति॰ अनुषंगेति॰ उक्तवाक्यद्वयमध्ये प्रवेशेन परिभाषितैकवाक्यत्वं द्वीरां॥ त्वामित्यस्य श्रुतक्रियायां मामित्यस्यानुषक्तक्रियायामन्वय
इत्यत्र मानाभावेन वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्॰ एतेनापकृष्टोऽह एनेनेत्यादावली सख्याहारि पिपरिसस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्॰ एतेनाध्याभा
षितैकवाक्यत्वमस्येवेति निरस्तं॰ वैपरीत्यस्य स्फुटत्वात्॰ नन्वेवं पचति भवती सत्रैकवाक्यत्वं न स्यादिति चेदिष्टापत्तेः॰ लौकिकैकवाक्यत्वमस्त्ये
वेति कारकेवक्ष्यामः॰ आमंत्रणामिति॰ न च संतिपदं वैयर्थ्यं प्रथमांतमात्रग्रहणेन चारितार्थ्यात्॰ अन्यथा ऽनंतरस्येतिपर्यायेन संबोधनेच
ति मत्र विहितप्रथमांतस्यैव ग्रहणापत्तेः॰ तथा च हे पच हे पचमानहे हे भारत्यादीनां संज्ञा न स्यात्॰ इह हि संबोधने चेति मत्रेणाशत्रशानचोर्वि
धानात्कोशेसंबोधनविशिष्टशक्तेः सत्वात्संबोधनार्थस्य प्रातिपदिकार्थेऽन्तर्भावात्प्रातिपदिकार्थेति सूत्रेणैव प्रथमाप्राप्तिः॰ परंतु विधेयसमर्पक
स्यानुवादत्वसमर्पणार्थं तस्य ग्रहणमित्युक्तं॰ तत्र संज्ञायाः संनिधापेक्षत्वेन संनिहितशब्दग्रहणस्यावश्यकत्वात्॰ तदंतप्रापकप्रमाणेनैवानिष्ट

शब्दवारणाच्च॰ न हि महासंज्ञया मणिमन्त्रादिन्यायेन तदंतस्य संज्ञा विधीयते अपितु वाच्यस्य॰ एतेनामन्त्रितसंज्ञामस्यस्यैवास्तु अदेशिवु
तदंतविधिनैव निर्वाह इत्यपास्तं॰ एकाभ्यां विधिरातोनः स्यतासीत्र्लुटो रेत्साद्विविवपदादामन्त्रितस्य नामन्त्रिते समानाधिकरे इत्यादौ तदंत
विधिर्दुर्लभत्वाच्च॰ हे हे भोः इत्यादीनामामन्त्रणसाधनत्वाभावेनामन्त्रितसंज्ञाया नैवाप्रवृत्तिः॰ वार्त्तिकनिष्यन्नभो शब्दस्य भवच्छब्दस्य वामन्त्रणसा
धनत्वात्संज्ञाभवत्येवेत्यपरे॰ आमन्त्रितं पूर्वमिति॰ पूर्वग्रहणेन परस्याविद्यमानवत्त्वे परस्य कार्यकर्तव्ये सति निमित्ते अनिमित्तत्वे सर्थः॰ अत एव मे शब्द
माग्निसपमुनेऽस्य निघातः स्यादेतत्॰ बलकरणाव्यर्थे॰ जो नोमि दिस्याद्याविवतदर्थत्वाभावात्॰ नुचबलकरणाभावे निरर्थनिरर्थः स्यादितिवाच्यं लो
पइसेव सिद्धेः अविद्यमानशब्दोच्चारणोवैयर्थ्यापत्तेः॰ अत्राद्युभौ ध्यकारः॰ साभ्रं यथा स्यात्॰ आभो देवदत्त आमएकान्त मामन्त्रितमनंतिक इत्ये॰
कान्तरतायथा स्यादिति॰ नचात्र नामन्त्रितइति निषेधः शंक्यः॰ नियातभोः शब्दस्य द्रव्यवाचित्वेन सामान्यवाचिनं त्वेपि लिंगाद्यावाचित्वाभावेन सत्त्वा
र्थकेन सह सामानाधिकरण्याभावात्॰ अत एव समानाधिकरणाग्रहणं चरितार्थं॰ तथा संत समानाधिकरणाग्रहणतार्थं॰ आव्याप्तिरन्यथा स्यादिति
रहतव्याप्तिस्तुते द्विषा॰ नृसिंहाश्रमतेष्वाप्तिर्यासनिर्वचनीयतामिसादोममुलाय्यामन्त्रितत्वेनाविद्यमानवद्भावेपि अवयवस्य तदभावेनतत्स
युक्तादेशीयुक्त एव निघ्नव्यावपदार्थे नान्वयोविद्यमानवाकाक्षत्वानपायात्॰ परंपरान्वयस्य सत्वाच्च॰ अत एव कारकाणांपरस्परमनन्वयेपि ह
तिस्तांत्राद्यते समामिसाद्यावादेशाः संगच्छते॰ समर्थपरिभाषायां तु एकार्थीभावरूपमेव सामर्थ्यमितिस्पष्टमाकरे॰ न च परिनिष्ठितविभक्त्याप्समासद

तिपक्षे श्वयक्स्यापि संबोधनविभक्त्यंतत्वमस्त्येवेति वाच्यं नङिसंबुध्योरिति सूत्रस्थभाष्यादिसामान्येन संबोधनविषयत्वक्तपक्षस्यानंगीकारात् ॥ उ
त्तरपदत्वे चापदादिविधावितिप्रसज्यप्रतिषेधस्य पर्युदासस्य वा सापदादौ तन्निमित्तविधावेव प्रवृत्तत्वेन पदत्वं सुलभमेव ॥ अपवादादावि सर्वाधिकारे साह्य
द्विरूपस्याविधामानवज्ञाविनेसपिवदंति ॥ आंतरतम्यादिति प्रकृतं अस्थ्यतीति श्रुत्यापन्नार्थे एजायाग्म्यमानायां निषेधस्पर्धरत्वात् ॥ न हि नो
च्चैः एजायामिसस्य पूजायां वर्त्तमानो घोंच तिरिस्यर्थः किं तु एजायाग्म्यमानायामित्यर्थः ॥ ध्वनितं चेदमं चोमयादनिङ् तिसूत्रे भाष्ये इत्याहुः ॥ ब्रेजे
नस्येति ॥ वार्त्तिकस्यामारायातम्मक्तिपक्षेलक्षणाभेदात् तस्थानेनतत्तमङ् तिपरिभाषायाव्याख्याने इष्टसिद्धिः ह्रस्वहूपमश्लेषे तु न काचिद्दोषशंका ॥
वार्त्तिककृतेति ॥ तस्मामारायादेवमाधिकरणापदेवहुव्रीहिः ॥ अकारेणाकारस्यापि ग्रहणादम्भरदस्यादिसिद्धिः ॥ सराघत्वविषय एवेति मू
लग्रंथे पित्यदादीनामत्वविषये इत्यर्थपरतयेव व्याख्येयः ॥ अत एव सांतस्यनेसस्मिन्पक्षे पि अकारभिन्नमकारादेशो पि रहणते ॥ अदो
नुपदेशाइतिनिर्देशो प्यनुकूलः ॥ भाष्याद्देनोक्तमिति ॥ एतेनाद्रेमोद्रः पृथङ्मुक्तं इत्यंशेन वार्त्तिकेमतांतरमुच्यते ॥ तेनामुष्यङि ॥ तियुक्तमेव
सपाप्तं ॥ केचिदित्साघध्याहारो गौरवापत्तेश्च ॥ केचिदंत्यसादेशस्य सस्यवैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ एतेन विष्वग्देवयोश्चेति सूत्रे सर्वनाम्न इत्यनुवृत्तिर्भाष्या
विरुद्धस्वयात्त ॥ ध्वनितं चेदं केयदादिष्वर्थे ॥ उदद्दिति ॥ तिरसस्तिरपि लोपे इति सूत्रे तु अलुगुत्तरपद इत्यधिकारेपठ्यते ॥ तत्रालोप इत्यं च तावि सस्यापि
शेषाणां ॥ अत एवालोप इत्यत्र नपसीतत्पुरुषः ॥ चाविसेवसिद्धत्वलोपग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ किं तु न लोपो यस्येति बहुव्रीहिः ॥ लोपश्चात्र नाच

तिष्ठानिकः तस्योत्तरपदत्वाभावेनवैयर्थ्यापत्तेः · लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषया अचश्चस्थलोपस्यैव ग्रहणाच्च · अत एव नलोपस्याग्रहणं ·
प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च अलोपस्तु तस्यानानुवर्तते · योगविभागसामर्थ्यात् · ध्वनितं चेदं मूले कैयटेति · अत्र च मानमुगिदचामिति सू
त्रस्थं गोमस्समेरप्रहस्य गोमानिति भाष्यं · न चेदमयुक्तं मतुपोऽत्वं तत्वाभावादिति वाच्यं · पकारस्थिकोपि अतो रवि नाशात् · सानुबंधग्रहणे
सर्वत्र हृत्वग्रहणं तस्य च प्रयोगो अभावादौ पदेशिकं रूपत्वेन मतुप्त्वेऽग्रस्याचलस्येव अनुवृत्तिरिति भाष्यादौ स्पष्टं · एवं चोकारांतापक्षपाक्षिके
रूपग्रहणे मानाभावात् सांतो षदे शेताम्यर्येपि तन्मध्ये तत्स्वविशेषणोत्तरएव · न चैकानुबंधग्रहणे इति परिभाषया न भविष्यतीति वाच्यं · नि
रनुनासिकोकारोच्चारणेनानुबंधत्वाभावात् हृ इतीति · नपूर्वं सूत्रे विधेयसमर्पकस्य कथं मत्रानुवाधत्वमिति वाच्यं · संज्ञाकरणसामर्थ्यादेव
तत्सिद्धेः पूर्वाभ्यामिदस्तत्र पूर्वशब्दस्य स्वकाक्षितत्वेन नहुदुत्वस्यानुवाधत्वेनान्वयाच्च · एतेन पूर्वं दूरत्वमेवानुवृत्तिरिति निरस्तं · योगविभागस्यै
तांतरकरणस्य च वैयर्थ्यापत्तेश्च · उभेर्ति · सहभावोपसर्जनस्तुत्ववनानुभेरस्य यथास्थर्थः · न चैतेन नश्यति सारो अभ्यासलोपे संज्ञाभा
र्थे उभेग्रहणमिति वाच्यं · अचर्थसंज्ञाबलादेवाप्रवृत्तेः · लोके लघ्वकुद्रत्तवीतिनमप्याप्तमुञ्जनेरसानुः · इति · आदिर्घेप्सामिति · आदिशब्दः
पूर्ववृत्तिवाचीजसइतिहस्वकपदसामर्थ्यात् · अत एव जश्चितीति निर्देशस्वरितार्थः · तथा च जश्पूर्वकाः प्रतिस्वर्थस्य समत्वेन बहुव्रीहि रामे
र्याबाधेनजसमित्रबस्याग्रहणं फलितं तत्तदेनाह · अनद्गुणेति · नुम्विधिसजोनीय · यत्तु निंसेत्याहोधातुसकारस्यपत्वं दुर्वारमिति आहु १०८

स्तन्न॰ सकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः नुम्विसर्जनीयेति सूत्रस्य लाघवेनाधिकारत्वेनाविधायकत्वाच्च॰ अत एवादेशप्रत्यययोरित्यादीनां चारि
तार्थ्यं॰ अपि शर्द्वित्वेन लाघवात्स्य व्यवधानेपि प्रवृत्तिः एकसूत्रकरणे वैकल्पिकेपि गुणग्रहणाधिक्याद्भावप्रत्ययग्रहणेन नकारद्वित्वे मूर्द्धन्यमात्राया गौ
रवं॰ चिंसमिति॰ थाग्रहणं स्थाप पिताविसर्जनीयग्रहणाद्वैयर्थ्यं मट्कुषाडि॰ तिसूत्रे निरूपितं॰ ननु काव्यादिशब्देभ्यः प्रातिपदिकाम्सि जिति
पसे ऽप्रसत्ये सुपि वं हिरंगत्वं संयोगान्तलोपस्य दुर्वारमिसाश्रयेनाशंकतेः कथं तर्हि सारिना॰ अतिदेशेनेति बहिर्भूतमुपनिमित्तपरस्य स्थक
देशविकृतन्यायेन पांतादेविश्रान्तिरिति भावः॰ तत्प्रयुक्तलोपस्य चेति॰ अनेन बहिर्भूतनिमित्तत्वमि अतः कार्यत्वमात्रेणाप्यंतरंगत्वमुव
चमिति बोधितं॰ अतः सुवंताम्सिजिति पक्षेणापि सह फलैक्यं॰ प्रकृते तु नैवमित्याह॰ इहेति दृशिति॰ उक्तार्थानामीकारपथ्योद्देशकालपक्षयोः
फलैक्यानापत्तेः ननु न क्षिरक्षिभ्यां क्विपि सिद्धा निवृत्त्यावो दुर्लभः श्रीलुप्तेन सिद्धा निवृत्तिनिषेधात्॰ नच दृष्टसार्वत्रिकमिति वाच्यं॰ ईदृशे विषये
भाष्यकारादिभिरंगीकृतत्वात्॰ किंच एवं त्रासिद्धीयेन सिद्धा निवृत्तिस्यासिद्धत्वमूलस्य नेतियोगविभागेन क्वचित्प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वेन तुल्यत्वात्॰
संयोगादिलोपग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेति शंकापरदूषणायोजनाकरोति॰ पत्नुवंतीत्यादिना॰ नागहकत्वादिति॰ हत्वस्यासिद्धत्वेन संयोगांत
लोप एव युक्तः॰ एवमिति॰ दूषणान्तरं वोध्यं॰ समाक्षेपमिति॰ ध्वनितं चेदं पूर्वोत्तरापराभ्यामिति सूत्रे भाष्ये भाष्यप्रामाण्यात् यो धातुप्रकृतिकवसु
प्रसपातमेव लोके साधिता पिवद् इति॰ परमसमीपक्षोपीति॰ अत एव बहुपुंसीत्यत्र परत्वादंतरंगत्वाच्च ङीपं वाधित्वा ऽमुड्न॰ वस्तुतः संख्याकारकप्र

श॰ रत्न॰
१०९
109

तिपादनेच्छायांसर्वनामप्रच्छानविवक्षामाश्रित्यनन्दिकेश्वरमते ः पूर्वे स्वार्थेदृश्यलिंगंपश्याकारकायांआकामिकबोधनप्पसुसादनादिसाहुः नन्वेवमिति·
·अमुद्गः प्रवृत्तसूत्रं स्वरप्रवृत्तांगीकारेद्रसप्तर्थेः अन्येषामिति· अत एव प्रकृतिप्रसप्रत्ययविधायकानांचवेहरन्त्रिति निष्करणंवचपितार्थे· स्पष्टंचेद्
मवद्· सन्त्रेभाष्येयद्यपीति· प्रसप्तप्रपाममुद्भोवहिरंगत्वादिति भावः· तस्मात्तु परमपुमानित्तन्त्रपरसप्तम्प्पामपेप्सुद्रोदान्तत्वंसिद्धिः· प्रसंगादिति· इदं
चसूत्रेसर्वनामसंज्ञायामेव· कात्यक्केहालिकेइत्यादाविवेतिभावः· एतेन प्रसप्रपच्छादित्तिसूत्रे आकारप्रश्लेषेणाकाररूपे आपिद्दत्वविधा
नान्नैलेषः· नचचेद्वे· पूर्वप्रवृत्तिः वृद्ध्या आकाररूपत्वस्य विनाशोन्मुखत्वादिति परास्तं· नचकारिकेद्रसादौच्छानिवृत्ताविनेत्वदुर्लभमिति
वाच्य· प्रकृतेदोषस्यदुर्वारत्वात्· कप्रत्ययेपरसंज्ञायाः सत्वेनतपदृंतेति निषेधस्यदुर्वारत्वाच्च· नचतत्रेत्वंनेष्टमितिवाच्य· उभयत्रापि पाठप्र
लभ्यतिपादकभाष्यविरोधापत्तेः· अत एव बहुलवाद्दकोग्रामद्रसादौनेत्वं· अपरनिमित्तत्वनच्छानिवृत्ताभावे आकाररूपाप्परत्वाभावा
त्· किंच द्यापोरदीर्घत्वेरत्तिकात्तिकेनाघच्छानिवृत्तावनिषेधादाप्परत्वमपिदुर्लभमित्यपास्तं· वार्त्तिकान्तरसाहचर्येण द्यापोःकार्यपरस्य
कार्येनिषेधप्रवृत्तेश्च· अत एव प्राप्तजीविकइतिभाष्यप्रयोगः संगच्छते· समानकालप्राप्तिकमेवलोकागममहेकादिप्रमित्वंप्रतीक्षतेन
तुभिन्नकालप्राप्तिकमाकाररूपत्वनिमित्तविघातकमितितुमानाभावात्समर्थानाम्प्रितिसमर्थग्रहणाविरोधापत्तेश्चोपेक्ष्य· विषयसप्तमी
ति· अयंभावः नाभावेविषयेमुत्वंनासिद्धंतच्चनापावप्रसेवेतिनाग्रहः· एतेनसप्तादित्वेमुत्वस्यासिद्धत्वेनेनादेशागुणायोर्दुर्वारत्वनसूत्रमसंब

रमी
१०९

दुमितिमंदकाशानिरस्तानाभावेकृतेप्येदिति· चिकीर्षायानाभावविषयस्य सत्वेनासिद्धत्वाभावस्य सुलभत्वात्· अमुनेतीति· लाघवात्सकारेण
चासिद्धत्वाभावस्यैव निपातनं· एवं चाम्ब्रमुनेतिनाबाधं· अशयहरांचेति· यत्तु त्रियादीच्छेस्सछान्निवहादेशाद्रस्यापवृत्तो देवाः संतीत्यादौरेफ
स्यपदांतत्वाभावेन विसर्गाप्रवृत्तेरोरीर्यादेशाव्याप्त्या अशत्रयहराम्य चारितार्थ्येन कथं ज्ञापकतेत्याहुः· तन्न प्रत्ययः परश्चेत्यादि निर्देशेन हृस्वादेश
स्यातिदेशं प्रसस्य सिद्धत्वाभावबोधनेन पदांतत्वस्य सुलभत्वात्· अतएव पूर्वत्रिपदांताधिकारस्य प्रसत्वेन प्रोभगोरिति सूत्रेपि मंबधेनदोषः॥
॥ ॥इति हलंताः पुल्लिंगाः॥ स्वकर्मं कादिवद्रूपभावे नोपपद्युक्तमित्याशयेनाह· इदिति· नस्यादिति· नचसमप्रस्तथोरितिधत्वे संनिपातपरिभाष
यजस्त्वाप्रवृत्तिः· जस्त्वस्यासिद्धत्वेन तदप्रवृत्तेः· अतएव पास्यद्भिस्यादौ जस्त्वाप्रयासेनाधवादि कृतः संगच्छते· नचदत्तमित्यादौ दांतधांताद्दे
नत्वादिदोषापत्तेः संनिपातपरिभाषयावारणं वक्ष्यमाणं विरुध्येतेति वाच्यं· इति किति सत्रद्धि तकारनिर्देशसामर्थ्यात् सिद्धत्वाभावइत्यादि विषय
ते॥ ॥इति हलंताः स्त्रीलिंगाः॥ ॥स्वदाघत्वेनेति· नचपरत्वेन त्यदाद्यत्वेन एनदादेशे लक्ष्यलक्षणाम्यसंकृदेवप्रवृत्तिरिति न्यायेन स्वदाघ
त्वंदृत्वेभवितिवाच्यं· अपवादत्वादंतरंगत्वाच्चेनदादेशस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेः· अन्वादेशे वर्त्तमानयोरिदमेतदोरिस्यर्थस्य सत्वेन उपसर्जने अप्राप्तेः·
अभिव्यक्तपदार्था ये इति भाष्ये न सज्ञायां न तस्मान्वाधानरण विति· नच स्वदादीनामत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वं· विनिगमनाविरहात् इकोचीसंनेनतस्य
काचित्कताथाः क्रूत्तत्वाच्च· किंच निकोदाहरणो स्वदाघत्वस्य प्रवृत्तिः· एकस्मिन्नेवोदाहरणोनलुमतेत्यस्य· अपिच निषेधसूत्रारांकितिचेतिस

शब्दरत्न.

११०

110

त्रेपरिभाषात्वांगीकारेणाविध्यपेक्षयाद्दुर्बलत्वात्तद्बाध एव उचितः॰ अपि च विधिप्रसापेक्षातिदेशनिषेधकत्वेन नैर्बल्यं स्पष्टमेव॰ किंच पक्षे पवाद
मायेन निषेधबाध एवोचित इति दिक्॥ आमुपि॰ अमुपीति प्रश्लेषपक्षे तिषेधो न पर्युदासः॰ दीर्घाद्धो निराघस्त्याद्धो रेफापत्तेः सुप्भिन्न मेराघ शब्दस्य
सत्वात्॰ अहर्दृशानीत्यत्र निषेधस्तु न प्रवर्तते॰ न लुमतेति निषेधेन सुप्परत्वाभावात्॰ अहोभ्यामिति॰ ननु रुत्वरत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति॰ न च न
लोपे॰ कारस्य रेफो रेवा विशेषाभावादन्यतरेणोवोपपत्तावुभयविधानवैयर्थ्यमिति वाच्यं हशि चेति सूत्रे निर्दिष्टांगविकलतस्मादिसुत्त्रस्यैतिप
रिभाषायाउपस्थितिरित्स्यर्थज्ञापनेन चारितार्थ्यात्॰ संबुद्धौ नलोपस्य निषेधेनाहर्गच्छ दीर्घाद्धो निलाघस्सोहवत्वभावाभावसंपादनेन सा
र्थकत्वाच्च॰ न चैवं रोसुपीत्यस्य स्थाने रमा विस्येवमस्तिदुंछरहभूतेन्यासो व्यर्थ इति वाच्यं॰ ओजसाद्धो रोषापत्तेः सप्तमीबहुवचनेपरेरेफादेशाप
त्तोरोः सुपीति नियमेन विसर्गानापत्याद्दोषस्योद्धृत्वाच्च॰ रमीति न्यासे लविधित्वेन सोर्लोपेरत्वापत्तेः॰ अत एव रूपरात्रिरथंतरेष्विति वार्त्तिका
रंभसामसर्थ्यान्नलोपो नेत्यपास्तं॰ तस्यापि संबुद्धौ चारितार्थ्यात्॰ न हि तस्य समासे स्वप्रवृत्तिरित्यत्र प्रमाणमस्ति॰ षष्ठाध्यायमारभ्य समर्थपरिभाषा
या अप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वात्॰ न चाहन्निति सूत्रे नकारांतरंमश्लिष्यान्होनकारस्येति व्याख्यानसामर्थ्यान्नलोपाभाव इति वाच्यं॰ नलोपस्यजा
गरूकसंभवात्॰ अनुपधालोपिनङ्सावाक्लोपप्रभावादिवत्स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थेन लोपाभावस्य युक्तत्वेन दृशव्याख्यानस्यैवायपुक्तत्वाच्च॰ स राम
मासे ऽह्नोणाद् इति वक्ष्येकापत्या समासे षष्ठी अवणापत्याच सत्रस्य रसं चेविरोधापत्तेश्च॰ किं च संबुद्धौ नलोपनिषेधेन नांतस्य सत्वाच्च तत्रैव रुत्वाप ११०

त्ति॰ रोसुपीति सूत्रे तु नलोपबाधमानाभावेन नङ्स्य निवृत्तिरेव संभाव्येतेति चेन्न। अहन्निसावर्णेन लोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेय इति
फले एव समाहितत्वात्। पुरुकार्यं चैतत्। स्वहपम तिपाद नङ्गुरा विकाराभावेतासर्यो कल्पेन प्रथमनु च्चारणेन लोपाकरणे च बीजानापत्तेः एवंच
संनियोगशिष्टन्यायेन पत्र नलोपाभावस्तत्रैव रुत्वात् स्थाः प्रवृत्तिः तेन पुल्पाहाभ्यामित्यादावहन् शब्दोदाहरणार्थं गति चिविदलोपे अहरादौ
च न दोष इति ध्येयं। एतानाहः रोसुपीति सूत्रेरात्र साहचर्यप्रमाणं कृतम मांसांते एवमहन्नावहन्निदृष्टोनैव सिद्धावन्हादिग्रहणसामर्थ्येन समपा
सांतेः हन् समुपयुक्ते कार्याभावस्य बोधनान्न दोष इत्यपि वदंति। श्रीरस्वामिग्रंथ इति। अत्र कृचिद्बीजं तु पूर्वमेव निरूपितं। किंच सत्र य त्विक
शब्दघोनियतनादेव कुत्वमित्यपि वक्तुमशक्यं। अपदांते पितदापत्तेः पदांते एव निपातनांगीकारे तु सजोषा ज इत्यादावमागमाना
पत्तेरिति। अचः पर इति। अत एवान्ग्रहणं चरितार्थं। अन्यथा करसेव ब्रूयात्। यद्वा अकारग्रहणमेव कुर्यात्। इगंतानामिको न्वि विभक्ता
विसर्गनेनैव सिद्धत्वात्। नपुंसके ह्रस्वस्य दुर्वारत्वेनैजंतानां न संभव। अत एव हेतू धातोर्विचि नपुंसके न प्रयवसेव। न चैवमजंतस्यानुमतत्वा
दितिवाच्यं। आकृसात दर्थस्याप्यंगीकारात्। यथोत्तरमिति। सूत्र भाष्यप्रामाण्येन वर्द्धं जिनुम्प्रतिषेध इति वार्तिकं सिद्धाभावानुवादकमात्रं न
तु निषेधकमिति भावः। उर्जिरजानां संयोग इति मल्लं थायथास्तुताभिप्रायेण। आकार इति। दिर्धविवाटामिति सूत्रे इति शेषः। अजेतलक्ष
णानुसत्रे अन्त्याचोवयपवल्लसमुदायावयवत्वेनापदवि विषितत्वाभावात्। भाष्यमतिरिक्तमन इति। अचः परो यो हल् तदंतादिति वार्तिग्रहणमिति चना

शब्दरत्न. १११ ।।।

श्रीयतरत्निभावः॥ ॥इतिहलंतानपुंसकलिंगाः॥ ॥स्वरिति·भस्त्रायामित्यादि विवमयोगस्थानामनुकरणा·अनुकार्यानुकरणयोरभेद
विवक्षायामप्रातिपदिकत्वाभावेन सुबनुत्पत्तिः·अतएव विसर्जनीयादिकंच·चिरमिति·केचित्तु चिरमिति मांतमव्ययं पठन्ति·युक्तं·सायंचिरमिति सूत्रे चिर
मित्यस्यैवेयथापत्तेः·नचारव्ययतास्त्यार्थे·त्वमस्यापयेनैवबाधसिद्धेरित्याहुः·वतिप्रत्ययइति·तद्धितश्चासर्वविभक्तिरितिसूत्रे पिपठितोस्ति·एवंतसि
रपिविधिः·नेहेति·सत्तिवाचकपतिस्वः·पश्येत्यादौ पाठसामर्थ्यात् सत्ववाचकत्वसंज्ञाप्रवृत्तावपि प्रकृते·स्वर्थसंज्ञाबाधकल्पने मानाभावेनासत्
त्वार्थकत्वेनान्यतरपाठस्य निर्णेतुमशक्यत्वाच्चोभयत्र पाठेन परस्परमनित्यत्वज्ञापनाच्च·सत्वार्थकेनैवप्रवृत्तिः·स्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्चेत्य
स्यचाद्यंतर्गणसूत्रत्वेनासत्वार्थकएवप्रवृत्तेर्निश्चितत्वेनास्तिशब्दस्य स्वरादिपाठे धनवानिवर्तकः सत्त्ववचनस्याप्यव्ययार्थमित्याहुः·विनेत्यादि·त
द्धितश्चासर्वविभक्तिरित्येवसिद्धेरत्र विनानानाशब्दयोः पाठेनकार्यः·केचित्तु विनानानेति वंज्ञेतयोरर्थांतरेप्यव्ययत्वार्थमेतोरत्यर्थं चात्र
पाठः इत्याहुः·इत्येकेइति·आत्राहुश्चिद्बीजंत्वाघस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरितिसूत्रेण द्वितीयस्य तु कृन्मेजंत इति सूत्रेणासिद्धेः·कृदंतं यन्मां
तमित्यर्थात्·सुत्वायमांत प्रत्ययनचैवंयलक्षणेन च कृदंतं·तेवमाच क्षणेलोरित्यादावतिव्याप्तिः·णिजंतात्क्विपः सत्वेन प्रत्ययलक्षणेन कृ
दंतत्वादितिवाच्यं·स्वरादिगणेप्रशाम्यातिपाठेनधातुत्वेन तस्य प्रत्ययलक्षणेनाव्ययत्वाभावज्ञापनात्·सहिप्रशान्द्वदन्तइत्यादिप्रयोगस्था राम
स्यप्यर्थकशामधातोः स्वार्थेअप्रत्ययेनिष्पन्नस्याप्ययार्थं·तत्रहि नत्वस्यासिद्धत्वेनकृन्मेजंत इति सूत्रेणैवसिद्धेः किं तेन·नच मांतशान्धा १११

नचैवं

तोरेवरूपमनुक्तं· नचैवं नत्वासिद्धत्वाभावेन नलोपापत्तिः· स्वरादिगणे नांतानुकरणेन तद्भावस्यज्ञापनादितिवाच्यं· भाष्यप्रामाण्येनोक्तधा
तोः क्विपि घिचोरनुस्वारात्· यद्वा नात्राव्ययत्वं· उत्सर्गतः प्रथमायाएकवचने सत्यावपि हल्ड्यादिलोपेन सिद्धेः· आमइत्यनेन लुक सिद्धत्वं· त
त्र हिलेरितिनानुवर्तते· नचैवमामंतात्र रूपबाधप्रसंगापत्तिः· आमंतोत्र स्वरूपवादिमक्तनिक्त तिङ् तादृसन्नहृयवादिना ऽर्थस्यघो
तितत्वेनामंतेत्तरमप्राप्तिरेवसत्वात्· नचविनिगमकाभावः· आमंतस्य संख्याकर्त्रादिविषयकोत्थिताकांक्षत्वेनामंतोत्तरपरिसमाप्य
र्थत्वेनामंतोत्तरतिङ्· तस्य परिसमाप्तार्थत्वेन विनिगमकस्य स्पष्टत्वात्· अतएवाकृत्र· अतएवकृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीतिसूत्रस्थाप्यव
हितार्थबोधकेनुशब्दः संगच्छते· अतः एवकमस्यापिन· ध्वनितश्चायमर्थो भाष्यकैयटयोरित्युपलक्षितपता· प्रतप्रत्लानाच्चेति· अव्यया
दितिश्नन्वर्थसंज्ञाबलात्सत्वार्थकस्य धर्मवाचकस्याव्ययत्वं धर्मिवाचकस्य· तेन प्रतामो प्रतामइतिभाष्योदाहरणं न विरुध्यते· प्रतामितिभ्वां
ताव्ययस्य तम्धातोर्निष्पत्तिरितिपक्षे प्रयोगो मोनो धातोरितिनत्वं न· प्रताम प्रतानिनिभांतयोः पाठसामर्थ्यादिसाधुः· ब्रह्मणाचेति· अव
ते श्लिलाघश्चेतिवचनादामइतिसिद्धं· केचित्तु अश्वउश्वमचेति व्यस्यस्याशिवादित्वं तत्रयवाचकत्वमंगीकुर्वंति· तदपि उपायां नरादूपकत्वेन
युक्तमेव· स्वरादिगणे तु उभयोरप्यव्ययवशादुस्यन्नत्वेन लक्षणीकत्वाविशेषाद्ग्रहणं· नचक्तन्मजतइत्यनेनैव सिद्धिः· चिरप्रयमितिनियमात्
इत्याहुरिति· तेन एवंचेदित्याद्यर्थकानां यावतामव्ययानां संग्रहः· ननुस्वःकारो विवक्षितउताविवक्षितः· नाद्यः सत्ववाचकस्यमान्त्वाभावेन लक्ष्यं

शा·र·त·
११२
112

प्रसिद्धेः॥ अंसेदेयमाह·लक्ष्मीति·यावत्तावदिति·अव्युत्पन्नावेतौ·सत्वार्थत्वेइति·लिंगसंख्याकारकानन्वयित्वरूपासत्वार्थस्यासर्वत्र सत्वाद्वित्वमित्याह॥
युवामिसर्थेइति·युवामितिप्रथमाद्विवचनं·उत्तरार्द्धेपाठेअन्तक्रियायांकर्तृत्वेनान्वयात्·इत्यादीति·आदिनात्वयामयोरर्थेतेमेअहइत्यहनीत्यर्थे
तदितिविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं·अतएवाविधातश्चितार्योगाः॥ षडस्माकमनादयइति·वृद्धौकौतुसदारीनीत्यिकशेषेण·नचापित्यदादिष्वग्रहणा
मितिवाच्यं·एवोक्तस्याहचर्येणानव्ययस्यैवग्रहणात्·यत्तदिति·विभक्तिप्रतिरूपकत्वाद्विसिद्धिः·तत्स्ववेमिति·स्वर्शवृस्यस्वरितत्वात्·तथा
चपिदस्तत्रंन्यदु·स्वरौस्वरितावितिप्रयोगाश्च·अंतरिक्षमथोस्वः·शंनेष्विंधेतोअद्रिचः·ऊधगित्यासमर्थः·दिवाचित्तमःकृएवनिदृथासजत्यादि।
भिः·नक्तंददृशेइत्यादौ·आद्युदात्ताःपठ्यंते·सनाच्चहोतानवश्वसति·निरःपृथक्विदग्विनेत्यादावंतोदात्तत्वं·ननुऊधकसोमःस्वस्त्यइत्यत्रांतोदा
त्तत्वस्यप्रमाणविनकाशिकोक्तं सम्यगेवेत्याशंक्याह·शब्दकौस्तुभेइति·अतोदात्ताएवेतिनिश्चयोकिमावदयुक्तेव·सादृश्यदर्शनेनगणादुपपा
ठस्यावश्यकत्वात्·मनसयामपरास्यादुक्तत्वाच्च·प्रातः॥ शब्द आद्युदात्तइतिकश्चित्·तत्रप्रातरग्निंप्रातरिंद्रंहवामहेइत्यादावंतोदात्तस्यैवप्रसि
द्धत्वात्·तदुक्तंस्वाःनचात्रपरिगणानस्यकृतत्वेनप्रसक्त्वैवेतिथालोऽसंग्रहः॥ छांदसत्वेनाव्ययत्वात्·स्वरादिगणेआप्स्थानावितिपाठश्च·इणा
म्नामित्युणादिसूत्रेणाप्रत्ययः·अव्ययत्वेवैकल्पिके·ह्रस्वमध्यमपीच्छंति·प्रत्ययस्वरूपेणावगात्पर्येन्तुतद्धितविधेवेइत्यपिकश्चित्·वचन
त्रयेति·ननुकर्मणिद्वितीयाद्येकयोगेस्यादीनांस्वादियोकोनेकवाक्यत्वादव्ययेभ्यःस्वादीनांप्राप्तिरेवनास्ति·उच्यते·एकवाक्यत्वपदैकवाक्यत्वेन·भि

रामी
११२

त्वेऽशयठितत्वेनावान्तरवाक्योत्पत्तौ बाधकाभावात्· तथा च तेषां विधायकत्वमस्त्येव· तथा च स्वौजसमौट्छसादिमिविहितानां कर्मत्वाद्वितीयाद्
स्यादिभिर्नियमः· अत एवैकवचनमित्यादौ भाविसंज्ञाश्रयणेऽपि नेत्यपरमनुकूलं· स च कर्मण्येव द्वितीया शेषे एव षष्ठीत्यादिप्रत्ययनियमः
सामान्यापेक्षः· प्रकृतार्थापेक्षो वा· उभयथापि कर्मादिद्वित्वाद्यपेक्षो द्वितीयादिकं न प्रातिपदिकार्थे एवं प्रथमेत्यस्यापि सत्त्वेन प्रातिपदिकार्थो
स्यापि प्रकृतार्थेष्वन्तर्भावात्कर्मणो द्वितीयैवेत्याद्यर्थनियमस्य भेऽपि प्रातिपदिकार्थे प्रथमैवेति नियमेन प्रथमैव· यत्र तु कर्माद्याधिक्यं तत्र स्ति वाच
यतिस्वः पश्य उन्मत्तगंगादागत इत्यादौ तत्र द्वितीयादिकमिष्टमेव· अत एवाव्ययादाप्सुप इति प्रत्याहारग्रहणं तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति सू
त्रे तृतीयादिग्रहणं च चरितार्थं· तत्रापि प्रथमाया द्विवचनबहुवचनेन न भवतः द्वित्वे एव द्विवचनं बहुत्वे एव बहुवचनमिति सामान्यतः प्रत्ययनि
यमात्· प्रकृतापेक्षयैव नियमस्वीकारे द्वित्वे द्विवचनमेव बहुत्वे बहुवचनमेव स्वीकारेऽपि न दोषः· एकत्वे एकवचनमित्यत्र नियमद्वयस्या
पि सत्त्वात्· एकशब्देन द्वित्वबहुत्वाभावोपलक्षणात्· अत एव महासंज्ञयैव सिद्धावेकग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तं· न च घट इत्युक्ते एकत्वनिश्चयो न
स्यादिति वाच्यं· द्विवचनबहुवचनाभावे द्वित्वबहुत्वयोरबोधे तन्निश्चयात् घट इति ज्ञातावेकवचनं व्यर्थमित्यभिप्रायेणाव्यर्थे निश्चयार्थं प्रकरणादिना
तात्पर्यनिर्णयस्यार्थस्यावश्यकत्वाच्च· अत एव पचतिकल्पमित्यादौ व्यर्थनिपतमर्थमेकवचनप्रयोगसिद्धिः· येन तु हि वस्मवैद्यसारयोनिरर्थकापा
दृष्टस्यार्थमात्रे प्रयुज्यन्ते· तत्र निपातस्यानर्थकस्येति प्रातिपदिकसंज्ञासंभवसामर्थ्यात् तत्र तथापि विधायकत्वांगीकारेण विभक्त्युत्पत्तिः सुलभा

शब्दरत्न·
११३
113

तथापि तत्र प्रथमैकवचनमेव· कर्मत्वे एव द्वितीया द्वित्वे एव द्विवचनमित्यादिप्रत्ययनियमांगीकारात्· नचैवं प्रथमाया अप्राप्तिः प्रातिपदि
कार्थेति सूत्रस्य सुब्विधायकत्वोद्देश्यतावच्छेदकतुल्यता प्रथमे सूत्रे तात्पर्यविशेषे सर्वथा प्रथमापवादत्वेन दोषाभावात्· एतेनार्थे नियमपक्षे द्वितीयादीनां
चतुर्वीरितिसूपास्तु प्रातिपदिकार्थमात्रे इति नियमस्यापि सत्त्वात्· एकवचनतत्त्वयुक्तेनैव हुंफडादिवदुत्सर्गत एकवचनं करिष्यत इत्युक्तौ बोध्ये
तेन मलकइति सुधीमिहेहं भाष्ये तु एकग्रहणासत्त्वा एकवचनमिति सूत्रितं· एकवचनं चाप्य द्व्यपत्र प्राप्तो त्ति श्रेकवचनमेवेति नियमार्थमिति सु
क्तं· तत्र ध्येकयोरित्यत्र प्रत्ययनियमपक्षे द्वित्वाद्यविवक्षया वैकवचनं दुर्वारं· एकवचनमिति सूत्रं त्वेवं पक्षे चरितार्थमिति सिद्धान्तादिति· न च यकोऽदुर्वारत्वेन विकर
णाच्च सत्पार्थशब्दावश्यक इति वाच्यं· कर्तरि तिल्वद्धक्तेरसंगतत्वात्· अत एव मातृष्वसेइति प्रतीकमुपादाय तुमर्थेति सूत्रे तस्य भाववाचि मार्थे
धातुकत्वाघकृप्रसंगे व्यत्ययेन शबिति सेवोक्तं· प्रकृते गुणाभावेन लाघवाद्धा तुल्केन यकुप्रभावस्यैवोचितत्वात्· अत एव पिबध्वेइति प्रतीक
मुपादाय यकृतस्य बहुलं छन्दसीति लुगिति हरदत्तः· पूर्ववद्यत्ययेन यकः प्रसंगोऽविशिष्टमित्युक्तं· इत्युक्तम न्येपि शब्दनामनिर्बाधितेत्याहुः· आप
दृशक्त्वेति· चरमवाच्यं तत्र ग्रहणामात्र अर्थान्तरसे परो बहुव्रीहिरिति भावः· आधयेइति· अत्र याव्ययत्वे अयासरस्याप सुपश्चलुक्स्यादि सर्वविभक्ते एभी
र्लुगापत्तिः· अव्ययपाद्वित्त्वे स्वेति व्याख्यानेत्वमपानाभ्यामेइति टिलोपापत्तिः· अत एव प्रथमोपस्थितत्वं जसंतं नो दाहृतं· तत्र भत्वाभावस्य स्पष्टत्वात्
वर्णाग्रहोऽलवर्णग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः· देवेन परे शेइति सूत्रे प्रथमापवादत्वेनेदं प्रयुक्तमित्यस्त्वेवाह· सन्निपातेति· संनियातः संज्ञ ११३

पः तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्यानिमित्तं । एवं च सुप्संनिपातलक्षणस्य घेर्ङितीति गुणस्य लुक् प्रयोजकीभूताव्ययसंज्ञां प्रति निमित्तत्वं न ।
तस्य निमित्तत्वे लुकि विभक्तिसंनिपातविघातः स्पष्ट एव । एवमेजंतसंनिपातलक्षणस्य घेर्ङितीति गुणस्य लुक् प्रयोजकीभूताव्ययसंज्ञां प्रति निमि
त्तत्वं न । तस्य निमित्तत्वे लुकि विभक्तिसंनिपातविघातः स्पष्ट एव मेजंतसंनिपातेनाव्ययत्वप्रयुक्तं न तत्वस्य न विघातस्यकं । तथा च टिलोपेनैसर्थः
साधु चेदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये । इदं चोपलक्षणमसिद्धपरिभाषायाः । विभक्त्यनिमित्तकमकारस्याहचर्ये तातां दृश्याए चोग्रहणाच्चेति बोध्यं ।
अस्मिन्सूत्रे सानुबंधनिर्देशफलं चिंत्यं । एवं त्वाग्रहणमसर्वत्र अनिसमेत्वज्ञापनायेति । इदमेवाभिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्यकारैरुक्तं प्रतिविधेयं
दोषेष्विति । ननु आधीचिकीर्षाविनिसप्सकवचनं हे आधे हे चिकीर्षो इति संबुद्धौ चाव्ययत्वाभावार्थमतग्रहणमावश्यकं । न चात्र संनिपातप
रिभाषायाः प्रवृत्तिसंभावना । फलत्वकजेवेति चेन्न । कुत्सिताधान्याधिकरणमित्याद्यर्थविवक्षायामंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति मा
त्वात्मप्रसंगस्यैव प्राप्तत्वेनाधिके रत्यादौ अप्राप्यत्वात् । अत एवाधये रत्यादौ नाकच् । अव्ययस्य सुबंतत्वाभावाच्च । अव्ययार्थस्यकुत्सादियोगाभा
वाच्च । लिंगादियोगोत्तरमेव तद्योग इति स्पष्टं भाष्ये ब्राह्मणतरः सत्वाचकस्यानाव्ययत्वं । अत एवाधो स्पष्टमान्निष्ठैपशपंत्रिसादौ परांगवद्भावस्या
प्रयामो प्रतिषेध इति निषेधः । इदानीमाग्रहणंस्पर्थमिति मस्लोक्तो संमतिप्रदर्शनव्याजेन विहितविशेषणपक्षे भाष्यवार्त्तिकादिकं प्रमाणमिति
ध्वनयितुं वार्त्तिकमनुवदति । तथा चेति । भाष्ये च वार्त्तिकस्यादृष्टितत्वान्न दभिमतत्वं स्पष्टमेवं इदं च विहितविशेषणपक्ष एव संगच्छते । परविशेषणे

श॰र॰ल॰
११४
114

तुरुच्चेरण्भ्यामित्यादौ लोपार्थे माष्यग्रहणमित्यर्थे त्याद्यथानामलिंगत्वेपि वक्तुं शक्यत्वेनाकर्मत्ववार्त्तिककारोक्तं संगतं स्यात् विहितविशेषणाय भेत्
नायं टाबुच्चैः शब्दादिहितः किंत्विदमः पञ्चम्या इत्यत्र इति न दोषः सवार्त्तिके साहावंतवचनेः अधीभावान्त्रियामपथेन गिनस्य स्वीदेः स्यादेशे तिलुम्त्सवा
र्त्तिकव्याख्याने स्याहावुपसर्जनत्वाद्व्यपत्वाद्व्यपत्वाभावेन लुकं; मासिरेवेना स्निवस्रू तत्स्नह्नमेजत इतिसूत्रभाष्यप्रयुक्ति विरोधात्मा छिवा
दपरमेव न तथाहि स्मयं मोपच्छितजसंतेउशाहन्ने येतस्यागे वीजानापत्तिः किंचाधयेद्त्यादावाधादौकृते एजन्तत्वाभावात्मा स्निवमास्ति न
तमसापत्ति भिन्नत्वात्संहितनिमित्तत्वाच्च बहिरंगत्वेनासिद्धत्वादेजंतत्वमस्त्येवेति चेतत हि याणभ्यायिन्नेण्गनि मित्तत्वाद्धभक्ति निमित्तत्वाच्चा
सिद्धत्वं दुर्वारमिति दृष्टिदीपतां सहास्रस्नावोधित्रासत्त्ववाचकत्वाभावेन प्राप्त्यभावाच्च अत एवाधोस्तशान्मिशोपध्यन्त्रित्यादौ परंगकद्भावसि
द्धिः अन्यथा त्वदुक्तौ त्वामत्र अयसंज्ञापादुर्वारत्वेन सुवामन्त्रितेइतिसूत्रस्थाव्ययानामनेति निषेधो दुर्वारः अपि च यदि मकारस्याह च यर्णविभक्तावनि
मित्त इत्याधाश्रीयते तदा तत्ग्रहणवैयर्थ्यं भाष्यग्रथ्यामामं जस्येव स्पष्टमेवेति सुधियो विभावयंतु एतेनाव्ययादाप्सुप इत्यत्राप्सुप इत्यनेनाशिसांग
स्य विशेषणत्वे भाष्ययोरविरोधेन कश्चिद्दोषः इतिमंदोक्तमपास्तं सूत्रस्यति एवं च तत्स्नमेत सूत्रस्थभाष्यमपि दृष्टत्वावश्यकत्वबोधनार्थमेव तं हि
तद्बिहितं न विशेषणापत्त्रापस्यामो मूले इति भावः वार्तिकाधविरोधसंपादनार्थमाव्ययग्रहणास्येदृशार्थे एवं नास्येन तत्त्वेण भिरित्यादौ लोप
इति भावः अतमिथमिति ननु चत्रटापि सस्य पिनशत्तिः नपुंसक ह्रस्वत्वेन हि सिद्धा स ह चेराह आहीति ते न त्राह्मणी भिर्हरेरित्यादौ न दोषः वा रामे
११४

विशेषणापक्षे भाष्यवार्त्तिकारिकं प्रमाणमिति ध्वनयितुं वार्त्तिकमनुवदति। तथा चैत्यादिना भाष्ये च वार्त्तिकस्य दूषितत्वान्तरभिमतत्वं स्पष्टमेव। इदं च विहि
तविशेषणापक्ष एव संगच्छते। परविशेषणात्तु उच्चैस्तराम्यामित्यादौ लोपार्थमाश्रहणमिति सर्थस्याप्यपानामलिंगत्वेपि वक्तुः शक्यत्वेनाकृते अनावार्त्तिककारा
युक्तः संगतता स्यात्। विहितविशेषणापक्षे तु नापंचाप्यचेः शङ्काहिरितः। किं त्विदमशक्यमिष्यरतिनदोषः। सवार्त्तिकेत्यादावंतवचनाव्ययीभावात्त्रियांत्र
ध्यत्र गीतस्य सवर्दिः सादिरिति लुकि सवार्त्तिका व्राह्मणीत्यादावुपसर्जनत्वारव्ययत्वाभावेन लुकः। भाष्ये वनावस्तुत स्तु तस्मे जंतरतिसत्रस्थं महाभाष्यप्र
क्ति विरोधान्मोछिवारयरामेवं। तथा हि प्रथमोपस्थिततजसन्ने उदाहर्त्तमेतत्यागेवीजानापत्तिः। किं चाथ यरस्यारोन्यपारोहन्नेएजंतत्वाभावात्मास्तिरेव नास्ति।
ननु प्रत्ययनिमित्तत्वात्संहितानिमित्तत्वाच्चावहिरंगत्वेनासिद्धत्वारेजंतत्वमस्त्येवेति चेन्न। हि गुणस्यान्यंगनिमित्तत्वाद्धि प्रमाक्तिनिमित्तत्वाच्चासिद्धत्वेद्वीर
मितिद्दष्टिर्दीयतां। महासंज्ञावो धितासत्वयाचकत्वाभावेनप्राप्यभावाच्च। अपि च यदि मिकारसाहचर्येणाविभक्त्यनिमित्तइत्याधाश्रीयतेतदांतग्रहणं वैय
र्थ्यमापद्यत्र यामाभंजरस्यपस्य दृष्टमेवेति प्रभृतिषो विभावयंतु। एतेनाव्ययादाप्सुपइत्यत्राप्सुपइत्यनेनाक्षिप्तोगस्य विशेषणत्वेभाष्यपारविरोधनकश्चिद्दो
षइतिमंदोन्नमयाहतम्। नलोपः प्रातिपदिकांतस्येत्यादाविवन्न मंतं वं तु रस्तत्वं प्यान्तग्रहणस्य न्यायप्राप्तार्थानुवादकत्वेनकथं वितमार्थक्ये प्याप्रग्र
हणास्य कथंचिदपि नसार्थक्यमिति क्षनयन्नाह। सूत्रस्योक्तौ त्यादिना। वार्त्तिकाविरोधसंपादनार्थमावृत्ग्रहणस्य दृशेर्थे एव तात्पर्यं नलक्षेणाभिरिस्मा
दौलोपेरतिभावः। प्रतमियमितिनन्वत्राप्यपिसप्तपिनक्षतिः नंपष्टकमूहत्वेनेष्टसिद्धेरोसहचे याह। आदीति। तेनब्राह्मणीभिरदीरोरित्याहोन ॥ ॥ ।

सू. अ. १. १.

११५

115

दोषः। वार्त्तिके हत्त्वसिद्धिमाशंकते। श्रुतिविरोधमिति। ननु पक्षेऽपि यूसंहारादिना श्रुतेरन्यार्थत्वे कथमत्र विरोधशंकेति चेन्न। गणावस्थाव्ययस्य हृपत्वेन सर्वेषाम
व्ययानां तदावश्यकत्वात्। भाष्यादिप्रामाण्येनात्रापि श्रुतिविनियोगांगीकारे बाधकाभावात्। श्रुतिगतान्ययदिति महासंज्ञाकरणेन श्रुत्यविरोधस्याचार्या
णामभिप्रेतत्वानुमानाच्च। न च महासंज्ञया आक्षिप्तस्य विशेष्यत्वात् टरहमात्राणां विशेषणत्वात्तदन्तत्वसिद्धिरेव फलमस्त्विति वाच्यम्। लिंगसंख्याका
रकाणां नन्वपित्वेन हृपेणाविशेष्यार्थस्य प्रतिपादनाज्जेरोऽप्रासेरिव तदन्तविधेर्न्यायप्राप्तत्वात्संकोचस्यान्याय्यत्वाच्च। नन्वेवमपि धुचिल्लिंगादियोगेऽपि वच
नव्ययत्वमित्यर्थस्य भाष्यादिसम्मतत्वेन तेषां गौणसंज्ञादुर्वीरा तदन्तविधिसत्वादिति चेन्न। असत्वार्थकसाहचर्येण सत्वार्थकानामपि गौणेऽप्राप्तेः ध्व
नितचेद् भाष्ये। एतेन प्रागीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयोऽसत्वे इति न्यासोक्तं न चैवमाद्यप्रभृतीनां निपातत्वेन प्रादस्य सत्तापत्तिः चादिरेकाजनाङ् इति सूत्र
गतं चादयोऽसत्वे इति योगविभागेनासत्वे इति पाठविशेषणमिति परास्तम्। तदन्तविध्यभावेनाद्यप्रभृतीनां निपातत्वानापत्तेश्च। निपाताद्याद्युदात्ता इ
त्यादिभिः स्वरादौ वाद्युदात्ताद्युदात्तत्वापत्तेश्च। अत एवाव्ययसंज्ञामन्तरेणापि न निर्वाह इति सूत्राशयः। परन्तु विहितविशेषणस्य भाष्यादिसंमतत्वेऽपि अनुच्चैः
सावित्यादिमूलग्रन्थस्तु न युक्तः उच्चैःशब्दो वृषस्य लोऽशक्तिमत्प्रधानः तत्र द्वितीयान्तेन समासस्यादिके पराद्यन्यथा सत्ववाचकत्वस्य स्फुटत्वेन गौणत्वेन चाव्यय
त्वाभावेन परविशेषणत्वेऽपि दोषाभावात्। तस्याव्ययत्वेन तदन्तविधिना परमोच्चैरित्यादाविव समुदायस्याव्ययत्वेन विहितविशेषणत्वेऽपि निस्तारो न चेति। तन्मूलार्थ
ज्ञानविजृम्भितम्। अत्युच्चैः सावित्यत्र तेऽर्थपक्षे विधायकाव्ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादिग्रन्थस्य तदनार्थप्रवृत्तत्वात्। तथापि न गौणोऽर्थ इति मूलग्रन्थस्यायमर्थः। अत्र
गुणस्यान्यपदार्थबोधकत्वेन सत्ववाचकत्वान्महासंज्ञापार्थस्य निमित्तको टावा आश्रयणेनांतरंगपरत्वात्। निरपेक्षविशेष्यार्थप्रतिपादकस्यैव ग्रहणाच्च। अव्ययत्वाभा
वेन समुदायस्य तदन्तत्वाभावादित्यतीति मात्रस्यमुत्सायिमकधीभिराकलनीयम्॥ ॥इत्यव्ययानि॥ ॥नमाव्रेति। अयं भावः। अजादिव्यपदेशावनित्यत्वेऽरत्वेव वाक्या ११५

र्थोऽयमुक्तः। अन्यथा पविधौ पंचम्या उक्तत्वात्। तत्र स्त्रीत्वमप्यासत्यामप्रकृत्यर्थे निर्दिष्टं प्रकृतित्वमजादीनां न तेरन्तानां प्रत्ययविधानस्य निषेधात्। यद्यपि सिद्धं तु अ
वयवानन्यत्वादिति न्यायेन पंचाजादिस्प्रकृत्या समासे अजशब्दे स्वतन्त्रो यथा विसमाहारनिष्ठस्त्रीत्वस्य तद्वाचकसमुदायनिष्ठत्वेऽपि अजनिष्ठत्वाभावात्तत्र दोषः। न चा
जहत्स्वार्थापक्षे लोसमाहारस्याप्यजाद्यर्थत्वेन तद्दोषो दुरुद्धर एवेति वाच्यम्। अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणापि हृषणस्य दूरत्वात्। पदान्तरसमभिव्याहारसापेक्षतया
समाहारनिष्ठस्त्रीत्वस्य वहिरंगत्वात् प्रत्यासत्त्या स्त्रीत्वस्य विशेषणेऽपि हृष्टकृतिः। अत एव पुंयोगे गोरात्वात् जीयाद्दौनद्यवितिचेत्सिद्धं तः समीहितं। ताव[illegible]ति। तदन्त
लेतु तस्यापि प्रकृतित्वाद्विशेषणेऽपि योरुर्वीरत्वास्पष्टं तत्वमाश्रित्य जातार्थम् आवश्यकः। अकारमात्रस्याजादिपाठेनैकसिद्धौ सामर्थ्यात्तदन्तविधिरकारान्ते। मन्निषा
नात्सामर्थ्याच्च प्रकृतित्वं तेषां। अत एव तरगीसूत्रे न दोषः। शूद्रस्याप्यर्थविशेषणत्वात्तयाभ्यामंगीकारे त्वर्थभेदाद्दोषशंकैव नास्ति। चेव मपि स्त्रीव्यक्तीनां समाहारे
गपूर्वी रः। अन्तरंगे विषये टापस्त्रानार्थत्वेन परत्वाड्डीणारितिडीपा बाधात्। तत्स्त्रीत्वविमित्तकस्य टापः पूर्वं प्रवृत्तत्वेन पुनः प्रवृत्तेरश्च। नच तदन्तत्वेऽपि श्रुतत्वात् [illegible]पामि
ति अजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यम्॥ लिंगमस्य यार्थ इति पक्षे स्त्रिया मित्यनेनाजादीनां विशेषणात्। अकारांशेऽन्वयापत्तेश्च। अनुपसर्जनाधिकारेणातदं
त विशेषणास्येवाथ नाच्य। अत एवातिधीवरीत्यादि सिद्धिः। पत्तु जातेरस्त्रीति सूत्रे मालादिशब्दानामजादिषु पाठ इत्युक्तं। तन्मोहिवारमात्रम्। स्त्रीविषयत्वेन दीघो
प्रापोऽजादिषु पाठवैयर्थ्यात्। आकृतिभेदेनास्त्रीविषयत्वं तु न युक्तं। अस्त्रीविषयादित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। पाककर्णेति सूत्रस्यैव पर्यायापत्तेश्च योगिकार्थे एतेषा।
मपि लिंगान्तरसंभवादिति दिक्। जातिरेवेति। अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणेऽपि शूद्रशब्देन स्त्रीत्वं न विशेष्यते। शूद्रशब्दः टापमुत्पादयति स्त्रीत्वमतीति वाक्यार्थः
तस्य प्रकृतिनिष्ठ। प्रकृतित्वं च शूद्रशब्दस्य तदन्तस्य चापंचमसूत्रीति समाहारेजातिवाचकत्वाभावात्तद्दोषः। अत एव महाशूद्रेत्र हणातदन्तविधौ ज्ञापकमित्याकरोक्तं सं

बृ॰र॰त॰

११६

116

गम्यते इति स्पष्टं सर्वनामसंज्ञा मन्त्रे कोशात्मा एकरूपेणोवार्थस्य युक्तत्वं न शब्द शब्देनापि स्त्रीत्वं विशेष्यत इति धनपत्याह। अत्रेदमिति तानत्रावयवस्येति यत्तु महाश
ब्दशब्दस्य पंकजादि शब्दवद्योगरूढिरूपत्वात्स शब्दार्थ समवेत स्त्रीत्वमस्त्येव। एतेन महतीशब्दो महाशूद्रादस्त्र समासान्तविधानुपपत्त्याऽऽवश्यकत्वेन नित्यत्वस्य नि
वारणाऽसंभवेन निषेधे जातिपदस्य चयोगार्थ इति हरदत्तोक्तमपास्तं। आभीरीवाचक माहाशूद्रशब्दे विशिष्टशब्दस्य स्त्रीत्वावश्यकत्वेन गपादुर्वारत्वात् अतिव्याप्ते
श्यो यत्तेः। तत्सामर्थ्यात्कृतवद्रूपरिभाषयां च अलोकिकविग्रहवाक्येऽशूद्रशब्देन स्त्रीप्रत्ययपरहितेन समासमस्तीति चेन्न हि जात्यन्तिपिक्ष्येवमेवापनीतदन्वयप्रा
वश्यकत्वात् हुः। तन्नाति अशूद्रत्वजात्यं गीकारस्य समर्थे तत्र विरुद्धत्वात्। अत एव तत्कर्मधारयं तेषामधिकारः। अत एव तद्धेन तद्धर्मयुक्तमायस्त्विलमिति स्पष्टं स्म
ति यु जातो महत्वादेर्वृत्तमशक्यत्वेन महत्यदानन्वयापत्तिश्च। तस्मात्कृतेरेवावगंतव्या। किं तावयद्यवार्थी गीकारे विग्रहमहदिति व्यर्थी अजादिमाहचर्येण जास्
तरवाच्चकानवयवीभूतस्यैव ग्रहणात्। हित्वास्तातावतावनोस्वेति। पत्तु वत्तं तान्तादित्येव वाक्यं वत्तं तस्य व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धत्वादिति तन्न। व्यपदेशिकस्याप्र
तिपदिके नेति निषेधात्। किंच प्रत्ययग्रहणादिति परिभाषामहत्त्वेतत्तत्। आयवत्तं तादित्यर्थस्यानिवारणीयत्वात्। नान्यः। अमहत्त्रोभानामाबात्। प्रत्ययग्रहणादिति
परिभाषयैव सिद्धफलाभावेन व्यपदेशिकद्भावाप्रवृत्तेरेवयुक्तत्वाच्चाव वत्तं तान्तादित्यत्र तपरद्युपालाभे नत्वदुत्कपिवरणास्यासंगततापत्तेश्च। किंच नेन विधिरिति
स्वस्य तस्येति वार्त्तिकस्यव्यपदेशिवद्भावस्य ग्रहणानुवृत्तेश्च विशेषणास्वरूपस्यैव ग्रहणमित्यन्याप्यर्थमिति सर्वसंमतं। न तत्स्वरूपमेव वत्तं तादित्येतेनो।
क्तेः। एवमन्यत्रापि वोध्यम्। एकजातीयार्थस्यैकत्वोक्तौ सर्वत्राव गमादित्यादिवृ~~स्यातेः ध्वनिविनि~~आनोमनिनश्चनिविनिमन्त्रेरोतिभावः। बुभोस्थितीत्वादलंभ
वकाशावितियाधातुविषयकमेव। दशपाधांतुरधातेः ध्वनिवीलं च विहितं। पंचपाधांतु ध्यांप्योः समप्रसारणं वेति विशेषः। एवं च वार्त्तिकस्याभावेत्रिकत्वांगीका

रामः
११६

रेफिन द्वेषाभाष्यस्वरसोप्येवमित्याहुः। वनोश्चेत्स्पनेनोभयविधानमनावहुव्रीहेरितिवनोश्चेत्यस्य निषेधः उतमात्रेष्वदस्यसैव। तत्राद्येदोषमाह। किंचेति। अपिचय
थाकथंचिद्रेफांगीकारेपिअजंतत्वाभावान्नउपधालोपिनइस्त्र्यामहतोङीपेवदुर्लभः। अंतस्यपक्षस्तुनयुक्तएव। अनंतरस्येतिन्यायविरोधात्। अहुपर्वेरीतिप्रयोगायंते
श्वा अकाविनेति। तत्र हि पचतकीत्यादिसिद्धयेअकारेणविवक्षितः। ककाराकाराभ्यामिति। अकारशब्देनचात्राकारद्वयमुच्यते। अतएवनयासमपारितिविधश्चवरितार्थः।
पतशब्दसंवधिअकारः द्वितीयस्तुस्वरहीनामद इति। स्यानिकर्त्रावस्थत्वीरत्वात्। एतेनावद्विकेस्यास्तेनपरातत्तिनिषेधेनाकारस्यव्यवधानाभावेभस्ययस्यादितिसत्रस्य
चारितार्थ्येनसामर्थ्याद्रूपपादमितिमहोत्तमपालमग्रयकघाटाविति रमासवेकरस्यारावपिदोषोवोध्यः। परिभाषापात्रमहः। तो अव्यवहितोशस्यैवापिव
रस्त्वं शस्याप्यलाक्षात्। अनुवादेइति। तस्मिन्निति निर्दिष्टइतिमत्रेनिहपितमतन्। स्थानेग्रहणामिति। नचस्थानेग्रहणाभावेअकारस्यस्थानपत्राकारइतिविरीता।
र्थोपिस्यादितिवाच्यम्। अप्रसिद्धः। अकारस्यपूर्वसत्रेस्थानित्वेननिर्णीयाच्च। निषेधोत्तरपाठेनविधिविषयत्वावश्यकत्वाच्च। एतेनोभयोः स्थानित्वस्यादितिरस्तं। वका
राभावाच्च। अचोरहाभ्यामितिसत्रेरहाभ्यांपरस्याचः परस्यचेतिनार्थः समुच्चयवोधकशब्दाभावात्। विभिन्नविभक्तिनिर्देशवैयर्थ्यापत्तेश्च। अनचिचेतिसत्रेवपर्युदासप
न्नश्च। किंतुरहाभ्यांपरः सनयोऽचः परइति। तत्रत्वकारावान्यरं विशेष्यः। अण्णुरपिविशेषाख्यवमापकरइतिन्यायेनविधेयसंनिहितत्वेनरहाभ्यामिसत्रेवनिर्दिष्टो शावाधः
। अचइरसस्यरहाभ्यामितिविशेषणत्वेऽन्वयौसाम्यवः परइसथौनलभ्यते। स्यानिविशेषणात्तस्मादिद्युनस्य। तस्यवारितार्थ्यात्। एवंचोचश्रुप्रधायारस्वेस्यादावपि
विधेयसंनिहितत्वाभावपिसामर्थ्यात्। एषशेअव्यवहितपरत्वंचइ शेअव्यवहितपरत्वंवाध्यंकेचित्तुपरिभाषेयेवनकल्प्याफलाभावात्। अगयुनारिद्युव्याकरणशब्द
पाठेदेवदृष्टसंज्ञास्तेनइकपरिभाषानुपस्थितेर्ज्ञापनात्। अतएवामोगुणाइस्य। त्रापिनेकुपरिभाषायाउपस्थितिः। ज्ञापकमितिवएकेशब्दयोरंतरंगत्वात्स्यानिवद्भावेदे

बृ. शा. र. त्न.
११७
117

शइतिन्यायकाच्चस्थानषष्ठ्यार्थेलाभेषष्ठीस्थानेइतिसूत्रस्यनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिपरिभाषामूलत्वेनभाष्यादौव्याख्यातस्थानषष्ठ्यर्थस्यैपरिभाषयापाश्चलाभा
त्। स्थानग्रहणमानर्थक्यमितितस्यस्पष्टार्थम्। अतएवस्थानग्रहणंपरिभाषाप्रामानित्सत्वांशेज्ञापकं। अतएवोदात्तस्वरितयोर्यणइत्यादौनदोषः। ध्वनितंचेदंस्थानेऽन्तरतमः समप्रमा
रणामितिसूत्रेभाष्येइत्याहुः। तेषांमतेपिप्राचांरीत्याप्राचीनमतस्यदूषितत्वेनमनोरमापानदोषः। वस्तुतस्तुआपीतिमन्निहितत्वात्कार्यविशेषणांतस्थानीभिरूपत्वं
तस्यवैपरीत्ये एवंधर्मरूपस्वारस्यादावनन्वयापत्त्यामंहितनाधिकारेणातूगचोः संहितायामित्यसमर्थस्यमत्वेनस्थानिनिमित्ताभ्यां सवधर्म्यावश्यकत्वेएकरूपा
र्थस्येवपुनक्त्वात्। नानानातिरिक्ताकारश्चायोपिसाधुत्वस्यागम्यतेनानुबाधत्वाविशेषात्। पारस्परसंबंधस्यव्याप्यत्वाच्च। तत्रचानुप्रयुज्यतेलिरिज्यतेवमा
प्यरकारोभवतीत्यर्थावगतौव्यापोविधिविधेयत्वापत्त्याव श्रियाकारकरस्मादौश्रियारथमध्येस्मादौचरोघायतेश्वश्रियामिस्थानापत्तेश्चआनानत्वाप्राप्यः वि
धेयकारस्यदेशिकपाल्लासंभवाच्चेतिदिक्। तथासामर्थ्योपिचतोषायकेइतिभचकं॰ नात्मसमुपादिस्यर्थः स्यादितिवाच्यं। मध्यमपदस्येतिषष्ठ्यंतपाठेननिवायन्त।
निषेधवैयर्थ्यापत्तेश्च। उपाधिमुपामितिविष्णुनिरस्यच्छीत्वेनाकारोच्चारणसामर्थ्यादित्वेनेति। तत्रउच्चारणोत्तरंप्रभावेनमध्यमानिक्रमेकारणाभावेनचाको
रस्यचारितार्थ्यात्। किंचपंचमिहपत्यकाभिः। नीतः पंचोपत्यकरस्यादौचारितार्थ्यमकारस्य। नचलुकृतच्छितलुकीतिटापोलुकः स्यादितिवाच्यं नेत्वंदुर्वारमा
चग्रहणेअरीहरतिनिषेधइतिवाच्यम्। पाडोपदस्यादावाकारप्रश्लेषोपावश्यकतनस्याभासमप्रत्यायानानानचप्रकृतेष्वाकारप्रश्लेषास्त्वितिवाच्यम्।
वहुराविकीवामरस्यादावित्वानापत्तेः। नचग्रहणेऽदीर्घइतिस्थानिवद्भावनिषेधाददीर्घत्वमेवनास्तीतिवाच्यम्। अन्तरङ्गपरिभाषयाऽनित्स रामः
त्वेनांतरंगत्वेनत्वमप्रवृत्तेः वर्णैकांतरसाहचर्यान्याय्यायोः परस्परकार्येन्याय्यायोः कार्यविनिषेध्यप्रवृत्तेश्च। अतएववरवल्लिंगामितिसूत्रेपाणिनिविकरणेमा ११७

अप्रयोगः। संगच्छेतामित्यत्रं चेदमर्थस्यात्मनेपदस्येति सूत्रेमाध्यमैरितिवाच्यमाप्रस्यपलक्षणत्वात्त्वं नियमार्थमिति तिमुख्यैपक्षेनलुमतांगस्येति निषेधात्॥
विधेयपक्षेपि स्थानिवद्भावं बाधित्वा परत्वेन माप्रस्यप्रत्ययलक्षणस्य नलुमततिनिषेधे स्ववत्त्वं न हि तत्र इह तत्र इति व्यापिन तत्स्या प्रवृत्तेश्च। अचः परस्मिन्निति स्था
निवद्भावत्वनाशंका एव। लुमते तिनिषेधे स्ववत्त्वं न हि तत्र इह तत्र इति व्यापेनतत्स्या प्रवृत्तेश्च। अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावत्वनाशंका एव। लुकितन्निषेधात्।
अंतरंगानपीति परिभाषया अकृतव्यूहपरिभाषया च पूर्वं मिलनात्। अत एवमरुत्तिकनित्यत्रेकारोच्चारणं चरितार्थमिति वा मैकाशयः। तेन नायमिति। पनुज
सितत्वेनामसंज्ञायां विकल्पिकत्वेन कमत्यपि भवत्यसंदेहः। रणामिति। तत्रेदमालोचनीयं। कप्रत्ययः। जसः पूर्वं परस्मिन्वा। नाद्यः। कर्तव्यं तावत्त्रट्टितोयस्त्रेः। जसः अव्यव
हितपरत्वस्य विनाशनस्वतिमित्तविधानस्य कमुमशकाक्षत्वाच्च। एतेनासौ पिनिरस्तः। लुकामव्यवहितपरत्वस्य विनाशात्। अंतरंगानपीतिन्यायेन सर्वना
मसंज्ञाविकल्पाप्रवृत्तेश्च। अर्थाधिकारेणाशीभावं प्रत्येव विभाषा यायुक्तत्वाच्च विकल्पिकमिति। यद्यपि तेदं स्वशब्दस्य रूपं स्यात्तदुर्वीरत्वात् किंतु सर्वपुरः
कान्योऽयस्याः स्मसर्थमतिपारकं तथापि मंत्रेषेति सूत्रमाशेरंगीकृतत्वेन स्वशब्दस्यांगीकृतत्वान्नत्वर्थीयेव रूपाणां बोध्या। मत्वाविधयकमिति। न च तस्याभा
वितपुंस्कत्वाच्च। स्मनेनसिद्धिः। संज्ञापरणीयाशेश्चवत्येनेन संज्ञायाश्च पिभा। विनपुंस्कत्वबोधनात्। पुंवद्भावस्तके नह इति सूत्रेन बाध्यते इति स्पष्टं भाष्ये रत्यपि वदंति॥
विवक्षितरति। अत्राशब्दमात्रस्य चर्याऽनुतानुर्वीकृत्यैवेषा शब्दस्य ग्रहणाद्विभावः। अत एव भत्राशब्दस्य पूर्वं निपातः। निर्णायकत्वेनाभ्यर्हितत्वात्। एतच्चेत्वगकर
णाभ्यामध्वनितं। विहितेरितादृतं च भत्रेषेति सूत्रे ध्वनितं। दिशाशातनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वान्ङीषिति पूर्वोत्तरनाकाविसर्गौ केप्पराट्यः। इहानेकमिति। पद्य
पिक्त्रेम्परस्यारावपिलक्ष्य संस्कारकाणां वाक्यानामनेकत्वं तथापि तत्र संख्याहके वा कामेकमेवारहतुनरयेन। दिङ्नपमजादिरूपाकारस्यासंभवात्। पुराण

कै. कृ. शा. र. त्न.

११८

118

शब्दस्य घुघुलं तां छिन्नेकत्वं तथापि तत्र मंगमारुक्त तत्वेन रूढत्वान्डी पिपुणांनी नित्मवत्सेव नचैवं प्रणाली रूचिप्रवृत्तिः पुनः पुनर्जीयमानावणी प्त्याहोय यथमा
नभंतो दान्तत्वं न सिद्धेरितिवाच्यम् उदान्त नित्र तिस्वरेणा सिद्धत्वात् पुरा णां शब्दे हि धृताद्दित्वादं तोदात्तः अयं पन्था अनुविद्धः पुराणः पुराणप्रोक्तः स्याद्येमि
त्याद्यवंतोदात्तमायानि विधास्त्वात् केचित्तु वक्ता हि प्रपुराणाशब्दपाठसामर्थ्येन पक्षेदावेव नतु डीप्रसंहि डीप्विकल्पार्थः अंतोदात्तत्वेन डीप्रड्डीबोवि
शेषाभावात् नित्मपुराणांधांस्तता वित्याद्धिसाधित्या दूः ठमस्य योत्रमात्र हंधक एवार स्तेर इति भाष्यं नन्नु हृस्यावयवो विकारो वाश्मो हूकवमी उष्णानुन्निति
वृत्ता केसीपस्य विकारः कास्यं कंसीयपरशब्येपायन्निति पक्षात पोर्विकारः नितरश्चततस्यधादित्यत्र श्रोष्ठि काउपानन्तकाश्याम्योलीत्यादो डीयादुवी
रत्वेनेहमयोगोन सिध्यरितिचेत्रापूर्वपंचालाः पदोर स्वद्धत्याहापिवावयवेसमुद्दायवावकशब्दस्पर्शनेनशालीनेमुङ्कम दूरित्याद्विवधिकारेयमहूतिशब्दर
शीनेन श्रोष्ठकंकास्याथी उमकंसीपशब्दयोर्डनेनततः उक्तेथे वृत्तिपत्रिचलायोनिवि धत्वेनेष्टसिद्धेः नचमहूतिविहूसावयवायवपविनो शब्दभेदविवक्षाया
मनिष्टापत्तिर्दूबारे धेतिवाच्यम् स्त्रीलिंगे श्रनभि धानेनेवोनूपयोगाभावस्यानुमानात् एतेन शार्मालशब्दादन्निडीपिश्रापुराणंपदं श्रमेदविवक्षायांशमी
शब्दादेव तदर्थमत्रिपितानडीपिश्रंतोदात्तस्यादितिनिरस्तस्यष्टंचेदत्रितश्वतत्प्रसपादित्वेभाष्यमस्ष्मरशाम् दिष्टाणान्निति सत्रेविभिन्नानुपूर्वीकृसमहरा
मलयांतमनलिकमत्सपभिन्नानामेवपूर्वीन्तरमाहचर्पलान्नहंगमाद शपचेकजातोपानुवंधेनेकार्थ्येनतेनोष्ठिकेत्यादोनदोषः दैवदारवीयालाशीत्यादो
डीष्मवसिवउक्तलस्य त्तंतादन्न सत्वेनोक्तमत्सयपभिन्नत्वान्नपायात् शम्याल्लन्त्रित्सत्रादिदंवमसयः ननुषितापिनसत्रभाष्ययोर्विरोधः तंभाष्येतेतिवक्षिवि
ता यावेवेति नचशिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेनाणोनमनुपसर्जनमस्तेवेतिवाच्यम् अनुपसर्जनपदेनाणन्तयमाणस्यविशेषणात् अन्यथा नद राम

११८

तरवतरं नांते पि विशिषणस्यापत्त्वावनुपसर्जनाधिकारोऽस्त्येवं स्यात् । न त्वेवं स्त्रियामित्यनेन नागाद्दिकं विशेषविधानतः । आपिशलिशास्त्रे हि ज्ञेयत्वं प्रत्ययातुं न स्त्रि-
यामुत्पन्नः । पश्चात्तु नः स च लुङः । अतरत्यनुवर्तनात् ऋणोऽप्यनेन नमस्य पलक्षणं । एवं च सति चूडकुरूचोऽस्यादावपि दोषाभावात् अनुपसर्जनाधिकारोऽवश्यं वक्त-
चैवं समासप्रत्ययविधावित्यनेन तदंतविध्यभावात् प्लो अणं तांतस्यादेश्यत्वान्नायत्याः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कुंभकारी शुष्यत्स्त्री मत्ययां तंतानाय न्नो ढक्कुमस्य
पोनस्यातां नच प्रत्ययग्रहणपरमात्मविहितस्तदादेस्तदंतस्येति परिभाषायो तदंताशोप नधिविधिरिति समत्रपितु एवेतार्थे स्ये हृवे निहपितत्वेन तस्यापिसमासप्र-
त्ययविधावित्यनेन निषेधापत्या अणं तस्याप्युद्देश्यतानापत्तिरिति वाच्यम् । तदंतशो निषेधानेगीकारस्य सर्वसंमतत्वात् तत एव मानिपरिकादित्यनेन महाच्चपरति
वाच्यम् अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमस्य निषिद्धत्वेनादोषात् । न चैवं कारीशब्दात् पिकद्यापिद्कुक्ष्यादिति वाच्यम् । एकाच् द्विर्वचनन्यायेन समुदायाद्दैवो-
त्पत्तेः कुंभेन सह कार्यीभूतस्य निष्कृष्यापत्तेन योगार्थस्यार्थस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । समुदायाभिप्रायेणैव गतिः । अन्यथा औपगवीत्यादावपि केवलाकारशब्दात् पिकद्या-
विद्धोवृसप्तोऽदोषस्य वज्नलेयापितत्वात् काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी इत्यत्र लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायात्
ङीप्न भवतीति भाष्ये एकस्य शब्दस्य निमित्तेन । अत्रो भाष्ये । शास्त्रेण कर्णस्मामाभ्येविहितपि स्त्रियाम विधानात् तत्र हि त्वं दुर्वतेः । किं च औपगवीत्यादौ प्रकृतिमात्रसापेक्ष-
तया स्त्रियां वृत्तित्वस्यांतरंगस्य लाभेन शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् प्रकृतस्य तिरिक्त्वसुदा तत् सापेक्षत्वे न वहिरंगत्वेनात्र ग्रहणात् कुंभकारीत्यादौ ङीवनापत्तिः । अपि चैका-
र्थीभूतस्य निष्कृष्यत्वेनायोगात् कुंभकारीत्यादावनन्वयापत्तिः । नच विशिष्टस्यैवान्वयोऽस्तिति वाच्यम् । तस्याप्रकृत्यर्थत्वात् । न त्वनुप्रत्ययविधावुद्देश्यता वच्छेदका-
क्रान्तत्वम् । तद्धाणांतस्येव न तदंतस्य । कुकुरणादिति परिभाषातु कृन्मात्रग्रहणे न कृदंतग्रहणं । धर्मिग्राहकमानादिति सर्वसंमतानचामहत्स्वेन ग्रहणे न तदंतविधि

सोपनाद्दोषाभावः न त्वप्राप्त्यानिविधार्थमतस्यामिति तापकान्तरं तद्विधिः नहि केवलपाक्षिकत्वः क्रियांश्च विचासंभवतीति वाच्यम् । एवमप्येकार्थाभावापन्नस्या
ग्राः क्रियाह नित्वासंभवेन त्वदुक्तार्थासंभवः । अन्यविशेषणेऽतु यद्दुकुहचेत्यादोदोषाद्दुर्वारः । अपि चानिधीयते अतिमवतीमपर्यवादी परिस्माहेवनादीना
क्रीयांतुन्नेरभावेन दीवाघनापत्तिः । न चवनीरखेत्याहोउपान्तनन्तं तव क्रियाभिसने न विशेष्यते इति वृत्ताभिसाहोनपान्तरहारिकमेव निगाद्यम् । धिक्रिया
काभावेनाभ्यासे विशेषणस्यव्याप्यत्वात् । एतच्छिवपथविभागस्यपरहतयात त्वानार्थमूत्रारंभस्योचितत्वाच्च । नचैवं पंचाजीसत्रापि रापप्यान्तरानंतरस्य क्रियां
वर्त्तनादिति वाच्यम् । अज्ञाघनष्टाहप्रविपारः । अमतास्योदीपा । अत्रेपरतिन्यामेनैव सिद्धेऽद्रौ प्रकरणामध्येचा प्रकरणादजाघनष्टाविसस्यवैलक्षण्य
बोधनेन । क्रियाभिसस्यापामित्येवसंबंधस्य बोधनान्न च वैवं न परस्वलादिप्यरसत्रानुपस्थिततिन तयोर्निषेधो न स्यादिति वाच्यम् । क्रियाभिसन हसा
नदर्थस्य भाष्यादो साधितत्वात । उक्तफलार्थस्याग्रहस्याप्येवक तुं एक्तत्वमकरणं न यो टैशो फलस्य साधनाचासर्वेनामसंताम् नष्टं अत पशजेनादि सेषपे
गः प्रत्याख्याप नरतिमाघं तु वार्त्तिकमस्याख्याननास्यैकत्वेनयथाकथंचिद्याप्यमिति एहरूपैण कल्पनीयम् । तापका इति । निपातनान्नो अवाधकत्वपक्षे
कार्मणाद्भवति । अभएवकामेत्ताच्छील्येइति सत्रेन कार्येताच्छीलिके णो अत एव कार्यं भवतीति न ताप्या लाबुंवन सेकार्मणाद्दीवर्थवक्त्र । नारंभेप्येवमुक्तत्वा
दित्यपास्तम् । अत्रैव चरति फलस्य मत्वाच्च ज्ञायस्मिद्धेन सर्वत्रेति न्यायेन पक्षे चोरतापसेस्यापि भवति । अत एव कारादिभ्योऽण्ममस्यापएवकार्येः । किंतप्र
त्ययेनेति पणस्तमित्यादुः । असिद्धत्वादिति न चवचनसामर्थ्यात्खलो योभविष्यति किमुपधाग्रहणेनेति वाच्यम् । न्यायेनैवेष्टसिद्धो वचनसामर्थ्याकल्पनस्य राम
युक्तत्वात् । नचैवमपि परत्वात्खलोपात्पूर्वं पलोपोऽस्तु विप्रतिषेधे अमीपासिद्धत्वाभावस्यजनमनवना स्मिति सूत्रभाष्यकृता सिद्धांतितत्वादिति वाच्यम् । न ।

कारेणाव्यवधानाद्यासिः येननाव्यवधानमित्यस्यापवादत्वं नायं विषयः। अस्तोपेहतेःपिद्धत्वेपिस्थितित्वाव्यवधानस्य सुलभत्वात्। हलन्तद्वितसंज्ञाविस्मायेमत्वेन
वहिरंगत्वात् पूर्वमप्रवृत्तेस्तत्र। अत एवाति एतेनपुल्यायपुज्ञः प्रतिषेधार्थमितिवार्त्तिकाशेषत्वं याप्यादिरीतिर्विहृष्यैवेतिपरास्तम्। गार्ग्यादिभ्योऽयञितिचेति। ननु भाष्येक
न्यकुरेयोः अयंयञ्स्य चैवाकारप्रश्लेषपक्षः। गार्ग्यादिभ्याय त्रिसत्रंतु नद्यन्यथानुपपत्याकल्पते। एवंच विनियोगमकाभावारभिजिद्विदसच्छालावच्छिरावच्छमीव
दूर्णावच्छुयरुञोय त्रितिसंत्रेणपत्यप्रत्ययो ल्पितिचेत्र भाष्यानुरोधेनवार्त्तिके अधिकारपरव्याख्याने हृत्त्रिकातराधनभाष्यमते अभिजिद्विदिति सूत्रे अभिजितोमु
हूर्त्तेरस्मादिभाष्यमाणपाणौचायुधजीविसंघाद्दिस्य इति। जेरंगोकारेपिअस्त्रियामिति सावद्यतिष्ठीकारणादोषशंकायाअभावात्। नहिवाक्यानुरोधेन भाष्यं न
ह्योर्लयमितिराजन्यामान्नात्ति अविरोधरूपपुंजेत्तल्पत्वात्। सर्वत्रलोहितादिकतंतेभ्यरतिसूत्रेयत्रश्लेत्वतद्वृत्तेः सत्वेन गार्ग्यापाणीआवधापनीत्यादिभाष्यह
दूप्रयोगाच। गार्ग्यादिप्पदस्यत्राय त्रितिछंदस्याबह्वयकत्वेपित्वदुक्तसूत्रेगुरूमतछदस्यानामायाच। अत एवच हिपहिलोपोयत्रवेत्यस्यग्रहणावक्त्त स्कोऽ
भिजिद्विदसच्छालेतिसूत्रेऽकारप्रश्लेषोस्सवानचास्त्रियामित्यनुवृत्तसास्त्रियामसंभवरतिवाच्यम। मगटकहेतेरपामाणिकत्वात् किंपचास्त्रियामित्यनुवृ
त्तेरितिद्वत्वे अभिजिद्विदितिसूत्रभाष्युधजीविसंघोन्यदाहीकेष्वितिसूत्रात्पूर्वमेवकर्त्तुयुक्तः। एवंचायुधजीविसंघादित्यस्यानुवृत्तिरशंक्यैवनेत्यपरमनेकूलम्। नचा
प्रत्याधिकारपठितत्वाभावेनवात्तिकमतेग्रहणमनुपपन्नमितिवाच्यम्। अभिजिद्विदितिसूत्रेगोत्रेइतिवक्तव्यमितिवार्त्तिककारेणैकत्वेनापत्याधिकारेविहितत्वा
त्तत्स्यापत्याधिकारात्पत्रत्वो। किंच गोत्रेतच्चापत्यमात्रमितिहिसिद्धान्तः। नचगोत्रेइतिवक्तव्यमितिवार्त्तिकंमाष्येप्रत्याख्यातेस्वार्थिकविनापत्यार्थकत्वमि
तुः। आणोगोत्रादितिवचनांतेरणापत्यार्थकाणोमहणात्। तत्रयोगरीसानंतरापत्याणांविहायार्थीतरणांआवर्सनपोरहतत्वेनचएवंसूत्रमाहचर्येण
१३०
३.८.६

कृ.श्रा.८.
१२०
120

चगोत्रशब्देनापत्यमात्रं गृह्यते इति बाध्यमानस्य त्वबाह्निकस्याकारप्रशक्तेर्यणः प्राप्त्याभावेन मानाभावात्। नारदशब्दस्य गर्गादिषु पाठेनैवेति मन्तव्यम् अत एव तस्मिन्बाधजन्याप
त्यकस्यापेत्यर्थे बाधजेनानन्तरहानेन लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषया तद्वृत्तिः। अपरे तु अपत्यमात्रपराः। न तु देवापि जित्सु लक्ष्ये यथेन नञ्थे बबोधितत्वादिति वदन्ति।
अपरे तु अपत्यशब्दस्य सुश्रुताद्यर्थविहितत्वेन बाह्लिकमतेरेव बाधजेनानन्तरहानेन लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषया तत्रैव प्रवृत्तेः पुत्रकृत्वात्। अपमित्यार्थोऽधिकारप
स्याध्याहारेण नबोध्यते। तस्यापत्यमित्यनेन विहितप्रत्ययस्य लावकादर्थसंबन्धमात्रं बोध्यते इत्याहुः। नन्वेवं संधान्यलक्षणो ब्रस्य जित्वात् अत्र
गार्गिरित्यपि जित्स्वरस्य ग्रहणं न स्यात्। एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य ग्रहणमिति निषेधादिति चेत्। अत्रेदं प्रतिभाति। संज्ञाकेतिमत्त्वेऽद्वीयादत्र समसूत्र
प्रत्ययत्रयएवोदन्नवहितग्रहिलोपोयत्र चेत्स्यादीनां ग्रहणं दुर्वारं। न च गोत्रग्रहणानुवृत्त्या निस्तारः। एकदेशानुवृत्तेरयुक्तत्वात्। किं च योत्रायणा स्वः वात्स्या
यनकः देवानां लक्षणमित्यादौ दोषो दुर्वारः। न च प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रग्रहणान्न दोषः इति वाच्यम्। तु नित्यकृतं अभिजिद्वीदन्धवच्छालेन सारिम्रत्रस्य भाष्यादौ अप
त्यप्रत्ययान्तरूपत्वोक्तिः। गोत्रग्रहणस्य सिद्धान्ते तेनेवदुभयमग्नेश्च भ्रष्टिकाप्यन्ते। लक्ष्यानुरोधात्तत्रैव मात्र्यामिति तिसृषु त्रस्य भाष्यानुरोधाच्चात्र स्यागिकारस्तिने
हिगार्गीबोधो गार्गीकरस्यादिप्रयोग इत्यसंज्ञाकेतिमत्रस्य भाष्यादिप्रमाणपातता पकमिदं त्वनामाधिक्यप्रियाधाया अनापत्यमिति प्रयाविसृवच्यमिति मा
त्यपमुत्सार्यस्मधीमिरत्कलनीपृप्त। एवमिति। हरितादिभ्योपत्रिजोश्चेत्यत्रापि बाध्यायनलुग्गमिति दिष्टाकारः। न चैवं ह्यीयादनुमसूत्रं यत्नित्यादौ दोषः। उपदेशान्ते
रमित्येतावद्यां प्रवृत्तौ गालोपस्योपदेशावाक्यस्याभावपिसृनुवारकस्याकोप्यत्नौ बाधकाभावादिति। तस्मात् तत्रत्वंधकरणिपरिभाषाया निर्विषयतापत्तेः। पुष्यतो
श्वातदर्थरस्यासे यद्यते। पिग्रहणापत्लेश्च। यत्रश्चेत्यत्रभाष्यस्थापिग्रहणमिति लिङ्कूतः संहिताथाठपदानिधावेनम्यनिर्वीजित्वापत्ते श्च। वित्कारणसामर्थ्या दि रामः
१२०

तिपत्तु प्रातिपदिकग्रहणे। लिंगविशिष्टस्यापिग्रहणमितिपरिभाषयापिनः प्रातिपदिकान्तत्वेनो। लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टाच्च ङी। प्रत्यर्थोपकत्वात् प्रातिपदिकत्वेपि
ङीपः स्वमाप्यत्वेन विध्वरग्रहणमप्रयुक्तेति पाथ्यायुक्तेन युक्तं। न त्वेवं स्वरूपे। केवलः प्रत्ययो लिंगबोधकोस्ति। उक्तं नः। नापः। केवलप्रत्ययान्तस्य प्रयोगाभावेन प्र
प्रत्ययमात्रस्य लिंगबोधकत्वे प्रमाणाभावात्। किंच प्रत्ययान्तस्य लिंगबोधकत्वांगीकारे सर्वत्र लोपे हि तादृश तत्प्रत्ययरहितस्य सर्वत्र ग्रहणात् तापि तोक्ता धिकार
स्यस्त्रीबोधकप्रत्ययान्तात् स्त्रीबोधकोक्तातिकास्योपसर्पानतिवचनेनङीपभावापत्तेः। तदुक्तप्रावोक्तं न हि तदन्निसत्त्वप्रावधाच्चेत्यादिनाप्रिवामहत्त्वर्थमिति
भाष्यस्यैव नच लोहितादिकतन्त्रेप्यपरत्निसत्रे प्राबामितिनिर्देसर्थमितिरितिवाच्यं तिसग्रहणेनैव सिद्धेः। सर्वत्रैव ग्रहणानोक्तार्थीत्वाभाच्च। अस्य पितत्वादेवानन्तरं तो
श्व। आरंभसामर्थ्यात्तिसत्वलाभाच्चानचैवं चापोति स्वेकाराना उदीच्यामत्वेणावकाशत्वात्। नचैकप्रत्ययविवक्षायां भस्याढेतद्धिते सिद्धस्यप्रत्ययविधा वि
तिकवचनेन प्रवङावेच्याबधाचेत्सस्यप्रात्सिरेव नास्तीतिवाच्यं। एकप्रत्ययस्य सर्वत्राप्राप्तावि विधिवैयर्थ्यापत्तेः उपजात्यविरोधस्याप्याप्तत्वाच्चैकप्रत्ययप्राप्तिरेवका
स्त्वीतिवाच्यं। तच्चोक्तन्यायाभावमर्थम्। वापि सत्सकारेशस्य स्त्रीत्वेनग्रहणात् लिंगविशिष्टपरिभाषया बद्धप्रत्ययस्य सुलभत्वात्। नचवाया स्त्रीत्वस्याक्तत्वे
न एकप्रत्ययोनेति वाच्यम्। लोवतस्यैकप्रत्ययेप्रतिप्रसवे तेनैव तथामिधानेवाधकाभावात्। अन्यथा टाबादिविधीनां वैयर्थ्यापत्तेः। अत एव ब्रह्मत्वेधोस्ये टापाद
परतिसिद्धांतः। अनन्तर एव स्थूरिकापरत्वितरतिवालिके अन्तिनरत्वस्यचारितार्थ्यी। अत एव आवक्रोशीत्यादौ गौरादित्वात् ङीषा मन्त्रिमनेनाजित्वात् पाठा विहितेपि स्त्री
प्रत्ययसिद्धिः। तत्फलं तु पुंवत्वशङ्कान्तरे भ्रातरिति ङीपि लिंगविशिष्टपरिभाषया तिप्रत्ययोन। नचापत्यपरत्वात्तिप्रत्ययएवभविष्यतीतिवाच्यम्। पुनः प्रसंगवि
ज्ञानेन ङीपोस्वोरित्वात्। अनपसर्जनार्थं निमित्तत्वे न प्रवृत्तिः शेषापे स्वात्वेन वचहिरंगत्वाच्च। स्वाप्राप्रातिपदिकाविति सरत्रेतदुक्तोस्यलोपश्चैव स्यापोः सिद्धमिति

बृ.श.र.

१२१
(121)

ताच्चाउक्तन्यायप्राप्तेनेतु स्नातादप्रवृत्तौ वचनमनर्थकमित्यादृत्यांते प्रवृत्तिः। तस्मान्निवृत्तिकरणाभामर्थ्यान्प्रवृत्तिरिति प्रसक्तमेव। न तु तत्प्रहाणोक्तेर्निषेधसामर्थ्येन वर्णे
नभावश्यकम। नोत्यः। उक्तरूपविभागाभावात्। प्रवृत्तेर्मांञ्जिष्ठ्यनामविश्वासमणीयत्वात्। लिंगबाधकप्रसंगस्य विलेपितत्वात्। शिष्टस्य वित्तप्रायेनपरिमार्ष्ट
यात्र प्रवृत्तेश्च। सर्वदैव पितृकरणामनर्थ्यादेवेस्वकोरागाक्षनितं। एतेन आनर्थान्तरः। कश्चापरतिया तिक स्वभाषाप्रतो युज्जीयितो भवतीति दिक्
प्रथमवर्षीयोवार्तीति। उपचयापचयपलक्षणहेतुरेवदेवयमीष्टमेकेः। चत्वारि निहितानि किंचित्। यथाहुः। आघेवपत्तिनाधीनं हुति परा जिनिषन्नमानतीपन
नस्तं चतुर्थे किंकरिष्यसीति। श्रीसीत्वेत्येत। यथाहुः। पितार सूत्रिको प्राप्ते मत्रीरक्षतितिथावेने पुत्रस्य स्थावि। भावेनस्त्री सातन्त्र्यमर्हतीति। व्याख्या नादि
ति। निषेधस्य पंचानामुत्तराणामिति प्रोधनपर्जित्युक्तिः। तेषां चोक्तसंख्यापरिमाणाश्चादिति निपतौ। अध्यर्धशंदेवै तिलुषकिषं चोश्रूइत्यादौ मावकाशः। स्मिद्धान्त
ऽति। काउत्वत्विर्थऽ मानत्वेनार्धमानत्वाभावात्। प्रागुक्तमित्यत्रषिणं र्निन्त्यमितिऽप्रसचोलुगि प्युत्तरस्यार्थस्य पुनरेव ऊर्ध्वावस्थितशंकाः परिच्छेदकत्वेनार्ध
मानत्वात्। ननु यथा कथंचिदिति। नेनदेवधर्मतो द्व्यंशतापणं क्रीतेत्यर्थे द्विगौ लुकि तेस्मन्निषेधमिदुः। स्मृष्टं चेदं मध्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चाह
रणा पुष्टित्वादि वाकरणे थो। उन्मानं तु परिमाणशब्दे न तस्य न एव विभागात् प्रहणाभावार्थ्यांते। ऊर्ध्वमानमिमोलितिगुड्मानशब्देन तुलारोहेण प्रमीयते नि
ष्कादिकं पल्यं ऊर्ध्वप्रमाणमिति। तत्सर्वीरयेगुह्नत्वस्य सर्वे वेरूकाणीत्वेन प्रवेशात्। अत एवायामस्तु प्रमाणमिति विवक्षुरुन्मानमिति नोक्तमस्याहेति
प्रस्थायामत्वात्मानत्वं चाधिकमित्याह्रेनिर्हवि मः। द्विहस्तेति। तिर्यगवस्थितवस्तुनः परिच्छेदकत्वे प्रमाणत्वनायमितिमानं तत्वाहिति भावः। ऊ एधी
र्ध्वावस्थितवस्तुनः ऊर्ध्वतापरिच्छेदकत्वेनन्मानत्वेन मत्रेग्रहणान्निषेधानभ्रावस्येव। अत एव द्व्यभ्यां निष्काभ्यां क्रीतम् इत्यर्थे द्विनिष्कं। छंदीस्यत्रडीविदाहतः। के १२१

वितुपरिमाणशब्देनापरिमाणं विवक्षितमिति तस्य च त उत्पन्नं तावदिति । मात्रा भावात् । वितस्त्यादयस्तु परिमाणविशेषा एवेत्याहुः । इदं च मतं हमासमनोरमायां दूषित
मपरितो वेषमत्तं चेतितत्रैव निरूपयिष्यामः । प्रमाणान्वनप्रसिद्ध इति । शयशब्दो हस्तवाची । पाणिः शयः । शयो हस्त इत्यमरमाला । पंचशाखः शयः पाणिः इत्यमरको
शः । मरति पाठं तत्र मितिनिशी स्वामी । आदिना अंगुल्यादीनां ग्रहणम् । एतेषां हि क्वचिद् द्वित्वविशिष्टतयस्वतः परिच्छेदकत्वेनोन्मानवाचकत्वेऽपि तिर्यग्व्यवस्थितवस्तुनः
परिच्छेदकत्वं प्रमाणवाचकत्वमप्यस्त्येव । अत एव वितस्तिर्द्वारं शाखोलद्वितिप्रयोगसिद्धिः । पुरुषशब्दस्य तु पुरुषशब्दादीनामिवोर्ध्वविगतस्थितवस्तुमा
त्रपरिच्छेदकत्वेन न क्वचिदपि प्रमाणवाचकत्वं । पुरुषद्वयसमिति । न च प्रमाणेन लक्षणा तत्र प्रमाणार्थानां प्रथमं ह्युक्तत्वात् इति तावत्स तु पुरुषान् प्रयोगसिद्धिरिति वाच्यम् । प्र
आद्यपदयोरनवद्वर्जनेन चेत्संस्थाप्यन न दृष्टत्वात्सारिकस्याम । आयामस्तु प्रमाणमायामादि इति लक्षणोन्मानातिरिक्त एवायामो न सम्यक्तु इति मतान्तरम् ॥ तद्भूत्याश
कृते । न चैवमिति प्रयुक्तमादिति उक्तमते विद्धं प्रथमतान्त्रे विषमार्थे माव्यश्यकमिति भावः । सामर्थ्यादिवेति । तथा च प्रयुक्तस्य प्रमाणान्तरस्याभित्यादेः प्रमाण
शब्दः परिच्छेदकत्वे तेषु उन्मानवी प्रमाणलक्षणा वर्णान्तरिति वोध्यम् । सामर्थ्यादिति । पत्तु हस्तिपुरुषाभ्यां पुरुषवमितिताभ्यां वलम्भ्याक्रीतेम यज्ञे किम्बधर्मः पूर्व
तिलुकिस्तत्रस्य चागतार्थेन कथं सामर्थ्यमिति तत्र । परार्थाय स्थितिका भित्यन्तपरार्थापदतिन्यायेन तद्रूपस्याग्रहणात् । केवलं न प्रमाणवाचीतुशुल्वसत्रादि
प्रसिद्ध एव तद्वितालुक्कल्मन्यायेन जातिवाचकपुरुषशब्दस्य ग्रहणं स्यात् । अत एव लुक्त्वमनापि नास्तीत्यपरमनुकूलम् । अत एव प्रतिपदोक्तपरिभाषापनेवम
व त्रिःपुरुषं हस्तिमात्रमित्यत्र प्रमाणे द्रयसज्वर्त्तनामानादेशेनेति । न चैवमनोला । क्षणिकत्वेन दोषः इति वाच्यम् । उमय विधायकत्तत्राभावादित्यप्रमाणोपनोक्तपरिमा
णायाश्चप्रवृत्तेः । धनुषश्चेति । तथा च पंचमेषुधनुः । न ज्वालमयायप्रकरणेन श्चेत्युक्तौ लावलाभावः । किं च समासान्तप्रकरणेऽधनुरिति तत्राभावेऽपि कः कपदर्वी

बृ॰ श्रु॰ र॰
१२२
122

ः॥ ननु मध्ये पचादन्यापि न डाप्प्रतिषेधाद्वेवं वाच्यो न तु अनडुपधालोपिनः इति ङी विधिश्चेत्। तस्मान्नीयाम कत्ताया: प्रागेवोक्तत्वेन निषेधनास्पर्धात्। अन उपधालोपि
नस्त्वत्र बहुव्रीहिरिति स्तत्रस्यानुवृत्त्या बाधकत्वं नाम्ब। अवधी होत्रेऽनडहतीः सादिश्वावयस्याः ध्वधी शब्दः लिंगावाचके ऽप्युत्पत्तः। एकादेश इति संख्याग्रहण
मादिग्रहणं चेत् सर्थः। ननमवयवरामभ्रीप्य पिद्धिष्यतिः इत्याह। भागधेयीति भागरूपनामधेय इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः। अभेदोपचारान्नु इति वर्तमान पापशब्दः।
स्त्रीलिंगः। उताया इति। एतेन पापी मत्र इत्यो ह्यानपवर्ग इति हादृष्टो ऽन्नमपास्तम्। ननु अपाशब्दस्य संज्ञाशेष मद्दं तानामिस्याघुरात्तत्वेडीप्याघुरात्ते।
स्यात्। पचाते तत्वं तोरात्त मिति चेत्सत्यं। अपरशब्दो वृत्तादिशब्दं तोरात्तः। उताया परं पशिदेवाक्षवीर्यान न विधिना परं मात्स्वरस्या हान्तेयेव पाठतान्। तत्र ङीपि
उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तत्वं युक्तमेव। पूर्वमनेपचापरंडनः उदात्तो यममानमाद्युदात्तत्वं तु वृषादिपाठाद्बोध्यम्। अपरशब्दस्याद्युदात्ता हि वृषादिपाठाद्वा पि। अप
रपूर्वामप्येतिपश्वादिति कश्चित्। एवमरिश्वी शब्दस्यापि सम्यगिति श्वीति नियान्तनाद्युदात्तत्वं बोध्यं। नाम्याः शिशुस्तीसशिश्वी। तन्नश्चेभाषाग्रहणानुभाषा
यां निसंघेऽक्षु चिदिति बोधनार्थमर्तिनवेदमाचोमत्तपेदोभवेति स्त्रीमत्सपारकितपाठः संगच्छते। आर्य्यशाह्नतेति प्राक्तनुसन्तेसमाप्तेऽकृतं तत्त्वं। सुमंगलशब्दात् ङी
पुत्रं दस्यवगोपादिवृसुमंगलानामंतामाभिविति पाठात्। सुमंगलशब्दः लघ्वावितरइति मध्योदात्तस्यात् उः। सुमंगली इत्यादेतु मत्वर्थईप्रत्ययो बोध्यः। स्पृष्टं वेद
भाष्ये। भिषाम्मतरइति केचिदुदिपगातात्विः। भिषः बुकुदस्वश्वेति यात्रिस्तन्नगां जिमत्तयां तां वा। तस्मान्नस्येदमित्यगाः अस्मादेवनिपातनाहादिदेव पवा
हएकारः। नवीगतत्वादेव सिद्धिरिति वाअम। नियमार्थेत्वात्। अपत्ये न्नापीजातिमयुक्त दीर्घमवस्येवा। पत्नु संज्ञायांमबनशब्दस्यावयवार्थाभावेमांगांतत्वाभा
वइति। तत्रास्तादिविषयेशब्दमापुत्वान्याख्यानार्थेवार्थतरिश्वदानामिवयुतपारस्याववस्थकत्वात्। किंच संज्ञाशब्देष्वपि पतिशब्दो योनुसंधाने एव प्रवर्त्तते। अ लघी
१२२

भिन्नपदार्थायदतिन्यापत्त्यागिमानाभावात। अतएवभाषकर्मग्रहणंनियमार्थमितिभाष्योक्तिः संगच्छते। ननुधेति। पत्नसंयोगइत्सस्यपदफलमतियोगिकमाधिपसं
चेमतिशङ्कोत्रवीतीत्यर्थः। इदं च शब्दस्यपक्षान्तविकारेत्वेनहृष्टलपत्नीसाहावसंभवेपि विभाषासर्वस्यस्यत्नेनसिद्धमितिभावः। विवाहजन्यसंस्कारैवैशिष्ट्यमेवप
त्नसंयोगइतिवादिनांमते पिरघ्यांगीकृतस्त्रिधामुत्तैर्वत्तिः। नचैवंपत्नसंयोगग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यम् लक्षणाप्रयोगेपि शक्त्याप्रयोगाभावात। तत्रयत्न।
तत्रबोधवेलक्षण्यापातशक्यतावच्छेदकस्येवलक्षणायांभानोगीकोपिविशेष्यादेर्भिन्नत्वात। ध्वनितंचेदंएयोगात्पत्न्यांमितिसत्रेचतुर्भिःप्रकारैरस्मिन्नर्थेसत
द्वतीत्याहितभाष्ये। आचारभ्विंवत्ताल्कत्तेरिह्विवितिमत्तोत्तप्रकांतदोषशंकेवन। अन्यथेति। अनेनमंकृतसत्रएवदीर्घमध्याने सुध्यनेन सर्वत्र। समस्तस्या
ति। पत्नुत्रिषुस्थानेषुएनीत्यपणीयाहुः। तत्रयोगविभागस्यागतिकगतित्वेनसमासविधायकाभावात। त्रिष्विति समस्याअधिकरणाकारकत्वेनक्रियान्वयस्येवोवि
तत्वेनासामर्थ्याच्च क्रियातत्र्भावेनहृत्रिकल्पेमानाभावाच्च। शलत्पाइतितत्तीयानान्वितक्रियायामन्वयाभावेनसम्पन्नायत्तेश्च। अतएवतद्व्याख्यानेनागपरा
हृत्रोबहुव्रीहित्योक्तः। पत्नुअनुपसर्जनादितिग्रहणमाणस्येवविशेषणां। नचैवंविभाषासर्वस्यैसत्रयतिशङ्कांतस्यविशेषणानस्यादितिवाच्यम्। भाष्यादिप्रामाण्य
नोगीकारात। सर्वस्यैतनन्यनिशङ्कांतस्यारसमागात्वाच्चएवंकोनात्करणार्थ्यदित्तत्राविवाधांस्यहंचेदभाष्येइत्याहुः। तेनात्यवस्थितविभाषयैवलक्ष्यात्
रोधेनप्रकृस्समहत्सो। साधुपिंतुशक्यलेनअनुपसर्जनादित्यस्यवर्णविशेषणात्वेफलाभावात्। अणीतिप्रयोगस्वादेनतच्यवयुक्तत्वाच्च। अतएवासितपलितयो
र्नेसादिवृसत्रस्पष्टार्थकथनमितिन्यासकारादयः। वस्तुतस्तुअनुपसर्जनादितिगृह्यमाणस्येवविशेषणंयुक्तं। अन्यथावैयर्थ्यापत्तेः। दिकूणत्रिसारोतथानि
रोतितत्वाच्च। अतःस्त्रियामितिधनेनोयात्तस्यविशेषणत्वादापिशलेस्याह्याभावेनानुपसर्जनाधिकारोनकार्यइतिभाष्यकाराशयः। ह्येपातत्वंचप्रष्टव्यमत्वादिदं

बृ॰ श॰ र॰
१२३
123

संगच्छते। स्पष्टं चैतदुपमानानि सामान्यवचनैः। इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। तदेतत्सकलमभिसंधायाह। घोरं रमत्वादिति। ङीप्। तं च घोरं रमत्वादित्यर्थः। एवं चात्रानुपसर्जना
दिति विचियावाचिन एव विशेषणात्। मूलग्रन्थस्तु नाऽयथा तत्त्वसनुरोधेनेति हृदयं। द्विपेश्वेति। पद्यपि पंच पाद्यां हे धिवे रीरिति पठितं तथापि दशपाद्यनुरोधेनोक्तं। तत्र
हि न प्रत्ययप्रकरणोक्त विशेषविरामित्वेष्वेव कि दितिपठितं। केपश्वेति। इदं च दशपाद्यां स्मिन्हेव हरदत्तग्रन्थे च स्पष्टं। पंचपाद्यां तु कमेः पश्च तिल्वेतेति। रवनिति। इदं चा
भाष्ये भाष्यस्यहृततदेताच्चेनिपठन्ते। इदं च सामर्थ्यादनुपसर्जने प्रवर्तते। तेन कृती शिवहस्तीति सिद्धं। न हणतत्तुनेशानःक्रावप्यत्रपठ्यते तेन ङीप्ङीषौ विकल्पः।
एषणाः करणेऽरनिपठ्यते तेनाधिकरणे ल्युटि ङीब्बाधो तमशहेत्यत्र पठ्यते। तस्यापसार्थकत्वं तेनैव ज्ञानित्वात्तशा रवादियात तङीनां संग्रहस्समुच्चयः। अ
नडुही अनड्वाहीति समप्रत्ययपाठस्तु आ चित्वस्यार्थः। आग्रहायणीशब्दपाठस्तु आग्रहायणी भार्येत्यत्र पुंवत्कर्मधारय इति पुंवद्भावबाधनार्थ इत्याहुः। शानच्नपातन
शब्दौ ङीवंतावितिसाभाव्यं तेहहरदत्तादयः। अन्यत्रेति। तिष्ठद्वदित्येनेन नेयमिति तु हरदत्तस्यास्तीति दशाभावे टित्पस्यापि प्रसारणप्रवृत्ते कृते एकादेशे वन्प्रकृतिभावः इति म
त द्विपः विनिमित्तं चापकर्षं चिदितुनयामतानशस्त्रपाणि चित्रमनुनासिकस्यानिदीर्घस्य स्वरे र लोपो न हपामिद्धिरिति बाधितं न च संप्रसारणाप्रवृत्त्या निस्तारः। अनित्य
त्वत्यान्तानां संप्रसारणमित्यर्थे भाष्यकृता उक्तत्वात्। अनन्तरत्वकृदेशविकृतन्यायेन दुर्लभं। अनन्तु हि ह्रस्वविकारस्याविहितत्वात्। अत एव एजकोयमित्वोसा
देन रोधः। स्पष्टं चेदं हरदत्तेन भाष्ये पास्यायाथाद्धिकनामेति। नन्वत्राववनहणार्थोप्यपेनउतन। आद्यपक्षस्तु इहदृश्यत्वानुपपत्तिः। द्वितीये तु अभिव्यक्तपदार्था येशक्ति
न्यायेन माध्यभावविकिंआवयनग्रहणेनेति। अत्राहुः। प्रथमोपस्थितत्वपुरस्कारात् इमत्विह् अर्थबोधकशब्दं चव विधीनां चरितार्थत्वेन विलंबोपस्थितिकसंज्ञासु न प्रवृ
त्तिरिति हि उक्तं मामप्येव एवं चाववनग्रहणं विलंबोपस्थितत्वोत्थाविरहं तेन अस्मिन्त्रयीमाननमात्रत एवलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते। तस्यामुक्तार्थः एवं

१२३

थेस्पेकमलत्वात्। एतेन नीलशब्दो न गुणवचनो ग्रह्यते गुणो शुक्लादयः पुंसी सुक्लत्वेन स्त्रियामभावात्। किंतु गुणिपरः। नचैवं कालशब्दोप्येवमेवाशब्दो न गुणवच
नो गृह्यते। गुणो शुक्लादयः पुंसी सुक्लत्वेन स्त्रियामभावात्। किंतु गुणिपरः। नचैवं कालशब्दोप्येवमेवापाः जो वर्णो यद्ग्रहणान्नेन्वपः। वर्णोथाद्यस्य तद्गुतिलक्षणया योहरदन्ता।
दि मिथ्या स्यात्तत्वात्। अन्यस्यात्तत्तः न ग्रह्यते अन्यग्रहणं तिङीषं तस्मै विशृङ्गपथमोपस्थितनीलशब्दो मा शस्थ्येव शाख्यस्यचापि तार्थादि तिपराभ्यां वस्तुतः तत्र अन्य
तोङीषितिमत्त्रानं मरं कालनीलाभ्यामितिवाच्यं। तेनानापावर्णादित्यनुवृत्तस्यैव नियमः। नीलशब्दोविषयेतु अतिप्रसंगावारणार्थं चन्नारम्भ आवश्यक एव। एवं चव
र्णग्रहणं न कार्यमिति महल्लाघवं। एवं मिद्धस ति अन्वकालनीलयोग्रहणमवर्णोवाचिनोपि ग्रहणार्थं। एवं च गुणवाचककालशब्दादर्शनाद्याघविग्रवादित्यपरत्वेन।
कृतमन्त्रेण कालीइतिङीषभवत्येव। अतएव वर्णश्चेदित्यस्य वर्णोवान्यदार्थोवा अस्त्वेरित्यार्थोन तु वर्णः। अत एव नित्य(?)मित्यर्थः। एवं च नीलभोरक्तगो नीलीतिभवि
त्येवेत्यलं। मन्त्रेणाग्रहणाद्वाविषयत्वादप्राप्तोङीष्विधानार्थं। एवं कुंडग्रहणमपि न तु पघपिपिवदंस्यान्त्युताकुंडमित्यमरकोशेकुंडशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वपं
क्तत्थापिचिवेरतु न नेतिमेदिनीविश्वकोशादिप्रामाण्याद्स्त्रीविषयत्वेना मन्त्रेपिजातिलक्षणङीषः प्राप्तिरस्त्येवेतिचेन्न। अमरकोशे कमंडलुः कुंडीव्रतिनामासनं
दृत्वा समरकोशवलेन कमंडलुपात्रवाचकस्य नित्यस्त्रीत्वात्। नच कमंडलुवाचककुंडीशब्दस्यापि कुण्डमग्न्यालये मानभिदे देवजलाशयेर इति मेदिन्यादिप्रामाण्ये
न नपुंसकत्वस्यापुंस्त्वेन अस्त्रीविषयत्वमस्त्येव। कमंडलोरपि जलाशयत्वादिति वाच्यं। कुंडीकमंडलो जातरूपतिवल्लीमुनि पुमान् इति तु क्त्रराधेन कमंडलुव्यतिरिक्तस्य
स्यजलाशयस्य ग्रहणात्। किंच देवजलाशयरस्त्र न नद्धनूः। एषबोधाधिकरणमायेप न षष्ठीतस्य हस्य लब्धीपत्वात्। किंच स्य श्रमतिपत्त यकुंडमग्न्यालये मानेदेव
भेदे जलाशये रसेवकर्तुपुंस्त्वाच्च। अतएवमर्यके दृष्टो कुंडमित्यादिव्यवहारः पुराणादिप्रसिद्धः संगच्छते। पुगुणाना विशेषादिति विवचनग्रहणसामर्थ्यात्तच्चा मिस

बृ.शा.र.
१२५
124

त्रुवर्त्तमानेषु समेनेनव्यवस्थित विभाषाश्रयणाच्च संज्ञाज्ञाति क्रियाशब्दातिरिक्तानां ग्रहणं । अत एव बव्रीह्यादिगणोपठितस्य सर्वतो न्त्रिन्त्यादिस्य समुदायं प्रति विधिः प्रिय
कविर्विशेषणाहोनप्रवृत्तिः । क्वचिदप्रवृत्तिरेव स्यर्थात । सर्वतो क्तिन्नर्था दिस्यस्यबहुलं तेन एव प्रवृत्तिरित्यत्र नमानम सर्वेनउत्तरस्य वेयथार्था पत्तः । अत एवाल्पार्थेऽग्रा
मरिकाशब्दवत शकटिशब्दो पिबृषोदरादित्वात्साधुरित्याहुः । क्वचित्स्यरेवेसर्थीगीकारेणनमहशब्दाद्घुराश्नान्डी । पिशाघुरात्तेनैव । ध्वनितं चैतद्भाष्ये । एतेन सं
ख्यावाचकबहुशब्दस्य गणाबाधित्वेन एवं सूत्रेण सिद्धाव पिवैपुल्यादिवाचक ग्रहणार्थमत्रयाठइति पराहतं । स्वपरिभाषितगणाग्रहणाद्वत्रैयापिकादि परिभाषि
तशुल्कादेरप्यत्राग्रहणात । अत एव बहुशब्दसंबन्धिधारिशब्दानां गुणवचनत्वपित्रनभिधानात्तज्ञत्वेन तन्त्यामकाराद्यः । गुणत्वमतिपादकाभाष्यास्तित्रयात्
नपुंसकादित्तिसहीमवसाधीमहद्धीचार्वविस्वीत्यादिप्रयोगाविरोधात । निषेधुवेयथार्थापत्तेश्चेति दिक् । उत्तरार्थमिति । पत्नुबह्निष्ठतिबहुपतिबहूयतेः । क्विपूर्वबहुरिति
दीर्घान्तात्ङीवृर्थबहुग्रहणमिति । तत्राबह्वादिभ्यश्चेति सूत्रे उत्तरत्वतुवर्त्यबहुशब्दस्य संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणाना । अनुपसर्जनाधिकारेणप्र सिद्धार्थस्यापस
र्जनत्वासत्राग्रोसत्त्व । नचैवं बह्वादिषु अहनशब्दपाठपि दीवींसहीमा च्छादितिबहुब्रीहावेतो दान्नस्या दितिवाच्यं । अहनशब्दयाठसामर्थ्येनप्रवृत्तिरितिहरदत्तादिभिरभि
हितत्वात । तदुक्तं । सोमेवाधनेत्यादौ यथानङीपतथा तन्नैवनिरूपयिष्यामः । नचैवंबहुग्रहणसामर्थ्यादेवतद्बाधः । उत्तरार्थत्वेनोत्तरसूत्रेवत्सत्वात । नन्वेवं उतरतितत्पर
कं।वाच्यथा।पटुमिच्छतिपटूयतिपटूयतेः । क्विपटूरित्यादीनामुक्तरीत्येव वारणादितिचेत्रावाधस्युषानवोठा । क्रौ । कामविकल्पवाक्यादित्यादिको शवत्तेननवोठा
त्वेसापेक्षत्वस्य च प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनावहशब्दबहुगणवचनत्वेनव्याव संकेताभानाः । एतेन पूर्वसूत्रे उत्तरतिच्चिन्त्यं । नवातः रतिनिहत्यर्थं । एवरूसंयोगोपधात्रेनिवचनसा
मर्थ्येनेवनिहत्तिसिद्धेरितियराम्तात । रुग्यादिशब्दश्राद्वासाचारितार्थ्याच्चेवबह्वादिसाहचर्या तत्र कौडिन्यन्यायेनच कृदिकारादक्तिन इतिवचनमगुणवचन एव प्रवर्तते

घ्नितं चेदं मत्वा व्याख्येयमेवेति। एवं केवलमामकेत्यादि स्त्रीत्वं नित्यं मत्वा छन्दसोरिति स्यान्यथेमिति वोच्यं तेन त्वाशङ्क्य। अनादिष्टप्रयुक्तानि यत्नानुपूर्विकाः। छन्दस्य 65

पि दृष्टमेवानुविधीयन्ते। करदानीत स्याद्वप्रयोगकुप्रभवति। उत्तरार्थत्वे पिप्रयोगविभागोऽर्थ एव। दृष्टमेव बोधयितुं लक्षणं न रोतामितुं वं चरान्मोसुरा हन्तां प्रये।

गोरिति हन्तोः पंचमी। आख्यापमिति पंचम्यर्थे सप्तमी। यथा श्रुतमेव वा। आख्याव पुंस एव। अमस्या सम्भवात्। स्त्रियां च तन्मानस्य स्मात्यत्वा अभिचारात्त्वा। अत

एव मस्ततेत्यादेशेन। स्त्रीकर्तृकमस्ततत्वादिप्रयोगे हन्तुकं न पुनः प्रमापयति ध्नन्पत्राह। तथा चेति। रस्यन्त इति। अत एव गोपस्य भगिनी गोपीत्यपि भवति जन्यजनकम

वृद्धेरथ पुंयोगस्यापि ग्रहः। तुष्क्रत्वात्। एवं च लियोवर्तमानात् पवनशब्दात् स्त्रीत्वात् ङीष् स्त्रिदृष्टान्तु कुमात्र विधीयन्त इति महत्वाद्वं। केयटहर स्त्वात्पत्रस्तु मुख्यो

यान्तपवनशब्दात्। स्त्रियामित्यर्थे नस्पर्द्धमित्यस्या एवाधिकोऽरीष्टा विवीयतरस्याहुः। तन्त्राप्रकरणात् विशेषो नाइत्याह चर्योगोणार्थस्यैव प्रक्रमत्वात्तस्यान्त मुख्यार्थ

हृ पवनशब्दात् स्पर्शमित्यपि पावनीति भवत्येवेत्याहुः। आश्रणीति। तत्र नकारोच्चारणसामर्थ्यात् श्रुतक्रमात्रोधनच पूर्वमाकारस्य ततो नुगतिभावः। तत्त्विं समिति।

आकारोच्चारणान्यतो विधानस्य वक्तव्यपि तच्छक्यत्वे पिपरञ्छंदस्यमाणं। विसमितिभावः। दोषान्तरमाह। अङ्कितायां रूपप्रसङ्गादिति। अत एव त्वयाहृ स्वाक

रादेशो नोक्तः। अन्यथा व्रतशब्देन कारनिर्देशस्याकारादेशस्य च विरुक्ततार्थत्वेन पूर्वे परस्य प्रवृत्तावयमनुकास हस्वर्णाही वैगहृयमिद्धे। किं तेन। अन्यग्रहणलक्ष

णाप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिः। उत प्रवृत्तिः। आधेयमाह। अलुग्योगेन इति। नित्यत्वात्त्वारोणङ्गमिति मित्याह नवाहिं गाष्टे। तन्निमित्तविनाशसंभावनेनाकृ तव्य ह

परिभाषापावाल्लोपेनरत्यस्पेकादृशात्स्त्वे प्रवृत्तत्वेन सर्वमतेतद्बाधस्यावश्यकत्वेन त्वतन्त्वाधनेकचारिमार्थ्योपारूपस्यङ्गवारत्वादिति भावः। एतेन विनिगम

काभावात् तद्रूपावीक्षरतिमंसोक्तिनिरस्ता। अन्येरेषमाह। अल्लोपोनरस्य बाधनं च परिनार्थत्वादिति। बाधइतिसमम्यन्तप्रगाधा। विसर्यकमान्नः। अल्लोपोनरस्य।

चरितार्थत्वादिति षष्ठीसमासः पक्षे अस्य चरितार्थत्वं अचरितार्थत्वं न अचरितार्थत्वं अनचरितार्थत्वं तस्माल्लोपो न इत्यस्याकारोच्चारणसामर्थ्यात्सारूप्योत्संगमनुप्रा
प्तिः कल्प्यत इति भावः । न चैवं परत्वाद्बाधे न चारितार्थ्यमस्य । आबाधितैवोपपत्तौ तद्बाधकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । सामर्थ्यादेवेति । ककारस्वैयर्थ्यापत्त्या परत्वोत्सर्गमेकारस्य
नोत्कर्षं फलमिति भावः । शर्वशब्देति । इदंत्वोपलक्षणं कृत्वा लोपो वावेतीत्यस्यैवमस्यानिवृत्तावाद्वमिद्धत्वाच्च । अन्यत्रसाचारितार्थस्यास्पष्टत्वात् । एतेनाकारोच्चार
णादन्त्यानि दिश्येत्सर्वशब्देभ्यः आच [redacted] णो र्थ इति । किं इति । लोपेनानुग्रार्थ इति तिपसाहं इत्याद्ये शब्दानामप्रवृत्तेश्च । अर्थस्य विशिष्योपादाने न परान्तरनिरपेक्षमुख्यार्थ
निष्ठस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वाच्च उपसर्जनत्वाच्च । अदन्तत्वाभावाच्च । नाचैवं पूर्वयोगात् व्याप्यपातिति सूत्रे त्यन्तः स्यादुक्तेतौ घालिकान्तात्त्रितीका सहितः पाठ अस्मगात् । स्य
तं पुंयोगस्यानिरूपयितुमशक्यत्वादन्तत्वाभावाच्चेति वाच्यं । अकारान्तत्वे हि तथा पाठ एव स्यात् । ईकारपाठस्तु पालिकान्तात्त्वसूत्रस्थिति सिद्धमयस्थित्वं ध्याहारेणाख्येय
न चैवमपि लत्वं दुर्लभं । आपः सुपः परत्वादिति वाच्यं पर्वे परस्यकर्मेसप्रमं तत्वेन गतिका स्वार्थपदं नातिनिवचने मा ... परेसु स्वसने भाक्तस्य माभेद्वाभावा
ताधवितं च दभाष्येऽतिदिष्टं । यत्तु आनुजि सर्वं आगमे नैव सिद्धं वा कारादेशानुगागमपो विधानात् तापी ति नन्वा हेतुसिद्धेः उभयोविधाने माना माबाते गौरवा
च । अत्र माहुः वस्तु सावेसनुवृत्तेनेनन्ध्यवस्थितविभाषाश्रयणात् तद्भवितव्यार्थे इति नार्थे क्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे इति सिद्धान्त वृद्धेः योगे एवेति भ्रमितव्यमाउयाध्या
यमातुलाभ्यां वा आर्यक्षत्रियाभ्यां वेति वचनं तु पपाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः । आर्यो वेति ह्रस्वो दीर्घो वा इति इष्टं तं सिद्धास्तु । नहं नार्थैरिति इन्द्रवरुणेति सर्वं तु ईन्द्राणी सादो
णात्वार्थो । इन्द्रीत्यादिर्ध्याहृत्यर्थश्च । समासे इति । वनासमासे त्वनु प्रवर्त्तते । करणादिति वक्तव्योपदेशे ग्रहणमामर्थ्ये नानुवृत्तमात्रि पु इकारोपान्त्यपह रामः
स्थे अवपरवा । विएवेशब्द नवकुद्ब्रीहेराश्रयणात् । अंतरगत्वेन तस्याप्रवृत्तेश्च । अत एवाभ्रा लिङ्गसमासात् अनादिस्त्विति । एवं चास्वांग पूर्वपदादित्यादेरोपद

यहांगपर्थेमितिबोध्यमसमस्तस्यक्तांतत्वंतुरूढ्याहागपरिभाषयापदपूर्वस्ययग्रहणपरिभाषयातदंतस्यैवग्रहेतेनप्रातिपदिकस्यविशेषणीक्तांतत्वंकृतेनोके
पूरकांतपरे। एवंच बहुव्रीहेःस्वांगातोरास्त्रारित्यत्रनदोषः। यद्वा क्तादिविशेषणानामसामर्थ्यात्तदादिविधिर्नेति। स्वांगात्पूर्वपदएवेति। यत्तु अस्तिदूरूः भिन्नोपस्थाःसेतिवहु
व्रीहौअस्वांगपूर्वपदस्योदाहरणस्यसंभवेनस्वांगपूर्वपदमेवोदाहरणमित्युक्तं। नथानास्वांगपूर्वपदाद्वेतिविकल्पःशंक्यः। अस्वांगपूर्वपदादित्यत्रनञ्तत्पुरुष
कर्मधारयगर्भेककमधात्योस्वांगात्परंयत्क्तांततदंतोयोबहुव्रीहिरित्यर्थःस्वांगाच्चोपसर्जनादित्यत्रभाष्येउक्तत्वादिति। नत्राहृत्तिनयकस्यनेगोरवापत्याभा
व्यस्यप्रोक्तिर्वीरस्य। त्वातजातिकालसुखादिभ्यःपरस्यापिबहुव्रीहौविसन्तुर्सापूर्वान्तरपरयोः। भेयथाप्रसामन्निन्यायात्क्तांतस्यांतपदत्वेजात्यादीनांपूर्वपरत्वे
एवानोदात्तत्वस्यप्रवृत्तत्वेननिपरेबहुव्रीहावंतोदात्तत्वाभावाच्च। जातिपूर्वादितिवचनेनवनिरासाच्च। नहुपाधेरूपाभिर्भवतीतिभाष्यकृतोक्तत्वेनबहुव्रीहिविशेषणा
स्यवृत्यापत्वाच्च। तथाचास्वांगात्क्तांतान्तोदात्तोयोबहुव्रीहिरित्यर्थापत्तिः। तथाचकल्पनामुणपीतेत्यत्रबहुव्रीहेरप्रसक्तापत्तिः। अंतोदात्तत्वंचभूतपूर्वगत्येत्या
दिकमवसंभाव्यतानस्मात्स्वांगपूर्वपदादितिवहुव्रीहिर्बहुव्रीहेर्विशेषणं। यत्तुजातिपूर्वादितिव्याख्येवहनञ्सुकालसुखादिपूर्वस्यास्वांगपूर्वपदादितिविकल्पप्र
नेरितितन्न। जातिपूर्वादित्यस्यवचनमासामर्थ्येनोत्तरसूत्रेपिसंबंधांगीकारात। एतेनपूर्वोक्तनिषेधाप्रविकल्पायमितिप्रत्लग्रंथोव्याख्यातः। यत्तुभेपुत्रेहतीत्यारावस्वा
गपूर्वपदादितिरीघिमाहुः। तत्रपुत्रादीनांजातिवाचकत्वाभावात्। आह। नियहणेसादिलक्षणाप्यामप्रवृत्तेरित्याहुः। आमादिकहति। एवंकल्याणाः। विद्यमानमुखाय।
स्याःसेतिबहुव्रीहिगर्भेबहुव्रीहौकल्याणाविद्यमानमुखादितिप्रयोगः। आमादिकः। उत्तरार्थमनुवृत्तस्यानुपसर्जनादित्यस्यस्त्रियामित्यस्यचसंबंधावश्यकत्वात्तृतीयाव
स्वांगपदउपसर्जनंमुखाद्वितितदंतविद्यमानमुखेतिउपसर्जनमेव। स्त्रियांचनकिंच्चमहनञविद्यमानेतिनिषेधोदुर्वारः। नचसहनञविद्यमानेभ्यउनिवक्तव्यपूर्वत्रदं

बृ·श·८
१२६
126

णां बहुव्रीहिः विशेषणार्थमिति वाच्यमानत्वात् प्रकृतत्वात् अन्यपदार्थे बहुव्रीहेः सत्वाच्च। तस्मात्सर्वपदार्थानां अवहितेपि संज्ञा [redacted] विशेषणे विद्यमानकल्याणमुखे सा
रीति विधानार्थमिति तत्वं। एवं बहुव्रीहेः संज्ञातात्तादात्त्यादिति निरुक्तेम। ततश्च बहुसंज्ञा। एवं पदार्थस्यापि न संबध्यते किं न स्तत्र संज्ञा विस्तारो दोषीभवत्वेवेति बोध्यं। एवं तु उपस
र्जनस्य सागार्विशेषे ईहमामस्त। अशिवेति भाष्यप्रामाण्यात् सहनञ् विद्यमानेति निषेधः निसः। तेन कल्याणे विद्यमानमुखो निसर्योगाभवस्ते बाहस्त्ये स्वरस्याच्छं कुर्यात्। न
न्वा अशिविस्तत्र बहुव्रीहावुपसर्जनस्य ह्रस्वो भवते पिरोषस्य सूर्वो। तेन तत्पुरुषे प्यरं तत्वाभावेन च प्राप्यभावादाच्चार्य्यस्य पाठपुक्तत्वात्। न च समासिके देशाः शिवशब्दोऽत
त एव व्यावृत्तेर्विषय इति वाच्यम्। शिवेत्स समस्तस्य वोपदर्शनं प्रकृतत्वात्। किं च भाष्यप्रकृते केवल शिवस्येव पाठ उपलभ्यते। न स्पैकदेशे न त्वयमिति तु स्त्री। कल्याणा
पाणिमादित्यत्र नङ्। सुपाणिपादेति य मुदाहस्यान्यपदार्थे उपसंक्रान्तत्वेन उपसर्जनत्वमपि संज्ञावाचकताभावादिति स्यष्टं भाष्ये इदमेव। भिक्षस्य उपसर्जनात्। किं शिवा
शोभनानि शिवानुमुखे शिवि निमूलेन तत्तोत्ते प्रिसलम। वृषलेनेत्वं इति। वृषलस्या दिशश्चानाली तत्पुंस्त्वे स्त्रीये संयोगप्रत्यानाहित्वतुः षटपदोऽपगो इत्यस्य सरको शातः। कोशेपुं
लिंगेन निर्देशात् प्राशिकावृषस्यानुवारः। अत एव समनुष्येति किं। तित्तिरिरिति मन्त्रनये थो न पुंक्तः तित्तिरिः कंकुभालावरजिमारवर्धासुत्रस्येव निर्णयादिति शंका। निरस्ता
लाघवेन पक्षप्रामर्गे निर्देशस्योपपन्नेच नान्यव्यवच्छेदमानाभावात्। अः नरवहमो मरा इत्यादि सिद्धिः। एवं लक्षणेन चात्र न सिद्धिः। ब्राह्मणा वृषलताहीभां सख्यानस्ये
कत्वेन तत्प्रयत्नाभावात्। कुमारत्व युवत्वादीनां तु नानुगत संख्यानत्वं प्रयत्नं। अथ शत्याप्ड वावस्थायां शक्त्या नृद्धावस्थायां वेदृशीत्यदर्शनात्। पश्चा पश्चिम मनुष्यादिनिष्ठ
युवत्वादीनां ना नापि कायत्वाद नुगत संख्यान स्वप्रयत्नाभावाच्च। एवस्त्रकाथिते सर्वत्र ज्ञातुमशक्यत्वाच्च। पूर्वेन क्षेपि मस्त्रदित्यादेः संबंधेन नियत्वस्य केश्चित् विवक्षि
तत्वाच्च। युवजानी स्त्रीणां तु न नियतत्वा। अत एवस्य विरहहृदस्याये नङीषाए तेन पितत्वा द्विंजातिरिस्त्यावता। अत एव बाल्यावस्थायां देवदत्त इत्युपदिष्टे वृद्धावस्थायां रामे
१२६

ईदृक्त्वं तस्य मध्ये हेतुत्वात्परिमाणभेदेन द्रव्यभेदोऽनुगतसंस्थानं व्यंग्यत्वात् वैलक्षण्येन न जातिशब्दत्वं दृष्टम् । तथा निसत्वात् । लक्षणाद्दृश्यमानकालतया व्यक्तानस्य
विशेषणाद्वा । अनयेव न्यायादिकं न जातिः । ईदृक्त्वम् आह तेन न्यायानुगतसंस्थानस्य नित्यरूपपितृमेदेशकत्वाच्च । अत एव दर्शितम् श्रेष्ठो गृहीताबाधितान्तरस्तु त्रैतः । तथा हि
शब्दानां व्यक्तिदृष्टा जलत्वविशिष्टदेशत्वस्येव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । विशिष्टस्यानुगतसंस्थानव्यंग्यत्वात् । पारिभाषिकजातित्वं गौणीकरणे बाधकाभावः । अपापाठीनीति ।
चाणोऽस्य । आग्नायणी मुख्ये । अध्येतरि गोत्राः । गोत्रं च चरणैः सह । स्त्रीरूपोऽपि गृहणं । स्यपृचैतदमनुवर्तते चरणानां मितिमत्त्वे हृदन्तस्य शाखाध्येतृवाचीति । अस्मिन्नर्थे
शाखाध्येतृरूपो रूढः । उपचरितत्वात् इति । ननु अत्र तत्तद्गोत्रापत्यानि मिश्रायेणामे तदुक्तं पुत्र एव । तत्रिमात्र त्रिमन्यापेनापत्यपौत्रप्रभृति गोत्रमित्यस्येव ग्रहणात् इति चेत् न
त्रिमसंज्ञा महाणो भावः स्यान्न सिद्धः । स्त्रियां पुंवत्संज्ञायाः एव वा भावात् । न च पौत्रादिनि मितं तथा वाणायि श्राविसन्नानीकरणमात्मार्थी णा । स्त्रियां न पुंवत् संज्ञेति वचनताधर्
निवाच्यम् । एवं समत्वं पुंवत्संज्ञानिषेधबाधिमानाभावेन गोत्रत्वं रणवेष्यर्थं शक्ताकालेऽपि स्थितेको गोत्रमिति नियमबाधस्य तदुक्तत्वात् । अपि वा पुंवत्संज्ञा विषये कथं तामता
पत्रनिषेधस्य पालं । तथा च मध्ये प्रवादस्त्यायोदुर्वाराः । न चैवं जातिरवेति निषेधसिद्धौ गोत्रं णामर्थमितिवाच्यं । तद्धितान्तानि च डितेजातिकार्याभावस्यापित्तापत्तात् ।
फलमुखं गोत्रं च नदीषावहः । अत एव वृद्धाद्धक्तसौवीरेनिमित्तं च यस्य फंटाहृतौ । तिमत्त्वस्य मस्त्रिविषये पवाधकं पदं सौवीरगोत्रे एवेति भाष्यं संगच्छते । तत्र पुंसि युव
संज्ञायाः सत्वेनेकोगोत्रं वस्तस्य माताभावाधुन्येव । एवं चोक्तभाष्येऽपि निर्लुगितिमत्त्वस्य भाष्यप्रामाण्यात् पत्याधिकारे शाकल्यपक्षस्यैव ग्रहणोऽपि गोत्रपदस्य गो
त्रोतिरूपार्थे लक्षणा न तु पूर्ववत् । जरल्लक्षणापत्तेरिति तद्व्याख्यातारः । सौवीरगोत्रे वृद्धिनप्रकृतिविशेषणमिति तद्धितेनिरूपार्थेलक्षणा न तु पूर्वस्येव जरल्लक्ष
णापत्तेरिति तद्व्याख्यातारः । सौवीरगोत्रे वृद्धिनप्रकृतिविशेषणमिति तद्धितेनिरूपयिष्यामः । एवं च प्रागुक्तपक्षयोः फलभेद इति महदन्तरं । अत एव गो

गोपकंसाद्धते सादेगोत्रंचचरणैः सहेत्यत्रापत्यमपत्यंतमात्रग्रहणेभाष्याद्युदाहृतवद्यावदनुपपन्नं एको गोत्र इति सूत्रस्य भाष्यविरोधश्चेति निरस्तं। पौत्रप्रभृते
रपत्यविषयेत द्वितं तन्नाप्यद्वितेजातिकार्याभावस्य ज्ञापितत्वेनोक्तभाष्यसंप्रयोगयोर्विरोधाभावात्। तूपत्तोन रस्यैकेष्वता दिभिर्द्युनितत्वेन तस्य प्रोक्ति
वादपरत्वावश्यकत्वाच्च। आद्विन्दुति ति सूत्रस्थभाष्येऽपत्याधिकारान्यत्रापत्यग्रहणे लौकिकगोत्रग्रहणस्य सिद्धांतितत्वेन रक्षापक्षो बाधकाभावाच्चाम
हासंहताकरणेन दृष्टार्थस्य संख्यातंतायां मंजीकाराच्च। अत एवानंतरापत्यंप्यावश्यमितिसया प्रत्न। अत एव प्रवाहणस्य छेर इति सूत्रे उत्तरपदस्य स्वतार्द्धि
मत्वे उत्तरपदस्य संज्ञकेन निर्दिष्टेन विशेषः। जातेश्चेति व्यवस्थानिषेधादि ति भाष्योक्तं संगच्छते। गोत्रंचचरणैः सहेत्यत्र कृत्रिमगोत्रग्रहणेऽनुप्र
नंतरापत्ये गार्ग्येयो भीष्मःकानीनो व्यासः इत्यादि प्रयोगासाधनार्थं गोत्रइत्यस्य निर्दिष्टेनावश्यकत्वेन टकिरवेयदस्य ह्रस्वाभावप्रसंगादित्रिमित्तस्येतिम
हृस्वार्थं उत्तरपदस्य लवहृत्तेरावश्यकत्वेभाष्यमहेंगतमेवस्यात्। अत एव च स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङिति सूत्रे। नङितिपर्युदासे सहर्दूङाकेत्यादे
कर्मधारयपुंवत्कर्मधारयेति सूत्रे पुंवद्भावो न स्यादिति भाष्यकारोक्तं संगच्छते। अन्यथा बहुव्रीहावेव दूर्घणासंभवे उक्तसूत्रपर्येतमावतस्य निर्विज
त्वापत्तिः। मन्मतेजातेश्चेति निषेधात् सर्वसुज्यानवेवेदराद्कदस्त्र पुंवद्भावः इति पुंवत्कर्मधारयेति सूत्रस्थभाष्यविरोधः इतिवाच्यम्। हस्वविमतिष
धवान्निकवलादनुमीयमानपुंवद्भावस्यकमस्यये वान्निकमते सत्वेनादोषात्। गोत्रस्यैवायं निषेध इति सिद्धांतादितिनिरूपयिष्यामः। अत एवानंतरा
पत्येऽवत्रीकतीसादेजातिसंप्रयुक्तोऽपीष्यगच्छते। न च जातेरितिसूत्रजातिग्रहणस्यानुवृत्तेमानेरितो मनुष्यजातेरिति सूत्रेजातिग्रहणमपत्यमपत्यंतमात्रग्रह
णार्थमितिवाच्यम्। अपत्यमपत्यंतमात्रबोधकतायाजातिशद्वस्य क्लृप्तत्वेन एवं सूत्रे तत्थैवयुक्तत्वात्। अत एव जातिग्रहणं अयोपधादित्यस्य निवृत्त्यर्थमिसा एमै

करोत्कं संगाच्छ नेदुरुः तर तिमत्र न्तु अनुवर्त्तत एवं। अत एव वा धं स्थानी विति अर्धं पुं गव्यादित्वात्कु प्रत्यपेशा खा घेत्वाच्चकात्कटी तिव तत्रिपं ग्रामकुरु.
ने साकरः कुलीन शब्दस्याजादिषु पाठ इ तिहरदत्तो क्तं तु सर्वेषां समं। एतेन कोरम मा एकाम्यां व तिमत्र स्थ टापृडी। घा एप वा हृदतियारो आख्यातः। टापृडी। धो
एप वा हृद इति पाठः तत्र चेरम प्रहृसे व सर्व वाधर तिद्को गुणावृत्ती तिमत्र स्यकेप्यदादि। तिमेतु सत्स वो छ इति दिक्। लिंग वि शिष्टे ति। पन्तुमा तिपरिक ग्रहणे लिंग
प्रत्ययांत स्य ग्रहणमिति पठित्वा पपिभाषा प्रवृत्ते र्थ्य प्रादिव ऊव आवश्यकरत्तुक्तं तत्रात्वक पाठस्य भाष्यवृत्त्यादौ वस्त ह त्वात्। एकादेशेन प्रकृतिप्रत्य
पसंमोहे पि लिंगप्रत्ययवै शिष्ट्यं लिंग प्रत्ययान्तस्थाने जायमानत्वेन तादृश संवंधेनास्ते वा। किंच लिंगप्रत्ययान्त मित्यत्रांतशब्दः चरमावयववाची उत समी
पवाची। नाद्यः उक्तरीत्या दोषापत्तेः। नांत्यः। कुमारित्यादौ दोषापत्तेः। प्रातिपदिकत्वेन ग्रहणार्थमर्वा न्तवद्भावस्यावश्यकत्वेनोभयत्राप्यनुपपत्तेनांता
दिवद्भाव इति निषेध प्रवृत्ते स्वतिमत्र वी पि विभाज्यं एवं पदत्वेति। उत्तरपदेन पूर्वपदार्थ स्योपमत्सामर्त्ति न्यायेनो यमानवाच्येव गस्यते। अत एवोत्तरपदस्य ग्रहणं च रि
तार्थं तत्रोत्तरपदशब्दस्य योग रूढत्वेनोपस्थितत्वादुत्तरत्वमप्युपमानवाचक पूर्वपदार्थ स्येवेव अत एव हस्तिशुभा हरिस्तत्र त्रियपदे वकुल्मी हालू इत्ता अत ए
वा धोधिकारान्त्राप काहा। कुरोरित्सु क्षेपवतन्द त त्वेलवृ इ वैता दिति सामर्थ्यादृश्वेषार्थं त्वाभेदत्तापदस्य रां विंसप्रयोजनमित्यपास्तं उपमानाभावादिति। नन्वि
दंशपेकावुरोताविवे तिमत्न्ग्रथविहरुमिति चेन्न स्वपद ग्रहणस्य सामर्थ्येनशब्दोपमानोपमेय भावस्य रूपकातिरिक्तस्य ग्रहणमिति न्यायमकारोक्तत्वात्तादृ
रस्तनस्तस्य हितपर्यायः शफशब्दस्याह। अनाकोरे ति। इत्यं चनमात्रम गौदीतिमत्र पो दिप्रतिषेधात्तज्ञायते। शार्ङ्गरवादीकामंउत्ये य शब्दः पठ्यते। सव चतुष्पाद्यो
हजि तिव्रजनेनतर् निहरस्ताटयः नेत्रा जित्वेना धुहात्तत्वे ङीपेव सिद्धत्वात्। कात्यायनशब्दः पठ्यते मचयत्रं तमहह। तिकक्षप्रत्ययांतः। फगोत इति तु गोत्वः। तदपिन।

एभ

बृ. श. र.
१२८
128

त्रिपाठव संज्ञाया अभावेनैको गोत्र इति नियमग्रहणं नेः। आश्मरथ्य शब्दात्रेयपत्तो अश्मरथस्य ग्राद्योगादिः अपवादत्वात् प्रसयस्य पूर्ववर्गीतित्वेन ष्फङ्। नो
पूर्यायेणाविद्यो। अश्वचेवतं इ शब्दो विपठ्यते। इदं च स्त्रियाः पुंवदिति भाष्यादेवेष्टु। ई। विभाषा इति। किन्तु ई। गांतरेणा मिति प्रयोगास्तु संयोगलक्षणा ई।
यत्तोवोक्षः। सतु नानेन वाध्यत इति सर्वं समतं यु क्ति। मिरुं चास्य ष्टं चेदं दिष्टाणा जितिसूत्रे भाष्ये। नचैवं नात्वतानि विशिष्टस्त्रियामपि युवयोगलक्षणा ई। घान
ई। तिप्रयोगास्य दुर्वारत्वेन नरशाघ्राते ई। न्धिधानं हि द्विविधानं चेत्यर्थमिति वाच्यं। प्रयोगेत मा मावपि ज्ञातेतर भावं प्राग्नेनचारितार्थात। अपिच नरो संता
यामिति सूत्रे भाति परिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणा मिति परिभाषयाना ई। शब्दार्थग्रहणार्थं यथा मा सेतेवोचिता। नन्वष्ट. तस्य रूपं ई। भाषयाप स्यति
लोप एवमविष्यती स्यकचराह।। किंचेति। पात्वादिति। अत एवाद्युपधापाद् इति सूत्रे उपधा ग्रहणं चारितार्थं। एतेन कार्यकालपक्षे परत्वस्यक्तमशक्यत्वादिष्टसि
द्विरित्यपास्तं। कार्यकालपक्षे विनिगमकाभावस्य स्पष्टत्वेन नियानशाग्याघ्यतानुरोधेने इष्टो विषयेत्वदु नाप क्षस्या अपि तु मशक्यत्वाच्च। अयोगादिति। पद्गुरुकौ
गुणावृद्धी इति सूत्रे तच्छब्दशब्देन परिभाषयेगुणाण्णाभाषा व्यवलह्न इति तन्ना सार्वधातुकार्धधातुकयोः अलोंऽस्य स्परे कोगुणवृद्धी इति सूत्रत्रयस्य लक्ष्य संस्का
रकमहावाक्ये विशेषणविशेष्यभावमादायैवतच्छब्दशब्द इति कोप्यक्तभाष्योक्तमनितत्वात्। ईत मिति। नचैवं वानगादिशब्देति प्रसंगः। माह चर्येण मनुष्यज्ञातिद्वारक
स्येव ग्रहणात्। पंससुदायं योवपवो न व्यभिचरति तस्य ग्रहणामिति न्यायेना दोषाच्च। अपं चन्यायः ईतशब्दस्य प्रयोगाभावेनाधिकग्रहणस्यावश्यकत्वेनका
रादिः। अकारांतग्रहणस्यावश्यकत्वेन तन्मात्रग्रहणे नैव शास्त्र स्य चारितार्थ्ये अधिकग्रहणेन किंचिन्मानं। अधिको पर्ध्यापकसामग्र्या अनिपतत्वादितिनतवे
मतः। अधिकमिति। नवातद्रूपत्तु इत्ति साम र्थ्यादाघाकारस्यमविष्यतीतिवाच्यं। इतोमनुष्यज्ञातेरिदं तदस्याहिनाविच्छन्नात। गणसूत्रेनुवर्तते भावाच्च। शाङ्गरवा णर्मे

घयोऽरीतिति सूत्रेऽन्वयिन वा पितार्थे समासमध्यायेगाद्या। विनयादिभ्य ठगिति सूत्रेऽत्र संबंधमुपाययाद्युक्तं तत्त्वं चेति वचनेऽपादानेऽचेतिवचनाद्ये उत्सर्गप्रमाणादेशाविरहदुधर्मो
क्षिकरणास्यैवादिशिनोधोषित सूत्रेऽसंबंधमुपाययाद्युक्तं तत्त्वं चेति वचनेऽपादानेऽचेति वचनाद्ये उत्सर्गप्रमाणादेशाविरहद्धर्मो क्षिकः तेनोपासस्यैव हस्वत्वमिति बाध्यापि
ह्यत इति। अत एव मातामहयोर्ज्ञातित्वाभावे पितृीन। भोष्यादिकमिति मिति। अत एव पुमांसं पुत्रमाधिहीमा सोऽपि पुत्रत्वेन पुत्रो विशिष्यते। स्वतो ग्नेति। न चात्रस्यात्रिवद्य
वेनन षट्स्वस्मादिभ्य इति निषेध इति वाच्यम्। द्वित्वे वैयर्थ्यापत्तेः। उपस्थितत्वे विभकरणाप्राप्तस्यैव निषेधाच्च॥ किमर्थमिति। पितुरिति तः प्रपुत्रनाशादेशेऽभिमन्त
पदार्थोपदर्शनमापनना दिन्याक्रोशो पुत्रस्य स्यासारी नाम प्रवृत्तिरिति। तत्र उभयोरपि समानार्थत्वेनोऽत एवाभिदस्यैव शब्दभेदनियामकत्वेनोक्तन्यायाप्रवृत्तेः। किंचैद
नापूर्वादेश विधायकं किंतु क्रोष्ट्न्यायेन विषय विभागबोधकमात्रम्। परस्परमानवबोधकत्वेनास्य न ग्रहणमिति। तथा च सति पुत्रादिनात्यादेशशब्दभेदेन विकल्पः
फलितइति तत्राविमभतिश्चिति सूत्रेण विकल्पस्य सिद्धत्वात्। वक्तुनादिनीति सूत्रेऽप्यतस्य न ग्रहणमिति प्रागेव प्रपंचितं। अत एव स्वार्थमिति त्वा तस्ये
क्तिः संगच्छते। प्रसक्तिपक्षः नादेशपुत्रशब्दस्य प्रतिपदोक्तपरिभाषया ग्रहणानापत्तेश्च। अत एव पुत्रः पुंभ्य इत्यादावादेशपुत्रशब्दस्य न ग्रहणमिति संप्रधार्यं। ननु प्र
सक्तिप[redacted]शानुरोधेन प्रसक्तिपक्षे प्रतिपदोक्तपरिभाषायाः अप्रवृत्तिः। अत एव नाचार्यराजेति सूत्रे आचार्यादि ग्रहणं चरितार्थं न साध्यापीटित्यः प्रति
पदोक्तः पुत्रशब्दः संभवतीति चेत् नहि विनिगमनाविरहेण प्रसक्तिपक्षे उभयोरपि ग्रहणं स्याद्रूपार्थत्वेनाप्रसक्तिपक्षेऽपि विरनुबंधकेतिपरिभाषायाः अप्रवृत्ति
रंगीकार्या। अपि च नाचार्यराजेत्यसुनं अतो ग्रभोजकुलमेहम्यः पुत्रादेवेत्येव सिद्धेर्वार्तिकं व्यर्थमेव। किंच कुलशब्दस्य नपुंसकत्वेन तद्भेदोव्यर्थ एवेति स्याद्भि
विभावनीयं। उदात्तनिवृत्तिरिति। इदं च वचनं न सुहृष एव प्रवर्तते। न बहुव्रीहौ कारस्वत्यागस्येति सूत्रस्य बहुव्रीहावेसंभवात्। अबहुव्रीहौ वित्य तत्पुरुषे तेभ्यश्च। एवं

बृ. शा. र.
१२९
129

साहचर्येणान्तथैव संभवाच्चात्र तत्र त्वया निकस्य तत्रैव प्रवृत्तेः। प्यन्तुवार्त्तिके आद्युदात्तः पुत्रशब्दो निपात्यत इति तत्र। स्वाप्यकरणे एवं वचनस्य कर्त्तृयुक्तत्वेन टकारस्य दुहितृत्वग्रहा
णास्यच वैयर्थ्यादित्याहुः। तावतापि हृहणमिति। तथा च श्रीहरः। स्पामिति वा क्विके डाप्रत्यये विजातीयानुबंधकरणं च नक्कनेमंद्रस्य यस्य मनुकूलता। एवं दुरसस्य स्थाने चट
टरतिमस्त्वपतां। यद्वा टीप् टीप् डीप् इत्येवमत्र सप्याः समप्रमाणक्तुडकारः आचारक्विपि नान्यत्र मेव परमिति तु प्रागेव निरूपितं। किन्तु धातूदात्त इति नीयाघविभागशस्ये एवमह
त्वः भिन्नानुबंधनिर्देशो वैयर्थ्यापत्तेश्च। अ। तएव सिद्धांते प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया दोषो नशंकाः। औगणादिति। आस्कन्दय एणी
त्यादौ यस्य ति लोप इत्येतिशेषः। अत एव दंडिनीत्यादौ टिलोपो न। अत एव चावंततानां प्रातिपदिकग्रहणेन एकारे शाम्यपूर्वी तत्वात्त्वा हिमक्ति निमित्तकार्यग्रहणान्सिद्धं। दि
ग्गितिदिगर्थस्त्वाठेन तस्माद्धपथा इत्यपिं त्रशकाः। उवति शब्दे विकाराभावमात्रतात्पर्येकत्व बुद्ध्यादीनामप्यभावापत्तिरिति दिक्॥ ॥॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः॥ ॥
नीलरूपवदिति। प्राशस्तमनुप्रवृत्तीयासमासो वा। मतुप्रहितपाठे तु बहुव्रीहिः। नियतपुल्लिंगएवेति। अपंभावः। वासुदेवभगवद्वाचकत्वे धोश छ्त्याकारांतस्यैव लिंगबोध
कत्वं वा वचनं तादृशानुपूर्व्या एव शक्तता वच्छेदकत्वं कल्पनात्। तटादिशब्दानां तु विसर्गाद्यंतानां लिंगबोधकत्वं नाकारांतस्य तत्र मिथ्यादोषोपल्लिंगादिबोधापत्तेः। शक्तताव
छेदकानुपूर्व्याः सत्वात्तविसर्गानादेनाशक्तत्वकल्पने तु तत्र प्रातिपदिकार्थत्वाभावो लिंगस्य स्पष्टएव। नामार्थयोरिति। नामार्थत्वं च नामजन्यबोधविशेष्यत्वं नचेति। धा
धादेः कोग्रामदृत्यादौ ग्रामादिपदानि कर्त्रादिकारकप्राधात्रियार्थकानि कारकरहितं त्रियार्थकानि वा। तत्तत्तस्य संबंधित्रामादिलक्षणेति परेषां स्थितिः। ग्रामं गच्छति प्रमो
पतितृत्यादिवलक्षणाः। अधिकरणत्वविवक्षायांमासमुद्रकंयस्मिन्नित्यपि विग्रहो वा ध्याः। द्योतकतेति। अत एवं संदराः समचपदनिपातसंदर्शेवति। नष्टस्वेत्यादौ दोष राम
दूरीशोरेहृहैरिवोदीच्यामित्यादावनन्वयः प्रतिष्ठतेइत्यादावर्थासंगतिरनन्वयश्च तरंत्यादावकर्मकत्वं चेत्यादिकं। नानं चैवं वा गर्थी विवेत्यादौ वा गर्थशब्दस्य वा गर्थसदृशलक्ष

णांगीकारेपदार्थैकदेशत्वेनवागर्थयोः संपृक्तावित्यस्यानन्वयापत्तेः प्रतीयमानत्वभंगापत्तेश्चेतिवाच्यं संपृक्तवागर्थसंदृशेलक्षणांगीकारेबाधकाभावात् । अनन्वये
पुपमानोपमेयनिष्ठत्वमात्रेणप्रतीयमानत्वांगीकाराच्च । समासगतायाः प्रतीयमानायाउपमायाः स्नेहवादिशब्दानां वाचकत्ववादिनां मते ह्येषैव गतिः । नामार्थयोरित्यत्र
नामपदेन सत्ववाचि गृह्यते । अत एव पचतिकल्पं देवदत्तरूपमित्यादौ स्वसिद्धान्ते भेदेनैवान्वयः अत एवैवं यमुत्पत्तिनिमित्तेन विषयिणीति वृद्धैर्नैयायिकाद्युक्तमन्यत्र वि
स्तरेण दृश्यतेति । इदं चामिक्षां देवतायुक्तां वदत्यैवैश्वदेवीति सूत्रः । आमिक्षायाः सा । त्रिधात्त्वैव विषयार्थता । केवलादेवताबाधनि सूत्राग्रे समस्यमानं । नाम्ययुक्ता ग्रे देवस्य
प्रतिपादयितुं श्रमः तद्धितेन चतुर्थ्या वा मैत्रावरुणं नवा प्रथमः देवता संगतिमित्तत्वं देवं तु परमित्यादिमीमांसकरीतिमनुसृत्योक्तं देवतात्वशक्तिरिति वादिनां मते ध
र्मिबोधनार्थं लक्षणायां लक्षणेति मतान्तरमनुसृत्य देवतोपाधिकात्मधर्मातादृश्य तिप प्रयोगार्थे प्रसंगो भवतीत्यादिकास्य देवता । सादिसूत्रत्रस्याकरग्रंथाः प्रकृता
तिध्येयम । ननु प्रातिप + आवश्यकत्वेन मत्वर्थत्वमस्येव । आदिनाग्रहणं निपातादियोगसंगते । मदेर्देव एव शक्तिः प्रत्ययस्य । प्रकृतेस्तु देवतायां + दिकार्थप्र
थमेतिवाक्ये लिंगविशिष्टपरिभाषाया संबंधोस्ति उत न - बाधः । यस्मात्तदादिविधिस्तस्यार्थैःस्वार्थस्य फलितत्वेन प्रातिपदिकग्रहणस्यैवव्यर्थीपत्तेरिति ध्वनयन्नाह ।
अर्थलिंगे चेति । अन्येषोषमाह । मानस्यादिति । परिविति । अपभावः एवं लक्षणे अर्थे शब्दो निपतोपस्थितिकपरोवकृमशक्तः लवणः सूपः लवणं शाकमित्यादौ दो
षापत्तेः । लक्षणादिना सर्वेशब्दानां सर्वत्र प्रवृत्तेः संभवाच्च । अर्थभेदाच्छब्दभेदेन दोषाभावांगीकारेतु तटइत्यत्र स्त्रीनपुंसकयोः तटीत्यत्र पुंनपुंसकयोः तटमित्यत्र स्त्रीपुंस
योः तटशब्दात्रियानतयाभानाभावेपि तटादिशब्दानां भेदांगीकारात् । ननु तच्छब्दैस्तेषां नियतोपस्थितिकत्वमस्त्येवेति लिंगपदे व्यर्थेदः परिहारः । एवं च वृत्तिविषय एवार्थश
ब्दः फलितः । किं चेति । इदं चैकद्विकपक्षनिराकरणपरं । माध्येति । अत एव द्वितीयादौ लिंगबोधः । हुं फट् इत्यादिनिरर्थके पुशब्द एवमर्हतीति विषयः । निपातस्यानर्थकस्येति

प्रातिपदिकसंज्ञाविधानाद्धा। अत एव सकृद्विधुपात्तो दृश्यतु प्रथमेत्यर्थेः तदेव ध्वनयन्नाह। लस्यार्थानां विचित्रत्वेपीति। एकं चित्प्रातिपदिकं। एकं चिल्लिंगमस्य
यसहितं एकं विच्छक्तं। एकं चिल्लाक्षणिकं। एकं चित्रैरूप्यं। एकं चिन्निरर्थकमेव। अत एवार्थग्रहणं च रितार्थं। न च प्रथमेत्येवोक्तो प्रातिपदिकार्थस्य शेषत्वात् षष्ठीस्या
त्। किंच नियमरूपानामस्या विभक्तिनियमपक्षे कर्मादेरप्रथमापात्त्रार्थे नियमपक्षे प्रातिपदिकार्थे द्वितीयादीनां च बहुवीरत्वं। अत एव त्रिकपक्षे द्वितीयादीनां वाच्या
र्थस्योपलंभेन तत्साहचर्यत्यागोपि न। किंच एककयो रित्यादिभिरेकत्वादयतयात्वैसंख्यायामेव विधानस्य लयाच पूर्वोक्तिदोषे वक्तव्ये कापि तः। एतेन संबंधे षष्ठी
तिन्यायात्रोपदेसपास्तं। करणादिप्रदानांध र्मिपरतायां निर्णीतत्वे न अंतरत्रानन्वयापत्ते श्चेति चेन्न। ह्यादिस्तत्रे रो ष ब न प्र ध मा पाः इति पूर्वत्वेन पुनः प्रथमे
त्यर्थे प्रथमे से व सार्वपि ति निपाः निर्दिष्टार्थाः प्रकृत्यर्थे भवंतीति न्यायेन प्रकृत्यर्थे प्रथमेत्यस्य फलितत्वेन नियमरूपस्य फलभत्वात्। तदेतद्ध्वनयन्ना
ह। अर्थे प्रथमेसेवसा एवमिति। द्वारागाशह्वस्येति। अत एवोमानेपि निवृत्तं। न केवलेति। परश्चेति समनंतरत्वसंपादनार्थं दिशाकांक्षायामनेनक्रमेणस्येयठितत्वे
नन्वागतनामंते नियेशादिति न्यायेन च परदेश एवोचितत्वात्। अत्र दोषद्वयं विकल्पस्याप्युक्तत्वेन परशब्दाध्याहारस्यैव युक्तत्वात्। एतेन पूर्वशब्दस्यैवाध्याहार
इत्यपास्तं। अपि तु विशेषोपरस्तात् क्रमाणस्यैव पर्थ्यापत्तेश्च। अंगमस्य हारिसं नेमत्ययस्त्यादिसप्तमीवलेनै परत्वेएव तात्पर्यानयनाच्चानंच मनस्य पःपर एव न के
वल इति नियमार्थमपि तु तिवाच्यो। प्रकृति विशेषादि शनैवप्रसपप्रसाधुत्वविधानेन केवलस्यासाधुत्वादेव तदुपपत्तेः। तस्मात्प्रत्ययः पर एव भवस्येवेति नियमार्थः
तत्राव्याख्यातो ऽपादानुपस्थितत्वात् कृष्णमात्राणां प्रकृतीनामेवान्वयो बोध्यः। अत एवैकंपश्य। एकेन कृतमित्यादो द्वितीयातृतीयादयोभवंति। एकत्वादीनामनुक्तत्वेपि
कर्मत्वादीनामनुक्तत्वाद्वितीयादिकमिति चेत्त हि प्रातिपदिकार्थस्यानुक्तत्वात् लयमेति मपयापि सुवचं। प्रातिपदिकोक्तत्वे तु नप्राप्तव्येकं। प्रथमा विधायकस्य नि एभि

तिविषयत्वापत्तेः। अत एव पंचकमिति परिस्कारार्थं प्रश्ने द्वितीयादीनां फलमत्र। विभक्तिरहितप्रातिपदिकेनैकत्वाद्यर्थो निरूपयितुमशक्यं इति चेत्तर्हि स्वार्थः प्रथमां
विना वक्तुमशक्य इति प्रकृतेपि समानं। किंच भिन्नदिशया उत्सामर्थ्यात्कर्मणि द्वितीयाद्येकयोरित्यादिनियमे तत्तया स्वौजसमौडिति वाक्यार्थो संज्ञो वाधकाभावे
न एकवचनमित्यादिभाविसंज्ञाविज्ञाने मानाभावेन च एवं बहुत्वलक्ष्यसंस्कारकत्वं सुलभं वचनचेवं कर्मणो हेतुत्वे तृतीयाद्यापत्तिरिति वाच्यं। कर्मणि द्वितीयेत्या
द्यारंभसामर्थ्येन तद्बाधात्। एकत्वे एकवचनमेवेत्याद्यर्थनियमे द्विवचनादीनां आवर्त्तनेपि एकत्वादावेकवचनादीनां विधानाभावेनोक्तार्थानामप्रयोग
इति न्यायस्याप्रवृत्तेः। एकत्वादिमतीति तत्र परिशेषात्। एकत्वे एव एकवचनमित्यादिप्रत्ययनियमपक्षेपि नियमस्य सतीपत्वात्परेण न संख्यांतरे एकवच
नादीनां आवर्त्तनेपि संख्यांतरे एकवचनादीनामप्रवर्त्तनात्। नहि एको द्वावित्यादौ एकत्वादिप्रतीतिः रूपैर्वचनमप्रवृत्तेरिति नियंतुं शक्यं। सामान्यतः प्रत्ययनि
यमांगीकारेपि उपस्थितानामर्थानामन्यतमत्यागे मानाभावेन तेषां संभवे एव नियमप्रवृत्तेः। न ह्येकशब्दे द्वित्वबहुत्वयोर्द्विशब्दे एकत्वबहुत्वयोर्वा बहुशब्दे ए
कत्वद्वित्वयोः संभवोस्ति। एवं च प्रथमप्राप्तस्य स्वौजसमौडिति सूत्रस्थानास्येन बाधस्य परमेनुकूलं। अत एवाग्नेयेभ्यः पचतिकल्पमित्यादौ स्वबुसलाप्तेः सिद्धौ
धृनितनचोक्तवचनप्रवृत्तिप्रत्ययार्थाभावप्रातिपदिके एवमवर्त्ततरतिवाच्यं। किंवलप्रत्ययार्थप्रतिपादने केवलप्रकृत्यर्थप्रतिपादने च प्रवृत्तिप्रत्ययपोः प्र
योगौ नेत्यर्थपरभाष्ये केयटहरदत्तादिग्रंथविरोधापत्तेः। फलभूतस्य प्रत्ययपरत्वे भवत्येव सर्थप्रतिपादकपरस्वेतस्य संकोचकल्पने मानाभावाच्चेति निर
स्तं। प्रातिपदिकत्वाभावात्स्वौजसमौडिति सूत्रस्याप्रवृत्तेः। अत एवोक्तवचनमंगीकारेपि नदोषः। प्रवृत्तित्वाभावात्। तत्त्वं तु प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदका
क्रांतत्वात्। अयं च न्यायः शास्त्रबोधितान्यतरप्रयोगविषये। अत एव लिङ्गमिति सर्वादेरन दोषः। तदेतत्फलमभिसंधायाह। अनन्विते ति। इदं च यथान्यासेप्या

वृ.श.र.
१३१
131

वृत्तपदं । व्याख्येतिति पंचकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे कर्मादीनामपि प्रातिपदिकार्थत्वेन विषयत्वे तु आहृत्नमात्रग्रहणे न कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । अपर इति नितानु
वीरः पुरुषइत्यादौ अभेदस्यापि भानेन प्रातिपदिकार्थमात्रत्वाभावात् अर्थभानस्यादिति चेदत्राहुः एकमर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरंगत्वात् स्वार्थमात्र निमित्तकप्र
थमाप्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः नचैवं घटं पश्यतीत्यत्र पुरुषइत्यादौ दोषइति अत आहुः घटस्य कर्मत्वेन गतः इतर विशेषणत्वेनैव विवक्षितत्वात् परसंस्कारबा
लायामपि तत्र विभक्तेः स्वपदार्थत्वात् संबंधेऽत्र त्वदुक्तरीत्या पूर्वं प्रथमायाः प्रवृत्तौ अकरणस्य निर्विषयतापत्तेश्च । अपि च वचनसामर्थ्यात् प्रथमोत्पत्तिः
न च घटो नीलादिरवकाशः तत्रापि बहुत्वस्यातात्पर्ययोऽभेदान्वयस्य सत्त्वात् प्रातिपदिकार्थेति सूत्रस्थमात्रग्रहणेन संबोधने चेति ज्ञापकेन च प्रकरणात् तत्तापद
स्य विशेषापेक्षत्वाच्च विभक्तिना आधिक्ये एवमप्रथमाया वा स्यादेवान्यथा भेदोऽपि गाहौः शिरइत्यादेश्च षष्ठ्यर्थोऽस्त्येवेति वाच्यम् । आधिक्यभेदमादाय तद्दूषणा पाटन
स्यायं तत्वे एकस्मिन्नित्यादौ वाकेरसिद्धत्वादित्यादावत्र तावत् दुर्लभत्वादिति । नन्वेवं तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे सेति लक्षणं करिष्यते इति भाष्यवार्त्तिकविरोधइ
ति चेन्न एकविधिनतयोः प्रौढिवादपरत्वात् । तिङ्धः प्रथमैवेति नियमस्य चलकाण्डे रमावकाशस्य देवदत्त पचलर्ई इति स्थिते शतृशानचोर्दुर्वारताप
त्तेश्च । तिङ्समानाधिकरण्याभावादप्रथमैव तिनिप्रमाप्रहत्यावकर्मणि द्वितीयैवेत्याद्यर्थनियमाश्रयणात् सर्वेषां स्वादीनां दुर्वारत्वेन प्रथमामिन्न द्वितीयादिना सम
मानाधिकरण्यमत्वात् । तथा च देवदत्तः पचतीति वाक्ये लायायत्तिः । नन्वकर्मण्येव द्वितीयेत्यादिविभक्तिनियमाश्रयणात् द्वितीयादीनामभावात् दोषइति वाच्यं वि
भक्त्यन्तरनियमानामप्रवृत्तौ शेषत्वान्यायेन षष्ठ्याः दुर्वारत्वात् । एतेन प्रथमासामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन निषेधो न विषयतीति परास्तं
वाक्यभेदात् असमर्थसमासापत्त्या गौरवापत्तेश्च । जात्यादीनां निरपेक्षं स्वार्थं जात्यादिरूपमित्यन्वयः । जात्यादीति मात्रमान्यत्र पुंसकं घटवृत्ति जात्यादि निरपेक्षमिति कर्मधा राम

१३१

स्यः तत्र निरपेक्षत्वं च विशेष्ये शो निबोध्यं पदाज्ज्ञात्यादिभिर्निरपेक्षमिति तृतीयासमासः व्यक्तिमात्रबोधोपि सर्वतंत्रविरुद्धः सिद्धांत इति। प्राचामिति शेषः। स्वमते तु विशिष्ट
रूपोपादाने एव गौणमुख्यन्यायप्रवृत्तिः। अत एवैकोक्तिस्पष्टा। न्यायामृतेऽरुभयथानुल्लेखेपि प्रवृत्तिपरविशेषप्रदर्शनार्थं तन्मतानुवादः। तुल्यमिति। अत एव द्रोणव्रीहिमा
नपेत्यादौ द्वितीयादिकं सिध्यति। ननु लक्षणायाऽभेदेन द्रोणापरिमितप्रकारकव्रीहिविशेष्यकबोधोपपादनेन प्रयोगसाधनेपि परिच्छेद्यत्वसंबंधेन द्रोणापरिमाणप्रका
रकव्रीहिविशेष्यकबोधार्थं परिमाणग्रहणमावश्यकं। परिमाणादिति स्वस्यावाच्यत्वबोधनात्। किंच सपि: कुडवमित्यादौ समानाधिकरणसमर्थवत्वतीति मि
द्धो नादिमुनिः सामर्थ्यादिइतिषत्वड्लभंड्ति। अत्रेदं प्रतिभाति। परिमाणग्रहणं लिंगं द्विमात्रस्य येनान्यायप्राप्तार्थानुवादस्य कृत्वेनैव सूत्रकारस्याभिप्रेतं। अत एवाभिहिते
प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यातउत्तिवार्त्तिककारो निःसंगच्छते। ध्वनितं चेदं प्रकृतलक्षणे भाष्यकारैः श्रास्त इत्यादौ प्रथमाया प्राप्तिरूपदूषणांतरे उपन्यासेनोक्तदूषणानुपन्यासे
न च भाष्यकारैः। एतेन द्रोणशब्दात्परिमाणे प्रथमायां व्रीहिशब्दात्मकमित्वेन द्वितीयायां द्रोणो व्रीहिमानयेति प्रयोगापत्तिरित्यपास्तं। उक्तरीत्या सामर्थ्यानियंत्रितत्वात्।
अत एव संभवत्स्वपहरेतिं पचतीति सूत्रेऽन्वगच्छते। पलन्तु नेष्टमेवेति पूर्वमेव निरूपितमित्यलं तावत्। संबोधने च। संबोधनं ज्ञापनं। अत एव संबोध्यमानो देवद
त्त इति व्यवहारः। तद्ज्ञापनार्थमेव संबोधनविभक्तेः तत्पदप्रवृत्तिवाक्यप्रयोगः तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिकं। तत्र भवतीत्युपसर्गोपादानं संप्रयत्नबोधनार्थं। अत एव रा
जा भव पुत्रस्य इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यादौ न संबोधनविभक्तिः इदानीं राजत्वाकरणात् सिद्धत्वेन संबोधनविभक्तेः तत्प्रवृत्तिवाक्यप्रयोगापत्तेन बोधात्। अत एव राजन्
पुत्रस्य राजा भव पुत्रस्य स्वयोर्भवस्येति वप्रयोगः। इदमेवाभिसंधाय संबोधनविभक्तिरनुवादविषयिणी न विधेयविषयिणीति कैयटहरदत्तादयः। हेशब्दादिकं
संबोधनता स्पष्टग्राहकं। अत्र चेतनेनैव गौणः प्रयोगः। सिद्धांत इति। हे देवदत्त त्वं संदाऽहस्यादौ क्रियाकांक्षाशांतये असीत्यस्याध्याहारो भाष्यादिसंमतः। अत एव वि

ऽमर्वेसत्र प्रथमा सिध्यति। अनुवाद्यस्य विधेयाकांक्षत्वेन विधेयस्य क्रियया अभेदान्वयस्य तूपादेयत्वाच्च क्रियान्वय एवोचितः अत एवैकवाक्यत्वसंभवे न कार्यभेदः। एते
नैाम मां पाहीत्यादौ याहीत्यपेक्षार्थेन। अमित्यनेनाभेदान्वय इत्यपास्तं। विभक्तेः साधुत्वार्थकत्वे अभिरार्थकत्वयोरन्यतरापत्तौ संबोधनप्रतीत्सनापत्तेश्च। हे राम देवो गच्छ
तीत्यादौ प्रत्ययार्थानन्वयस्य लक्षणत्वाच्च प्रथमपुरुषापत्तेश्च। एतेन प्रसंगार्थमहं संबुध्यं तस्याभेदेनान्वये भो ब्राह्मणास्त्वं पचेतिप्रयोगापत्तिरिति निरस्तं। किंच
चमर्वे षां ब्राह्मणानां कर्तृत्वे विवक्षितं उत त्वमन्यतमस्येव उत संबोध्यमानानतिरिक्तस्येव। नाद्यः। त्वमिति सेकवचनं ते नो त्वे वा प्रयोगानापत्तेः। न द्वितीयः। अन्ये
षां हायनेषु फलाभावात। क्रियांतरप्रतिपादनेन तात्पर्ये लिङ्घापत्तिः एतेन तृतीयो ऽपि निरस्तः। हे देवदत्त त्वं पचतीत्यादौ संतोष्यमानेकर्तृत्वापादनस्यमयापि कर्त्तुश
क्यत्वात्। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् संबोध्यातिरिक्त एव इदमःशब्दार्थे इति चेन्न हि शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्धि निपीड्यमानार्थस्यैवाभिमुखीकरणं हि राम देव दत्त गच्छ
तीत्यादौ वपित्वयानां गंतव्यमित्यादिना त्यय विपर्ययीभूतार्थविनियोज्यमानत्वमस्सैवेतिमयापि सुवचमित्यलमतातावत्त ॥ ॥ इति प्रथमा ॥ ॥ ईप्सितशब्दोऽत्र
क्रियापरः नाभिप्रेतपरीक्षतः। कर्तुरितिकर्तृकालकानन्वयापत्तेः अभीष्टिभीप्सितं स्वर्गं पितं वत्समे प्रियमिति कोशादायुक्तत्वेनाभ्युपसर्गो रहितस्य नरस्थत्वे मा
नाभावाच्च। नत्वाधनीभूतक्रियाया अभावे केवलपदार्थस्याभीप्सितत्वासंभवेनानन्वयापत्तेश्च। एवं तथायुक्तं चानीप्सितमप्हेरीप्सितः वारणार्थानामीप्सित
इतिस्त्रेषु बोध्यस्पष्टं चेदं भाष्यकैयटहरदत्ताद्विग्रंथे तद्भूनपतत्राह। कर्तुरिति। षष्ठीति। ननु कर्तृकर्मणोः कृतीति समस्यस्य चेतस्या पिनद्धितातयोगेप्रवृत्तिनैया
रितिचेन्न। मानाभावात्। स्त्रैणापाञ्च लक्षणासंकोचस्यायुक्तत्वाच्च। एवं कर्मत्रयोः कृतीसस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्याभावाच्च। अत एव चलोके तिनिषेधस्य तद्धितांते प्रवृत्तिः।
एतेनोक्तसूत्रस्य तद्धितांते सावकाशत्वेन निषेधस्य भूतनिष्ठायाचारितार्थ्येन राहायतनद्रसारोपरत्वान्निषेधः स्यादितिप्रतेरोक्तमपास्तं। यत्तु कर्मत्वारोनांश एमी

वृत्तिविशेषोपाधिकत्वेन कारकाधिकारस्थककर्मानुमितत्वयोः कृतिसार्थकम्प्रहत्वात् प्रयाणं व्यापारे गोत्वर्थानुकूल्यप्रतीतेः तथा चानुव्यवलंगामीति वक्त्रस्थमानोरमाक्रीडासां
केवलमानाभावेन च विच्छित्त्यनुकूलव्यापारे ताहशस्य धात्वर्थे नियतोपस्थितत्वं नतु ल्लादितिदेवकर्मत्वं भवतीति सूत्रार्थ इति तत्रैव निषेधनयत्राह। विशेषणीभूतेनेति प्र
कारणविशेषेऽपि लीपस्येव नफलेति रितिव्यापारस्येव कर्तृपदे विशेषणात् तथा प्रविष्टत्वेन तस्येव करणत्वेनान्वय इति तदितिभावः। आप्तिश्चात्र व्याप्तिः। आप्तव्याप्तावि
तिस्मरणात्। यथा राज्ञा सेनया ग्रामो व्याप्तः। राजस्वामिकसेनासंयुक्त इत्यर्थः। एवं कर्तृनिष्ठव्यापारजन्यत्वं विच्छित्त्यादीनां न चैवं स्वर्गोपजनिततृप्तिं पचतीत्यादावापत्तिः।
प्रसाए तिस्यायेन धात्वर्थ एवं कर्तृनिष्ठव्यापारजन्यत्वविशेषस्येव ग्रहणात् तात्पर्यात एककर्तृग्रहणं व्यर्थं न च माषेष्वश्वं वध्नातीत्यादिव्याहृत्त्यर्थम्। उक्तरीत्या दोषाभावादित्य
पार्थ। पच्यमानक्रियायाश्च पिकारकविभक्तिप्रयोजकत्वेन भ्रमणाभिप्रायेण प्रयोगे कर्तृग्रहणाभावे दोषोद्धार इति तन्न। कर्तृग्रहणेऽपि दोषस्य दुर्वारत्वात्
एतेन विच्छित्त्यादीनां फलशालित्वाभावात् कर्मत्वं निःसमूहकमित्यपास्तं। न चैवं तण्डुलादीनां कर्मत्वानापत्तिः। तन्मते ग्रहणसामर्थ्येन तथा प्रयुक्तं चानीप्सितमिति
सूत्रबलाच्च धात्वर्थाश्रयस्यापि ग्रहणात्। अत एव लः कर्मणीति सूत्रे संगच्छते। तत्र हि कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थस्येव ग्रहणात् स्वर्गादिकं तु न धात्वर्थीभूतम्। नापि
तदाश्रयीभूतकालिकादिसंबंधेनातिव्याप्तिवारणार्थं फलतावच्छेदकसंबंधविशेषग्रहस्यावश्यकत्वात्। पक्षाप्याप्तिश्चात्र कालिकी गदाधरेनाप्तिश्च वा धातुवाच्यक्रि
याद्युत्पत्तिकालेन तदनुकूलव्यापारसत्त्वात् स्वर्गोपजनितत्वं स्यात् उत्पत्तिकालेन फलोत्पत्तिवाच्यव्यापारसत्त्वा।। तोन्को पिदोष इति चेदिति — — — वकर्तृत्वसाधकमिति नोक्तम्। वृ
टं करोतीत्यादौ पतनं पचतीत्यादौ भ्रमतिप्रयत्नव्यतिरिक्तपुरुषेणापि विशेषस्यावगन्तुमशक्यत्वेन मुख्यो त्याघेचारितार्थ्यनादित्वप्रश्यतीत्यादावनापत्तेश्च। तन्त्रास्यपलक्ष्णकूले
पिपतिषतीत्येवं दृष्टं तत्र पिपतिषतीत्यादाविव चेतनाचेतनसाधारणो बोध्यः। तेन काष्ठानि तण्डुलं पचतीत्यादि सिद्धं। तथा चोक्तम् मितियोगविभागादेवेतनेकर्मत्वमित्यपिव

देति। अपायध्रुवमिति। ननु ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रे कारकपदानुवृत्तिसामर्थ्यादेव सिद्धे कृतयोगविभागेनेति चेन्न। कारकपदानुवृत्तेर्लोमानाभावात्। अपादानमिति
सूत्रेऽहि विनिगमनाविरहात् पूर्वपरानुवृत्तेरोत्तरकालिकी सामर्थ्याकल्पनेऽपि तैव किं च ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रे कारकपदानुवृत्तिः पर्यायार्थस्यात्। न च कारकइति सू
त्रेण महासंज्ञाकरणबलात् क्रियान्वयिनामाक्षेपेणापादानादीनां कारकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् पर्यायसिद्धवत्तद्वृत्तिः समावेशार्थेवमभविष्यति किं योगविभागेनेति वा
च्यं। नटस्य शृणोतीत्यादौ सावकाशत्वात् अपादानमिति सूत्रेऽनुवृत्तौ पर्यायस्तु न। अनुवृत्तिं विनापि प्रथमं वाक्यमात्रान्न सिद्धेः। वस्तुतस्तु कारक इति महासंज्ञाक
रणबलाज्ज्ञापमानसंज्ञापि अपादानादि विषय एवाकारकादन्नश्रुतयोरित्यादौ सरितः अप्रतिज्ञाबलेन तेषामेव ग्रहणमिति स्वर्थे स्याद्वश्यकत्वेनान्यत्र प्रवृत्तौ फला
भावात्। तथा च संज्ञिनामाक्षेपेणावाक्यार्थे वर्त्तनापेक्षयानुवृत्तिर्बलवतीयस्मात् तथा च योगविभागं विनैवाक्षवृत्त्या पर्याये सिद्धे योगविभागकरणमपादानमिति सूत्रे का
रकमिति सम्यानुवाधतलाभार्थमत्र मतियोगविभागे सह विधानेनोद्देश्यविधेयभावेन। नात्वयोनस्यात्। तदेन तदाह पुनरिति। भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यादावर्थाधिकारण्य
यणात् समावेशः। क्रियान्वयिनइति। अयंभावः कारकत्वं क्रियान्वयित्वाजनकत्वा। संप्रदानादीनां कारकत्वानापत्तेः। न च योगस्य पूर्ववृत्तित्वाभावेऽप्येवंस्य पूर्ववे
त्तित्वेन तद्द्वारा पूर्ववृत्तित्वमात्रेणायागस्य कारणतावत्तज्ज्ञानस्य पूर्ववृत्तित्वेन कारणत्वमुपपन्नमिति वाच्यम्। ब्राह्मणाय गां ददातीत्यत्र क्रियायाः प्रत्येनपुत्रज्ञानस्य
द्वारा संप्रदानस्यापि पूर्वसत्त्वात्। जनकत्वांशे उक्ता क्रियान्वयित्वविवक्षापाक्षस्य भावाच्च। एतेनाध्यापयिष्यामीति सिद्धिः सिसादौ प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि कर्तृत्वेन साम
र्थ्यादुपसर्जनत्वकर्मप्रवचनीयसंज्ञयोः प्रवृत्तिस्तथा कारकसंज्ञाया अपि कर्मादिप्रवृत्तिरित्यपास्तम्। न चैवमपि ब्राह्मणस्य कर्मसंज्ञा दुर्वारा। पुत्रद्वारा तस्यापि क्रि राम
यान्वयित्वात्। न च सर्वाश्रयात् क्रियान्वयित्वमेव विवक्षणीयमिति वाच्यं। कर्मकारकस्य फलद्वाराऽधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयस्यानुभवसिद्धत्वादिसमत १३३

स्य विनाप्रमाणमपलापायोगात् । ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामे गच्छतीति प्रयोगयोः तत्प्रकारं विनोपपादनासंभवाच्चेति वाच्यं । क्रियायाः कारकाकांक्षितत्वेन कारकाणां क्रियाकां
क्षितत्वेन तत्प्रकारं पर्यायान्वयस्यावश्यकत्वेपि षष्ठ्यर्थस्थले तादृशाकल्पने मानाभावात् । फलस्यापि क्रियात्वाच्च । अत्र क्रियान्वयस्य प्रकारत्वेनैवेति नाग्रहः । किंतु
विशेष्यत्वेनापि । अत एव पाचकस्य देवदत्तस्य गेहे देवदत्तेन पक्वस्य तंडुलस्य समूहः इत्यादौ यागाद् क्रियानिरूपितं कर्तृत्वादिकं संगच्छते । ब्राह्मणपुत्रमिति । सुंदरविशिष्ट
पुत्रस्य क्रियाव्याप्यत्वेन सुंदरादीनां कर्मत्ववद् ब्राह्मणस्यापि कर्मत्वापत्तिः । तन्मते तु अनुरूपाधिकरणविभक्त्या सुंदरादीनां क्रियान्वयात् कर्मत्वं । ब्राह्मणस्य तु न । पच्चाद्यकथि
तं चेति । तत्त्रेणापि थिरूपकर्मयोगे न पुत्रस्येव पुत्रस्य कर्मयोगे न ब्राह्मणस्यापि कर्मत्वापत्तिः । पुत्रशब्दे नञ्जन्यत्वा शक्यापि वेधना ब्राह्मणस्य विश्लेषाश्रयत्वे न ध्रु
वमपायेऽपादानमिति संज्ञापत्तिः । नन्वेवमिन्यक्षेमसमप्यनुपपन्नमेतत्सत आह । पचेतीत्यर्थ इति । अत एव पदार्थयोर्न विरोधः । कर्मणि पदैकत्वमिति । शेषषष्ठी तिस्र
त्रे संबंधेषु एकत्वमित्यादिरर्थः । समानपदोपात्तत्वेनेह तृतीयादिविभक्त्यर्थ एवान्वयस्य युक्तत्वात् न च एवं तत्र षष्ठ्याः कर्मत्वसंख्यासंबंधानेकत्वेन बहुत्वं च नायत्तिः ।
एकस्य बहुषु संबंधयुगपच्छष्ठ्यन्वयासंभवेनानन्वयापत्तेः । अत एवात्र वृत्तावित्यन्वयः प्रज्ञोः केवल इत्यादौ प्रतियोगिभेदात् संबंधानेकत्वस्य एकमेवेति केचित् । परे तु
षष्ठी विषयिप्रकृत्यर्थ एव संख्यान्वयमात्रं तु आख्यातसंख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षेपि एकत्वादयो विशेष्याः । कर्मणि यदेकत्वमित्यादि न तु एकत्वविशिष्टकर्मणीत्यादि तथा
सति विशिष्यभूतकर्मत्वादीनामुक्तत्वात् अनभिहिताधिकारीयं तृतीयेवमस्यादि इत्यनन्वय एकादिशब्देभ्यो द्वितीयादीनामनापत्तेः । विशेषणीभूतकर्मत्वादीनामनभिधानाद् द्वि
तीयाद्युत्पत्त्याश्रयणात् तु कर्मादीनां विशेष्यत्वेपि संख्यायाश्च अनभिधानात् द्विकाणामविक्ष्यत इत्यादौ दोषो दुर्वारः इति ध्येयं । मूलस्य तु संख्याप्रतिपादनमात्रेनासमर्थं न तु
विशेष्यत्वोपवर्णनपरत्वेन एकमित्यादौ कारकमात्रे विभक्तेरुत्पादात् विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावात् तत्ख्यानानापार्थक्ये न च शेषषष्ठीस्त्रेवेशिष्ट्यासंभवा

वृ.श.ए.
१३४
134

चसंख्याकर्मादौ भिन्नैव शक्तिः। कर्त्रेकः कटइत्यादिनतु कृत्यानां कर्त्तरीति सूत्रेणेति ध्यावतं गावः कृष्णो नित्याद्यर्थंहृसानाति नियोगं विभज्य नेनिचानवस्मे निषेधपाल्ल
स्यावश्यकत्वेन प्रवृत्ते षष्ठ्यभावस्य पपादइति चेन्न। मम मया वा सव्यो हरिरित्यत्रापि निषेधस्य दुर्वारत्वेन निषेधविकल्पयोर्व्यवस्थानापत्तेः। नच निषेधवाक्ये उभय
प्राप्ता विभाषेयं तस्या निवृत्ताः। अनभिहिताधिकाराभावेन सर्वत्रापि उभयप्राप्तत्वात्। नचाकर्मकधातुयोग एव विकल्पः इति वाच्यं। कर्त्तरि स्वस्यैव प्रयोज्यापत्तेः। तद्धि
कर्त्रेकर्मणोः सत्तुकृत्यो कर्मणि नियमार्थम्। नचाकर्मणि निषेधः कर्त्तरि विकल्पः। नचकर्मणि गाणकर्मणि वैषतः स्यनेन विकल्पस्य सिद्धत्वात् निषेधो व्यर्थ इति
वाच्यं। होऽधमागावः पयः कृष्णो नेत्यादौ च ऐतार्थत्वादिति वाच्यं। कृत्यानां कर्त्तरीत्येकं सूत्रं विधाय निषेधानन्तरं त्याएकदेशे स्वरितानुत्वाधिकारत्वेनेनेव नियम
सपादनेनेष्टसिद्धौ निषेधानन्तरं साध्यत्वामा नेनकर्त्तृपि निषेधस्याधिनित्यत्वात्। तेःप्रमाणकमकोच स्यात्मप्यत्वाद्याहृतीतिवरैकंद्वचन निर्देशे कर्त्रेव्येव कु
वचननिर्देशेनानकविधिविकल्पनपासर्वत्र षष्ठ्यावाधाच्च। अतएवोक्तोदाहरणे कृष्णो नेत्यत्र कर्त्तरि चेत्यनेनापि सिद्धं तेषष्ठीनां। नचोभयप्राप्ताविति नियमेननित्या
ऽकर्मणि षष्ठीविधिमुखेन तत्प्राप्तेर्बोधनेन तद्ग्रहणेः विकल्पेन वाधाच्च पिननाप्रा त्रियायिनमध्यपवादन्यायेन वाभयप्राप्ताविति नेन कर्त्तृकर्मणोः कृती
त्यस्येव वाधाच्च। एतेन केचिद् विशेषणोविभाषा सिद्धेतीत्यनेन सर्वत्रैव विकल्पसम्प्राप्तौ। तेन विकल्पव्यवस्थानापत्तिरिति परास्तम् तृत्यातिरिक्तविषयक
त्वात् रेवदत्तस्य हतरिहतइति न्यायेन प्रथमायाः प्राप्त्यापत्तेश्च। कारकमिति। कारकमात्रमित्यर्थः। एवमवनिभावनेनवे विशेष्यत्वमर्थइति वैयाकरणाभूष
णे पितृ ब्रचरणाः। पक्षस्तंडुलइत्यादौ कर्मप्रसयपसमभिव्याहारे फलव्यापारयोर्व्यापारस्य योधनस्यावश्यकत्वेन कर्म ध्यातफलविशेष्यकाबोधः। अतएव सर्वत्र ले
तस प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थविशेषणत्वपितस्यनत्यागः। तच्चान्वपित्वविशेष्यत्वेन विशेषणत्वेनवेत्यन्यदेतत्। एतेन कर्त्तृलकारेफलविशेष्यकबोधएवाह्वित्यय एमे
१३४

त्तं। अत एवं देवदत्तेन पक्व इष्यत इत्यर्थे पुत्रीयतीतिवत्प्रयोगः। भिन्नार्थत्वात्। किंतु तत्र मिच्छतीति तस्मिन्नर्थे एवेति भाष्यकैयटादिग्रंथाः संगच्छंते। अत एवायं च कृत्स्नः पच
त इत्यादौ कर्मभेदेन कर्तृत्वस्य ज्ञापकः। अभ्यावृत्तिशब्दस्य सदृशोत्पत्तिगणनायामेव प्रयोगः इत्यस्य सर्वस्यमाणत्वात्। आश्रयभेदेन तद्भेदात्। न चैवं फलेकालान्वयः स्यादि
ति वाच्यम्। क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिके निवाक्समरीयो कारीसाऽस्यत्रान्वयासंभवात्। वर्तमाने लट् इत्यादौ धातोरित्यनुवर्तनात्तस्य क्रियावाचक
गमिति तेन फलं स्यात् उपस्थितत्वात् क्रियावर्तमानत्वादावेव लडादिविधानाच्च। दक्षितं तत्पाटशीभावनाख्यातोधात्वर्थश्चापि पाटहशः। नामेति तेन वहूपेणाकथ
तयरः कृदिति निरहर्यादौ कर्तृत्वधातुसंज्ञासूत्रस्थभाष्यादिस्वारस्येन च सम्यग्भावस्य मानाधिकरण्यात् विक्लितिपूत्कारादयो धातुवाच्याः तथा च विक्लित्यादीना
क्रियात्वेपि न बाधकं। एतेन फलेन व्यांगीकारे व्यापारायगमे कालांतरे विक्लित्तिः स्यात् तेन पचतीति प्रयोगापत्तिरित्यपास्तं। तादृशविक्लित्तेर्धात्वावाच्यत्वात्। एतेन प
कस्तण्डुल इत्यादौ आश्रयस्य विशेष्यत्वेन फलेन पचतीति प्रयोगापत्तिरित्यपास्तं। तादृशविक्लि(त्ते) न्वयः कालस्य तु व्यापार एवेत्यपास्तं। अत एव न क्रियाप्राधान्यमाख्या
तमिति सिद्धांतविरोधः क्रियाशब्देन भावकर्मणोरुभयोरभिधानाच्च। एवं च एवमेवेति मत्वा ग्रंथे धात्वर्थ एव विशेष्य इत्यभिप्रायेणोक्तं व्याख्येयं इति मनोरमा
विलासमकुरुत्पत्तिः। भावलकारे तु भावे नैव विशेष्याभावार्थे कर्तृत्वप्रत्ययादौ सामानाधिकरण्यसंबंधेन क्रियायां नामार्थस्य क्रियायामन्वयेन धातोरकर्मकतः
आयाः विशेष्यकफलप्रकारकतोधजनकत्वस्य कृत्तस्विनतेत्वत्यागे मानाभावात्। ननु वक्ष्यमाणोदाहरणे क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति विशेषणत्वेन सिद्धांतोऽयुक्त एवेत्या
शंक्याह। धातूपस्थितस्यापि अयं भावः। आख्यायते नैव प्रधानीभूतार्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या आख्यातशब्देन धातुरुच्यते। नाम नाम्नातोपसर्गनिपाता इति भाष्ये तिङन्तस्य प्र
कृतीनामभिवोद्देशाच्च। अन्येपि तत्र नामाख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्चेत्युक्तत्वाच्च। न हि मत्पक्षेनामस्तु भाष्यते। किंतु धातुजं। अत एवैतत्समानार्थ

कंत्वात्कं सर्वनामधातुजमाहेति एतेन व्याकरणोऽत्राकर्तृस्य च तोकमिति महाभाष्ये पठितं । अत एवैधातुक्कारस्यापाठावमंतस्य क्रियाविशेष्यकबोधजनकत्वात् । तत्र
प्राधान्यं ये क्रियान्वयितया प्रमाणान्तरेण निर्णीतास्तान्यपि । तथाच लाघवात् कारकप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति धातुजन्योपस्थितेः कारणत्वस्य क्लृप्त-
त्वेन कर्मादिकमपि धात्वर्थं प्रति विशेषणं । पचथुक्त वचनेन देवदत्तेन काष्ठैः पक्वस्तण्डुल इत्यादौ देवदत्तादीनामिव तण्डुलस्यापि क्रियां प्रति विशेषणत्वं प्रसक्तं
तथापि तदृतेरवचनेन सत्त्वप्रधानानि नामानि इत्यनेन प्रत्ययार्थविशेष्यता बोध्या । तत्र च प्रसासन्नित्यायेन सत्त्ववाचकप्रत्ययान्तं नामाख्यायते । अत एव पचति
कल्पमित्यादौ न दोषः । एतेन धात्वित्यादेरप्रत्ययार्थत्वात् तत्र विशेष्यकबोधाय तेषां लिंगसंख्याकारकान्वयात् प्रत्ययोक्तिः संगतिस्यात्तां । शब्दाध्याहारवादे इति ।
शब्दज्ञानादेवार्थबोध इत्यर्थः । तत्र शब्दांशे उपनीतभानं मानसं प्रसक्तमनुमित्यात्मकं वेसम्प्रेतत् । अर्थाध्याहारवादे इति । अत एव ल्यब्लोपे पंचमीत्यादिसंगच्छ-
ते प्रयोगो लिंगिति । तथाच शब्दाध्याहारवादेपि परजन्यपदार्थोपस्थितेः सत्त्वेन प्रकारत्वमेव स्यादिति भावः । दृष्टपर्यायत्वादिति । तथाच पश्यप्रमृगो धावतीत्यादिवाक्ये
विलोपापत्तिः । न च वाच्यं निर्भेदप्रथम इति वाच्यम् । तादृशवचनस्य पाणिनीयशास्त्रभावेन क्रियाविशेष्यकबोधानुभवानुमानात् । स्पष्टतया भवादिसूत्राद्धाव-
भिहितत्वाच्च [redacted] अत एव पश्य मृगो धावतिकर्म्मादर्शने मृगो धावतिकर्मस्य तादृशसंगच्छते । एतेन विशिष्टवाक्यार्थस्य कर्मत्वे पितृबोधकवाक्यस्याप्रातिप-
दिकत्वात्तस्य मांतविशेष्यकबोधेपि द्वितीयापत्तिः । मृगो धावन् रसत्ययेत्विशेषापत्तिरितिमंदस्य तारणाम पास्तम् । विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेन विशिष्टस्य कर्मत्वे पि विशे-
षणविशेष्ययोः फलाश्रयत्वेन तद्दर्शने तात्पर्याच्च विशेषणविशेष्ययोः सत्त्वस्य वा इति सूत्रभाष्याननः क्वजि तिसूत्रेष्य भाष्ये ध्वनितत्वाच्च एतत्तरं चैतत् । अन्य- राम
थापहरणयापिंगाक्ष्येत्यादावपि एकैकत्वे बोधमुपयानापत्तेः । पार्ष्णिकान्वयस्य वेदतात्पर्यकत्वे एकं विभक्त्यनापत्तेः । वेदतात्पर्यकत्वे तु क्तदोषो वक्त्रलेपापत्तेः ।

।विशेष्यतात्प्रकारताभिरिक्तविशिष्टनिष्ठविषयताकल्पने मानाभावाच्च नीलरूपविशिष्टं घटं जानामीत्यादौ घटादिपदोत्तरं द्वितीयानापत्तेश्च उत्कटधावनक्रिया
विशेषस्यैव दर्शनकर्मत्वान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वेन तदसंभवाच्च। पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावतीति तं पश्येत्यादिवाक्यार्थे वैलक्षण्यापत्तेश्च। एतेन मृगो धा
वतीति तं पश्येत्यादिवाक्यस्य बोधकारणतायाः आवश्यकत्वे पश्य मृगो धावतीतिवाक्यस्य कारणत्वकल्पने गौरवात् क्षिपयास्त एकविषयत्वाभावेनेलाघवं गौर
वं तर्कीनवनाऽऽपाच्च। भाष्यवार्त्तिकेति एहं चुलटः शतृशानचौ। प्रथमायां रूपवित्यादिसूत्रस्थभाष्यादौ स्पष्टम्। अत एव भावाख्याते आख्यातार्थप्रकार
कधात्वर्थे विशेष्यकबोधे धात्वाख्यातजन्योपस्थितिः कारणमिति क्लृप्तकार्यकारणभावस्य कर्तृकर्माख्यातेन व्यभिचारः। व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना च न। अत एव
चकोरदृशः तुलद्गति प्रश्ने पक्वान्न तुलद्गति वस्यन्ते तन्तुलद्गति नोत्तरौ। अत एव पचतिकल्पः। पचतः कल्पौ पचन्तिकल्पा इत्यादिकं न। किंतु पचतिकल्पं पचतः
कल्पं पचन्तिकल्पमित्यादिकमेवाख्यातार्थादिति। बाधस्य व्युत्पत्त्यसमाश्रित्वात्। अत एव वृद्धः कर्मत्वमानेपन्नं कृतिरितिवाच्य विपरीतव्युत्पत्त्यन्तरस्य न निराकांक्षा
मितिशास्त्रकृतां व्यवहारः। स्यादेतत्। रूपाणामेवत्वं तथायोयातमुक्तेवत्तमानयीते सादौ कर्तृकर्मेतरकारकान्वयोऽस्त्येव। किं च पचतिकल्पं पश्य पचतिरूपं
पश्येत्यादौ पदार्थत्वेन प्रकारताभ्युपगमेऽपि सत्वेनेष्टमिति स्पष्टं भाष्यादौ। किं च तेयैन तुल्यं क्रियाचेद्वतिरिति सूत्रेणोपमीयते यत्तदुपमीयते पश्चात्तयोः साधार
णधर्म एतत्त्रितयमपेक्ष्य उपमेयोपमानभावः प्रवर्तते तत्र यत्र क्रियोपमानत्वेन तत्रासावश्यापेक्षसाधारणधर्मोधारत्वात् क्रियारूपतां हित्वा सत्वरूपतां प्रतिप
द्यत इत्यादिभाष्यार्थप्रतिपादकैः घटहरस्त्रादौ त्याख्यातोपात्तक्रियायाः सर्वैरेव सत्वदुर्वारप्रसंगात् द्वितीयापत्तौ त्यादौ तु नैवमिति न क्रियात्वादिसत्वहानिः। प्रातिक
पकृत्वाद्यभावेन तृतीयाद्यप्राप्तेः। न च रोदितीत्याख्यातार्थोऽपि श्यपाद्वार्थस्य विशेष्यत्वभावप्रधानमाख्यातमिति वचनविरोध इति वाच्यम्। स्वार्थे स्यास सत्वरूपत्वेन विशे

वृ. रा. टी.
१३६
136

रोदितीव पठतीत्यादौ क्रियायो रूपमेयोपमानभावस्यसत्वात् । तचायं कर्त्रीरियोपमानोपमेयभावास्ति निवाच्यं । विनाप्रमाणं अनुभवापलापस्याप्रयोजकत्वात् ।
रोदकर्वपाठकः रोदितीव पटतीत्यत्र योर्वैलक्षण्यमावापन्नेश्च । एतेनप्रत्युक्तं । मिवशब्दश्रवणेन धात्वर्थयो रूपमानोपमेयभावो दुर्लभ इत्यपास्तं । तिङ्न्तोत्त
र मिवशब्दश्रवणेन तदर्थयो रूपमानोपमेयभावस्य सुलभत्वात् । तदर्थस्य विशेष्यत्वेन क्रियैव । अत एव वामनसूत्रे विवेचनं एवं पदार्थयो रूपमानोपमेय
भावमतीतिः । किंचैवंवादीनामन्यत्रापि दृश्यते उद्बाहुरिव वामनः प्रसृतिवच्चकाकमिसादोपथा । अकचरतिङ्न्तकर्त्रीपद्युपमानस्यन्यामतोऽसौ क्रियाप
देच्यक्रियासाधनव्यग्रेनालमध्यापेक्षितुमितिथं । अपि च तिङः तिङन्तस्य तिङन्तस्थात्वानपरभाष्यविरोधः । उक्तरीत्या समानवाक्ये तिङ्द्व
यस्यलाभेन न ग्राह्यत्वं तस्यावश्यकत्वात् । किंच पचति कल्पं देवदत्तइत्यादौ भेदेनान्वयो वक्तुमशक्यः समानविभक्तिकत्वाद्धि रूढविभक्तिएहित्याद्येत्याशं
क्याह अन्यत्र विस्तरइति । अपमर्थः । सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपकल्पते इति न्यायेनोत्तरकालिकरणत्वबोधिपिशाच्चबोधिकरणत्वं देवभाना
त्वर्थकर्मपदेन क्रियाधारकारकोपलक्षणाद्धेतुत्वस्याकारकत्वाच्चनात्र दोषः । स्ववाचकोत्तरद्वितीयादिप्रतिपाद्यकर्मत्वादिप्रकारतानभ्युपगमाच्च । तेन न तुल्यमि
तिसूत्रस्थस्यैकेय्यदादीनां त्वयमाशयः । राजशयितुल्यं न तुल्यं देवदत्तेन शयितं स्यात् न तुल्यं गमनं मेदत्वादित्यादावुपमानार्थस्य न क्रियात्वं । तृतीयान्तादृ तेर्वि
धानेन तुल्ययोगे तृतीयापार्थवीरत्वाच्च । नामार्थयो विभक्त्यर्थं मद्द्वारिक्तस्य भेदेन संबन्धेनान्वयस्यायुक्तत्वात् विभक्त्यर्थान्वयस्य द्वारत्वेन राजशयितव्या
द्रागतइत्यादौ कालवपक्षस्यत्वाच्च । ब्राह्मणादिमहत्त्वरीतावध्ययनादौ ब्राह्मणादिपदानां लक्षणायामपि निरूपितएत्यानक्रियात्वं । भूते एवं गत्या क्रियात्वेऽग्रहेणा तुम
र्वैवर्द्धितिमस्य पदनितर्नैवस्यष्टं रोदितीव पठतीत्यादौ तु नैवमिति न क्रियात्वासत्वहानिः । प्रातिकल्पकत्वाद्यभावेन तृतीयाद्यप्राप्तेः । नच रोदितीत्याख्यातार्थोप एमं

१३६

क्षपाद्यर्थस्य विशेष्यत्वे भावप्रधानमाख्यातमिति वचनविरोध इति वाच्यं द्व्यर्थस्यासत्त्वरूपत्वेन विशेष्यत्वबाधकाभावात् । उक्तवचनेन सत्त्वार्थकं प्रति
विशेष्यत्वबोधनात् । अत एवाख्याततिङन्तक्रिययोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावः । अत एव न पचति चैत्रः पचत्येवापमित्यादौ भावनाया असत्त्वार्थेऽन्वये
पि न दोषः । द्योतकत्वदिशा बृहतां द्योतकत्वाङ्गीकारे तु दोषशंकैव न । अत एव रोदिति तुल्यं पठतीति वाक्यं लोके न प्रयुज्यते तुल्यशब्दस्य सत्त्वार्थकत्वेन क्रियां प्रति वि
शेष्यत्वासंभवात् । विभक्त्यर्थद्वारेण धात्वर्थनामार्थयोः संबंधस्याव्युत्पन्नत्वाच्च । अत एव रोदिति कल्पेन तुल्यं पठतीति वाक्यं न । ध्वनितं चेदं भाष्ये सन्वि
धायकसूत्रस्थभाष्ये तुल्येप्यवादिति । भाष्यकारमतेऽपि पश्य मृगो धावतीत्यादौ कर्तृकर्मकारकान्वयपि सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वमसत्त्वामित्यादिल
क्षणानामसत्त्वेन कृत्यभावाच्च । न हि कार्यानिमित्तत्वेनाश्रीयत इत्यभिप्रायात् । तिङ्भिन्नमेव पदं निमित्तत्वेन गृह्यत इति न दोषः । किं च पश्य मृगो धावतीत्या
दौ लोडादयोरपि प्रमिचरितत्वेन बोधप्रतिबन्धाभिव्यक्तिवस्यैव नियामकत्वात् । किं च प्रथमान्तस्य न भावनायामन्वयः समानपदोपात्तत्वस्य प्रत्ययार्थान्वयेन
नियामकत्वात् । किं त्वाश्रयस्य विशेषाकांक्षायाः सत्त्वेनाख्यातोपात्ताश्रये तस्य तु नामार्थत्वं भावनां प्रति विशेषणत्वात् । ध्वनितं चेदं तिङ्समानाधिकरणे प्र
थमसामर्थ्यविवक्षितस्य वार्त्तिककारस्य ग्रन्थे । यत्तु क्रियाविशेष्यकबोधे उद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरिति । तत्रानिर्हेतुकमाख्यातमिति । विशेषणस्येणाश्रयस्य पदान्तरो
पादानेन तात्पर्यवशात् स्वरूपपत्तेश्चैव सत्त्वाद्वितीयोऽनन्तेरिति । अप्रधाने क्रियानिमित्तानामभिहितत्वमादाय प्रथमो सत्त्वे विभिन्नविभक्तित्वादभेदान्वयानापत्त्या
नभिहितत्वस्यैवानापत्तिः । तथा चात्र नियत एव प्रयोग इति भावः । तदेव ध्वनयन्नाह यत्र कारकप्रयुज्यते रसाश्रविति । आदिपदग्राह्यं तु पक्वान्नयोरन्तरोटिकाः भुज्यत
इति बोधप्रमानयुगपदिति । जनितान्वयबोधे नैराकांक्ष्यात् । किं च ओदनं इति प्रथमान्तस्य कर्मतासंसर्गेण धात्वर्थान्वयोऽव्युत्पन्नः । नामार्थप्रकारक

वृ.श.१.
१३७
137

धात्वर्थविशेष्यकबोधे भेदेन संबंधेन विभक्त्यर्थोपस्थितेः कारणतायाः सर्वतं[?]त्रसिद्धत्वात् । कर्मणि द्वितीयेत्यादिना आधेयत्वबोधनाच्च । द्वितीयांतस्य भुज्य
तद्वृत्तिक्रियान्वयादर्शनाच्च स्वमेव । तन्त्वं मया भुक्त्वा ग्रामं जामीति प्रयोगापत्तिः । त्वां तेन शाब्दान्वयविवक्षायां क्त्वाप्रत्ययस्य कर्त्रैवाच्यत्वेनानुक्तत्वेन तृती
याद्युत्पत्त्यादिति चेदत्रोच्यते । क्त्वाप्रत्ययार्थक्रियायाः समानाधिकरण्यसंबंधेन प्रधानक्रियायामन्वयः । तत्र क्त्वाप्रत्ययस्य तात्पर्यग्राहकत्वमिति सु
त्वान्तक्रियायाः समानाधिकरण्यसंबंधेन प्रधानक्रियायामन्वयः । तत्र क्त्वाप्रत्ययस्य तात्पर्यग्राहकत्वमिति सहत्र वार्त्तिकभाष्यादिसंमते युक्तिसिद्धत्वा
तिनावत्रिविधादृ । एवं च भुधानुपपत्त्यापत्तिः एकप्रत्ययस्यैव कर्तृत्वेन क्त्वाप्रत्ययस्य प्रधानक्रियायाः कर्तृशेषार्थस्य नाकांक्षायामभावात् । अन्वयाभावेन प्रधानक्रिया
याधेयविभक्तिः । कर्मादौ तु धात्वर्थे नाकांक्षायां स्वेच्छया मया भुक्त्वा गृहं व्रजामीति प्रयोगोऽप्यत एव नाश्चासादुनिष्टामलिसारिस्तत्रत्यभाष्यादिस्वरसोप्येवमेव । एतेन सर्व
त्रैव विवक्षाभेदेन प्रयोगद्वयोपपत्तौ गृहं हरिं गत्वा निर्विघ्नपद एवेति शंकापि समाहिता त्वतस्तत्रौदनं पक्त्वा भुज्यत इत्यत्र वैयर्थ्येनौदनपक्त्वा भुज्यत इत्यादि मैवत्येवाप
ह्यानुपपन्नदानहृदुक्त्वापि प्रतीयत इति हरिकारिकयोक्तप्रयुक्तकार्यबोध्यते । ननु स्वनिष्ठानुक्तप्रयुक्तकार्यमावृत्तिः वनितद्वितवाक्येन तादृशार्थस्य वबोधनात्
। एवं च क्त्वाप्रत्ययस्य कर्तृवाचकत्वेऽपीदृशप्रयोगानापत्तिरिति दोषो वाच्यः । वस्तुतस्तत्र न्यायाभासः तत्त्वकत्वेन हरियं यस्य भाष्यग्रंथान्यमिवा शुद्धत्वेन तस्य त्यभावः
हरिं पूजयितुं धनं स्तोत्यादौ हरिपदार्थविधेयपितामहचरणोक्तेरेव शरणं कर्तृत्वत्वात्तादृशस्य नित्युपपिव्याप्तः । पूजयितुं शक्य इति । शकादरत्यत्र पूजयितुं ह
रिस्तु भयं कर्म । अत एव जिगमिषितव्यो ग्रामः इत्यादौ ग्रामादि कर्मणि कृत्यादयः । न च हरिः स्वेन ह्रेपशक्यः । किंतु पूजनत्वेनेति पूजनं प्रत्येव हरेः कर्मत्वं तस्यैव । अत ए
व ग्रामं गंतुं शक्यत इति सिद्धं त्यथर्थकर्मणि लिचतुर्थीविधानात् । शक्यप्रत्यन्वयप्रत्ययविशिष्टस्यैवेशा ध्ध्य विशेषो विशेषणं तत्रैव विशेषणांतरे इति बोध्यं । एवं १३७

ध्वनितं चेदं पस्पशायां भाष्यकैय्यटयोः । इदं च सन्निधायकसत्त्वे कोलाहलो । एवं विवक्षाभेदेन ग्रामो गंतुं शक्यते ग्रामाय गंतुं शक्य इति प्रयोगद्वयं बोध्यं । अथ फलितं । एवं जिग-
मिषितो ग्रामः इत्यत्रापि साधु । तस्येति । नन्वेवं फलविशेषणीभूतोक्तपचतीत्यादौ द्वितीया न स्यात् धात्वनुपात्तफलस्योक्तत्वात् । किं च गुरुणा वटः कृत इत्यादाविव सुंदरं वटं करोती-
त्यादावपि विशेषणे द्वितीया न स्यात् विशेष्यो[redacted]त्यत्र द्वितीयैव कर्मत्वस्योक्तत्वादिति चेन्न धातुना वि-
क्लिन्नत्वादिरूपेण विक्लित्तेरु[redacted]क्तत्वेपि ग्रामपदेन रूपेणानुक्तत्वाद्वितीयादुर्वारा । अत एव तंडुलं पचतीत्यादौ द्वितीया । अत्र मञ्जूषापालनं
न दोषावहमिति वाच्यं । कृतः कट इत्यादौ दोषापत्तेः । न चैवं विक्लित्त्यादिकर्मणि लकारोपि स्यादिति वाच्यम् । कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थस्यैव ग्रहणात् । द्वितीयान(
त्पत्तौ समानविभक्तिकत्वाभावेन विशेषणविशेष्यभावस्यैवानवगमेनाभिहितत्वेपि समत्वात् । किंच मत्यर्थनामकूसर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति सुसत्वाबद्-
त्व विशिष्टवटस्य कर्मत्वोक्तावपि सोद्यैरादिविशिष्टस्य कर्मत्वानुक्तेस्तेन रूपेण पदेभ्यो द्वितीयादीनां दुर्वारत्वम् । कृत्यत्र सुपस्तु न मञ्जूषार्थस्य कर्मता भावश्चेत् किं-
तु सक्तूसंर्थप्रतिपदस्य कर्मभावः । सत्त्वोभयोरपि । अत एव सर्वव्यापकाकारकत्वाविशेषणत्वविनिगमनाविरहाद्भावनायामन्वयः । तस्माद्विशेषणविशेष्ययोः समा-
नविभक्तिकत्वमेव युक्तम् । तथैवात्रीप्सितमिति । अनीप्सितग्रहणं तद्भिन्नबोधकं । तेन दुग्धां हासीनयोः संग्रहः । फलशालि कर्मेति । न चैवं विक्लित्त्यादेः कर्मत्वं न
स्यादिति वाच्यं । फलव्यापारयोर्जन्यजनकभावेनान्वयाज्जन्यत्वरूपफलस्य तत्र सत्त्वात् । संसर्गस्यापि धातूपस्थाप्यत्वाद्धातूपस्थाप्यत्वपदार्थविषयेवेति नाग्रहः ।
धातुमात्रोपस्थाप्यत्वमिति विवक्षया तस्यैव पचतीत्यादिनेति बोध्यं । न च दुष्टं जानामीत्यादौ न दुष्टस्य विषयतारूपफलशालित्वमस्त्येव । तत्कोपवेदोषमु-
पगमितं न दोषशंका । इदं च पथाम्नायेप्याशयकं । वारणार्थानामिति । वारणं प्रवृत्तिविघ्नः । विभागानुकूलव्यापारो वा । न च कूपादंधं वारयतीत्यादौ कूपादेरपाद-

ह॰ शा॰ र॰

१३८

138

नत्वं न स्यात् । वा रपि तु वोपमानस्य वा न भिमेन त्वादिति वाच्यं । इष्टसाधनताशब्दस्य योगिकस्यैव यथार्थ्य ग्रहणात् । वयं तु प्राग पश्येत्त्रं धादेरेव वा इप्सित निष्ठव्यापारजन्यमहत्तशाल्प
त्रपूलशालित्वेनेप्सितत्वं तथापि संकोचे मानाभावेन वा रणाश्च वा अकोटोपहले रपि प्रवृत्तित्वेन वा प्रमाणानि निष्ठगमनव्यापारजन्यफलशालित्वे नैकूपदे रपीप्सित
त्वं बोध्यं । द्वितीयप्रभृतु विभागस्योभयनिष्ठत्वात् इप्सितनिष्ठव्यापारजन्यफलशालित्वकर्मयोः स्पष्टमेव । तं योगस्यैवाभावान्नि हृ विभाग परिपालनमात्रेणाफलते तिवो
ध्या । अत एव मुख्यापापस्याभावो द्वारणार्थो नामितिसूत्रारंभः । प्राप्नोतीति अपवारत्वेनेति भावः । तत्रोपापेति । परत्वेनेति शेषः । इष्टितममितीति । ईप्सितशब्दो योगि
क इति तावन्निर्विवादं । तत्रैवातिशयोपमेव प्रसूर्वमिच्छाविषयीभूतत्वं क्रियायां फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयः फलं विष्टतमानि क्रियाविष्टत्वेन तं दुलादिकमपि तत्वकर्तृ । ईप्सितत
ममितिसूत्रे कर्तुरीप्सितमानात्मकर्तृ धात्वर्थव्यापारस्यैव केनेत्याकांक्षायां पूर्वोक्तौ सान्वयपादस्य मकृतधात्वर्थव्यापाराश्रयमकृतसुदेश्य स्यमानवकारेवेप्सिततम
त्वं । अत एव गोलोकर्म गोदुग्धादिरिसादिकं संगच्छते । न चैवं क्रमो नवकं वारपत्रिपपयसोरनेभुक्तरस्यादावेवमतियोगस्त्वेन कर्मसंज्ञा याश्चातोर्थेत्वतन्नामगच्छंती सा दोक
मेत्वानापत्तिः । नहीच्छापिरिच्छाविषयिणी । किंच पतुल्यजातीयानुपदृक्ते सा सकैत्र क्रियापाईप्सितत्वेन तदपि क्षपापकर्षः फलभइतिवाच्यं । क्षेत्र मिच्छती स्याहावनापत्तेः ।
नहीच्छापिरिच्छाविषयिणी । किंच पतुल्यजातीयं तदेवमतियोगितां भजते । तुल्यजातीयं चकारकं न क्रिया । न च पाकादिक्रियापात्र पि संदर्शनादि क्रियापि क्षयाकर्मत्वा
कारकत्वमस्येवेतिवाच्यम् । सर्वत्र नद्रा नेमानाभावात् । भाष्योक्त सापत्ये शतइस्यादावित्र कर्मणि चतथ्यापत्तेश्चा क्रियापात्रापी । स ततमत्वेन मकर्षो पनुपपत्तेश्चेति
चेदत्राहुः । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा इस्यनेन नप्रतियोग्यपसे निधावपि प्रहस्त्रेबोधनादिति । किंचापपयसोरनेभुक्ते इत्यादेोपपः सममतेनाकर्मत्ववारणार्थसत्रमाव
रूपकं न च करणत्वविवक्षायाः सत्वान्नदोष इति वाच्यं । धनुषा विध्यतीत्यादावपानसे तोवाधित्वावरणासंज्ञेतिभाष्यविरोधापत्तेः । शरणमपायपंप्रसवधिमतस्येवधनुषोपा एमी

१३८

साधनंमतिसाधकत्वमित्युभयोः प्रसंग इति चेत्प्रयोगलाघवं कारणमत्येवसाधकत्वमिति मन्कृतेपि द्विः पतनं। अपि च प्रकृत्व कृमादिपरिक्लिष्टे इति पश्चिमसाधकफलाश्रयत्वो
भयविवक्षायां कर्मसंज्ञा दुर्वारा। तदेव ध्वनयन्नाह। एवं तितथायुक्तमिति। धात्वर्थान्तफलशालि भिन्नाधिकरणं त्वधिनां दृष्टोदासीनानां वारणार्थं तथायुक्तमित्यस्यावश्य
कत्वेनानीप्सितग्रहणाद्वैयर्थ्यापादनस्यैव युक्तत्वं किंच तथायुक्तमिति सूत्र अकथितं चेति सूत्रे अथ्याहृस्यकमित्यग्रे निरूपयिष्यामः। आधारत्वाद्यविवक्षेति। इदं चाधिशीङ्स्थासां कर्मेकर्तु
प्सिततमं कर्मं तथायुक्तमित्यादिसूत्रविषयकमेवबोध्यं। ईप्सितादिरूपमिमित्रानां वाक्यत्वमत्र मस्पतेत्येवमाहुत्वात्। अतएवं संबंधमात्र द्वितीयापत्तिरिति अकथितं चेति सूत्र
स्यम्लकारोक्तिः संगच्छते। एवं च दिवः कर्मं चकृभिदुहोरित्यादि विषये आधारत्वाचकः त्वाभावपनदोष। द्वितीयादीनामिति। आदिनाम न्यकर्मण्यपनादरे विभाषाप्राणिषु
कर्तेः कर्मणोः कृतीत्यादिसूत्रविषयीभन्तवतुर्थ्यादयो ग्राह्याः। तत्रिरूपकं फलमिति उक्तरीत्या तस्यैव कर्तुरीप्सिततमत्वात्। आपारेति। कारकत्वकर्मयोरित्कृत्वेन तदूहितत्रि
पायाभावे न च तस्यैव स्वतंत्रतारित्यादिरिवक्ष्यमाणत्वात्। स्वादापद्दीरिति साधकतः। मपितितमशब्दश्रवणेन कारकाधिकारे गोणार्थस्यापिग्रहणात्। साक्षात्क्रियाधारेपलो
लक्ष्यकसंज्ञाभ्यां बाध इति भावः। एतेनास्मिन्नर्थे प्रयोगा एवमानमिति निरस्तम्। प्रतायोग्यापास्तम्। स हस्त्वेदं हरस्तंत्रेषु। ननु लक्ष्यतावच्छेदकस्यैवशोभनतावच्छेदकस्यापि ग्रहणात्
सीकारे बाधकाभावः। अपि च तादात्म्यसंबंधेन तदेवावच्छेदकमित्यत्र हे चेराहाककर्मणीति। भाष्यकारदिति। एतेन बुंदजानातीत्यादौ विषयत्वमर्थइयामस्त। कर्मादिद्वारा त्रिहित्यार्थस्यैव
यपदेनग्रहणात्तप्रकृतार्थत्वेनकर्मण्यपवद्धितीयेति नियमेन वारणात् तथैवाषष्ठ्येवेति नियमस्यप्रत्याच्च। निरिमेवेति। न च षष्ठीस्थले भेदेनैव संबंधस्यान्वयत्वात्तत्त्वेयुक्तमिति
वाच्यं। प्रमयमात्रस्थले भेदसंबंधस्यापि लक्ष्यत्वात्। तत्र षष्ठ्या अपि संबंधिवाचकत्वे दोषाभावाच्च। अतएव तत्पुरुषानुसम्बन्धः सर्वत्रैकरूपेणैवान्वयः। धर्ममात्रमिति। एवं बयावकेजातदस्या
दौ प्रयोगाः शक्तिवैवबोध्याः। केचित्तु कर्मत्वादो द्वितीयाघेयी कारककर्मत्वादिसंसर्गकबोधविवक्षायां षष्ठ्यनापत्तिः। शेषत्वाभावात्। न च सम्बंधसामान्यविवक्षायां षष्ठी कर्मत्वादि

बृ.श.र.
१३९
139

विवक्षायां द्वितीयादिकमिति वाच्यं। नहि निर्विशेषं सामान्यं भवतीति न्यायेन कर्मत्वाद्येव षष्ठ्यर्थ इति नियामकतास्तु करणादिना कर्मत्वादिप्रकारकबोधेपि षष्ठ्याद्युत्पत्त्या च। अत ए
वं पेणादिसंबंधसत्त्वेपि सत्तादिसंबंधविशेषतात्पर्ये चैत्रस्य नेदं यादृष्टं इति प्रयुज्यते भ्रुतिनश्चापसमर्थोनेताः षष्ठ्यर्थास्तस्येष्य प्रतियादके रेव शनव छर्थाः एकापि षष्ठी
विषयप्रकारादिघटितइत्यादिभाष्यारिष्ट्यैर्मिमतेन धर्ममात्रबोधे षष्ठी धर्मिबोधे तु तृतीयादिकमिति प्राहुः। वस्तुतस्तु धर्ममात्रेशशंतंगीकारेपि धर्मिबोधस्त्वावश्यक एव। अत ए
व सरूपसूत्रे भाष्यकारेणांकृतानास्याह तिपदार्थिक स्वार्थं न पदार्थे इति वक्तृत्वे बोधकतारूपायाः शक्तेर्दृष्टित्वेन शक्तिः स्वपिसाघपादा। अन्यथा विभक्तेरिव तन्नकृति
मतत्वं टादिशद्वेभ्योपि ज्ञातिमात्रबोधापत्तेर्वा इति हो हाथन चैषः कर्तृकरणादिरूपेन महासंज्ञाकरणसामर्थ्येन कर्त्रादिशेषे विहितानां समानार्थत्व एव साधुत्वबोधनाच्च। का
रणादिस्थलानां लोके धर्मिपरतायादृष्टत्वाच्च। आश्रयत्वेनाश्रयस्य मानानां तेषां मासत्वाच्च। तत्तुल्याश्रयिकाविद्धिः त्रिरिस्या यर्थप्रतिपादिषष्ठ्यापत्तेश्च। नचेष्टापत्तिः तिङः स
मानानार्थत्वबोधकभाष्यविरोधापत्तेः। किंचाश्रयत्वस्यान्वयोगाधिकरणत्वेन गोरवाभावः। नचैवं नश्रयतापाश्रेहे पत्ताश्रयतायाश्रपि ग्रहः स्यात पटस्य हे रष्ट्रापत्तेः नत्
ग्रहे तु न दोषशंका प्रपंचपि च्यत्ते चैतत्परिष्कृता। तात्तत्त्वफलमभिसंधायाभिमपचितमिति। त्याजनमिति। त्यजनं तु विभागानुकूलो व्यापारः स च गोनिष्ठः पयोनिष्ठो वा। आद्य
प्रधानीभूतव्यापारेण गोनिष्ठव्यापारेण वाच्यमानं त्वविभागानुकूलो व्यापारः स च गोनिष्ठः पयोनिष्ठो वा। आद्ये स्तत्वात्प्राधान्यापपत्तेः इदमेवाभिसंधाय तत्तेपपत्तिर्ध्यानयति सा
वेश्वरेव्याभिक्षावाजिभ्यो वाजिनं दूषसत्रन्तकृदेन प्राधान्यात्सप्रएव परामृश्यत इति मीमांसकाः। कर्मद्वारा व्यापाराश्रयत्वविवक्षायां अधिकरणसंज्ञा। अजादीनामप्राधान्यव्यवहा
रस्तु नपनस्याभोदृश्यत्वाभिप्रायेण। अत एव गोरोकर्मणि दुग्धहारेरित्यस्य चारितार्थ्यमप्राज्ञं तेपद्य पिप्रयोज्यव्यापाराश्रमात्रदृश्यकः प्रयोजकव्यापारः प्रयोज्योदृश्यकः तथापी ह
च विषयेषु पयः प्रभृतीनामेवोद्दृश्यतानां तथैवानुभवात्। अत एव गवादौ तथात्वात्मिसनेन कर्मत्वं अंसेन गोरेव प्राधान्यं दुग्धोदृश्यानेव दोहनस्य प्रकृतत्वात्। तस्मिन्नपि कर्मणि लका राम
१३९

रः स्यादिति शंकानिरासार्थं वचनारम्भः। अपादानत्वाविवक्षायां तथा उक्तमिति सम्प्रवृत्तिः। एतेन कर्तुरीप्सिततमम् इत्यनेनैव सिद्धो न तथा उक्तम् इत्यस्यायं न्यासोऽव्यर्थेऽस्यास्त
मित्यादि प्रपञ्चयिष्यामः। दायनमिति। नच प्रयोजकसंप्रदानकर्मैवेति नायमहः। पुत्रार्थं कन्यां पाचतइत्यादावन्यस्यापि दर्शनात्। अङ्गीकारणमिति। अविनीतं विनयं याचते इति विनय
मङ्गीकारयतीत्यर्थः। विक्लेदनं पचेति। विक्लित्त्यनुकूलव्यापारोपसर्जनीभूतव्यापारो विक्लेदनं शब्दार्थः। [illegible]
[illegible] र्थः। तत्र विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्तण्डुलाश्रितः। तदुपसर्जनीभूतव्यापारो देवदत्ताश्रितः। स च व्यापारः ओदननिष्ठादनं विक्लित्तिनिष्ठा
दनं वा। आद्ये द्विकर्मकत्वात् तण्डुलनिष्ठव्यापारवाच्यत्वे उत्पत्तेर्वाच्यत्वे तण्डुलकर्मतैव। विक्लित्तिव्यापारयोर्जन्यजनकभावः संसर्गः। उभे निरूप्य फलवाचकत्वे विक्लित्तेः क
रणत्वेनान्वयेन तु ओदनकर्मतैव विक्लित्तिः फलोपलक्षणं। गौरिको पचति फलं पचतीत्यादौ विलक्षणप्रतीतेः। ध्वनितं चेदं कर्तुरीप्सिततमम् इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोः।
इत्यादीति। प्रवेशोपसर्जनमवस्थापनं तदेः आत्मापनं दृष्टेः। सोच नं विज्ञः। नवनीतनिःसरणफलकव्यापारफलकव्यापारो मथ्यर्थः। परत्वादिति। ग्रामादायातीत्यादौ
ग्रामादिनिष्ठविभागस्य धात्ववाच्यत्वेन तत्तत्समवेतत्वाभावादपादानसंज्ञाप्राप्त्यवकाशः। कर्मसंज्ञा प्राप्ता तु ग्रामं गच्छतीत्यादौ। पंचम्या अवधित्वं द्वितीयया फलाश्रयत्वं प्रतीयते
यमिति विवक्षयोर्युगपदसंभवेन भाष्यग्रन्थाप्युक्त एवेत्याशंक्याह। पंचकमिति। गोशब्देनैव मतियाद्यमिति विवक्षायाः सत्वान्न दोष इति भावः। आरोपयते प्रियप्रयोजकव्या
पारविषयापयोर्न्यस्यादेः शरूपत्वमिति। पक्षे कर्तुरीप्सिततमम् इत्यस्यैव प्रवृत्तिर्बोध्या। पक्षान्तरे तु तथा युक्तमिति बोध्यम्। ग्रामादायातीत्यादौ विभागस्य धात्ववाच्यत्वेन न तथा
युक्तत्वात् अवधिभूतात्। तथा चेदृशे विषये आकडारादेका संज्ञेति सूत्रबलात् उभयोर्हि तयोर्विघातिकेति भावः। कर्मणोऽत्रेति। यद्वा तु पयः कर्तृकनिःसरणानुकूलव्यापारे दुहिर्वर्त्त
ते। तदा पादानत्वाविवक्षायामिति बोध्यम्। ननु दुहादियोगे कारणादीनामपि कर्मत्वं दुर्वारं। न चाकथितशब्दो नामधानपरः किन्तु क्रियाशब्दोऽकीर्तितपर्यायः इति वाच्यं। का

गत्वाद्यविवक्षायां दोषस्स्फुट एवेत्यादि रितिचेन्न । तथा प्रयुक्तमित्यनुवर्तमाने सिद्धे तद्बहुलं पात्तफलशालीत्यर्थे दोषाभावात् । लक्ष्यानुरोधेन योगविशेषस्यैव ग्रहणाच्च । ध्वनि
तं चेदं उपयोगे निमित्तं । गुणोनयत्नकृतरत्यादिनाकरग्रन्थे । निर्मलरति । ननु इदं उपग्रहणार्थमिति भावन्निर्विवादं । एवं च तत्समानार्थकत्वेन ग्रहणात् पूर्वोत्तरमेवेति चेत्स्तो अते
स्वसंप्रदानकरणापन्नग्रहेरर्थः संप्रदानसंज्ञानुकृतसंज्ञायान्न । अन्यायापादि पूर्वकस्य सं+प्रदानकरणापन्नंदर्थेः इति समानार्थत्वाभावः । अत एव भूशास्त्र जिनी हृवह
कृञ्चुपां ग्रहणादिवरितार्थी प्रतिपादनं अन्योऽर्थः न हि शेषश्च शासः नत्थेवानुभवान् । शोधनाः प्रापणमर्थः । शरीरापासपूर्वकं तु वहधातोः कुर्वन्स्वावलात्का एवं
कंग्रहणां तु हरतेः । व्यापपूर्वकं ग्रहणां विधातोः प्रणतोनत्वं वैकल्यपेरितिदिक् । अयुक्तमिति । पुनः हृमिस्यन्नसत्तमन्नस्मीममामानयुक्तः कारका पापस्यां मनन्नधानाद
दुग्धेहावर्थासंगतिः शक्तस्य तन्त्रैवावस्थितत्वेन द्विपरस्पवेयथ्यापत्तेश्चोपराक्रमधातनार्थे जहारेत्यस्यप्रयुक्तत्वाच्च । एवं चेति । पत्तुन्याय सिद्धोपमर्थोन वाचनिकः । नी
प्रभृतीनां प्रधानकर्मसंबंधीनगः । दुह्यादीनां तु विपरीतमित्याकरे उक्तत्वात् । एवं चानिष्ठापत्त्यानुनयुक्तमेवेत्याहुः । तत्र विपरीतार्थस्याप्यापादपितुशक्यत्वेनाकरस्य थाना
म शाङ्क्यत्वात् । अस्मतादीनां मुख्यप्रधानयोधायम्यस्य सत्वाच्च । न्यायसिद्धत्वादेकवाक्यानुकूलकमप्यपठितुयक्तत्वाच्चेतिदिक् । अर्थिनरति । पत्तु अर्थी स्यात्तीसर्थी । हिरण्येनस
पेदृत्वतीया । हिरण्याभिन्नधनवं नरस्त्यर्थइति । तन्न । हिरण्येनेतत्र हसनापत्तेः अर्थ्याचासन्निहितत्वेनेनासन्निहितं प्रत्यपविधोनाच्चा । तन्नास्ति निविरोधात्रसंबध्यतेतकेकौ इ
पूर्व्ययनस्सूपाधिकादिनेरभावरतिस्पष्टप्राकरोक्ष भेदेत्तृतीयायाश्च विधानाच्च । सविशेषणत्वेनन नहितद्वत्तेरनापत्तेस्स्वाधनवाचिनोर्थशन्दादिनिष्ठतोरभावइति प्राप्या
र्येत पामत्वर्थीयांतेवैष्णव ठ हरदत्तादिभिः स्पष्टतया अभिधानाच्च । तस्मादयेन मर्थः प्रार्थी नोमापस्त्यालिनोर्थी । हिरण्येनेति कृत्यात्वविवक्षयात्तृतीया । हृतएवंकिं ट
तित्याहविवक्षानायामन्वपरतिदिक् । तन्नतांतरेति । इदं च परं संतोषमात्रं वस्तुतस्तु मेतांतरे ममाणाभावएव । यन्नु तं तुल्यानोदनं पचति । तिप्रयोगस्याकथितं चेति स राम

त्रेणोवोपपत्तौ पचेर्द्व्यर्थत्वात्तण्डुलानां विक्लेदनेऽप्योदनस्य निर्दिष्टत्वात्कर्मत्वमिति भाष्यकारोक्तमर्थः स्यादिति। तस्मात् ततः पचेर्द्विकर्मकत्वाहानात्। किंचाकथितशब्दो
न्यायादानादिभिरनुक्तिपरः अपादानादृपश्च दिनिगमनाविरहात्सर्वेऽन्तराः सर्वोऽरम्यते। दुह्याचिप्रच्छिभिक्षिचित्राममुपयोगनिमित्तमपूर्वविधाविति भाष्या
न्थेवनिर्णायानात्। पूर्वं प्रपादानादीनामेवापस्थितत्वेन तथैवयुक्तत्वाच्च। एवं त्वंचनपाठाये सं। किंतु प्रकृतसूत्रभाष्यपेक्षया। अविवक्षातः एवं नाम प्राप्तत्वा
त् एतेन नवृत्त्यमाणपो हि तु कर्त्ते संज्ञयोर्विषये ऽतिप्रसंगख्यादि निपरोक्त। परोभ्यां हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कर्मसंज्ञापाबाधाच्च। एवं च तण्डुलानां कर्मत्वं सपादनार्थभाष्यो
क्तकल्पनापि आवश्यकत्वेन नैव प्रयुक्ती। अकथितं चेति सूत्रं तु कर्मत्वाविवक्षायां न चाकथितशब्देऽभ्यासात्पर एवेति नाचेत्। अकथितशब्दस्य प्रामाण्यसिद्धत्वात्। क
थयाक्य प्रबंधरतिस्मरणविरोधाच्च। संयोगवह्निप्रयोगस्यापि विशेषाव्यगति हेतुत्वेनापादानादिसंज्ञाप्रयोगपत्तयापि आवश्यकत्वाच्चेति दिक्। अधिकरिति। श्रुविशा
निगुणीनेस्य सूत्रस्येति शेषः। नाहृस्याहिरते श्वापीत्यत्र स्येन हृषिः संग्रहेति। गसमर्थानां तथैव वचस्यत्र स्ये नरयंतत्यात्पादिस्वं प्रयुः। एवं समभिव्याहृतपदेरिति विशेषणात्सिद्धि
र्कत्व एवं काद्गमस्मकरोतीत्यत्र दिकृत्वात्। काद्यानि विकुर्वन्नमस्योत्पादयतीत्यर्थात्। एतेनन्यादीनामकथितत्वेनेति सूत्रविषयतानेत्यपास्ता। द्विकर्मकाणां प्रधानकर्मणि
लादयः। उततौ गोणाविति विचारस्यात्रैव भाष्ये प्रकृतत्वेन द्विकर्मकेषु पूर्वोत्तरसूत्रविषयतायाध्वनितत्वाच्च गुणकर्मणि लादिविधिः सपेरिति भाष्यग्रन्थस्य समभिधाना
सिद्धं वाप्यन्त्यकर्मणा दृष्यादीनामप्युत्तरमभिधानाच्चा। अह मर्यादमिति। प्रकारा मन्निचेतितरदूति परस्मैपदानामिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगो विधाने। एतेन रहा सर्वत्र
राष्यः स्यात्स्यादूच त्वामिशके हरिं। साध्यमानोऽन्यं गच्छेदूध्योदाप्यन्तरतन्द्रुन भिमादि सरति प्रयोगव्याख्यातः। परिवेदापनार्थस्योक्तत्वेन तत्समानार्थत्वात्। नेच प्रयोज्य
कर्तुः कर्तृत्वाविवक्षायां संबंधमात्रा येनान्वपेकर्तुः प्रयोजकत्वाभावेनेहेतत्वाभावात् स्मिचतुर्लभट्टनिदाखः। अंतरंगत्वेन णिजनुत्पत्तौ बाधकाभावात्। अत एव गसी

बृ. शा. २
१४१
141

रिसत्रेसंगच्छते। अत एव णिजंते ग्रामादीनां कर्मत्वं हेतुसंज्ञादिविधौ कर्त्रेपरस्य प्रकृतधातूपात्तव्यापाराश्रयफलभागत्वात्। एवं प्रयोजकपरैर्यो साधयत्येवविकल्पपिष्यामः॥
अत एव भुक्तो हारं चिरपरिचितं सा जिते दैवगतो व्याप्ति सिद्धो त्याजनत्वे हेर्थे युक्तं त्वे न तुल्यार्थत्वात्तानवांतः स्थितवत्तेन स्याज्जनेर्हेः प्रयोगः स्याजीति त्विजंतस्य सकर्मके
तिप्रभाना र्थत्वाभाव इति वाच्यं तावता पि दृष्टं वपरेनस्य प्रयोगेन हेहसमानार्थत्वान्न यापातः। भागुरुक्तस्य पकत्वस्य विशेषाये श्रुति नो हेतुमति जंतत्र एव प्रकृते। धुनिते चेदं
केय्यटमाधवादिग्रंथेषु स्पष्टम् आमित्याहुः। नचैवं दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचित्रामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ विनिकारिकायां याचिग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं अन्यत्र
यार्थग्रहणेन चानीतार्थाना विनण्ताउ भेदमाश्रित्याप्य पायानुनयतीत्यर्थात्। अत एव हियाचौ वग्रहणं तस्यानेकार्थत्वाद्विशेषग्रहणं भविष्यतीति चेदत्राहुः। अर्थभे
देन शब्दभेदमाश्रित्यानुनयार्थस्यैव याचिग्रहणादिति॥ वस्तुतस्तु अर्थभेदेपि शब्दैकार्याणि कार्याणि शब्दभेदेपि विनिगमनाविरहादुभयोरपि ग्रहणं तत्र याग्रहणेनैवानु
नयार्थग्रहणसिद्धेश्च भिक्षिग्रहणं स्पष्टार्थं धुनि तं चेदं कैयटभट्टमतं यो। स्वतंत्राः किन्तु मन्त्रा यार्थेकचकारेण ग्रहणाद्योरपे स्माजेश्च ग्रहणमिच्छन्ति। अप्ये
तुप्रकथितं चेत्यस्य त्रेतथा एवमुक्तमित्यस्यानुवर्त्तनेन धातूपात्तफलशालिकर्मान्वयित्वे बप्रच्रेः सत्वेन दुहादिप्रयोगणानस्य नात्र फलमित्याहुः। मित्याहुरिति। आदिनाममा
नोदिदेशयितत्रो बोदात्तरित्तिवोध्यं। विनिगमनाविरहादधिकरणाविवक्षापांक्रुहुपचालादिभिन्नेव नम वर्त्तते रसभ पच्यते। प्रसंगादिति। ननु ग्रामादीनां व्याप्तिर्यो
एवंकमासमगोदो हृन्ति। पक्षा आसनपूर्वकव्यापने। ग्रामादीनां च करणत्वेनान्वयः। एवं चावच्छेदकताहया आसिर्मासादि निष्ठाफलं। आधेमासमासेमासवच्छिन्ना
स्थितिरित्यर्थः। द्वितीये तु मासंमासेन न माप्नोतीत्यर्थः। तथाच कर्तुरीप्सिततमकर्मत्वं तेनैव कर्मसंज्ञा सिद्धा॥ तथाच द्वितीये माषं प्रोक्तमेव वेदं कर्मसाध्युक्तः। माष्ये ह एमं
तंप्रकृतेउत्सर्गसूत्रे तत्र भवमित्यर्थः। एवं च व्याप्तानं स्वापितः। तिप्रयोगाद्दुर्वार एव। तिचेत्। अस्मादीनां स्वत्रामात्रेहेत्तोपकृतं उत्सर्गसूत्रे नत्र भवमित्यर्थः। एवं चाद्य योगः। १४१

स्यापाद्यत्वात्। अत एवाकर्मकधातुभिर्योगे इति वचनं चरितार्थम्। अत एव प्रयोक्तैर्थमासमासं इत्यन्तं तुल्यानीति त्रिकर्मकोऽपि प्रयोगो भवत्येव। वार्त्तिके नञ्कर्मसं
त्वपक्षासादीनां संबंधमात्रमात्रे नाकर्मकधातुभिर्योग एव। तत्र चाकर्मकशब्देनासत्ताविधमानकर्मक एवेति नाग्रहः। संकादीनां संबंधमात्रमात्रे नाकर्मकधातुभिर्योग ए
वा तत्र चाकर्मकशब्देनात्यंताविधमानकर्मक एवेति नाग्रहः। संकोचे मानाभावात्। अत एव पचादीनां व्यापनेहृ सम्भावेप्य विवक्षितकर्मकत्वमाह पक्ता तिप्रयोगो भव
त्येव। अकर्मकधातुभिर्योगे कटादीनां कर्मत्वं चान्न चाधिशीङ्स्थासाम् इत्यादेर्वैयर्थ्याशंकार्थं तस्य चारितार्थ्यात्। अत एव कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः सर्वैर
कर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति हरिश्लोके सर्वैरित्युक्तेः। वार्त्तिके ऽकर्मकशब्देनात्यंताविद्यमानकर्मक एवाश्रयते। हरिश्लोकस्तु भाष्योक्तमताभिप्रायेण। अत ए
वोक्तमन्तर्भूतक्रियान्तरैरिति। कालाकर्मकपदादीनित्वत्रपुस्त्वानुवादः इति मन्तव्यं। मासादिरूपद्वितीयार्थस्य संबंधमात्रमान्येनैवाचपः। कर्तृग्रहणं क्रियाश्रयत्वविवक्षा
र्थं मासमप्येव। वार्त्तिकस्याकथितं चेति सूत्रे पठितत्वेनाधिकरणाविवक्षायामिवमन्त्रे लः। ध्वनितं चेदं मधुं मधुं मां विज्ञापयतेरित्यसूत्रे भाष्ये। स्पष्टं चात्र विस्तरः। गतिबुद्धीति।
ननु ण्यन्तानां कर्तुः संयोग इत्यस्य कुंते समस्तद्वितीयादिविभक्तिसंबंधमात्रार्थशब्दकर्मकाणामिति। इदं च सूत्रे नियमार्थं सकर्मकाणामणिकर्तुर्णौ कर्मसंज्ञार्थं चेत्तर्हि गत्या
द्यर्थानमिति। एवं च पूर्वसूत्रेणाकर्मकाणां सिद्धावकर्मकग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। अकर्मकग्रहणसामर्थ्येनात्यंताविद्यमानकर्मकग्रहणात्। मासादीनां तु नि
षेध्यसमर्पककर्मग्रहणे न ग्रहणमिति स्पष्टं मूले। न चान्तर्भावितण्यर्थमासादिपरं सर्वेषां देशकालादिभिन्नकर्मभवदिति वाच्यं। असिद्धार्थं तदसंभवस्य निर्दिष्टत्वात्। किं चाकर्म
कत्वस्यार्थ्यवरितत्वात्सत्तियायाश्च पृभिन्नार्थे यस्य देशकालादिभिन्नकर्माभवति तस्मिन्नर्थे ऽकर्मकत्वमिति न कश्चिद्दोषः। नियमार्थमिति। नियमस्य सजा
तीयापेक्षत्वेनान्तर्भावितण्यर्थकपचादीनां योगे ऽपि पोऽस्य कर्मत्वं भवत्येव। कंचर्त्वेमिति। णिचश्च प्रकृतेरविधातुत्वे न प्रधानीभूते धात्वर्थे धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वादिति मा

वः। उचितमिति। अर्थप्राधान्यस्य परत्वांतरंगत्वोपजीव्यत्वसहितत्वेन शब्दप्राधान्यापेक्षया प्राबल्यमिति भावः। ग्राममजामितिनो देवदत्तोपजीव्यत्वेन सोऽयोकर्मे ह्यसमभिव्याहारे
फलव्यापारयोर्व्यधिकरणस्य वक्ष्यमाणत्वेन संयोगाद्यपेक्षया प्रयोजकव्यापारापेक्षयाश्च विशेष्यत्वाच्छब्दप्राधान्यमप्यस्ति। अंतर्भावितण्यर्थे क्रपचादीनां योगे प्रधानीभूतधात्व
पात्तप्रयोजकव्यापाराश्रयत्वाभावेनार्थप्राधान्यस्य परत्वांतरंगत्वोपजीव्यत्वरहितत्वेन शब्दप्राधान्यस्यैव प्राबल्यात्तयोरपि मुख्यकर्मत्वमेवान्यदिति। ननु तथाप्युक्तं चानीप्सितमिति स्वर्गा
दीनां कर्मत्वमेतत्स्यंतीति चेन्न। स्वर्गादीनामीप्सितत्वेनानीप्सितत्वाभावात्प्रयोजकव्यापारव्याप्तिनिरुद्देशेन प्रवृत्तत्वात्। शत्रुतुल्यत्वाभावे वेतनतथाप्युक्तत्वाभावाच्च तथा हि
कमितस्पनि न कर्तुरिष्यत उपनेनेन च कर्तृत्वस्य तत्राविपिनमित्तत्वाच्चावस्तुतस्तु णिजुत्पत्तेः एवं चैव स्वर्गादीनां कर्मत्वं न स्यामवस्थायां तस्यैव कर्तुरीप्सिततमत्वं। नन्वि स्यादिना
ऽभिहितकर्तृपरिभाषया तत्स्यामिति राशंकां तदृत्तिनक्षिश्चिद्दोषः। गोचरकर्तृस्यर्थस्य संज्ञाद्वयनिमित्तकार्योमवेशनाकउगादि तिमत्तम प्रस्याकर्मत्वस्यैव प्रवृत्तेः। दर्शयति मत्या
न्तएजो यदिदेनिमित्तमिहाद्युभयप्राप्तेः उपलक्षणमिति। धनिचेरमप्रदानं संज्ञासूत्रभाष्ये कपटयोः। तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सूत्र एवमेवापहृतं तच्छहेन स्वतंत्रस्यैव परामर्शः। नन्वे
वं माघे स्वं वध्नातीत्यादौ कर्मत्वं दुर्वारं। वध्नातीत्यत्र कर्मणां पशवस्य वस्तुतो भक्षणे स्वातंत्र्यादिप्याशंक्याह। स्वातंत्र्ये सत्यादि। धातुपरं च प्रहृतु धातुपरं। तत्राधानत्वाप्लत्वं।
विशिष्यते येवेति नाग्रहः। अत एवान्तर्भावितण्यर्थपचादौ प्रयोज्यस्य कर्मत्वं तंडुलादीनां कर्मत्वं। एतेनाजां ग्रामं नयतीत्यादौ ग्रामादीनां कर्मत्वमप्याख्यातं भाष्यग्रंथः स
माप्यायेक्ष्य एव ज्ञापकः। ध्वनितं चेदं हेतुमति चेति सूत्रे भाष्ये। व्यापाराश्रयत्वं च फलोपहितमेव कारकत्वे। एतेन वा शब्दवाच्यकोटौ प्रवृत्तेरपि प्रविष्टत्वेन तामादाय कर्मत्वापत्तिर्धेवार
यतीत्यादौ कूपादेः कर्मत्वं दुर्वारं। वारणार्थानामिति सूत्रारंभसामर्थ्यात्तदंगीकारे तत्र धारे स्पपादानत्वे स्यादिति परास्तं। केचित्तु व्यापारस्वान्तस्ववाचकवाक्याभावान्न तियोगी
ऽग्रहस्तत्रस्यातुः। विशेषणीभूयेति। ह्यंपोगानुकूलव्यापारोपसर्जनव्यापारवाचित्वादिति भावः। इदृशस्यापि गत्यर्थस्य ग्रहणे रदमेव ज्ञापकं। अत एव वाहयति बलीवर्दान्यवानि

तिमिच्छति। अत एव गणावितिग्रंथे णिचः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तस्याधिकार्थत्वेनाभ्यर्थत्वाभावात्प्राप्तेरीति निरस्तं। निवृत्तप्रेषणाद्वा न। प्राकृतेर्थे णिचि पुनः प्रयोजकव्यापार
विवक्षायां भेदात् विहितणिपरे णिचः प्रकृतिभूतस्य एवं णिजन्तस्य गमर्थत्वान योयेनाभिप्रेतः सर्वैर्ज्ञलेपापितत्वाच्च नगतिहिंसार्थेभ्यः इति सूत्रे ईदृशगत्यर्थग्रहणेन किंचिन्मानम्।
अर्थग्रहणस्यासमर्थेन परंतरनिरपेक्षार्थस्यैव विशेष्यरूपार्थग्रहस्योचितत्वादिति निरूपयिष्याम: । के चित्तु गतिग्रहणं संयोगजनककिया फलक्षकं तेन त्यापि त्याज्यत्यादि
योगप्रयोज्यस्य कर्मत्वं प्रकृतसूत्रेणेति यदंति चिंतनहत्वादिति। स्वामिनो वा हिंसा दृश्यत्या। अत्र णिचहेतुमति जेवगत्यर्जेगत्यर्थादिसूत्राणि पेराणिहेतुमणिच एवं संभवात्। हंस्वो
स्तस्यैवं संभवाद्य। तथा च पर्यंदासे प्रत्यासत्तिन्यायेन नस्येव प्रहः। भक्षधातुश्च एदिंषपतः। भाषाप्रयोगादिति। हायकस्तिदुस्त्यमावेत्रिकत्वाच्चेत्स पिवोध्य। हायकस्यमा
मान्यापेक्षत्वेनाभिप्रेतकयोगेपि कर्मसंज्ञस्सादुः। परस्ताद्इति। ननु शद्धायितः शद्धकरणकबाधेन लक्षणयादिष्टणाकर्मत्वस्यपदमेव। अत एव जल्पतिप्रभृतीनामु
पसंख्यानं इति वचनं नारंभी। शद्धकरणकबोधनायां जल्पसादपोवन्नेजल्पतिदिवद्रुतः वचनेन बोधयतीत्यर्थः। तथा च बुध्यर्थत्वादेवसिद्धिः। न चाधिकार्थत्वान्नेति वा
च्यं। तत्त्वेपि प्रकृतेरंगीकृतत्वात्। अत एव तारयतिकपीन्समुद्रमित्यादि सिद्धिः। शद्धनक्रियामात्रवृत्तिजल्पयत्यादियोगेपि अकर्मकत्वादेव सिद्धत्वे तिचेन्न। लक्षणायामा
नाभावात्। अत एव शद्धानामनशामनंशाह्यनोनिस्सपरणमिस्यादौ अन्वादौ एवं केशास्यादीनां निर्विद्यबोधनेलक्षणेति सिद्धांतः। प्रकृतेप्रसिद्धार्थसागेन किंचिन्मा
नेत्यादयन एवं कुशद्वोच्चारे रोजल्प्यसादीनां वेत्तरंगीकृतत्वात्सूत्रादौ कर्मत्ववचनसार्थक्यं चेतिस्पष्टमेव। संमतमिति। गसथानातुंथेवचेति यथावर्तिकेचकास्त्यानु
क्तसमुच्चयार्थत्वेनगातिवुद्धीतिसूत्रेउपसंख्यानं बोध्यमितिति पामारायः। भरिप्रयोगमिति। आजिग्रहत्तेजनको धनुस्तद्भूनारिंदहेस्य पुरपिनाकी। जितासमानोव
लमस्यवाक्सोहंसन्नभीक्षीदृहुनन्दनस्तादिति। एतं चेतनाश्रीरघुपतिंप्रतिनिपोगकथनानोघिसेनस्वरूपोपस्थापनस्यैव कर्तव्यत्वेन बोधितवानितिसर्थस्यैवप्रकृत्वा

नातत्पुरुषे कुल्लविधानामर्थमर्थविदांवरः। पश्चात्स्याथिवकुल्यानांपाणिमग्राहपालितेतिकालिदासश्लोके पूर्वार्द्धेऽन्हेतुधर्मार्थेनयागानितुद्धीतिसूत्रेणक
र्मत्वात्तत्तिसितियोऽत्रपित्वोऽत्रराधितेनेतिविभक्तिविपरिणामेनयोऽत्यारतिस्यादिति। ततश्च अधिकरणत्वारम्यपदार्थाभावाच्च बहुव्रीहिर्नस्यात्। समासान्तरे तु वि
शिष्टस्त्रीत्वमुपाधेर्वद्भावश्चनस्यादितिभावः। ननुधिनुरूपमप्योऽस्यकर्मणः कर्मत्वाविवक्षायांगंधमाल्यरूपकर्मणोऽपिवक्रमस्यपेक्षं सेत्स्यतीतिचेन्न। आम्नाय
तिमर्मोपनतीस्यादिहोक्तेरहूणामपाराणअपत्वेनविवक्षायांफलाप्रपत्वेनाविवक्षायानिमित्तमहत्त्वहावेनचकर्मत्वाविवक्षायाः अधिकरणत्वविवक्षायां
पपारयितुंशक्यत्वेपिमहतेनकर्तृत्वसपारनार्थेजापानिष्टेप्रेरणाविषयीमतव्यापाराअपत्वविवक्षायाः सत्वेनेदृशेविषयेकर्मत्वाविवक्षायाउपपारयितुम
शक्यत्वात्। तादृशार्थस्यैवकर्मत्वनिमित्तकोटौप्रवेशात्। धातूयां [redacted] लक्रियाश्रयत्वाविवक्षायांसंबंधसामान्येनयथाकथंचित्स्वपरज्ययूजकभावानापत्तो
चमत्कारानापत्तेश्च। गोचोदुर्लभत्वापत्तेश्च। त्रियान्वयविवक्षायांकर्मत्वाविवक्षायांनक्तरीत्याकर्तृत्वाविवक्षायाअर्थापत्तोऽन्यतरस्यामितिविभक्तसूत्रेण।
गोकृत्तुणोविशेषसंताभिरविवक्षितेकर्मसंज्ञेसर्थकेनधेनोः कर्मत्वंदुर्निवारं। नचयोगग्रहणस्यैवमानत्वात्। अतएवगन्तासर्वमिरण्यः। प्रक्ताहारविरपरिचितत्वाजित
विभाजेमानाभावः। योगविभागसामर्थ्यनरुक्तो। १२० जैवविकल्पलाभात्कर्तृसंज्ञापकर्षणाचेष्टार्थसिद्धावन्यतरस्यांग्रहणस्यैवमानत्वात्। अतएवगन्तासर्वमिरण्यः
मुक्ताहारंविरपरिचितत्वाजितरस्यादेरनैवसिद्धोदुत्याच्यचित्यत्रसमानार्थत्वेनान्यतार्थस्यान्यूनानतिरिक्तार्थस्यवाग्रहणेनदोषपरस्तत्वमा। ननुगवादिपदानांविग्र
[redacted] हेस्वार्थमात्रपराणांसमासेऽन्यपदार्थपरत्वमिवविग्रहेमतिश्वाहितशत्रुस्यधेनुपरत्वेपिहृतेगंधमाल्यपरत्वेसेत्स्यतीत्याशंक्याह। अन्यपदार्थपरत्वमिवविग्र रामः
हेमतिश्वाहितशत्रुस्यधेनुपरत्वेपिहृतेगंधमाल्यपरत्वेसेत्स्यतीत्याशंक्याह। अन्यपदार्थतर्भावेगौणतानिरत्वाचरत्वेनेति। अपिनीसम्बंद्धः। तदंतस्याप्यन्यपत्वे

नपंचम्यालुक्कृतिनेहनेति। बोतोगुणवचनादिति सूत्रस्य प्रत्यये निविशत इति भाष्यप्रयोगस्त्वसामञ्जस्येनोष्यं भाष्य इति। समर्थसूत्रस्येति शेषः। ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वेनो
पान्त्यभ्यासः सर्वस्यापि क्व चित् समवृत्त्या वनेउपवसतीत्यादि सिद्धो निषेधवचनं न वाच्यं निकं। अत एवायो व्याजनीमेकामिति सिद्धं माधनित ज्येष्ठं कालाध्वनोरिति सूत्रे
भाष्ये। तथा चेयं सप्तम्यर्थे द्वितीया। अभिनिवेशश्चाग्रहः। अभिनिविशते आग्रहवान् भवतीति फलितोर्थः॥ प्रवेशनार्थे तु कर्मसंज्ञा सिद्धैव। तत्रापि कर्त्तृद्वारा व्याप्य
राश्रयत्वविवक्षायामधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञानेन विधीयते। तत्र तिष्ठेयं। अभिसेवेति। अयं भावः। उभशब्दात्तसिः। अयच् तु तिस मितियोगविभागेन न पूर्वेम
वर्त्तते। उभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन हन्तिवत्कोभ्यस्तपराद्धपरत एव तद्विधानात्। वस्तुतस्तु उभयथा द्वाहिहितत्वेपि उभशब्दसंबंधितसिभेवस्येव। उभसर्वयोस्तसि
वितिसमासे उभशब्दवत्तिसमुदायो द्वौश्यकत्वस्येव षष्ठ्यर्थत्वात्। अयमन्नातिनवमहतिवदतत्करणमित्यतिदेशेन परत्वलाभः। प्रकृतिप्रत्ययाभावमपेक्ष्य प्राप्तस्य
रसंज्ञायामप्रकृत्यापेनमप्रकृतिसत्तामात्रबोधनेपि अप्राप्तिरित्यादि प्रपंचितप्राग्दृश्यसंज्ञाप्रकरणे। किं चोभसर्वतसोरिह यथादिषु त्रिषु पथ्यज्जिनानानाः अभिरस्यादावि
ष्टार्थलाभार्थं विभक्तिरावश्यकी। तदिदं तदुद्वेनयन्नाह। विप्रकृष्टं तमेवेति। आधारित्वादिति। प्राप्तस्य पार्श्वेष्टयाभ्यामागते सर्थे तु पंचम्यास्तसिलिमाहुः। वाक्यार्थ इति।
भिन्नत्वेदेवदत्तः पचतीत्यादौ सम्बन्धिविशेषबोधनविषयानिर्दिता प्रविक्रियेति बोधः। कारकविभक्तित्वमितिः। कारकविभक्तित्वमिति सर्थः। तथैवोपसंहारादिना लाभा
त्। अपमर्थः। संबोधनप्रथमान्तार्थस्याख्यातार्थेन तत्त्वमिति सर्थेन च सहाभेदान्वयायोग्यत्वे न क्रियाश्रयत्वस्य उपपादयितुमशक्यत्वात् कर्तृत्वं दुर्लभं तास्त्वक्रियाश्रयत्वमादा
य कर्त्तृत्वांगीकारे तु सर्वोपपन्नमेव। नास्य प्रवृत्तिरिति। केचित्तु बुद्धीनाम् इत्यत्र बुद्धीनां तां बुद्धीनां द्वितीयान्तमेवेत्याहुः। अभिमित इति। पटलु पर्युपितम्यां वेति न मिलतमभितः इति न
रहिते। किं तु अभिसमवृत्त्यिति अव्ययमतिपरीक्तत्वादित्याहुः। तन्न। तत्वे मानाभावात्। अन्यत्र शाद्वेनार्थमाप्रात्वे न प्रतिपदोक्तस्य भाष्ये द्वारेणाभावाच्चापि त

बृ॰ वा॰ ८॰
१४४
144

रतिषाहचर्यमानद्रुहस्याशुचितत्वात्‌ वाच्चा स्पष्टं चेदं कैय्यटादिग्रंथे। तवममवममेरस्येति। अंतराशब्दोऽत्राक्षेपप्रधानोऽव्ययमेवाद्रष्टतो। अंतरांतरेणयुक्ते इत्यनेन साहचर्यो
तान्‌अंतराशब्दस्य हचर्यसिंगान्तरेणीत्यततीयांतमेवाद्रष्टते। एवं चमा — त्रिपदे एकपरिभाषानुसृता भवति। कथं तर्हि द्वयाश्चेवहूं नए। अत्र विद्यमानात्‌ अंतरापि षष्ठीति निमाक्षिप
ष्टीप्रयोगाः। उपपदविभक्तीनां षष्ठ्यपवादत्वात्‌। अत्राहुः। मध्यापि भवाः वसिहूपत्व विवक्षयैतेन दाहृतीयापदातु अंतरा विद्यमानपदार्थसंबंधमात्रं विवक्ष्यते तदा
षष्ठ्येवा तदा हि न ज्ञापते किं तयोरेवावधित्वं उतान्ययोरिति। एकग्रहणाभावे श्रुतत्वादंतरांतरेणाशब्दाभ्यामेव द्वितीयोसत्तिः स्यात्‌। न चाव्ययत्वेन लुक्‌ किं त्वेष थंपर इति
वाच्यं। विधानसामर्थ्येन तत्समहृत्तेः सपरत्वात्‌ तसप्तम्यां यः प्रथमायां विभाषेत्यादिनिर्दिष्टस्यान्वितार्थत्वाच्चा अपि च नमः स्वस्तिस्वाहेति सूत्रस्य योगग्रहणस्यापि फलं
तदावश्यकत्वात्‌ पृथग्विनानाभिरित्यादावितत्तीयायां अन्तावाभावाच्च। लक्षणेऽकर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः अवकाशः। यो नहेतुः इत्थंभूतलक्षणविधानं तेन विद्युदिति प्रांचः
वस्तुतस्तु हेतुत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां संहितामनुप्रावर्षदित्यादावपि हेतुरतीयायाः प्राप्तत्वेन द्वितीयावकाशः सपयादः न हि हेतावितत
सूत्रेण हेतुत्वाविवक्षायां वस्तुगत्या हेतौ ततीया विधीयते हेतावितिसप्तम्याः आख्येनिरूपणात्‌ दारेशुनवद्रद्रसंयोगे हेतुत्वाविवक्षायां षष्ठ्या इष्टत्वाच्च। स्पष्टं चेदं षष्ठ्या धीरि
त्येतिसूत्रभाष्यकैय्यटयोः हेतुततीयायाः अवकाशो धनेन कुलं। एवं च हेतुत्वस्यापि विवक्षायां ततीयाबचनं प्राप्तमप्यीद्रा ध्यतां अन्यथा पतनामात्रिन्यायेन कर्मप्रवचनीय
युक्ते द्वितीयेसस्य षष्ठ्यपवादकत्वमेव स्यात्‌। पुनः संज्ञाकरणेन पत्रः प्रहृत्तिवोधनसामर्थ्यात्‌ तद्बाधः। एतेन जपमनुप्रावर्षदित्यादौ षत्वाभाव एव फलमित्यपास्तम्‌। वक्ष्य
माणरीत्याः स्यामवस्थायां क्रियायोगाभावेनोपसर्गत्वाभावात्‌ सत्वाप्रसक्तेश्च शाद्बफलस्यानिरूपणाच्च। तथा च जपमनुप्रावर्षदित्यत्र द्वितीयायाः संबंधोर्थः स च संबंधः
हेतुहेतुमद्भावः लक्ष्यलक्षणभावश्चेत्यनुनादोसते। उक्तं चाहरिणा हेतुमहेतुमतोर्योगपरिच्छेदे तुना कृते। आरंभाद्बाध्यते प्राप्ता ततीया हेतुलक्षणेति। अत एव हेतुम् एमे
१४४

तत्रापि उपलक्षितं च येनाभेद इति मूलोक्तिः संगच्छते । तदेवं धनय व्याचष्टे । अत एवेति । नचेत् तृतीयार्थे इति सूत्रेण गतार्थतेति नाशंक्यम् । अपवादस्यापि न सहयुक्तेऽप्रधान इत्ये
तस्य अबाधकत्वात् । उपपदविभक्त्याः सजातीयायाः एव बाधस्य कल्पयितुमुचितत्वात् । एवं वीरोहस्तोलक्ष्मणभावमतीत्यनापत्तेश्च । संबंधोर्थ इति । स्वस्वामिभावादिनिष्ठस
बंधत्वानां तत्कारणानां तेषु परार्थ्येपि स्थितिर्बोध्या । अनेकसंबंधानामपि स्थितावपि शाब्दबोध एकविषयक एव बोध्यः । सहयुक्तेऽप्रधाने इति सूत्रे अप्रधानग्रहणं योगवि
भागार्थं । तत्र च सहयुक्ते इत्यनुवर्तते । तथा न सूत्रारंभसामर्थ्येन साहित्ये तृतीया । अत एव वृद्धो यूना तेनासौ सहशब्दाभावेपि साहित्ये तृतीयार्था । पूर्वसूत्रेण तु सहशब्दयो
गे संबंधमात्रे प्राप्ता तृतीयार्थ इति सूत्रे संकोचे मानाभावात् उभयत्र स्यादिति । तथा च नदीमन्ववसिता सेनेत्यत्रापि साहित्यातिरिक्तसंबंधत्वेपि कर्मप्रवचनीय
संज्ञा प्रवर्तते । तदिदमनुपपन्नत्वात् आह । यद्येवेति । लक्षणभाव इति । स च संबंधः आक्षिप्तक्रियाजनितः कर्मक्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । बाहुलकात् कर्तरि अ
नीयर् स च प्रतेते न संप्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । कर्मशब्देन क्रियाजनितः संबंधः उच्यते । प्रवचनीय इति कर्मणि अनीयर् स्वरूपमिति तेन संप्रति क्रियां न द्यो
तयन्तीति लभ्यते । कर्मेत्यनुवृत्तौ हि समासः स्यात् । प्रादुःगत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति मूलग्रन्थः तद्द्वापवाद एकशेष इति घञुपः । क्वाचित्कीयं प्रणिमाराधयता । महासंज्ञाकर
णसामर्थ्यात् क्रियायोगपक्षेपि विशिष्टा प्रवृत्तं तदमी विशिष्टस्यैव कर्मप्रवचनीयसंज्ञा गत्युपसर्गसंज्ञयोस्तु क्रियायोगाभावादेवास्य प्रवृत्त्यप्रवृत्तिः । अनुर्लक्षणे इति सू
त्रे गत्युपसर्गसंज्ञयोरभावस्य निर्णीतत्वेनार्थाधिकारात् सर्वत्र तयोरभाव एवोचितः । निपातसंज्ञा पारतन्त्र्यं तु वीरत्वेन महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् समावेशः । प्राग्रीश्वरान्निपा
त विभागसामर्थ्यात् निपातसंज्ञा कर्मप्रवचनीयसंज्ञयोः समावेशः । न च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यादौ क्रियायोगाभावे निपातत्वार्थं तदिति वाच्यं उपसर्गविभक्तिस्व
रप्रतिरूपकाश्चेति चादिगणसूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञाभावे निपातत्वस्य सिद्धत्वात् । अयं हि चादयोऽसत्वे इत्यारंभसामर्थ्यात् आकडाराद्धि एका संज्ञा प्राग्रीश्वरान्निपाः

वृ. श. र.

१४५

145

तारितिसूत्रे आकारस्य सामर्थ्येन माङ्निपातः। सन्ततः पश्चादुत्सुयस्तगोकर्मप्रवचनीयसंज्ञां लभते इत्यनेन निपातसंज्ञया समासो भावे शः। मे चैवमधिरीश्वर इत्यत्र रोषवदितिवा
च्यो। अधीत्यं शस्य। ईश्वरशब्दात्स्वीयं वृत्तित्वात्। वार्त्तिकतल्लविधावाप्रकृजो इति सूत्रे ऽधिरीश्वरे इत्यनुवृत्तेः सप्तम्यन्तत्वात्। स्वापार्थीधिकारा नु योधा चातुरस्सूत्रस्य ईश्वरशब्दस्य
वग्रहणमित्युक्तं। आको इति। परि तु वक्ष्यमाणमिति सिञ्चतीत्यत्र प्रतिशब्दस्य वर्षीप्रद्योतकत्वविरोधाच्चोत्तरसूत्रस्य ईश्वरशब्दस्यैव ग्रहणत्वं तदाधिक कर्मप्रवचनीयसंज्ञाभ
वस्येषा। वृक्षस्य तु कर्मत्वविवक्षायां न भाषायां प्रयोगा इति वक्ष्यमाणौ। अपिषष्ठीक कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन वाध्यते इत्याहुः। पलतु इत्यत्र मतादिस्माह च यणलक्षण माने इ
वककर्मप्रवचनीयसंज्ञा मवत्वेतो। अत एवानुयन्तममयाप स्य चामरतिसूत्रोदाहरणयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अभावेन द्वितीयानेति तत्र लक्षणेनाभिप्रतीत्याभिमुख्ये इ
तिसूत्रस्य हि [illegible] निर्हरदन्तग्रंथविरोधापत्तेः। अग्निमभीतिप्रयोगासिध्यायत्ते श्च। अत एवानुलेभ्रणाद् इति सूत्रे आंमसामर्थ्याज्जतीयावाध्यत इति सिद्धान्तः एं गच्छते। वक्ष्ल
तमत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अपिवत्स्याद् गंगायाम् अनु इत्यादौ द्वितीयायानमहति: कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाभावात्। कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं तु कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
निमित्तसंबंधाश्रितत्वं। प्रकृते च वधोपसंबंधाश्रितत्वं च न सामीप्यस्य गंगादेश्च स्पष्टमस्ति। न द्विचीशब्दस्तनमयुक्त एव। वनगंगायोस्तत्सामीप्यादि संबंधेनान्वयासं
श्रीतितद्योतकोऽनुरितिसामर्थ्यं चास्ति। लक्षणेनाभिप्रतीत्याभिमुख्ये इति सूत्रोदाहरणेषु तु आभ्यग्निम् अग्निमभीत्यादाव इत्यादीनामेव लक्षणत्वाद्द्वितीयैवयुक्ता। एतेन स
पिवत्त्विपस्यादित्यत्रापि: परार्थत्वादिना कर्मप्रवचनीयत्वेन द्वितीयापादृवोरे स्यपास्तं। अपिशब्दघोत्यविंदावन्वयेपि तेन संबंधेनान्वयाभावात्। किंचापिशब्देन भव
न हेलेभ्य स्यवधोनितत्वेन विंदुद्योतकत्वाभावात्। अपि च विंदुरूपकत्रैन्निष्टहेलेभ्यस्य द्योतितत्वेपि कर्त्रद्योतकत्वेन किंचिन्मानं किं चाख्यातोपात्तश्रयेऽवयवावयविभा
वेनसर्पिषः सस्यान्वयो न विंदो। कर्त्रविशेषणत्वस्य अपिशब्दस्य सन्निधानात्मतोपत्ते। एवमेव हि अपिशब्दस्य पदार्थद्योतकतानामद्योतिनां तं च दूषणत्यं गन्थे। कालाध्वनोः। एतेनोपा राम

१४५

अजनीमिका मितिव्याख्यातं। एकादश्यां न भुंजीतेति तु उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायात्सिद्धं। नचोभयोरपि क्रियानिमित्तकत्वेनोक्तन्यायाप्रवृत्तिः। त
त्र हि क्रियायाः प्राधान्येन तन्निमित्तककार्यस्य प्राबल्यबीजमिति वाच्यं। किं कुत्र प्राधान्यं क्रियायां उस्थिताकांक्षत्वेन तन्निमित्तकार्यस्य प्राबल्यमित्येतादृशबीजस्यापि
वक्तुं शक्यत्वात्। वस्तुतस्तु एकादश्याधीनानन्तकालवाचकत्वं कालत्वेन प्रसिद्धमासादीनामेव ग्रहणस्य न्याय्यत्वात्। किंचांतरांतरेणेति साहचर्यात् क्रियायोगेनास्य प्रवृ
त्तिः स्पष्टं चेदं भाष्ये। अत एवास्य तेमासादिस्थलेऽद्वितीयास्यादिति शंकापि समाहिता। अनभिहिताधिकारश्चैनेनतत्रस्य कालाध्वनोरिति देशभावयोरप्युपलक्षणमि
त्याहुः॥ ६॥ इति द्वितीया॥ ६॥ स्वतंत्रपरस्य स्वेच्छया विपर्यायकर्चनस्य विशेष्येल स्वरणात् तत्र पचपि हतो गोबदस्यादौ कर्मत्वं निफलस्य विशेष्यत्वेन यापि पचतीत्यादौ
व्यापारमितिरेवस्तत्वेन पञ्चदत्तरस्यादौ कर्मत्व तिच क्रियाया एव विशेष्यत्वेन कर्मसंज्ञायेऽप्यर्थ्यापसाव प्रवृत्तधात्वर्थं प्रतिजन्यत्वेनानन्वयित्वरूपप्रधानत्वविवक्ष
याच व्यापार एवोच्यते स च प्रवृत्त धातुवाच्यः कारके इत्यधिकारात् तत्र संज्ञायां वैयर्थ्यापस्यात् तदाश्रये पिपवस्य तितस्यत्व चिन्त्या। कुच कर्मयोस्तत्त्वेन तं विना क्रि
याकर्मत्वाद्युपाधीनामभावाच्च स्वतंत्रपदेनाप्रधान एवोच्यते। प्रामापगच्छतीत्यादौ तु संदर्शनादिकं धातुवाच्यमिति पादितं मते तु संदर्शनाद्याश्रयत्वेनैव देवदत्तस्य क
र्तृत्वं तदाह। प्रधानीभूतेति। नचैवं घटो भवतीत्यादौ घटादीनां कर्तृत्वं न स्यात्। उत्पत्तेः पूर्वं तेषामभावादिति वाच्यं मद्दृशे विषये उत्पादनकारणस्य व्यापाराश्रयत्व
विवक्षाया एव कर्तृत्वप्रयोजकत्वात्। एतेन पंच भिद्यते इति प्रयोगो न युक्तः प्रयोज्यव्यापारस्य धातुवाच्यत्वे तदाश्रयप्रत्यावृत्तत्वाद्धस्तवचनापत्तेः प्रयोजकव्यापा
रस्यापि धातुवाच्यत्वे णिज्जापत्तेः। तथा तात्पर्याभावाच्चेति निरस्तं। ईदृशे विषये प्रयोज्यप्रत्याप्रयोजकस्य व्यापाराश्रयत्वविवक्षायां बाधकाभावादित्याहुः। प्रधानत्वं च न
न्तीपायां वाच्यकोटिप्रविष्टं। निरवकाशया कर्मसंज्ञया बाधात्। षष्ठ्यापाः एतत्तरमिति करणतृतीयायाः आश्रयो व्यापारश्चार्थ इति वैयाकरणाभ्युपेतोपि तत्स्वचरणाः

वृ॰ श॰ १॰
१५६
156

मोऽनुकूलः प्रयोजकस्य व्यापाराश्रयत्वविवक्षायां कर्तृत्वमाश्रीयते ... नात्मनीकात्वाच्य कोरिमृविशुं। निरुक्तकाशपाककर्मसंस्पर्शाख्यात। व्यापा-
रः सन्तरमिति। कस्मात्तीयापाः आश्व [redacted] ः। व्यापारमात्रमर्थः इति मञ्जरमाविलासे स्मद्गुरवः। प्रकृत्यर्थ-
व्यापारिश्राधेयतासंबंधेनान्वयः। व्यापारस्य तु जन्यत्वेनेति विवेकः। आश्रयमात्रमर्थः। तत्र च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः तस्य च स्वनिष्ठव्यापारजन्यत्वसं-
बंधेन धात्वर्थः स्वपरतिमंडभेः स्मस्तितत्त्वरणाः। व्यापीरारेतनरामिति। हृंततिकारकव्यत्ययतरस्यामिति सूत्रेण पंचमी नव्यवतिष्ठत इति तथाहि। कारक-
त्वेन क्रियाश्रयत्वं। देवदत्तो स्थाल्यां ओदनं पचतीत्यादौ देवदत्तस्य पुत्रो स्थाल्यां ओदनं हापवृत्ति। तथाहि। कारकत्वं न क्रियाश्रयत्वं देवदत्तो स्थाल्यां ओदनं पचतीत्यादौ कारकत्वानापत्तेः
देवदत्तस्य पुत्रो स्थाल्यां ओदनं पचतीत्यादौ पत्नीश्वपरंपरिचक्रोधमतमतंतदपिन। नष्टस्य शरणौ नीसारायव्याप्तेः कर्तृत्वादेर्निर्वक्तुमशक्यत्वाद्यापत्तुः हत्साश्रयत्वं कर्तृत्वं तत्र
दंडः पचती सारायव्याप्तेः एवफलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्याद्यपि न। नश्रेष्ठानीश्रयतिपरन्नाहृद्धृपज्ञेशतायपरिक्षीनः चोराद्बिभेतीत्यादावव्याप्तेः निष्पातस्पष्टत्वा-
त्वात्। दिवः कर्म चेत्यादिभिः संज्ञानां द्वैरूप्यात्। एतेनेतासां उपसर्वदः विभक्तित्वमिस्यापास्तं। तेदुलं पचतिवास्तेन हतरस्यावधिनत्यपत्नेश्च। एतेनेदंगो साकर्म-
दिकमिस्यापास्तं। शाह्वीयकार्थे वेलक्षण्यपरर्शनेन भाष्यकारो हानमिकरूप्यताम्वहारोच्च। त्वद्युक्तिमात्रेण सिद्ध्यत्वा। एवं द्वितीयादीनां फलाश्रयादिकमर्थ-
रस्यपिननिपमः। सत्ताम्नतस्याक्रर्मणोासियादिविषयेष्वसामर्थ्यदर्शनात्। किंच परार्थसत्तान सत्तापाप्रयोजिका किंतु विवक्षैव। अतएव वव्हितना किंचेत्वेपुष्पमित्यादौ
नासाधुत्वं पततवोधस्वंसंगच्छते। अत्र च पवेति। श्रादित्यादेरिकारादावयवमेलनादिक्रबोध्यं। कर्मकर्तरि विक्लित्यादिफलातिरिक्तव्यापारानवाच्यत्वेन रूढः कर्मणोरणा-
वितिकोस्त्रभमश्नीनोरमयोमतौतरास्वप्रकाशत्वरति। तत्वेन तत्वरमीमांसापास्तं। एतेन व्यापाराश्रयत्वाभावी त्वजत्वाघमायरस्यपास्तं। कर्तृकर्मविरोधरस्तुजि- एम
१५६

विशेषापत्तेश्च । शङ्कते विशेषपर[illegible]मितितच्चैवं स्वप्रकाशकशब्दस्यासाधुत्वापत्तिः । इति शशशब्दस्य लक्षणयायोपाधिकभेदेन चासाधुत्वमिति सर्वेषां तुल्यत्वात् । परिष्कुर्वन्न
हतिग्रामादिनिष्ठविभागस्य धात्ववाच्यत्वेन तदनवच्छेदकत्वमिति भावः । भावकाशपाइति । तथा च कर्मत्वानीप्सिततमितिसूत्रविहितापादानतिशेषः । ग्रामादावाज्ञीसादौवि
भागस्येप्सिततमत्वाभावेन धातुवाच्यत्वाभावेन च कर्तुरीप्सिततममित्यस्याप्रवृत्तेः । तथा पुरस्तमित्यस्य प्रवृत्तिरस्त्येव । नि. पाजन्यफलशालित्वेन तथा प्रयुक्तत्वात् ।
विभागस्यावाच्यत्वेन प्रकृतधात्वर्थपात्तक्रियया मुख्येष्टत्वाभावात् । कर्तुरीप्सिततममितिसूत्रविहितकर्मसंज्ञात्वपादानसंज्ञायाः परत्वाद्बाधिका । अत एव ग्रामं
त्यजतीत्यादिसिद्धिः । बाधादितिति । तथा पुरस्तमितिसूत्रस्यापि फलस्य धातुवाच्यत्व एव प्रवृत्तिरिति वादिनां मते तु शास्त्रप्रवृत्तेरेव न निष्पत्ते तेनेत्तुरस्तादपवाद इ
ति न्यायेन कर्तुरीप्सिततममित्यस्यैव बाधः स्यादित्यपास्तं । तत्र ग्रामात्रस्तत्सूत्रस्यासंगतापत्तेश्च । तथा च परस्मान्निवर्तत्वाहेशनिकृत्य न चैत्रः चैत्रं गच्छतीत्यादिना
मसाधुत्वार्थमित्यपास्तं । शाब्दबोधस्तु तत्तद्भावविरहेविपरीतस्यानुभवस्यैव । उक्तार्थसंवाचकोऽयमविशेषोऽरुचेः । परत्वस्मादेव चत्वं वेति दिक् । उक्तसंभवस्येति ।
न च भवति किं पापप्राथमिकान्वयसंयोगीकृतत्वेपि तत्र प्राथमिकान्वयसंयोगीकृतत्वात्युक्तिः संभवासिद्धेत्येति वाच्यं । अनुशासनस्य प्राथमिकबोधाभिप्रायेणावशात्पितुश
मत्विनस्त्वनुसनामान्तरेण तथा व्यलगयोगात् । उभयमिति तेन वापवादत्वात्परत्वाच्च षष्ठ्येव स्यादिति वाच्यं । विभक्तिविशेषनिमित्तसत्तानन्तरानुपहितकसाहचे
र्येणावाककर्मरात्मनाहेशस्यैवग्रहणात् । कर्तृकरणायोप्तत्तीपालः कर्मणि चेत्यादेस्तु साहचर्यभाष्यादिप्रामाण्यप्राप्ता प्राश्रीयते । ननु संततपौर्वकालिकत्वेपि पक्षेकर्म
योगस्य सत्वेन संसतात् विद्यमानकर्मकत्वाभावेन कर्मत्वेन भविष्यत्येव । न चास्मिन्प्रयोगेः संतात्विद्यमानकर्मकत्वमस्त्येवेति वाच्यं । अविवक्षितकर्मणि पचावादिवदोषा
पत्तेः । न च तत्र स्मिन्नर्थे कर्मयोगोस्तीत्येतेनादोष इति वाच्यं । मकृतेपि दोषाभावादित्यस्यहचेरात् । अकर्मणा कर्मकादिति । परस्मैपदं चेति चेन्नभावेपिलादयो नेनिवोध्यं

बृ. शा. १
१४७
147

कार्यकालेति। यत्त्वत एवं बहुधा योगिप्रख्यासहसमावेशादिति। तन्न विशेषविहितत्वेन तृतीयेण षष्ठ्या एव प्राप्तत्वात्। तस्मादुपेक्ष्यं केयटग्रंथो। वस्तुतस्तु यत्कृदन्तेति निरुक्तिपि तत ए
व तदेव धनपत्राह। द्वितीयास्यादिति। एके वृत्तीति। करणं त्वचात्र द्विविधा त्वर्थसाधकत्वं तदेव चात्र कर्मत्वं। न तथा च कर्मणि करणं वा प्रत्यये द्विविधा त्वर्थसाधकत्वेम
न मेव। क्रियासंबंधस्तेति। इदं च प्रकृताभिप्रायेण। शिष्येण सहोपाध्यायस्य गोः। शिष्येण सहोपाध्यायः स्थूल इत्यादौ तु गुणयोरेव संबंधात्। एतेन पुत्रेण सहा
गतः पितेत्यत्र पुत्रस्य सहार्थसामर्थ्यात्कर्तृत्वप्रतीतावप्युतृतीया सिद्धेति परास्तं। कारकत्वेन सहशब्दस्याप्रयोगे पितृसहार्थसामर्थ्यबोधितकर्तृत्वानापत्तेश्च
। आर्थ इति। तथा च शाब्दक्रियायामनन्वयित्वमप्राधान्यं। अत्र च विवक्षैव नियामिका। पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौ विशेषणभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः सहैव दशा
भिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यादौ भासादौ विद्यमानवचनसहशब्दस्य सत्त्वेन विशेष्याभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः। यत्र तु तत्र सहशब्दः सर्वोपि प्रयुज्यते। पश्चाद्वर्णनादौ सहस्रोपि
सहशब्दः साहित्यवाची। साहित्यं तु न वहनक्रियायां। किं तु पुत्राक्रियायां सहशब्दैः पुत्रैर्युक्ता भारं वहतीत्यादौ स्पष्टतया प्रतीतेः। के चित्तु अप्रधानग्रहणं विशेषण
परं क्रियाप्रधानमाख्यातमित्यादाविव प्रधानशब्दस्य विशेष्यपरत्वात्। विशेषणत्वं सहार्थमस्त्येव। सहयुक्तेऽप्रधाने इत्यत्र तस्यैवोपस्थितत्वात् सहशब्दार्थः साहित्यं तच्चैक
जातीयधर्मान्वयित्वरूपं। तच्चैकसमभिव्याहृतपदार्थ एव धर्मत्वेन भासत इत्याहुः। यत्तु विभागस्य पूर्वस्मिन्निति सूत्रे सहैव पुत्रैर्दशभिरित्यादौ सहशब्दो विद्यमानवाची इत्यु
क्तं तल्लक्षणे तृतीयेति हरदत्तेनोक्तं। तन्न। इत्थंभूतलक्षणे शाब्दस्य प्रकारविशेषबोधकस्य कर्मविभक्त्यंतस्य प्राप्त्यर्थकमत शब्देन समासेनापत्त्वादिप्रकारविशेषापत्त्रोपेनज।
टाभिरिति लक्ष्यते न तस्य तृतीयेति तात्पर्यनिर्विवादः। एवं च प्रकृते सूत्रे द्योत्यमवृत्तिर्दृढपद्याहा। अत एव सहयुक्तेऽप्रधान इति सूत्रे इत्थंभूतग्रहणं चचरितार्थं। यत्तु इत्थंभूतलक्ष
णे इति सूत्रेऽप्यर्थमेव जाताभिज्ञापमोऽज्ञात इत्यर्थस्य सत्त्वेन करणात् तृतीयैव सिद्धत्वादिति। तन्न। पदार्थः प्रमाताप्रमितिर्दशायां आत्मनः प्रतीतिविशेषं प्रतिपादयि रामः
१४७

तुल्यार्थं प्रयुंक्ते तदा ज्ञानक्रियाया अप्रतिभासात् प्रतिपादनाच्च ॥ अत एव तदा तत्पाल्लव्यापारेणान्वयित्वेन करणत्वाविवक्षया च बह्वृचां समायां तत्रस्यावश्यक
त्वात् । एतेन हेतुतृतीयया सिद्धमित्यपास्तं । लक्ष्यलक्षणभावस्य विवक्षितत्वात् । पक्षे स्थितावत्र सहयुक्ते खड्गं वाप्रधानत्वेऽपकृष्टादपमस्मिन्प्रयोगे प्रधानं मुख्य
त्यादयो व्यवहारास्तद्भाववत्त्वं चाप्रधानत्वं तस्य सहयुक्तेऽप्रधान इति शास्त्रेण तृतीयायाः शक्ये विधानाच्छक्यत्वमिति । तत्र सहस्य योगे इत्यनेनैव शक्यः । सिद्धत्वेन व
क्तृतोऽप्रधाने तृतीयार्थे नैवोपपत्तेरिति चेत् शास्त्रे कृतेऽनेन मानाभावात् । न च विनिगमनाभावः । प्रथमोपस्थितत्वात् । तत्र सहार्थस्य पुत्रस्य च पदान्तरेणाभाणां च बंध
मात्रे लाघवात् तृतीयार्थः । न्यू संचेदं भाष्यादौ हेतौ विस्तरत्वर्थान्तरस्यानुपादानाद्धेतुत्वं वाच्यं । अत एव वक्ष्यति तत्त्वादिकं न तृतीयादीनामर्थ इति सिद्धान्तः । गगनात्मह
मनागच्छति हेतूहेतुमद्भावेनात्र आदिरं त्वेन तृत्यापीत्वं इति ॥ तादर्थ्याभावः स्पष्ट एवेति यत्किं चिदेतत् । एतेनोपलक्षणत्वमप्रधानत्वेनैव तृतीयार्थो व्यवस्य क्रियादि संबंधो
विशिष्टकालस्तात्तोः स्वार्थमुपादीयते यथा पद्मभूः करणतः सपेक्षायाः एतास्महगतः सुध्रत इदं सपास्तः । राजगमनस्योपलक्षणत्वेऽपि एतावता तत्त्वेन तृतीयानामाधिक्य
भत्से: सह राजा गत इत्यनापत्तेश्च । उभयोरन्यानां क्रियासंबंधत्वात् सह शब्दयामस्तरं सह हरतीत्यत्र विपरीतापत्तेश्च । प्रत्यस्य प्रहरणसंबंधः प्रज्ञातः स्तनबाकेन मस्तंभ
हरतीति । शाब्दबोधापरत्वात् अस्मन्मतेऽपि तु नैव [illegible] विद्रोष शंका ॥ इदं चैतत्सर्वमप्रधान यह रामस्याख्यानभाष्याणाद्य नितामिद्धे धिपितु … नानुवदति । अप्रधानत्वा
दिना अकर्तुमिति पुत्रसहार्थं शब्दानां दृशाविर्योगो भवतीत्येतदर्थं । तथा च पर्यायवचनेऽपि योगेऽशक्ये विना तद्यामात्रे च तृतीया सिध्यति । अतरंगत्वादिति । शिष्टेण सहोपा
ध्यायस्य योगो नित्यादौ एवं [illegible] वोपाध्यायस्य संबंधः पश्चात् सहार्थेन योगः । अस्य थाकस्य [illegible] त्वं प्रतिपाद्येत ॥ तत्तो तरंगत्वादस्या अध्यायात् षष्ठी प्राकल्याद्वेति । सहार्थेन योग
जायमानत्वेनापि यद्विभक्तित्वात् षष्ठ्यापवादकत्वेन षष्ठी विभक्तिशेषणात्माप्तिरिति चेन्न हेतुत्वेति चेत् । तस्मात् [illegible] प्रधानमित्यनेनाप्रधान इति न्यायानुवादकं बोध्यं । येनाङ्गवि-

कारयति स्वतेंगमशक्तां स्वयमेव गच्छतीति तेन प्रेरणं गुणो न कारणत्वादिना। अक्षणादेर्विकारो धात्वर्थ इति तत्र तत्पितिमस्त्यार्थः। स्यात्तथा च परत्वादन्तरंगत्वात्प्रथमं बाधित्वा
तृतीयैव स्यात्। अक्षणाकारणत्वाद्धेतुत्वस्यास्त्येवाशंक्याह। अगत्या इति। अनएवांग समूहयोगं च गीतार्थी तस्य विरुद्धमेतेति। न च विरुद्धं तेनाभ्यंगेन तु पुरुषः कारणः पा
वताः क्षिप्रमः कारणेतिचेन्न। अवयवगतधर्मेण समूहव्यपदिनं तस्य भवान्तरादृश्यार्थेऽग्रहणा सूत्रमेवमानं तत्र हो वाग्रहणानि विनिवृत्ता मा स्यायदक्षमेव वाक्ये स्पेणेसुक्ते भव
साकांक्षानिरूपपत्तिवाकारणेणेवेति। तत्र अक्षणाद्विभयो गोन विरुध्यते। दृष्टमारीति। दृष्टगुणानिक्रियान्वयपरमसर्थः। न चैवं हेतुतृतीयायामेव मिदं करणतृतीया विधा
नेव्यार्थमिति चेन्न। आशावद्विरोधे वैलक्षण्यात्। वाणमापारसोष्ठः मालदृष्टियोगादनिक्रयोराग्युवेधः हेतुतृतीया यातु विलक्षणाएव। कैप्यटइति। तदर्थविद्धतेः धातो
रेकार्थेरत्नादिरित्याहो चेस्पष्टं। अभिदः संगमेरति। प्रकृतिमतस्य पार्थो योभिदं संयोगस्यान्यत्र दृष्टत्वात्। स च प्रमसपार्थः फलं हेन फलं वास्मिन्स हेतु पकासत्व मवधः। के
विमित्यत्र्य ध्यपनि नवमतीत्य नाक्ष्य पतं शदृनाधीरस्याहः। इत्यन्तरं तो। अभिदृश्यवहारस्पयम प्रशः एकदेशानुमतिं हारात्तान्यतोरतिभावः ॥०॥ इति तृतीया ॥०॥
तेसेवयेरानित्ति क्रियापदं हां कर्त्र क्यगस्यर्थो कर्मणिद्वितीये सरिस्मृत्तिक्रमसाख्यानपराधाष्यंचाहमम मान्तोशेषत्वामिति। उद्देश्यत्वमित्यर्थः। हृदर्थानां। अत्रा
हः। मोदकाविस्यमवेतो भिलाषो रुचिः रोचते मोदकः। अभिलाषविषयो भवतीत्यवगमात्। विषयी भवन्तं मोदकं देवदत्तः प्रयुक्ते रोचयति तत्तदाग्नुनानयमाचरतीति
दृश्यत्वस्य हेतुमत्तायां प्रत्यायां समूहानं नत्ता कथ्यते। तथा च हेतुमत्ताविरहे णाजभावतुममनवाप्तिस्याः द्वितीयस्याः क्रियायामप्रतीतमोदकः स्वक्रियायां धातुनोवायां
नो भवति न तु कर्मोपहृतपर्यायां क्रियार्थीएवं देवदत्तस्य शेषत्वेन विवक्षातदोषष्ठी प्राप्नायायां वचनं। ध्वनितं चेदं मूले। न चैवमभिलषेरपि प्रसंगः देवदत्तो मोदकमभिलषतीति
तिवाच्यमोदकवस्तुनि हेम्व्यापारस्याप्यभिधाने हृच्छमर्थत्वाभावात्। तत्रेनिघ्न नपत्राह। प्रीजत्तर्पयत्यादरत्यादि। प्रीजतर्पणात्तृप्ति कर्तर्येकेणेहोचपठ्यते। प्रीञ्पीतावितिः राम

देयादिकत्वकर्मकः। एककर्मकत्वे तु तस्याप्येतदेव रूपं। श्रीयमाणाय इति तु कर्मण्येव शानच्। ह्रीयमाण इति साहचर्यात्। न च धेमपि प्रकृतस्त्रे ग्रहणं कर्मणोर्नाम्नोः पेरो
संप्रदानत्वेन कर्मणि लकारेण प्रयुक्त इति चेन्न। अस्मा देवदत्तोपकारस्य समानार्थत्वेनाग्रहणात्। न चैवमपि तयत्तस्याग्रहणं उर्वीरमित्रिधाच्चाप्रीञ्रितधातोरग्र
हणमिति नियमामान्नत्वाप्रसंगात्। केवलस्यापि प्रपरेशिकृत्वे नप्रीणयरितत्वात्। तत्सर्वं हृदि निधायाह। हरिं श्रीगणपतीनिति। णिविधय आत्मनो वकृत्यादेरेव तु ग्णिनिहरत्तादिमते
तु हेतुमण्णिचि गतार्थत्वेन पारार्थ्यात्कर्म। तवपितृपिकं ष्विता। अत्र पठन्ते इति। न चात्राधिकरणसंज्ञा बाधिका भविष्यतीति वाच्यं। कर्मसंज्ञाया अपि महत्त्वेन निर्वि
घयत्तायत्तेः। अतएव हि सोरोचतइति दास्यथर्थेन। स्नातीति। एवं शिष्यते ज्ञापयितुं। कृथापिति। कृषा। निहूयो धनहितत्वसम्बन्धेन कृषाण्यकथनेऽप्यविवक्ष
यात्क्रियार्थोपपदस्य चेति चतुर्थी। अतएव हाहाकारकरोषत्यादि। श्लोकेति प्रभृतयस्वार्थोपमर्जनतापनवचनाः सकर्मिकाः। तथा च ह्रीयमानेऽतिसंनिविशेषणमुपा
त्ते। ह्रियमाने विवदंते। नत्वप स्मा आख्यापते सह्रीयमानः इति केमते। आख्या पमानो ह्रीयमानः इति मतान्तरं। आघमते आख्यापश्लोघेते मानः असुराहरण
मदेवदत्ते श्लाघ्यत इति। द्वितीये तु पक्षे आख्यापते समसुराहरणः। तस्मा च लघवी देवदत्ताय श्लाघते विष्णुमित्रो पतदत्तस्येति। तन्नाद्यं मतं न युक्तं ह्रीयमाने
परत्वेऽप्यर्थापत्तेः। शेषसूत्रस्य चरितार्थत्वेन संप्रदानसंज्ञायाः कर्मसंज्ञया बाधात्। एतेन ह्रीयमानपरार्भविदेवदत्तः समायां गार्गिकया श्लाघते इत्यत्र कर्मा
न्तीदोऽस्यादित्यपास्तं। श्लाघ्यत्यां यथा सकर्मकत्वेन तन्मात्रपि वह्रीयमानपरस्य निर्गतुं युक्तत्वाच्च। एवं चाख्यापस्थानस्येव ते। ह्रीयमानता तदेव सत्त्वमवर्त्तते।
धनितिचेदं मतेन धारिहत्वाम गैः। धूरवस्थानरतिपयं तस्य ग्रहणं प्रियमाणं सहपेणावतिष्ठमाने स्वभावारम्भ्यवमाने मोक्ष हरिः मयुक्तहत्यर्थः। नन्न लोम सौम्य हणाय
मर्थो। न चाधमर्णोदोषः संप्रदानसंज्ञायाः णिजन्तापत्तौ धारेरिति निर्देशस्यासंगतनापत्तेः। परत्वात्कर्तृसंज्ञापत्तेश्च। एतेनाधिकरणादीनां संप्रदानसंज्ञास्यादिति नि

सू. शा. १.
१४९
149

रक्तां न चोत्सर्गोपि हेतुसंज्ञायां द्वौ रत्वेन सूत्रस्य वैयर्थ्यं यथावस्थितकारणांशन मोक्षादीनां हर्षादिधर्मर्णाः प्रयोजकीभूताः तथा ऽधमर्णहर्षादीनामुत्तमर्णा
भक्त्यादयः प्रयोजककारणतिवाच्यं हेतुत्वाविवक्षायां चारितार्थ्यात् तदेतद्धून पन्नाह। मध्यां मासापामिति। एवं चाधिकरणत्वाद्यविवक्षायामधमर्णस्यर्थमुत्तमर्णाय
हरणमिस्य पिध्रुनितमाह रत्नादीति। पन्तु क्रियायामभिप्रेता स नेनेव सिद्धे। स्पृहेरीप्सित इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह चिबीज मित्याद्युः। तन्माउ नमकारस्य साधिकत्वा
तस्मात्रदर्शितात्मकमत्राह चिबीजंतु अत एव वृक्षं करोतीत्यादेरा न दोषः। इदमपि सूत्रं तत्रज्ञापकमित्यन्ये दे ते ना अत एव पुष्पाणि स्पृहयतीत्यादि सिद्धिः। तन्मतं तदिति। अ
त्राह चिबीजं तुषध्याः संज्ञा वाधिके तिद्रूनिरूपं। समानानामावाच्याईप्सिततमत्वा। विवक्षायां सूत्रस्य चारितार्थ्यात्। क्रुधद्रुहइत्यत्र चित्तदोषार्थानामिति सेवाल्लु
कि ध्रुत्यगुणाद्य नेने तिचेत्र द्विधाराव तिमसंगात्। अनभिनंदनेऽहि द्विषोर्थः। श्रीयधं द्रुह्यतीति यथा। अकर्मकत्वादिति। वाक्यं च वक्ष्यमाणदिविका। एतमेपधम द्वरुको
पहप्रकोधजन्यस्यायकारस्य द्रोहजन्मस्य फलस्य चैकदेवदलो दोमत्त्वेपि धात्ववाच्यत्वादिति भावः। अत एव तत्र सूत्रे कर्मपदं चरितार्थं। द्वयाएवमाहरिति। सुआश
मयपर्यालोचनमिहधात्वर्थः। प्रश्न विषयपर्यालोचनं वा धात्वर्थः। कर्मणो धात्वर्थेनापसंग्रहात् कर्मकावेतो। अत एव रपनात्। अत एवं पंचमती। सर्वहेलावपि पंसेति
प्रहणं चरितार्थं। अनुप्रतिभ्यां गृणः। अनुप्रतिगृणतः तस्येति विग्रहः। प्रत्ता अनुगृणीतिभिन्नं पदं पंचम्यंतं। प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति स्तुतिदेशना व्यपदेशात् लुकः
तदेतद्धूनयन्नाह। गृणाड्याहि। पूर्वस्य सूत्रं विप्रे गृणंगणं प्रतिशंसतीति विग्रः गृणं प्रति प्रोत्साहयतीति प्रयोगाद्व्याहृतस्यार्थो। प्रतिपूर्वः आङ्पूर्वश्च शंसतिः अभ्युपगमे तत्र स
तिष्ठयायारजन्यत्वसंबंधेन हेतुत्वात्तृतीयाप्राप्ता प्रयोज्यप्रयोजकभावेन विप्रनिष्ठव्यापारस्य विशेष्यत्वविवक्षायां णिच्प्रवृत्तिः। संप्रदानसंज्ञा यातुनो भयं। तथात्वेन
तिष्ठन पन्नाह। कर्मत्वेरति। अयं भावः। अभिनुपूर्वः प्रतिपूर्वः आङ्गृणातिः श्रीपितुः मोत्साहनेवर्तते तत्र पूर्वीव्यापारः शंसनमेव प्रसङ्गोत्तेउपस्थितशाध्रि पितुः मोत्सा एमे

[illegible]
१५०

इत्येकमेतासंसर्गो वान्वयः। तत्र हेतोत्रेदृस्त्यस्या महान्वयः इदं च सूत्रं अत्रैव भवन्ते तदर्तिके विरोधः भवतीति। नूनं चैवं चतुर्थी संप्रदानइतिसूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं का-
रकाणां क्रियार्थत्वे पि क्रियायास्तदर्थत्वाभावात्। क्रियां स्वहृदयस्य कारकं विना निरूपयितुमशक्यत्वात् तदुभयथा नामित्यार्थभावश्यकत्वाच्च। संप्रदानचतुर्थ्या
समासे कारकस्यैव परस्यारार्थमावश्यकत्वाच्च। विप्रो द्विश्यकं दानमित्यर्थबोधनार्थत्वाच्च। समासविधानादिति। ननु च चतुर्थी चाशिषीति सूत्रविहितचतुर्थ्या
समासविधानस्य चारितार्थ्यं न ज्ञापकत्ता नयुक्ता फलाभावश्चेति चेत् अत्रोच्यते। अनेन सूत्रेण चतुर्थीषष्ठ्यौ रूपं न विधीयतइति तावन्निर्विवादं। तत्र क-
चित् चतुर्थ्या भावाया षष्ठी विधीयतइत्यर्थस्यापि कल्पनेन न कश्चिल्लक्ष्यविसंवादः। किंचैवं सति चे सेव सिद्धौ चकारेणान्यतरस्यां ग्रहणेन च षष्ठीचतुर्थ्योः
पुनर्विधानेन समासाभावज्ञापनात्। अपि चेच्चतुर्थी तदर्थार्थेति सूत्रे योगं विभज्य चतुर्थी तमर्थेन समुदंतेन समस्यते। तदर्थार्थइति तत्तत्पदस्यार्थो दृश्य विधा
नार्थ। छात्रायपक्वमित्यादावतादर्थ्ये चतुर्थ्या सह समासः। हितसुखरक्षणानेति भाष्योक्तमिति तावन्निर्विवादं। इदं चानुमानिकं वचनं कल्पनं एवं संगच्छ-
ते। चतुर्थी चाशिषीति सूत्रविहितचतुर्थ्यंतेन समासांगीकारे तु आशिषस्तदर्थत्वाभावात् तादर्थ्यचतुर्थ्या सह समासाभावे हितसुखयोर्ग्रहणस्य ज्ञापकताभावेपेते। सु-
खहितग्रहणं स्वयं च षष्ठ्यन्तेन समासाभावसंपादकतया नियमार्थत्वेन चारितार्थ्यात्। अपि चाशीरर्थे … हितसुखग्रहणे … समं क्लृप्तमेव स्यात्। द्वे
त्रा … विधेयभावेनान्वेयादाशीरर्थप्रतीतेः। अन्यथा मीमांसकप्रसिद्ध एकप्रसक्ताभंगोऽर्थ्यारः। यद्यपि समासे एवैकप्रसक्तामंगादतिर्वादो … बाधस्तथापि सू-
त्रयुक्तिकार्थीभावस्य तद्धितादावपि सत्त्वात् तत्रापि दोषो बोध्यः। स्यात् हृष्टं चैव हितं भक्षाद्इति सूत्रे भाष्ये अतएव तस्मै हितमिति निर्देशः संगच्छते। अतएवानाशीरर्थे
आयुष्यं … वत्सीयं गोधुगित्यादयः प्रयोगाः संगच्छन्ते। हरदत्तस्तु महान् असौ मारः स्यात् हृष्टं चैवं … स्मरणं। फलेभ्यो यातीति सूत्रे फलकर्मकाहरणे फल

वृ. श. र.
१५०
150

कपानमित्यर्थ इति संक्षेपमतं। तत्र फलशब्दस्य फलकर्मकाहरणोपलक्षणत्वात्तु भोज्यफल इति कश्चित्। तन्न। सत्येव कर्मणीत्यस्योक्तत्वेन दृशेर्थस्याधुत्वे मानाभावा
त् स्थानिनीत्यनेन तदर्थबोधकशब्दाभावेऽस्य बोधनाच्च। अत एव फलान्याहर्तुं यातीत्यत्र न चतुर्थी। स एतेन क्रियामात्रे चतुर्थ्याः कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः सं
प्रयोगाविषयपात्। तस्मादत्राहरणरूपोऽर्थोऽध्याहृयते तथा च नानन्वयः। स्पृहेरीप्सित इत्यादेतु रोधेन शब्दाध्याहारवदर्थ संज्ञानुरोधेनार्थाध्याहारकल्पनेऽपि बोधकाभा
वात्। अत एव लक्षणोपेक्षमर्पणीत्यादिसिंगच्छते। तत्रापि शाब्दज्ञानपूर्वकार्थबोधाभ्युपगमे कार्यत्वज्ञानाभावात्। न च तत्राप्युच्चारणाभावेन लोपत्वेऽपि स्यनीति वाच्यं। दृष्टे
रुच्चारणप्रयोगाभावात्। इत्थं चेदमद्य पित्रादिकोऽनुभवतदाह। तथा चेत्यादि। न हीति। न तु दध्यपि भोजनार्थं ब्राह्मणायार्थे च। भोजनं द्व्युपकारकत्वविवक्षायां तु स
कृतेऽपि स्वमानमिति चेन्नाह। गौण्हारोपकारकत्वविवक्षायामेतत्संगत्वेन तन्निमित्तककर्मत्वेऽस्याचतुर्थीरत्वात्। क्रियाकारकयोः परस्पराकांक्षितत्वेन कर्मत्वस्यैव युक्त
त्वाच्चाकारकाणां क्रियार्थत्वेऽपि क्रियायास्तदर्थत्वाभावाच्च। फलस्वरूपस्य पूर्वं निष्पन्नत्वात्तदाधिक्याभावेन तदर्थत्वाभावाच्च। परंतु स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादौ गुरुहरणं म
त्वं। नमःस्वस्तिस्वाहेत्यनेन सिद्धत्वादिति तत्र। अर्थकृतविशेषस्यास्पष्टत्वात्। नमःशब्दयोगे समासाभावापत्तेश्च। क्रियापदस्याप्रदित्वेन द्वितीयापातुर्वारत्वाच्च।
वस्तुतस्तु नमस्कृत्येत्यादौ व्याकरणे सूत्रयतीत्यादिवाक्यस्य सूत्रशब्दादिवन्नमःशब्दः क्रियावाची। एकार्थीभावाभ्युपगमात्। नमस्क्रियते हरिगुरू हरिस्त्वित्याद्यनुरोधेन घो
तकत्वांगीकाराच्च। वाचकत्वपक्षेऽपि लकारवदिति। योग्यतया अर्थबोधकस्य नायासावश्यकत्वाच्च। चतुर्थी तु केवलनमःशब्द एव। तस्य स्वरादिपाठादव्ययत्वं। नमःस्वस्ती
ति सूत्रे तु स्वस्त्यादिसाहचर्येण सत्त्ववाचक एव गृह्यते। नमो वरिवश्चित्रङ इति सूत्रस्थभाष्यादिग्रंथात्। अत एव तत्र लभ्यते। तुमुनेवेति। न चैवं द्विषां विचार्यता यदिधा
तुपिच्छ तरस्मादोतुमुनेवतादर्थ्यस्य द्योतितत्वाच्चतुर्थी न स्यादिति वाच्यं। उत्तरक्रियायोगे तितत्वेऽपि पूर्वक्रियायोगोऽनिवार्य इति दिक्॥ ॥ इति चतुर्थी॥ ॥ श्रि राम

१५०

रमिति। क्रियारहितमित्यर्थः। प्राचक्रियाप्रत्यासत्त्या सहत्वात् तपात्तैवेत्याह। प्रवृत्तेति। प्रवृत्तत्ववचनशाब्दप्रतिपाद्यत्वमित्याशयः। किंतु विवक्षितत्वमात्रं। अत एव
प्रत्यक्षसिद्धमागमनेन मनसि निधाय पृच्छति कुतो भवानिति पाटलिपुत्रादिति चोत्तरयति। अत्रत्यर्थाध्याहार। एवमपायः। इदमेव मनसि निधाय निर्दिष्टविषयं किंचि
दुपात्तविषयं तथा। अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधापादानमुक्तमिति द्रष्टव्यम्। निर्दिष्टेत्यर्थः। गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां प्रयोजिकेति वदतां पश्चेतिथेयमु। एतेन धनु
षा विध्यति। अत्रापादानसंज्ञां बाधित्वा करणसंज्ञेत्याकरग्रंथव्याख्यातः। शरनिःसरणं प्रत्यवधिभावोपगमेनेव करणतामुपगमेनोभयोरपि तु धनु
ष्यारोहात्। गतीति। गतिशब्देन स्वनिष्ठविभागानुकूलकर्तृनिष्ठक्रियामात्रमुच्यते न तु द्वारादिनिष्ठो विभागः। वृक्षाद्भूमिं पततीत्यत्र भूम्यादिनिष्ठसंयोगानुकूल।
स्वनिष्ठविभागानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। तत्र संयोगस्यैव फलितत्वेन तदाश्रयस्य कर्मत्वमाह। वृक्षं सजतीत्यादौ तु व्यापारमधिकरणविभागो धात्वर्थः। विभाग
स्यैव फलितत्वेन परत्वात्तदाश्रयस्यापादानत्वाभावात्। विभागाश्रयस्य यद्यपि तथायुक्तमित्यनेन कर्मत्वं। विभागस्यैकप्राधान्यापि निरवकाशत्वेनापा
दानसंज्ञया बाध्यते तथायुक्तमित्यस्य व्यापारस्य विकरणफलस्य धात्वर्थत्वमेव प्रवृत्तिरिति पक्षे तु प्रवृत्तिरेवनेति वाच्यं। न चैवं वृक्षात्संस्रत इत्य
पि स्यादिति शंक्यम्। आसनाच्चलितो रथ्याच्चलित इतिवदिष्टापत्तेः। परं तु ध्रुवशब्दस्य स्थिरवाचकत्वेन सर्वं तस्य शब्दमर्यादया सूत्राभिप्रेत ज्ञेयं स्यादेलाभ
इति। तत्र। अपायेति। समस्याश्च अन्यपदार्थे सांख्येऽपस्याध्याहारे अपाये साध्य ध्रुवक्रियानवच्छिन्नपितृपादानमित्यर्थः निष्पन्नमस्यासत्त्यापेनापायोपयोगाद्विभाग
श्रय ध्रुवस्यैव ग्रहणान्नातिदेवघनयत्राह। तद्वार्थोरिति। अवधिरिति। अवधिशब्दः सीमावाची। परिच्छेदकत्वेनावधिः मर्यादात्वात्ततो वधिः अवधित्वं वधानस्यात्सी
त्ति

व्याकरणमनोरमाटीका

शब्दरत्न

७५००

बृहच्छब्दरत्नाभिधानः प्रबन्धः भट्टोजि सिद्धान्तकौमुदीव्याख्ये
मनःशब्दयुक्ताभिधाने प्रबन्धे दुरूहार्थपंक्ति प्रकाशे निदाने
अजन्तपुंल्लिंगमारभ्य कारक
पर्यन्तम्